**Shri Raghunath Temple MSS. Library, JAMMU**

No. ४४४१ · ख.

Title शांखायन श्रौत सूत्र भाष्यं

Author आनर्त्तीयः

Extent २४८ Age [illegible]

Subject सूत्र पद्धति.

सांख्यायनसूत्रभाष्यम्

५५५२ ख

५५५१-(२५)

# 107, 172 Missing

F. = 248

शिवे महेश्वरांशेन ततः शंकरः कलौ शंकरः ॥ चतुर्भिः सह शिष्यैस्तु कलावयवतरि
ष्यति ॥ तस्मै चोपनिषद्विद्या मया हन्तावरानने । कलौ पाखण्डखण्डानां खण्डनं स

सूत्रभाष्यं च कृष्णाद्वैतमीमांसायामाम्नायो
आगमिल कृतात्मविभाग

सकरिष्यति इत्यादि शिवपुराणादि । अस्य [illegible] धर्मो तस्य द्वाह च ख्याति
संगमतं भाष्य स्पष्टं मत

धर्मसूत्र सूत्रभाष्य

४.५.

५४२

॥ॐ॥ ॐ नमो गणपतये ॥ ॐ ॥ व्याख्यातोऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्द्वादशाहस्यैकाहानां च। व्याख्यं व्याख्या-
तं त्रिवृद्बहिष्पवमानप्रभृत्युदवसानीयापर्यन्तः। एषोऽग्निष्टोमसंज्ञः। यथा एषोऽग्निष्टोम इत्येवमादिश्रुतेः।
प्रथमसोमश्चायं। यो ह वा एतमनिष्ट्वाथेतमाद्यर्थवाददर्शनात्। प्रकृतिः सचतुःसंस्थापि द्वादशा-
हस्यति। द्वादशसुत्यः क्रतुर्द्वादशाहः। तस्य चायं प्रकृतिः। एकसुत्या एकाहा अग्निष्टुदादयः। एतेषां
चायं प्रकृतिः। प्रकृतावव्यक्तायां विकृतिः। सुखं श्रवगमो भवतीति प्रकृतिकथनं ॥७॥ तस्य विकारं
व्याख्यास्यामः। तस्येत्यग्निष्टोमः परामृश्यते। तस्याग्निष्टोमस्य प्रकृतिरूपेण व्यवस्थितस्य यो विका-
र उक्थ्यादिसंस्थाविशेषः तं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञा। आचार्यस्य शिष्यहितार्था। प्रकृतिवीबंधनिदं ता-
वद्वर्ण्यं प्रकृतिविकृत्यर्थमादौ ॥८॥ श्रूयमाणं प्राकृतं नाम धर्मजातमस्मिन्दे द्रव्यप्रकृतिं निवर्तयति। प्रकृतौ
सर्वं प्राकृतमिति किं प्रश्नस्तत्र। पदार्थविशेषाभिधायकं नाम। तद्यथा। पंचप्रयाजा यजति समिधः

स्य अयमत्राद्यस्य यद्यपि त्वितिप्रथमइत्येवमादितादन्ततां च वारा वास्त स्य विशिष्ट याऽस्मिंस्तु कस्य
पूर्याद्ग्नीमष्टमी। एतद्वि अस्मिन्द्वादशे श्रूसीरव्याविशिष्टस्वेष्टिस्पिक कर्तृकाला
सिन्नपि पश्चाद्वकादशप्रयाजाग्नयज तीतिश्रूयमाणां निवर्तयति। न प्राकृतानसहविकल्पा
तनापि समु अपतदत्यसिप्रायः॥ ८। प्रतिषेधः। प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते। प्राकृतस्य वस्तु
नो विशेषतो प्रतिषेधः श्रूयमाणः प्रकृतिं निवर्तयति। अत्रापि विकल्पाशंकानिवृत्यर्थमिदमुक्तं। उदा
हरणं। उपसर्गेऽरुणानां न निगदमादेत्येवमादिः। ८। अर्थः। प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते। प्राकृता
र्थो विकृतौ श्रूयमाणे पि क्वचिदर्थानिवर्तते। तद्यथा स्वं ऊवध्यं शादिति प्रस्तावेऽक्कीणामित्येनेन वं
क्री सीवचासूतत्वानु। षड्विंशतिरस्य वंकयस्ता अवध्या च्यावयतादित्ययं तन्निवर्तयते। ८। परिसंख्या
प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते। प्राकृतस्य पुनर्वचनं परिसंख्या। तद्यथा। वास्तो पतेश्चतिजानीदीयस्य

तास्तोष्य तदागमायेति यजतीत्यनावादेव भवति। छित्र्वा प्राप्तं कर्मजातं निवर्त्तयति॥ न पक्षनोवा।
उपजनः प्राप्तस्तस्याधिकमार्ग्गप्राप्तिं निवर्त्तयति। वाह्याह्व श्वाश्च ह्नस्यार्थे। अंबोदाहरणी। पंचपंचम्
क्षानि निष्कवल्यमरुद्वती येयोः शस्यंतदलिपंचस्त्रीं इयं विकल्पस्य मुद्रयसंदेहद्वक्ष्दास्यार्थीका
ष्टानीतस्य विकारश्चाख्यास्यामस्त्येतस्यानंतरं यद्वक्ष्यंतदा॥ आग्निमारुतादूर्ध्वं भागमात्रया
णांशस्त्राणामनुख्याभवति। आग्निमारुतादूर्ध्वं शस्त्रस्य यस्य आगमादुख्यारब्धः क्रत्वर्त्तंभवति॥ एकाग
मादूर्ध्वमुक्तेत्यः षोलशी। एकस्य शास्त्रस्य आगमादुख्यायास्त्वेस्यजूर्ध्वं षोलशी भवति॥ त्रयोदशाग
मादूर्ध्वं षोलशिनो तिरात्रः। त्रयोदशानां शस्त्राणां षोलशिनजूर्ध्वं आगमादतिरात्रारब्धः क्रत्वरिति॥
अंतरेणाग्निमारुतमवयाज्यस्थितेषांभ्यानां। याश्चैतायुक्ता शस्त्रादीयुक्ता ये तथामंतरेणाग्निमारुत
मवयाजांश्चस्त्राणि भवति। ननु उक्तमेवेनवा। आग्निमारुतादूर्ध्वमित्येवमादिभिः सूत्रैः। सत्यमेततत्राक्रमनि २

यस्मा मानूद्दिश्येदमर्थमितस्सूत्रं। तनात्यग्निष्टोमस्त्राग्निमारुतादूर्ध्वं षोडशिग्रहस्तुतशस्त्रेशारभ्यांतरा
त्रु। तत्र शास्त्रस्या पूर्ध्वं ना दशयं षोडशिचरणमत्स्वा पिषोडशिनं त्वाया दष्टागमादतिरात्रेस्तवत्य
॥१॥ वा॥छ॥ साकमश्वं मित्रावरुणस्य॥ तत्र शास्त्राण्युच्यंते। तत्र साकमश्वा रथ्यं स्तोत्रं मित्रावरुणस्य तस्मिन्नति
यच्छ स्वंसवतितदाह॥छ॥ एह्यू षु ब्रवाणीति तिस्रस्त्रियानुरूपो। एह्यू षु ब्रवाणि ता त्रयं यं तृचस्तोत्रियो सव
त्यनंतरोनुरूपः॥छ॥ चर्षणीधृतमस्तन्नाध्यामितिष्टवो। चर्षणीधृतं मघवानमुक्थ्यमिति तृचः। त्रस्तन्ना
ध्यामसुरो विश्ववेदा इति तृचः॥छ॥ इंद्रावरुणायुवमध्वराय नः सूक्तमतत्॥छ॥ आवां राजानो। आवां रा
जाना वध्वरे ववृत्यामिति सूक्तं॥छ॥ इंद्रावरुणा मधुमत्तमस्येति यज्ञति। ऐंद्रावरुणी मित्रावरुणस्येति
॥२॥ श्रातः॥छ॥ सोसरं ब्राह्मणाच्छंसिनः। सोसरं स्तोत्रं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति तस्मिन्नतियच्छ स्वं तदाह॥छ॥
वयमुत्वामपूर्व्येयोनइदमिदमिति तिस्रस्त्रियाऽनुरूपः प्रगाथो। वयमुत्वेति तिस्रस्त्रियो योन इदमित्यनुरूपः।

3

प्रगाथा बृहत्तमं ककुभः संप्रत्याद दन्नेसतो बृहत्याद्विती यमिति॥ ७॥ प्रमंहिष्ठाययोत्र्यृद्धि सिंदितिद्वृत्वो॥ प्रमं
हिष्ठाय बृहते बृहद्रय इति द्वृचः॥ या त्र्यृद्धि सित्प्रथमजा ऋतावेति द्वृचः॥ ७॥ त्रिस्तवसुप्रतरमित्युत्तमासु
धृत्याः॥ त्रिस्तवसुप्रतरं लायमस्याग्निर्बृहन्मासु धृत्युत्तमां नशंसत्॥ ७॥ नदक्रतवइति शस्त्रा॥ उदधृतोन
स्म
वयारन्नमाणाद्यतस्तृतीयश्रवानतन॥ ७॥ याः पृथ्वीस्याधृतानया परिधमय॥ द्वृहातयुवसिंइश्चेतियजति॥
या पृर्वस्य सूक्तस्यो हुतमतया परिद धात्॥ बृहस्पति र्नइति परिधायेति बक्तव्ये गुरुतरस्त्र करणी॥ पर्या
॥३॥
सानामुत्तमांस्तृचाद्धोत्रकाः शंसंतीत्युक्तं स्याम्नि सत्र नहमाः॥ इयं नष्टपथसूतापरिधानीयेवा॥ ७॥ नामेधम
७॥ वाकस्या॥ नार्मेधारथं स्तोत्र मच्छावाकस्य सवति॥ ७॥ त्र्यध्वहीडइति स्तोत्रिया न्रुरूपो॥ त्र्यध्वहीडगिर्वणइ
ति स्तोत्रियः॥ परिशिष्टो न्रुरूपः॥ ७॥ जनुर्डेनिद्री॥ जनुर्डेनिद्रीतस्या अपस्परीति सूक्तं शंस्यं॥ ७॥ विश्वोर्दे
कः प्रवः पांतमंधसः॥ विश्वोर्देकं वैयाणिप्रगाथमिति सूक्तं॥ प्रवः पांतमंधसोधियायतइति सूक्तं॥ ७॥ यवों ३

कर्मणा। संवां कर्मणा समिषा हिनोमि इति स्रुक्॥ ओं इन्द्राविष्णू मदपती मदानामिति यजति। ऐन्द्रावैष्णव्य
ष्टावाकस्य इति स्रुतः॥ ओं ऐन्द्राग्नाग्न्युक्थो ज्ञानिनवेति। न ऊर्ध्वाम्बन्धसंग्रहः सामान्येनोक्तः। विशेषः श्रा
वांतरात्। ओं ॥४॥ षोलशिनास्तोष्यमाणप्र॥ यजमानः। षोलशिग्रहमुपतिष्ठतेति स्वज्ञा छंदः। षोलशि
नं गृह्णा यस्तोत्रे स्तोष्यमाणेष्वछंदोगेषु ॥७॥ यस्माज्जातानपरो अन्यो अस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा।
प्रजापतिः प्रजया संरराणस्त्रीणि ज्योतींषि सचते स षोलशीति यजमानः षोलशिग्रहमुपतिष्ठते। य
स्माज्जात इत्येवमादिना मंत्रेण यजमानः षोलशिग्रहमुपतिष्ठते॥ ओं इन्द्र जुषस्व प्रवहा याहि शूर हरि
ह। पिबा सुतस्य मतिर्न मधुश्चकानश्चारुर्मदाय॥ ओं इन्द्र जठरं नव्यो न पृणस्व माध्वं दिवो न। अस्य सुतस्य स्वर्णो
प त्वा मदाः सुवाचो अस्थुः॥ ओं इन्द्र तुराषाण्मित्रो न जघान वृत्रं यतिर्न। बिभेद वलं भृगुर्न ससाहे शत्रून्मदे
सोमस्य इति स्तोत्रियं शस्त्वा॥ ओं इन्द्र जुषस्वेत्येवमादिकं स्तोत्रियं शस्त्वा॥ ओं इन्द्र जुषस्वेत्य यमद्य कस्य ब्राह्म

पोऽश्वा स्नातस्य रस्नाश्चियस्य दीर्घपाठः शाखतां तराज्ञा ॥८॥ ता वतः पुरस्ववसोऽहस्येकाः त्र्यस्मिन्न पिस्नो श्चिये
स्तति शस्त्रस्यानुविस्रं तर निर्दृ आ ॥२॥८॥ आत्वा वहन्तु हरयः स्वादारिष्ठेति गायत्रीं च पांक्तीं च विहर
ति । आत्वा वहन्तु हरयः । स्वादारिष्ठया विश्ववत इत्याते वृस्यो विहरति । गायत्रीं च पांक्तीं च ति स्वनीय
था समाम्नात पङ्क्तिक्रमार्थो ॥८॥ प्रथमेन गायत्र्याः पादेन प्रथमं पांक्तं पादं संधाय वस्यति । प्रथमेन गा
यत्र्याः पादेन आत्वा वहन्तु हरय इत्यनेन प्रथमं पांक्तं पादं स्वादारिष्ठा विश्ववत इत्येतं संधाय व
स्यति पादेन पादं मिश्रकृत्वा ते । प्रदर्शनार्थं वालखिल्या द्विपा ॥८॥ द्विती येन गायत्र्या द्विती यं संध
य पृणोति । वृषणं त्वा मपीतय मधः पिबति गोयो ॥८॥ तृती येन गायत्र्यास्तृती यं संधाय वस्यति । तृती
येन गायत्र्याः पादेन इन्द्र त्वा सरस्वद्र मघ इत्येतेन याडं द्रुणमसयावरीरित्येतं संधाय वस्यति ॥८॥ द्वि पं
क्तेः परिशिष्टेतात्यां पृणोति । वृक्षामदेति पशावमेवस्वी स्व मस्तरा उपमित्येताच्यी प्राणेति । एवमुत्तर ४

स्वपि इष्टव्यं । गायत्रीश्च पंक्तीश्च विहरतीति श्रुतेः ॥ इंद्राय साम गायता मंद्रे रिंद्र हरिस्तिरिस्यो क्षि दृष्टे
बार्हतेन विहरति । इंद्राय साम गायतेत्येतस्यां क्षि दृष्टे श्रा मंद्रे रिंद्र हरि स्तिरिस्येते बार्हतेन विहरति ।
इंद्रायं साम गायंतेत्येतस्मिंक्षि उक्षि दृश्च बृहतीश्च विहरतीति श्रुतेः ॥ प्रथमेनोक्षि देन पादेन प्रथमं
बार्हतं पादं संधाय यास्यति । प्रथमेनोक्षि नं द्राय साम गाय तेत्येतेन पादेन प्रथम मा मंद्रेरिंद्र ह
रिस्तिरित्येते बार्हतं पादं संधाय यास्यति ॥ द्वितीयेनोक्षिदेन द्वितीयं संधाय प्रणोति । द्वितीयेनोक्षि
देन द्वितीयं संधायति श्रायह हातह दिव्येनेनयाहि मयूररोमभिस्तिरित्येतं संधाय प्रणोति ॥ त्र्यष्टा
दरा मोक्षिदस्य पादस्याष्टाक्षरं बार्हतस्यतास्या मवस्यति । त्र्यष्टाक्षरमोक्षिदस्य धर्म ज्ञात विपश्चितइ
ति त्र्यष्टाक्षरं बार्हतस्य मा त्वा केचिंनियमन्वि मित्येतास्यां मंतवस्यति ॥ चतुरक्षरे शिष्टेत समस्या
न्त मी बार्हतं पादं संधाय प्रणोति । पनस्याव नपाशिन इत्येत च्चतुरक्षरे समस्यान्तमी बार्हतं पाद मति

थेन्द्रवताँऽ३ हीं होतेति संश्रयप्रणोति। एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यं। ७। ।।५।। आ धूर्ष्वस्मै नइति द्विपदां च विंशत्यक्षरां त्रिष्टुभं
च विहरति। आ धूर्ष्वस्मै दधताश्वानिति द्विपदां विंशत्यक्षरां सुन्वन्तं नो लोकमनुनेषि विद्वानिति त्रिष्टु
भं च विहरति। द्विपदां च विंशत्यक्षरां त्रिष्टुभं च विहरतीति श्रुतेः ७ प्रथमेन द्विपादेन पंचाक्षरेण प्र
थमं त्रिष्टुभः पादं संश्रयावस्यति। प्रथमेन द्विपदेन पंचाक्षरेण धूर्ष्वस्मा इति सविकर्षेण त्रिष्टुभः पाद
5 मुरुं नो लोकमनुनेषि विद्वानित्येतं संश्रयावस्यति। ७। द्वितीयेन पंचाक्षरेण द्वितीयं संश्रयप्रणोति। द्वि
तीयेन पंचाक्षरेण दधताश्वानित्यनेन द्वितीयं त्रिष्टुभः पादं स्वर्वज्ज्योतिरभयं स्वस्तीत्येतं संश्रयप्रणोति
।७। तृतीयेन पंचाक्षरेण तृतीयं संश्रयावस्यति। तृतीयेन पंचाक्षरेणेंद्रा न वज्रीत्यनेन त्रिष्टुभः पादमृष्वा
त इन्द्र स्थविरस्य बाहू इत्येतं संश्रयावस्यति। ७। चतुर्थेन पंचाक्षरेण चतुर्थं संश्रयप्रणोति। चतुर्थेन पं
चाक्षरेण हिरण्यबाहुरित्यनेन चतुर्थं त्रिष्टुभः पादमुपक्षेयाम शरणा बृहन्तेत्येतं संश्रयप्रणोति। ८। ५

दाग्रहणमहदुरस्य दर्शितं सर्वत्रापूर्यमाणेति विकर्षणार्थी ।ठ। एष ब्रह्मा य ऋत्वियः इन्द्रो नाम श्रुतो गणे । इति श्रुतेर्या
यथा पथ इन्द्र त्वद्दीतिरा तत्र्यः । त्वामिच्छवसस्पते यंति गिरो न संयतः । प्रेतमहइति द्विपदं त्रिष्टुब्जगती च वि
हरति । एष ब्रह्मेत्यादिका द्विपदस्त्र्यचः तीच प्रेतमहद्विदथेशो मिमं दरीज्येय वमादिकं च जगती वि
हरति । द्विपदा शक्वपालशाक्वरा जगतीश्च विहरतीति श्रुतेः ।ठ। प्रथमेन द्विपादेन चतुरक्षरेण प्रथमं जागतं
पादं संक्ष्यावस्यति । प्रथमेन द्विपादेन चतुरक्षरेण एष ब्रह्मेत्यनेन प्रथमं जागतं पादं प्रेतमहद्विदथेशो
मिमं दरीज्येति संक्ष्यावस्यति ।ठ। द्वितीयेन चतुरक्षरेण द्वितीयं संक्षयप्राप्नोति । द्वितीयेन चतुरक्षरे
ण ऋत्वियइत्यनेन द्वितीयं जागतं पादं शतवंतं वन्दुपोह यंति मदमित्येति संक्षयप्राप्नोति ।ठ। तृतीयेन चतु
रक्षरेण तृतीयं संक्ष्यावस्यति तृतीयेन द्विपादेन चतुरक्षरेण इन्द्रो नामेत्यनेन तृतीयं जागतं पादं
मृतेनयादक्षिद्विरिन्निश्वारूपेचतज्योत्यैषे संक्ष्यावस्यति ।ठ। चतुर्थेन चतुरक्षरेण चतुर्थं संक्षयप्राप्नोति । च

ऽर्धेन द्विपादनचतुरक्षरेणाकृतोगाणऽइत्यनेनचतुर्थं जागतीपादमाप्नोति त्रिंशं तु हरिवपर्या गिरइत्येती

सीध्मयप्नोति। एवमुत्तरास्वपि द्रष्टव्यं। इंद्र त्वद्य मा यो द्रप्णी तिहरि सिनीं धन वज्रयवसाय। विरातयइति

श्रुष्टेन विकारेण प्राग्वत्। त्वामिच्छ वसोस्य वज्ञो हरितोयत्रायमऽइत्यवसानी। विकर्षेणाद्विपदेषु चतुरक्षरं।

वसस्यात हरिनिकामा हरिरा गत्स्योरितिवकारणाश्रावसः। ७। इंद्रो दधीचइति तिसृणां गायत्रीणांद्वा

स्यामवसायपादास्यांद्वा स्यांप्नोति द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यां। इंद्रो दधीचोअस्थ तिरित्येतासां तिसृणां गा

यत्रीणांद्वाभ्यां प्रथमेन च्छन्दसा द्वाभ्यामवसायपादाभ्यामिंद्रो दधीचोअस्थ तिरित्येतासां प्रतिषु तऽइत्येतास्वीत

ता द्वाभ्यां प्नोति। ज्योनानवतीने वकं नश्रुस्य पच्छिरइति। द्वाभ्यामवसायपठेत पपश्चिमं तं तद्विदच्छर्यणा

वतीत्यतास्वी ततो द्वाभ्यां प्रणोयत्राह गोरमन्वतनामत्वष्टुरपीच्यमिति। ८। अत्रामनगायत्रेण पादेनप्रा

प्नोत्य पुरोरथमित्यतस्याः पादं सीध्म यावस्यति। अत्र मेन गायत्रेण पादेनच्छा चंद्रमसो गृह इत्यनेन प्रा ६

षुत्क्षेपुरावस्थितात्यन्तस्याः पादसंक्षयावस्यति। हास्यां प्राणोति द्वितीयस्तृतीयाच्चौ। ७। हास्या
मवसायहास्यौ। हास्याम वमायस्य तृर्थपंचमास्यां। हास्यां प्राणोतीति वाक्यद्वयं। गायत्रीं शंस
ति महापदीं शंसतीति श्रुतेः। ८। प्रथमस्विष्टकृतसमिधमिति द्वे। प्रथमज्यालामवमादिके द्वे शंसति।
अथ नित्या अस्तु छन्दः शंसतीति श्रुतेः। नित्या इति वचनात् पूर्वोक्त नखोलुष्ट सः ऊर्द्धिमा इति ज्ञा
यते। ९। आयस्यतीतीत्युक्ता। एका शृद्गीश्वाधिकारनिहत्यर्थं। १०। याज्यांतीनिति तिस्रुणामुत्त
मां परिशिष्य निविदो। याज्यंतीस्फाणयदित्यतामीति स्रुणामुत्तमां परिशिष्यासंकानक्रमारभ्य
इत्यतीतता निविदं दध्यात्। ११। स्तोत्रियश्च द्वावानिविदं परिधानीया चेद्वा। स्तोत्रियस्याँ द्वावः।
चशहो द्वच्छूपेचक्रियमाणानन्तरस्तृत्या। निविदं च परिधानीया चेद्वा। १२। नद्यक्षद्धास्यति परि
क्षया। नद्यद्वुद्ध स्याविष्टपमिति परिदध्मतीति श्रुतेः। १३। उक्थवीर्यं जपित्वा राद्वास्यामित्येवमादि

कै॰ ॥ अपाः पूर्वेषामितियजति । अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामितियजति ॥ एतस्मिंस्तोत्रियेच
त्वारिंशद्द्विपदास्तुसः । इंद्रजुषस्वत्येतस्मिंस्तोत्रियेक्रियमाणेशाखांतरीयमनुरूपमप्यपिचत्वा
रिंशद्यं पदास्तु स्तोत्रसन्तदिति । तत्र तावतः स्तु रूपमात्रत्रा द्वागारमनुत छाशास्मे पुगारस्थमित्येतास्ति
स्तनद्वारदनुरूपाद्वरपरिमाणयामयातु । एतत्सतिरूपमुद्दिकनुरूपं कर्वंती आश्वलायनाकपठि
1 तएवानुरूपः । स्वशाखायां त्वातस्मादशानुरूपं नाडिघातत्यकरणमेवानुरूपस्युक्तत्वात् ॥ विक्रि
यमाणेयथासमाम्नातं । विक्रियमाणेस्तोत्रियेशाखांतरादन्यस्मिक्रियमाणेयथासमाम्नातमविकृ
तेशाखंत्तवति । नदेवेत्थो लाशि यामकश्वेरविकृतः पालश्रीशस्त्रव्यक्त आश्वलायनकाण्डस्मिपिपी
बतइतिस्तोत्रियः । इमभिंद्रसुतीपिबत्यनुरूपः । स्वरसामिमिदृष्टत्वात् । यद्यनुरूपः क्रियतेसर्वेमन्यत
त्वी ॥ इंद्रस्य संग्राहुरुणश्वराजातोतनरुद्रं चक्रन्तरयएती । तायारद्धं स्त्रद्वमन्तुद्रत्यामिवातृवीजु ७

ब्राणास्तो मस्यत्र प्रतिविति यद्वंस्तद्धयति । इंड्भ्य्स ग्रा लित्येवमादिना मैत्रावरुणस्य द्वं तद्धयति । आस्वांतरेकः हि
यजमानस्य सद्याहरणं साम स्तोम वशा यजमानस्यानन्तं मैत्रावरुणस्तद्धोतुर्भवति । ८ पांतमावो अंधस इति
स्तोत्रियानुरूपो होतुः प्रथमस्य रात्रिपर्यायस्य पांतमावो अंधस इत्येवमादिको द्वौ तृचौ प्रथमस्य
रात्रिपर्यायस्य होतुः स्तोत्रियानुरूपौ होतृग्रहणं होत्रकाणामपि स्तोत्रियानुरूपग्रहणार्थं तृच्यर्थं प्र
पि नष्ट
थमस्य रात्रिपर्यायस्याभिष्टितिदि । आश्वलायन रात्रिपर्यायेष्वि भूसंदेशो नार्थं । ततश्च मरुत्वतीः तदयः प्रथममध्यमोत्तमाः
पर्यायाः । ८ । न प्रथमस्य प्रथममाम्रेडयति । उक्थमेतद्गुः प्रथमस्य रात्रिपर्याये गायत्राणां स्तोत्रियानु
रूपाणां प्रथमान्यादानन्तास्वीतीत्येवमादि । तदपवादायसुच्यते । प्रथमस्य रात्रिपर्यायस्य प्रथमं पादमा
म्रेडयति नान्यस्येत्यर्थः । ८ । आघः स्तत्कस्या कस्मस्वं । स्तोत्रियानुरूपावशिष्टायाः सूक्तशेषः । तद्ग
मुखं भवति । उक्थमुखमिति संज्ञाकरणं आश्वलायनव्यवहारार्थं । ८ अस्तित्यं समिति जागतो । अस्तित्वीमथ

प्रकृतमृग्मियमिति सूक्तं शंसति। आगतमिति संज्ञायाः शास्त्रे संव्यवहारप्रयोजनी। तत्र मुख्यानी त्व
गतीनां च वाह्वाह्वशांसमयूरिति। ७। अध्वर्यो वा सरातं शायेति यजति। अध्वर्यो वो सरतं शाय सामसिद्येतया
॥७॥
यजति। ७। प्रवर्ह्य संज्ञायमादनं प्रकृतानीति मित्रावरुणस्या स्तोत्रिया नुरूपाविति वर्ज्जीता प्रवर्ह्य संज्ञायमा
दनमिति स्तोत्रियः प्रकृता स्पृजीपिणा जस्यानुरूपो मित्रावरुणस्य। ७। सुरूपकृत्नुमित्यक्षमुखे। सु
8 रूपकृत्नुमृतय इत्यक्षमुख्यास्य सूक्तं शीस्तु। ७। हंसु मेधमिति आगतस्यानवमी चोन्नमी चोद्धृत्य च
त्वर्ह्यशी पूर्वाशास्त्राययोदश्यापरिधाय पातासुतमिन्द्रो अस्मे सोमं हंता टञ्चमिति यजति। धी सुमेध
मह्याख्वर्विदमिन्द्रस्य आगतस्य सूक्तस्य आगतारव्यस्यानवमी चोन्नमी चोद्धृत्य शीसन्त्वे न परिदा
यत्त्वह्वेशी पूर्वांशास्त्रायोदश्यापरिधाय पातासुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हंता टञ्चमित्येतयायजति। मद
त्वह्वेशी पूर्वांशास्त्रायोदश्यापरिधायच्छतेमिद्धएवान्नमायाः उद्धारः किं वचानन्नं उच्यते। अब्रह्म ८

पादनीतरात्यैंद्राणि जागतानीति वचनात्। तत्राध्यस्य विनियुज्यमानस्येति। मानेव ह्वारः कथं नाम न
स्यादिति वचनात्। इदं वसुमशंसनी त्रिष्टुप्भिः परिदधातीति वचनात्। नवमी त्वान्नमीयो हृत्येति हि श्रु
तत्वात् मरुत्वतीयशस्त्रे नानुह्वानं नवम्युत्तरा। मरुत्वत्या इमे तत्समादाद्देवास्यला स्तात्। ॥ँ॥ वयस्त्वा त
दिदर्था वयमुत्वा दिवाद्युतइति ब्राह्मणाच्छंसिनः। पूर्वस्तोत्रियतृचस्त्वरोनुरूपः। ॥ इंद्र त्वा वृषभं मित्यस्य
मुख्ये। इंद्र त्वा वृषभं वयमित्येतस्य सूक्ते उक्थमुख्यं शंसति। ॥ ब्राह्मणस्य याज्या वषडिति गांत्रमा सुन्वत्य।
पूर्वेण सह विकल्पः। तन्त्रमा या च ह्वा रागा यद्यात्युत्तमस्य वासिशंसतीति वचनात्। ॥ नूं पूर्व वाद्रमि
ति जागती। नूं पूर्वमिन्द्रप्रमहद्धत रामद इत्येतस्य सूक्ते जागतावृचं शंसति। ॥ वृषामद इंद्रइति यजति। वृ
षामद इंद्र श्लोक उक्थेत्येतया यजति। ॥ इंद्राय मद्वने सुतमिंद्रमिज्जापिनो वृहद् दिव्यच्छावाकस्य। पूर्वस्तो
त्रियतृचस्त्वरोनुरूपः। ॥ॐ॥ शापः सूक्तस्यो उक्थमुखं॥ शपः सूक्त उक्थमुखं शंसति। ॥ मानो अस्मिन्निति जागती। मा

ताअग्निं मघवन्नूर्जं हसीतिजागतस्यर्चं सूक्तं शंसतु। ॥ इदं त्यत्पात्रमितियजति। इदं त्यत्पात्रमिंद्रपा
नमित्येतयायजति। ॥१०॥ अग्रीतइंद्र सोमायंतमात्वमीडानइति स्तोत्रियानुरूपौ। ॥ अर्म धर्मन्धर्म गोजिप
र्यायस्वाहोह वन्नमसी दहार्थे मध्यमस्वराजिण्यायिषिति संनाकरणं संप्रव दारश्रयोऽनी। मध्यमा
न्म धर्मेष्वा मित्रावरुणायब्राह्मण ॥ स्विनेत्नमध्यमानामिति। ॥ नदेवदनीयसक्षुसुरवसत्तमामुह्रत्या नदेवद
त्रिश्रुतामघमित्येतस्य सूक्तसुरवारर्चं शंसतु। उत्तमासुक्तत्यआरेवीसीं दहातु। ॥ अर्द्दस्तुवमितिजागती।
अर्द्दस्तुवंवसुनः स्पृह्यात्यतिरित्येतस्य सूक्तं जागतस्यर्चं शंसतु। ॥ अपाय्यास्यति यजति। अपाय्यास्यां धसोमदा
येत्येतयायजति। ॥११॥ आहनइंद्रस्तु मंतमाह्नइंद्रस्त्र हन्निति मैत्रावरुणस्य। स्तोत्रियानुरूपौ यथाक्रमेण
। ॥ एंद्र सानसिमिस्वक्षुसुरवां एंद्रसानसिंरयिमित्येतस्य सूक्तसुरवारर्चं शंसतु। ॥ प्रवः सतामितिजाग
ता। प्रवः सतां ज्येष्ठतमायसुष्टुतिमित्येतस्य सूक्तं जागतस्यर्चं शंसतु। ॥ अस्यमदे पुरुवर्पांसीतियजति। अस्य १८

मादब्धरूपं पां सि विद्वान्नित्यतया यजति । ७ ॥१२॥ अग्निस्त्वादब्धस्तात्प्रगापतिमिति ब्राह्मणाच्छंसिनः । अग्नि
त्वादब्धस्तासुत इति स्त्रा त्रियो ब्राह्मणाच्छंसिनः । अग्निप्रागापतिं गिरत्यस्य त्वरूपं । ७ । आहन इंद्रमद्भिग
र्कच्छमुखं । आहन इंद्रमद्भिय गिर्कच्छमुखाल्यंशं आंगत्तु । ७ । तदस्मै नव्यमिति जागतं । तदस्मै नव्यमं
गिरस्वदर्चेतति जागता रख्यंशं आंगत्तु । ७ । यस्ते रथ इति यजति । यस्ते रथो मनसो जवीयान्नित्यतया
यजति । ७ । ॥१३॥ इदं वसो सुतमिंद्र हि मत्सी त्यच्छावाकस्य । इदं वसो सुतमंध इति स्त्रा त्रियः । इंद्र हि मत्स्यंधस
॥७॥ इत्य त्वरूपं । शाषं सूक्तस्यो छमुखं । इंद्र हि मत्स्यंधस इत्यस्य सूक्तस्या त्वरूपा शाष मुच्छमुखाल्यंशं ये
त्तु । ७ । अजातशत्रुमिति जागतं त्यान्न मा मुग्धत्वाघस्त्र इति परिक्षये दंतपात्रं मन विन्नमिंद्र इति यजति ।
अजातशत्रुमजरा स्वर्वती त्यस्य सूक्तस्यान्नमा मुग्धत्वामिति लिंगात्रि ङ्गुसेचेति स्वत्वा । नद्य स्वदः मदस्वराज
निष्टति परिक्षयाण्एंद्रं जागातं अजातशत्रुमिति प्रयुज्यमाने संवति । परिक्षयेति स्वनात्तु । इदीत

पात्रं सन्विन्नसिं इत्येतयायजति । ॥१४॥ ओ । इदं ह्यन्वोजसा मदाँ इन्द्राय जम्मेति स्तोत्रियानुरूपौ होतुरुक्तम
ष्ट रात्रिपर्यायेष्वा इदं ह्यन्वोजसा मदाँ इन्द्राय जम्मेति स्तोत्रियानुरूपौ सर्वत उक्तमेष्ट रात्रिपर्यायेषु
स्तु । उक्तामष्ट रात्रिपर्यायेष्वेति तियं व्यवहारार्थं । त्रिषु पि रात्रिपर्यायेष्वप्यायसौ होतुः स्तोत्रियानु
रूपोनवृत्तिश्चरत इति । स्तोत्रियानुरूपवचनमधिकारार्थं । ओ । शेषः सूक्तयोः । ओ । अस्तु श्रौषट् अन्नमास्ति स्वतं हृ
त्वा मदाँ इन्द्राय जम्मेत्येतस्य (जोगतस्य) सूक्तस्यानुरूपा शेषसुक्तमसुरवास्यं सूक्तं शंसेत् । उक्तमास्ति स्वादनसंस्थ
वाङ्द्वियंता । ओ । विश्वजितइति जागतं । विश्वजितधनजितस्वर्जिदित्येतज्जागतास्यं सूक्तं शंसेत् । ओ । ति
ष्ठा हरी इति यजति । तिष्ठा हरी रथ आयुज्यमानेत्येतयायजति । ॥१५॥ ओ । आत्वेता निषीदतात्वशत्रवागहीतिमै
त्राव रुण्यस्य । आत्वेता निषीदतेति स्तोत्रियः । आत्वशत्र्वागहीत्यनुरूपः । ओ । यस्य संस्थ इति मंत्रा अमुखे ।
यस्य संस्थे न वृण्वत इत्यमुखास्यं सूक्तं शंसेत् । ओ । अहेदं गृणत इति जागतं । अहेदं गृणत इन्द्रं वस्वि १०

तिजागतास्यांश सूक्तं शंसेत्॥ ठ॥ प्रघानस्यतियजति। प्रधानस्य महतो महानीयेतयायजति॥१८॥ ठ॥ योगेयोगे
युंजंति ब्रध्नमिति ब्राह्मणाछंसिनः। योगेयोगेतवस्तरमिति स्तोत्रियः। युंजंति ब्रध्नमरुषमित्यनुरूपः॥[illegible]॥ पंक्ताः
सूक्तस्योक्थमुखं। युंजंति ब्रध्नमरुषमित्यस्यानुरूपाः प्रगाथमुक्थमुखास्यांशं सेत्॥ ठ॥ इमां तधियमितिज
गतस्योत्तमामुद्धृत्य। इमां तधियंप्रभरेमहोमहीमिति जागतास्यास्यसूक्तस्योत्तमामुद्धृत्यशेषमन्यत्रापि
जागतत्वेन विनियोगेशंसेत्। नत्तमां विष्णुसंमि[illegible]त्रादित्यावाप्रपद्याः श्रुता स्यजेत्यघामेंद्रीस्येधियते॥ ठ॥ त
दस्यदं पश्यतिपश्यातस्तियविक्षयातदस्यदं पश्यतानुविष्णुष्टमितिविष्णुसापरिक्षयां॥[illegible]॥ प्रोद्गाणजतियजति।
प्रोद्गाणहरयः कर्मामन्निर्ये तयायजति॥१२॥ ठ॥ इंद्रः सुतेषुसोमेष्विंद्रं वर्द्धेत्वित्यछावाकस्याइंद्रः सुतेषुसोमे
ष्वित्यं यांस्तात्रियोछावाकस्याइंद्रंवर्द्धंतुनो गिरइत्यनुरूपः॥ ठ॥ तन्नमानिवजुरन्हगाण्यस्यस्यंति। तक्षि
हावतास्तात्रियानुरूपा तयारुत्त मानिवजुस्वरागण्यस्यस्यंतितथाह्याश्रृसीराविरिति छंदाश्यस्याह

सू.क्तं २

हः॥ ज्ञातास्यवति॥ ७॥ उपनः सुतमागहि सोममिंद्र ऋक्मुखं। उपनः सुतमागहि। सोममिंद्र गवाशिरमित्येवमा
दिऋक्मुख ऋमुखार्थं ॐ॥ सत्रा॥ ७॥ प्लुतमद्भुतिजागर्ति। प्लुतमेकैविदर्थेऽझं सिषंदरी ज्येतद्ज्ञा यतात्र्यं ऋक्‌ ऋ ईमि
त्वा॥ ७॥ ग्रावाणं पीतिमितियजति। ग्रावाणं पीतिहस्तं इयर्मि सत्याभित्येतयायजति॥ ७॥ अथा ७ वाकस्यौ दीनिका
॥ अथ शब्दो विशेषाधिकारार्थः। विशिष्टशब्दीनाम्य कात्वेरेषु सव्यात्रा दीनिक्याः॥ अ ७ वाकस्यातः परम्
च्यात॥ व त्वरस्वरास्यासमनिवृत्त्यर्थं पुनरछावाक वचनी॥ ७॥ पन्थं पन्थामिमोतारः। पन्थाइदुपगा इति त्रियो विया
नुरूपो प्रथामा। प्रथमस्यात्रिपर्यायं॥ ७ वाकास्यतो स्तोत्रियानुरूपो। प्राक्तनतयो निवृत्तिः। श्रूयमाणोग्रा
ऋतं नामधेयमन्त्याम्मिंद्रैधप्रज्ञ तिनिवर्तयतीतिवचनात्॥ एदहरी ब्रह्मयुजे य कारांतः पादः। एकारादिश्च।
तत्रपादस्यास समानाक्षरे सस्थाने दीर्घे ऋक्मुसे स्वराविति अकारायाकारके दीर्घे कृत्वा। ततर्कारो दय एका
रमिति। ततः एदहरी ब्रह्मयुज इति॥ ७॥ आत्वा विशंत्विंदव आत्वा विशंत्वाशत इत्यत्त्रामा उत्तमस्य त्रिपर्यायि २२

स्तोत्रियास्तुरूपावादीनि क्वचित् ॥ वाकस्य ॥ संस्थायवरात्रिपर्यायान् । आदीति कानि द्वितीयार्थे मनुवादं प्राश्न
तक्रमार्थः ॥ ओं अह्नः ॥ आश्विनाय स्तोष्यमाणे प्रवृत्ताकृतीर्जुहोति । आश्विनाय स्तोष्यमाणेषु छंदोगेषु प्र
वृत्ता कृतीर्जुहोति । संसंलेषु छंदोगप्रवृत्तहोमीयस्याकृतीर्जुहोतीति सूत्रतः । प्रवृत्ताकृतीर्जुहोत्येवमाद्य
र्थेवमादिकाः ॥ समयावाचा शंसतु । समस्थानेन शंसतु ॥ न ग्रेयोन्नति ण्यावा । प्रवर्त्त्वीयं मानेन स्थाने
नत्यर्थः । एवं वाश्विनं शंसतु ॥ यः प्रातरनुवाकस्तदाश्विनी । अतिदिशायां ततः छंदोनंतरेणैव त्येवमादि
यदुक्तं तदशेषोयाश्विनेपि स्यवति ॥ तस्य विकारं व्याख्यास्यामः । तस्यामश्विनग्रहत्तः प्रातरनुवाकस्य योवि
कारस्तं व्याख्यास्यामः ॥ यथा छंदसं ग्रास्त्वं । त्रीणि पदानि समस्य पंक्तीनामवास्य दित्येवमादिनस्तवति ॥ वा
र्हतीनां प्रतिपदां प्रथमं प्रथमं प्रगाथं प्रवनवादायं ककुभ्कारं वार्हतछंदसां याः प्रतिपच्छंदोगेस्तुतास्ता
सां प्रातरनुवाकानिर्दिशात्प्रकृतिवत्प्रयाग शास्त्रेवचनं । अथयद्वार्हतीनां प्रतिपदां प्रथमं प्रथमं प्रगा

यंप्सुनरादायंकूञ्कारंशंमतिप्सुनरादायंवेमामगास्तुवततास्यो वेतद्वपंक्तियतइतिश्रुतेः।ठ। अग्नि
र्होता गृहपतिरितिप्रतिपदापारवतीमुक्तृत्या अग्निर्होता गृहपतिः सराजेतिप्रतिपदा श्विनस्यलवति।
स्तिंनश्येयाजनत्वाझिन्नादेवततावत्रमसुत्रायश्रास्तिवचनमापारवतीकृत्येयेति।ठ। स्तुत्वहृश गायत्रानु
ष्टुरति।प्रातरनुवाकवत्प्रतिपस्समारोहणीयौ मंतरेण गायत्रीछंदस्यस्त्रनुर्दशाष्टुरति।रुचण्ताः तथाप्र
ष्टतत्वात् नष्टरतीतिपुनर्दचनेष्टदेत्रस्थानादश्रायंबंधमतु।ठ। अत्रानुष्टुभाद्वाभ्यामनुष्टुभा छंदसा छंदस्या
12 कुद्वरति।ठ। त्रिष्टुसात्रयोदशशातं। नष्टरतीत्यनुवर्तते। त्रिष्टुभाछंदसस्त्रयोदशाधिकं शतमृचामुद्धर
ति।ठ। नित्यानिकाक्षीवतान्यागस्त्यानिच। नासत्याभ्यामितित्रीणि कक्षीवता हष्टानि काक्षीवतानि।तानि
नित्यानि। अग्निद्योधाश्विन पिनाद्धर्षेयानि नित्यत्वात्। तथा सुवीरजांसीति सूक्तं।तंतुंजाधामितिसूक्तं। अत्रा
स्मिनागस्त्यानि त्रिष्टुप्पियष्टि शातं नाद्वेत्येयानि।ठ। प्रथमं तकाक्षीवतं त्र्यास्वाकारा धङ्गोझियानगाप्रथमं १२

पु

काष्ठीवतं यस्त्वाततः कार्यध्वज्ञो आश्विनावामित्युतानवशं स्यतु ॥ ८ ॥ जङ्गमागस्त्यस्य विंशति सुपर्णी । जङ्घे
सामस्याश्विंशत्तुं सुपर्णस्यार्षमादित आरभ्य अधिकैः शतंशंस्य दागस्त्यस्य सूक्ते स्वयंऽमानि वांसागधेया
निसिसृत इत्येताः पंच जगत्यो वरुणं इदं वत्याश्च ततश्च नग्रस्तद्या आश्विना ॥ ८ ॥ अथ्यासां वाश्विनीनां तावत्र ।
वाज्ञाह्वो विकल्पार्थः । अथ्यासी वा आश्विनीनां स्तो पर्णं द्यति रिक्ताणीता वन्मा इदंशं स्यत्र्यधिकशती यावत्य
विमातां सुपर्णी । आश्विनीनामिति वचनात् उक्तानामिति प्रह्लपार्थो । आश्विनी त्वातु । द्विंशति प्रच्छे पंच द्या
मः ग्रावाणे वाष्टो । नासत्यामपितरा बंधुपृच्छेत्येका । ध्वन्तुः प्रत्नमध्य का मं दुहाने ति नव । कुतश्च वदिति त्रि
न्दुर्हैआ । प्रवाम वोचमश्विनेत्येका । अग्निर्यज्ञामवरोहैरेवीयमित्येका । समेव पृच्छदयद श्विना यज्ञेत्येका । त
तत्यामहव मा ऽगम्यातमित्येका । स्तुषे नरा दिवा अस्य प्रशंततति विंशतिः । यज्ञो दसी प्रदिवा अस्तिचेमेति
ह्वा । उद्धारन्तु । प्रति वां रथं नृपती जरध्या इति दश । इ कापं यवित्र समाना यज्ञाक्र मित्यष्टाविंशतिः । तत्राग

ह्वनमित्यकादश। एतच्छस्त्वा। ततः समारोहणीयं सूक्तं शंसेत्॥ ठ॥ समिद्धमग्निं दिवि तितिस्रक उद्धरति। समिद्ध
म्निस्य मिध्यसङ्ख्येता स्त्रिस्रक उद्धरति। आश्विनप्रशस्ते: प्रातरनुवाकात्॥ ठ॥ अयं वां मधुमत्तमऽजत्य षोयथा
स्थानं। अयं वां मधुमत्तमऽइति प्रथमा तृतीया पंचमी च त्र्यक्तं तस्या पर्वादः। एता आश्विनो यथा क्रमं शंसेत्
13 ॥ ठ॥ एकादश अग्निर्होता॥ अग्निर्होता छंदस एकादशश्च उद्धरेत्॥ पंचमी निर्दिशात्॥ ठ॥ तथाग्नेयाज्जाग
तात्॥ यथा एकादश अग्निर्होतादुहश्चेयास्तथाग्नेयाज्जगताज्जागता छंदस उद्धरेयाः॥ ठ॥ उत्तमेन पांक्ते न
पादेनादयं कांक्षेत्॥ आश्विनप्रशस्ते: प्रातरनुवाकस्योत्तमेन पांक्तेन पादेनाशस्तनआदित्यस्योदयी
प्रतीक्षेत॥ ठ॥ उदितामोर्याणि॥ उदित आदित्ये सोर्याणि वक्ष्यमाणानि शंसेत्॥ ठ॥ उदुत्यं जातवेदसमि
ति नव॥ उदुत्यमित्याद्या नवर्च:॥ ठ॥ चित्रं देवानां मामित्रस्य॥ चित्रं देवानामुदगादनीकमित्येतत्सूक्तं न
मामित्रस्य वरुणस्य च च्छसंख्येतत्सूक्तं॥ ठ॥ इंद्र क्रतुमिति प्रगाथः॥ इंद्र क्रतुं न आभरपित्ययीं प्रगाथः शस्त व्यः। २३

प्रगाथ वचनी सर्वत्रैतं द्वान्प्रगाथान्प्रगाथ एकस्यायतनइति त्वादमार्थी तेस्वस्वउः आतसिंह प्रगाथाज्ञेयेदश
सिद्धाः ७ मही द्यौरिति तिस्रः । मही द्यौः पृथिवी चनइतित्येतास्तिस्रः । सद्यो ७ विश्वादेवस्य द
वीमृतस्य स्यजन्मनानयात्रा घातिनश्चस इति द्विपदा । विश्वस्यादेवीमित्यादिका द्विपदाश्चस्तद्यो वि
श्वा द्युक्ष रापृथमपादाक्षादशा ज्ञाता द्वितीयाष्टाक्षराः । ७ बृहतीं त्रयतियदाद्यो अष्टौ द्वितिपरिदध्म
ति । बृहद्दस्यात्सुवत्र्यती त्वयमादिकयापरिदधात्यबार्हस्पत्य याप्ततिदध्मतीतिश्रुतेः । ७ प्रतिपद
चाद्यवः परिक्षनीयात्येषा द्विरेवाश्विना याद्रूयातप्रतिपादत्वेवपरि क्षनीयात्यैचेतिश्रुतेः । ७ तस्मै
पदा बृहतीमहस्रं संपद्यते । तथाशं सेद्धयातच्छस्माश्विने नाना छंदस्यमपि संपदा बृहतीनी सहस्रं
संपद्यते । इति पक्षांतरं त्रीणि गायत्री शतानीत्यादिश्रुतेः । पद्यम्सर्वाणि छंदस्काः स्ता त्रियाछंदोगानांत
या पिकक्रूका एवकर्त्री व्याः । सूत्रारंत्तसामपर्यीता । अत्र पंक्तेः केश्चिदाश्विनप इत्यर्थः । सप्तश्लोकास्का

स्त्रिलिंग्यं ता ज्ञानं तथा स्विनं प्राज्ञेयं या स्त्रं स्त्वा तादितं। यक्र मारुस्यात वक्तुं मंदधी प्रतिपत्तये। त्वमेयेन्मे
कदागन्मम प्ररुह्वति ज्ञन स्वस्याय्सु वाचित्यं तारेश्वक्रिरासो याः प्रागनेतरा ऽदशाधिकाश्चत्तु तिष्ठे त्रिंशदत्य
धिकाविंशतिः एकादश दशेकाशास्ति तांश्चा ह्व पृथक्पृथक्। आश्विन प्रह्णातारा यथा मीरुच्यं सुमेधसा।
नवः प्रातरनुवाकादुक्तर्वायाः यथा क्रमं धिन्नुः स्वुमिन रत्या वामता रिषात्यतः स्वुवा। यथा मं वच्यं प्रयोक्त
णानामव्याम इवामिति। श्रुतिर्यद्धां समेवप्रकृत त्यां प्रतिवीर्यथा। ह्व स्वाष्टकाय स्तुतां शत्रामामकाय्या
क्रमं चैत तस्या द्वादश तास्य एकादश ततः परा॥ अग्निः समिधः कार्यं गमिकार्यं यथोदितं॥७॥८॥ इमे सोमा
मस्मिताराश्वक्वास इति पुरोनुवाक्या। इमा सोमा मास्मिताराश्वक्वास इत्येवमादिकाः प्रोक्ताः पठिताः पुरो
नुवाक्याः कार्याः॥८॥ आहुतायवृत दक्षिणा स्मामानां तिरश्वक्वानामिति प्रेषः। आहुताय कृत दक्षिणा स्मामा
नामित्येवमादिकः प्रेषो भवति। आप्रायामित्ययामवाप्रेषा तिरिक्ताः कृशत्रहिताः॥९॥ उत्ता पिबतीप्रवा २४

14

मंथंसीत्यध्वर्युः संथंस याऽग्नीत् चिनवषट्करोति। मंत्रापिबतमश्विनेत्येतयाप्रचामंथंसीत्येतामध्वर्युः संथंसयो
न्नारणार्थं चिनवषट्करोति। ठा। विराजेवतिकोत्पीतकिः। विराजेवयजेदितिहस्माह कोत्पीतकिरिति श्रु
तेः। ठा। अश्विनावायुनेतिवा। अश्विनावायुनायुवं सुदक्षेति त्वचस्थितात्र अश्विनी त्रिष्टुप्तिरात्र अश्वद्वतीति
श्रुतेः। विशेषप्रशंसनादियमेवयुक्ततरा। ॥२०॥ ठा। त्रिवृद्बहिष्पवमानः। त्रिवृत्संख्याकोबहिःपवमानो भव
ति सत्यपि छंदोगानां स्तोमो पाशानां स्तूपेभ्यमन प्रकाशनार्थं बहिष्पत्री। ठा। संधिषा मन्त्रा संधिषा माश्विने श्वि
स्तोत्रं तदपिवृत्रि त्रिवृद्भवति। ठा। पंचादितः पंचदशानि। आदौ पंचाहस्तोत्रं तातानीतराणि पंच स्तोत्राणि चत्वा
र्याज्यानि माध्यंदिनस्य पवमानश्चेत्येतानि पंचदशानि संवंति। ठा। रात्रिश्चा। रात्रिपर्यायस्तोत्राणि पंचदशा
न्येवासंख्यासामान्यक्रमेणक्वनं। संधिषामेतत्। ठा। पंच सप्तदशानि। चत्वारि पृष्ठानि आर्सेवस्य पवमानः
ठा। पंचैकविंशानि। अग्निष्टोमं सामैत्रीण्युक्थानिषोडशी च। ठा। इतिज्योतिष्टोमः। एषज्योतिष्टोमानामच
साम

त्रुः संस्थोपि सवती त्यर्थः । ज्योतिष्टोम स्वादनायामतस्य ग्रहणं द्रष्टव्यं । सामयागस्य प्रधानेऽन्तराणि दीक्षणी

यादीनि तदंगानि सोमयागस्य ज्योतिष्टोमशब्दवाच्यत्वात् । एतानि ज्योतींषि त्रिवृदादयः स्तोमा यावेतत्सर्वं

ति । ज्योतिष्टोमः स्तोमः सोमयागानां ह्येतत्सर्वंति । तत्रांगि सोमश्रवणात् । अग्रहं ग्रहदीत्वाच मसं स्वादनीयस्तोत्रस्तुपा

करोतीति । ७ । एत एवास्तिष्ठन्वत्स्या एत एव स्तोमाः त्रिवृदादयस्तत्रिष्ठत्वस्यापि फलहस्यसर्वंति । एत एव ति

वत्सुना म्नाम वक्रमः । प्रथमा मात्र मेदनीय एवं क्रमेण ॥२१॥ ७ । अग्निं छन्दश्चेष्यमाणस्यादीक्षितस्य स्त्रिः । त्रि स्मिरिष्टका

वाचीयः सामांगं द्वितीयादिषु सोमयागेषु तत्संबंधेन धर्मविद्याभावकद्याः । तदर्थस्तु शब्दः । यदग्निं चेष्यमा

णस्य यह ७ यायजमानस्यादीक्षितस्य प्राप्ती दक्षणीया याऽऽत्यर्थः । इष्टिर्वेद्यणका सवति । ७ । अग्नये ब्रह्मण्व

ते अग्नये क्षत्रवते अग्नये क्षत्रभृते । एतानि त्रीणि हवींषि सवंति । ७ । व्योमिमासी विकारः । गुणशंकया संदेहो मा

नू द्विति सूत्रं । ७ । ब्रह्मप्रजावदा सेरब्रह्मण्वते जाततवेदऽग्नये ब्रह्मण्वता ब्रह्मप्रजावदा सेरति पुरोऽनुवाक्या । २५

15

ब्रह्मचतवजातविदानमश्नुतिर्याज्या। किंमर्थमग्न्यायत्र हमएवतद्भ्युच्यात। द्विप्रभृतिष्वेचोदनान्नहूत्वैता
तिमिद्धत्वात्। उच्यते। आरब्धांतरणद्धाङ्गतमिष्टिद्वयं ममस्त्वा क्वचित्क्वचिदिष्टिद्वयेतथ्यार्थस्यप्रतिपादना
र्थमेवमुक्तं। ७। अन्तर्थ्वेतस्माद्वास्माकमग्नेत्र्यध्वरमग्नेद्युम्ननस्वदस्वदह्यत्वत्तरयोः। अर्थ्वेतस्माद्दवामदो। अ
त्पन्नज्ञवतः पुरोनुवाक्या। अस्माकमग्नेअध्वरंजुषस्वेतियाज्या। अग्नेद्युम्नेनजागृवद्यत्वायग्रन्त्वन्नभृतः
पुरोनुवाक्या। स्वदस्वहव्यासमिषोदिदीहीतियाज्या। उत्तरयोरितिद्वन्द्वतः द्वन्द्वभृताः पृथगपी
ष्टिद्वेहमतवतः एवमिष्टिद्वयमपिद्यावांतरमस्तीतिज्ञायते। क्वचापरत्वायांतु हविःकेविधिष्टिः। ७। बह्वनी
वपष्यमाणानां संनिवपनीया। इयमिष्टिः संनिवपनप्रयोजना बह्वनां निवपष्यमाणानां भवति। तवेदीक्षि
ष्यमाणत्रयी संनिवपं तद्व्यवमुपक्रम्य सर्वेमां ते बह्वनामितिसत्रिणामस्तिप्रत्योक्तं। ७। एकस्यास्वायंसंस्र
नीया। एकस्यचित्तः संनिवपनासावात्। उभासंस्तरणप्रयोजनमयमत्वष्टिस्तेवति। उरवाविशिष्टाअग्निस्म



७२

शास्त्रार्थस्त्काली विशिष्टप्रमाणात् आध्वर्यवधर्मे समुदायते। तस्याऽव्यनंतरं स्तैत्र पकरणानि। संनियंचिति। अत्र
ब्रह्मणः साक्ष्यर्यमिन्वनी। ठ ॥३२॥ प्राजापत्यश्च पशुबंधः। अग्निचित्या मयं चापराधर्मी विशेषः। आध्वर्यवाधीनन
क्रमेण प्राजापत्यः पशुबंधो भवति। आख्यांतरात्। अथेतन प्राजापत्येन पशुना यजंत इति श्रुतेः। ठ। वाय
व्योवा वायव्योवा पशुबंधो भवति। आख्यांतरात्। ठ। अश्व येवाकामाया पशुबंधो भवती यस्त्वस्त्रैता वाश
16 क्वा विकल्पार्थः। पूर्वसूत्रात् अनुवर्त्तमान एवोच्यता। कथं नाम मायिन्यः कामाय। तद्वाख्यांतरात् क्रमशः गृह्यते
। ठ। पुरोरुगाणो। अविका गोरश्व इति पंच पशवः। पुरुषो विश्वो राजन्यो वा इज्जंठा गः। अविकाम घो
गोऽप्रमिद्वाश्वश्वपर्वेश श्लोक पिङ्ग्य इति। पंच पशवइति प्रकारप्रदर्शनार्थः। एवं प्रकारा अत्र ध्वर्युः शाखास्तु
बहवो विकल्पाः। ठ। अजो वा तूपरः। अजोवा एक एव पशुर्भवति। तूपरो विषाणहृतः। ठ। प्राजापत्ये च
कतायच्चं पशुं पुरोलाशं कुर्वंति। यद्देवत्यः पशुर्भवति तद्देवत्यं पशुं पुरोलाशं निर्वपतीति शातपथ्या ठ। १६

प्राजापत्यं वा यद्वा। एकादशस्त्रुस्तराला शंकर्वंति। ठ। विश्वानरीयमाग्नेये। अग्नये वा कामाय तियो यस्य त्रक्रस्त
स्मिंन कि विश्वानरीयं पस्तुप्त रालाशंकर्वंति। ठ। हिरण्यगर्भ इति प्तुरानुवाकास्मि स्तनुष्टगयाज्याः प्रा
जापत्यस्या। प्राजापत्यैति वस्तनाश्वमर्वेत्र [illegible]। ठ। उपांशु प्रा[illegible]जापत्येति वह्नीता। ठ। एकया च दशया यस्तनुक
म्भूतं।
ति द्वंग तिप्तुरोनुवाक्याः। एकया च दशभिस्त्र। गायत्र्यं जज्ञ स्तरोदसीमा। ऊर्ध्वं गनमसा। यद्ध्यमइति
एताः स्तुरानुवाक्या वाय यस्या वपापुरो लाशपश्च। ठ। पीवाश्रं नान्य याज्या तियोमि[illegible] प्रवायुमच्छेति=
वायव्यस्यापीवो अन्नां रयिवृधः। प्रयाज्यार्थ्यामिदाश्वांस म। ठ। प्रवायुम छ। बृहती मनी प्राज्याता ऊर्ध्वं वच
नयाज्या वा यव्यस्या। नियुत्वतापेताएवा। ठ। आतवस्य मना यमनुस्तं ताश्रीगिरस्तमाग्निः पात्रपुक्षमस्मि
ति पुरोनुवाक्या वयं तत्र द्याशयामत मीळ्हे देवत्यायन्न यस्या। आतवस्यामनो यमनुस्तं ताश्रीगिरस्तम।
अग्निः पात्रस्क्षमसा। एतावपापुरोलाशपश्चनां पुरोनुवाक्याः वयंतत्र[illegible] द्यार[illegible]माहिकामी। अस्या

17

मतंक्तमममेत वातीः । इ ल स्व त्वायज मा नो हविर्निरित्येतायाज्याः । अग्निश्च सोऽयेता एवं न्यासी सर्वत्रा अ
ग्नयास्यतिस्त्वद्व पक्षस्याप्येदं निर्देशात् ॥ ठ । वक्ष्व त्यष्व निगमाः पंच सुक्रियमाणेषु पृथिवी शरीराणीत्या
तः । वक्ष्व वद्वक्ष्व वच्चनतियावत्पष्ठ निगमा ॥ धर्मेत्यव मादयः पंच पष्ठ शुक्रियमाणेषु पृथिवी शरीरा
णियावत्सा प्रमा वेत द्वुच्यते ॥ संदद्वधुदासार्थी ॥ ठ । एकव दत ऊर्द्ध्व । एकवच्चनां तेन पष्ठ निगमात्र तऊ
र्द्ध्व । वच्च मर्मि श्रुकायग्रासनं ताता मृदिष्टकार्थीं पश्वेति शरीराणां विनियोगात् ॥ अज न यज्ञ समाप्ति स्व
स्मा दक वदत ऊर्द्ध्व । ठौ त्रिद विश्वदी क्षणीया । अथे चा परो धर्मे विशाषः । सोऽग्नि चित्यो ॥ ठ । आग्ना वेक्षवा
विश्वा नरीय आदित्य त्यास्वा एतानि त्रीणि त्रीणि हवींषि दीक्षणीयानि रवीति ॥ ठ । यीवक्ष त्रियीं धारयंतः । यीं
नुक्ष त्रियं स्वदइति पुरोनुवाक्यां दिव्येत्यः । धारयंत आदित्यास्या जगत्स्था इतियाज्या ॥ इतरयोः पूर्वोपदि
ष्टाः । ठ । पंच द्वविर्दी । पंचद्वविंषं दीक्षणीयामिष्टिमकतत्वतइतिश्रुतेः । ठ । अदितये स्वद्ध यीः पंच मं सर २५

स्वाद्यो क्रमार्थं वचनं। चतुर्थं पंचमइति। ॐ। पंचहविर्त्रीतिष्या। एकहविः पंचहविर्त्रीतिष्या कार्या। अथैत
मातिथ्यां पंचहविषमस्वष्टिमाकृतन्वृतइतिसूत्रः। ॐ। आग्नेयं द्वौ विष्णु दवबार्हस्पत्यो वैष्णवश्चा। आग्न
येंद्रौ पुरोडाशौ। विष्णु दवबार्हस्पत्यो चरू। वैष्णवश्च नव कपालः। ॐ। सुचिमार्केस्तं ग्राम्यासः। शुचिमर्कै
र्बृहस्पतिमितिबार्हस्पत्यस्यानुवाक्या। तं ग्राम्यासो अकपासोत्रश्वा इतियाज्या। इमाणं शुद्धं पदिष्टा
ः। ॐ। चितिस्त्र्यः प्रणीयमानास्यइत्यर्कः। चितिस्त्र्यः प्रणीयमानास्यइत्येवमादिनानिगदेन संप्रेषितो वत्स
मानामनुवचनमाह। ॐ। पुरीष्यासः प्राच्येत्र यथायामिन्तु विश्वास्ति रायनत्र अग्निनिरग्नेविश्वासि रयिनिरिहपी
श्च नुकवन्यस्मादद्वयममति। पुरीष्यासा अग्नयः। प्राच्येत्र यथायामिन्। विश्वान्निरायन्त्र अग्नित्तिः। अग्नेविश्वाति
रयिस्तिरित्येताभ्यां त्वानु वह्निष्टकाः प्रणीयमानाः पश्चादनुसामति। अथैताबक्कमीरन्वाहबृहन्हयी
न्घृणयं तिताभ्वितसोमसवंतिइतिश्रुतेः॥३४॥ ॐ। सीचितपरिश्रुत। सं स्वितान्निस्कलपरिश्रुतसाम सिवेद्यमाणी

कर्म ॥ ७ ॥ अग्नेर्मुक्तमन्वशंसत्कश्चित्तस्य पश्वादुपतिष्ठ्य याज्ञेयस्य ह्रीं श्रीं सांसन्ननामाज्ञयस्य जपेनानुशी
मति ॥ अग्नेर्मुक्तमन्वशंसति ॥ प्रजापतिर्हृदयसामपरिष्ठ्यादनंतरं संप्रेषिताग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः इ
18 न्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्रः ॥ सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः इत्येवायं मंत्रः ॥ आदावेतत्सायानिर्देशां गांगिसर्व
प्रज्ञापनार्थं ॥ अतः प्रयाजानुयाजान्वा परिक्षिप्येत्येवमादिना यं भवति ॥ ह्रीं श्रीं गं सनत्को यस्य ह्रीं जपः पि
तामातरिश्वत्यादितेन जपेन सहोक्तं शंसति ॥ आहावस्त थोक्तस्तं न करोति एतद्ग्रहणाञ्च पवक्रमः प
रिगृह्यता ॥ ७ ॥ वैश्वानरायेत्यक्तः पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया यजति ॥ वैश्वानरायानुब्रूहीति संप्रेषितः ॥
पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया यजति ॥ प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसंख्यार्थं ॥ परिसंख्या च प्रज्ञतिं निवर्त्तयति ॥ ७ ॥
प्रयाजानुयाजान्वा परिक्षिप्य प्रयाजानुयाजान्मुक्त्वा शिष्टान्यंगानि सर्वाणि ॥ ७ ॥ अग्नीषोमीयस्य पशुपुरो
लाशमप्येकादशकपाला हवींषि ॥ अयं चापरः साग्निचित्यविशेषः ॥ अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु १८

गतानिदेवसूभ्योवक्ष्यमाणेभ्योदेवताभ्योदेवसूसंज्ञकेभ्योहवींषिनिर्वपंतीतिकासां पुनस्तासांयाज्येत्यतआ
हा।ठ।अग्नयेगृहपतयेसोमायवनस्पतयेसवित्रेसत्यप्रसवायरुद्रायपशुपतयेबृहस्पतयेवाचस्प
तयइंद्रायज्येष्ठायमित्रायसत्यायवरुणायधर्मपतये।अग्नयेगृहपतयइत्येवमादिभ्योदेवसूभ्यः स्वगु
णेभ्योभ्योहवींषिनिर्वपंति।तासांचयाज्यास्तावंतीतिनिरुक्तः।ठ।अग्निर्होतागृहपतिर्हव्यवाळग्निराविश्वादेवन्
प्रमीयइंद्रंवयंमहाधनइंद्रंनः।अग्निर्होतागृहपतिःसराजेत्यग्नयेगृहपतेःपुरोनुवाक्या।हव्यवाळग्नि
रजरःपितानइतियाज्या।त्वंचसोमनोवशइतिसोमस्यवनस्पतेःपुरोनुवाक्या।ब्रह्मादेवानांपदवीः
कवीनामितियाज्या।आविश्वदेवंसत्पतिमितिसवितुःसत्यप्रसवस्यपुरोनुवाक्या।नप्रमीयेसवितुर्दैव्य
स्यतदितियाज्या।यथानोअदितिःकरदितिरुद्रस्यपशुपतेःपुरोनुवाक्या।उपतेस्तोमान्पशुपाइवाक
रंनितियाज्या।बृहस्पतेप्रथमंवाचोअग्रमितिबृहस्पतेर्वाचस्पतेरितिपुरोनुवाक्या।हंसविवमखिनि

र्विदद्भिरिति याज्या। इंद्रं वयं महाधन इतीन्द्रस्य ज्येष्ठस्य पुरोनुवाक्या। उरुं नो लोकमनुनेषि विद्वानिति
याज्या। मित्रस्य चर्षणीधृतो महाँ आदित्यो नमसोपसद्य इति मित्रस्य सत्यस्य। अनभिगच्छस्तद्धिं गोदेवते
नन्नु चेदिति वचनात्॥ इमं मे वरुण श्रुधी हवमिति वरुणस्य धर्मपतेः पुरोनुवाक्या। यत्किंचेदं वरुण दै
19 व्ये जन इति याज्या।ठ। सर्वे पृष्ठा हवींषि अर्वाद्देवस्य हविषो नंतराणि सर्वपृष्ठा हवींषि वक्ष्यमाणानि सवंति २६॥
।ठ। अग्नये वासंतिकाय गायत्राय त्रिवृते राथंतराय इंद्राय त्रैष्टुभाय पंचदशाय बार्हताय विश्वेभ्यो
देवेभ्यो वार्षिकेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो मित्रावरुणाभ्यां शारदाभ्यामानुष्टुभाभ्यामे
कविंशाभ्यां वैराजाभ्यां बृहस्पतये हैमंतिकाय पांक्ताय त्रिणवाय शाक्कराय सवित्रे शैशिराय अतिछंदसा
य त्रयस्त्रिंशाय रैवताय अनुमतये अग्नये वैश्वानराय एककायादितये विष्णुपत्न्यै। अग्नये वासंतिकाय गाय
त्राय त्रिवृते राथंतरायेत्येवमादित्यः सप्तदशेभ्यो दशभ्यः सर्वपृष्ठा हवींषि तानि विदशा हवींषि सर्वाणि २९

तिश्रुतः। ब्रात्र्यं तस्त्वास्माकमग्नेत्र्यध्वरमृतेन त्यो प्रबाह गा बृहस्पातजु मास्त्व वापित्रेनाग स्यावा मम
द्यात्र्यन्वद्यनो त्र्यन्तमतिर्यज्ञं दत्वमन्यतां। त्र्यग्निस्व ह द्यावाह्वनो स वनीदास्त्वेमयः। त्र्यन्विदन्तमत त्वंम
न्यासेशं च नस्कृधि। कृत्वे दक्षाय नो हिनु प्रणात्र्याधूंषिता रिषइति। त्र्यं तस्त्वा हवामहे। त्र्यग्न त्यिवासं
४प्रुक्त तिकादि गुणस्य स्वरान्तु वाक्या। त्र्यस्माकमग्नेत्र्यध्वरं जु षस्वेतियाज्या। इंद्रस्यप्र त्वोपदिष्टे इंद्रं वो वि
श्वतस्पादयस्त्व हविसि रितिगुण विशिष्टलिंगा न धिगमात्। विश्वेदेवा सस्त्रीमिब्र हिंषीतिविश्वादेवस्य
प्रुक्त
प्र त्वोपदिष्टो ज्ञात न याट्टता वितिमिञावरुणाद्यो ज्ञारद्यादिगुणयोः स्वरोन्तु वाक्या। प्रबाहवासिस्त प्रुक्त २
तं जीवसनइतियाज्या। बृहस्पातजु षस्वनइति बृहस्पातहिमं तिकादिगुणस्य स्वरोन्तु वाक्या। पवा
पित्रेविश्वदेवायवृक्ष इतियाज्या। त्र्यनागा साअदित यइति सवितुः छोशरादिगुणविशिष्टस्य स्वरोन्तु
वाक्या। वा मम द्यस वितर्वा मसु श्वइतियाज्या। त्र्यन्वद्यनो त्र्यनुमतिरित्येवमादिकानुमतेः स्वरोन्तुवाक्या।

अग्निर्दक्षमातत्वमित्येवमादिका याज्या। वैश्वानरो न ऊत्य इत्येषा वैश्वानरस्य पुरोनुवाक्या। पृष्टो दि
वीति याज्या। एतद्धवींषि दिष्टं। हिरण्यगर्भीयः प्राण इति कस्य पूर्वो पदिष्टे एवा न तत्वामदितमह्या दि
मत्याः तिर्विष्णुपत्न्याः पुरोनुवाक्या। महीमूषुमातरं सुव्रतानामिति याज्या। तद्विंगानधिगमात्तु। ७। न यस्म
तंत्रहवींषि चोद्यमानानि निगमाह्वसंतात्। तं पश्वसुक्तं अंगजातं तस्मिन्हवींषि चोद्यमानानि प्रध्य
न देवतासंबंधनपरतंत्रोपनिपातीनि निगमानां वाहनादीन्नलसंता। ७। वपां संस्था ध्याह्वबी ध्यायाम्बा
कृणपश्वनोपांसुपत्नीशाले चरंति। वपां तमन्ह्व बंधा याकर्मपरिस्स माथत्वष्टा देवता। केन पश्वनोपी सु
पत्नीशाले प्रचरंति। तानि वर्णीता। अथसुच्चंतियावदंकामयीत अध्यान्हवं धाम्यवपायां संस्थिता यांता
कृणपश्वनेत्येवमाद्युपक्रम्य सर्वमाम्नाती। ७। पर्यग्निकृतमुत्सृजंतिन संस्थापयंति। तं त्वाष्ट्रं पश्वंता कृप
सुकर्मपर्यग्निकरणांते कृत्वा न संस्थापयंति। पर्यग्निकृतमुत्सृजंतिन संस्थापयंतीति श्रुतेः। न संस्थापयी २०

तीति व पायाः पूर्वं सकलं कुर्वतीत्यर्थः। तत आवाहनं सकलं स्ववतीति तथा च श्रुतिः तदाकुर्यादिति देवताः
आवाहयति वषट्कारस्य वनस्पतिं च काम्येति तदिष्टेनैव तदिति प्रयाजेष्वा पतदेवतयजति नैव वाम्येति तद
स्विष्टकृत इति।ठा आज्येन वा पशुधर्मेणा संस्थापयंति वाशाबोधिविकल्पार्थः। पशुधर्मेणा आज्येनन प्रतिनिधि
विधिविकारः शास्त्रानां न स्वपशु इज्यसंबंधिनो धर्माः कर्तव्याः।ठा शिवस्त्वष्टः प्रथमसाह्नं।शिवस्त्वष्टरिहागहि
॥२७॥
तिपुरोनुवाक्या।प्रथमसाह्नं यज्ञासंवत्सरीणमिति याज्या।ठा दर्विकाहवींषि चात्र पशुपुरोडाशं।साग्नि
चित्रो एव प्रकरणात्॥ अथ्याहुबंधास्य पशुपुरोडाशमत्रं हि दर्विकास्यो दर्वीनिर्वपंतीति श्रुतेः।ठा अनुमत्यै चि ४
कुह्वे राका सिनीवालीभ्यां धात्रे। अनुमत्यादीनि पंच दर्वींषि निर्वपंतीति श्रुतेः।ठा कुहूमहं सुवृतं विद्म
नापसमस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि। मा नो ददातु श्रवणं पितॄणां तस्यास्ते देवि हविषा विधेम।ठा कुहूर्देवा
नाममृतस्य पत्नी हव्या नो अस्य हविषः शृणोतु संदाशुषे किरतु भूरि वामं रायस्पोषं चिकितुषे ददात्वाक्ष

तादददात्वदाश्रेषेप्रास्वीडीमान्नमह्निलितिं। वयं देवस्य धीमहि सुमतिं सत्यधर्मणः। प्रताप्रजायान्नतरायर्ज्ञा
प्रातर्देविश्वं सुवनं जजान। प्रतापुत्रं यजमानाय दाता तस्मा नहव्यं घृतवज्जुहोतन। अनुमत्या पूर्वोपदिष्टे
विसर्जिश्चतस्त्रविशाष्टः कुह्वाराकासिनीवालीभ्यां पूर्वोपदिष्टा। ७। दर्वीत्यश्च हवींषि। दर्विका हविश्यो
नंतराणि दर्वीश्चो दर्वीषि सर्वंति। चकारः पूर्वैः सह समुच्चयार्थः। अग्नहोक दर्वीश्चो दर्वीषि निर्वपंति तानि
विदशा हवींषि सर्वंतीति सूत्रार्थः। ७। अग्ना ओषधीभ्यो गावस्य नमः सेराज्ञ ये सूर्यायै दिवष्टयि विश्वा श्वगवा अग्ने
४ दराम्यो इत्येवमादि स्योर्दशा दर्वीहवींष्युच्यंते। तेषां वक्ष्यमाणा याज्यानुवाक्याः। ७। आपो हि ष्ठा मयो भुवस्ता नः।
आपो हि ष्ठा मयो भुव इति पुरोनुवाक्या। या वा हृता स्यो अह्नणो दुलोकमिति याज्या। ७। या ओषधीः पूर्वा अ
ति विश्वाः। या ओषधीः पूर्वाजाता इत्योषधीनां पुरोनुवाक्या। अति विश्वाः परिष्ठा इति याज्या। ७। मयूयं गावोन
ता अर्वा। सूर्यं गा स्वामद यथा शृणो निविदिति गवां पुरोनुवाक्या। नता अर्वा रेणुककाटो अश्नुत इति याज्या। ७। २२

म...        अपां ३

प्रतिष्ठास्मनरीमत्यास्येयन्नि। प्रतिष्ठाम्मनरीजनी त्यपुरस्तः पुरोनुवाक्या। सत्यामत्येत्सिर्महतीमह
द्भिरितियाज्या।ठ। रात्रीव्यख्यातायतशत्रिर्न्देचज्ञामायन्क्षात्मानवतिर्नेवान्नञ्जीतिःसंत्वष्टाग्नेतातस्मन
सप्नतिः। रात्रीव्यख्यादायतीतिरात्रेःपुरोनुवाक्या। यातरात्रिर्न्देचन्द्रसज्ज्येवमादिकायाज्या।ठ। हेतेस्म
किंसुकं। द्वातचक्रेसूर्यइतिसूर्यायाःपुरोनुवाक्या। सुकिंसुकंशल्मलिं विश्वरूपमितियाज्या।ठ। पंद्र
याहिहविर्भिःसाख्वविष्णोः पंद्रयाहिहविर्भिरितिदिवःपुरोनुवाक्या। साख्वविष्णोवितरं विक्रमस्वेतिया
ज्या।ठ। स्यानापृथिवि बलिच्छापर्वतानी। स्यानापृथिवी सवतिपृथिव्याःपुरोनुवाक्या। बलिच्छापर्वता
नामितियाज्या।ठ। देवीं वाचंयद्वावदंती। देवीवाचमजनयंतदेवाइतिवाचःपुरोनुवाक्या। यद्वाग्वदंत्य
विचेतनानीतिपुरोयाज्या।ठ। मातारुद्राणांस्वसाविदं। मातारुद्राणांदुहितावसूनामितिगोःपुरो
नुवाक्या। स्वाविदंवाचमुदीरयंतीमितियाज्या।ठ। दिशांचविष्णोः। दावस्थानंतरंदिशामवृष्णीर्

22

वंतिश्चकारः श्रौतैः सह समुच्चयार्थः। अत्राहैके दिशामवेष्टीः कुर्वंतीति श्रुतेः। तथा तानि वै द्वंद्वीनि ल

वंति ॥७॥ अथ यदुर्जाय मित्रावरुणाभ्यां ब्रह्मा ततः पशुविशिष्टयो द्रवत्यो विक्षुवा। अथ यज्ञेय्यवमादि यो

देवताभ्यः षड्भ्यः षड्द्वंद्वीनि तत्र च पूर्वोपदिष्टा याज्याप्ररोनुवाक्याः ॥८॥ संस्थितायां चोदवसानीया

यां मित्रावरुण्या पयस्यया नानिष्ट्वा निःषिद्धिनो मिथुनं चरन्। अयं चापरः मार्गविशेषः। संस्थिताया

मुदवसानीयायामिष्टौ अग्निहोत्रहोमांते मित्रावरुण्या पयस्यया यागो भवति। नयस्त्वानिष्ट्वा अमि

तिमिथुनं चैनस्वारत्न प्राजापत्यपशुयागादास्यायाविप्रतिषेधः। तथैव शतपथश्रुतेः। तत्र हि प्रा

जापत्यपशुप्रकरणे श्रुतं तदाहुः रातेनैं पशुनेष्ट्वा परिशयीत न मांसमश्नीयान्न मिथुनमुपेयात्। पूर्वेदीः नमु ३

क्षाचापकाः पशुना वत्सरं तेन चित्तं द्वादश्यादि नानपशयीता नयशायमश्नीयान्न मिथुनमुपेयात्। इतिन

त्वेवषादश्लानवहि मयहि मस्ख ला स्मितत्रासानिवविष्टकांदानंताउरुता। तस्माद्दुकामायाप्ति २२

श्रायीत तंडुलवंगं नपाद । तपश्चादस्य दस्याश्राध्वमारूतं भवति ॥ ८ ॥ इति शांखायनसूत्रभाष्ये नवमोऽध्याय

ः ॥ ॐ अग्निष्टोमः साग्निचित्यः । इदानीं श्रुतिक्रमेणागतान्ययनप्रकरणाम्नातानि चतुर्विंशतिरहानि

अनन्त्यान्यहीनरूपाणि वक्ष्यामि । तेषां तावदुपदेशार्थमग्राहीनायाः प्रकृतिरूपं द्वादशाहमाह

॥ १ ॥ शुद्धपक्षस्याष्टम्यां द्वादशाहाय दीक्षंते । शुद्धपक्षविशिष्टायामष्टम्यां द्वादशाहाय दीक्षंते । ति

थिनियमः शाखांतरात् । पक्षक्रमप्रसङ्गाद्वा ज्ञानामृतामवहितस्य लक्षेसं साध्यते प्रकृतिवत् ॥ २ ॥ द्वादश

दीक्षाः । दीक्षापरिमाणं शाखांतरात् ॥ ३ ॥ द्वादशोपसदः । नियमार्थं वचनं ॥ ४ ॥ सुत्याश्चाहानि द्वादश ।

सुत्यान्यहानीति सा वचनमानपरिच्छिन्नान्यहानि द्वादश भवंति ॥ ५ ॥ अतिरात्रः सुत्यानां प्रथमं चोत्तमं च ।

अतिरात्रसंज्ञकं सुत्यानां प्रथममहरुत्तमं च भवतः ॥ ६ ॥ मध्ये दशरात्रः । प्रथमोत्तमयोरह्नोर्मध्ये द

शरात्रसंज्ञकोऽहर्गणो भवति । तस्याथर्वयवशोनामा शुचं तं शास्त्रसंघव्यवहाराय ॥ ७ ॥ पृष्ठ्यः षडहः ।

तस्य दशरात्रस्य यः प्रथमः षडहः स पृष्ठ्यसंज्ञो भवति त्र्यहः छंदोमाः। षडहादनंतरे त्रयोऽहविः छोमाः
छंदोमसंज्ञा भवंति। ७। दशममहः। छंदोमेभ्यो नंतरं दशममहर्भवति। संज्ञा शास्त्रसंव्यवहारार्था।
७। अयं यज्ञ इति याज्या हारियोजनस्य। अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इति हारियोजनस्य याज्या स
भवति। ७। अनवषट्कृत एवासंभक्षितो मित्रावरुणः परायाहि मघवन्नित्यर्द्धं ज्ञाद्यदस्तमिति वेहम य ७
द एव मघवन्नित्यतिप्रैषमाह द्वितीयप्रभृति षु। अनवषट्कृत एव हारियोजने असंभक्षितो मित्रा
23 वरुणः परायाहि मघवन्नास्वयाहीत्यतां पुरोनुवाक्यामुक्त्वा। जा यदस्ते मघवं सद्युयो निरिच्येतां वा
इह मद एव मघवन्नित्येतत्स्याऽत्येव माहिकमतिप्रैषमाह द्वितीयप्रभृतिष्वहःसु। ७। प्रायणीयेवाय
थासमाम्नातं। प्रायणीयारंभु प्रथममहरतिरात्रसंस्थं तस्मिन् पत्नीसंयाजांततदहरेवाग्निष्टोमसं
स्थमहः प्रारभ्यते। अतः प्रायणीयहारियोजने ऽनवषट्कृतेनुवाक्यामनूच्यातिप्रैषो विकल्पेनस्व २२

ति। यदा च प्रसूज्यात तदा यथासमाम्नातं स्तवति। श्व शान्हस्य स्तुत्वात्ति प्राप्ता तु। ठ। श्वः सुत्यां वा मिंद्राग्नी ती
वां प्रब्रवीमि विश्वात्या दवेभ्यो ब्राह्मणोत्यः समासत्यः सामपस्यो ब्रह्मन्न वास्तंयच्छेत्याग्नीध्रः स्वस्यधि
ष्ण्यस्य पश्चा त्राग्नीध्र इति प्रेषितः स्वस्य धिष्ण्यपश्चादुपविश्य। ठ। श्वः सुत्यां वा मित्येवमादिकं मंत्रं नित्यम
तस्मात्प्रागुत्तमादङ्गः। अयं यज्ञ इति यदनुक्रांतं तन्नादतत्प्रागुत्तमादङ्गान्नित्यं स्तवति। ठ। पत्नीसंयाजांतता।
प्रागुत्तमादङ्गः पत्नीसंयाजांतान्यहानि स्तवंति। ठ। आशिषामनिर्वचनं। प्रागुत्तमादङ्ग इति वर्त्तीता ऽश
लाम्रक्तवाकयोः प्रागुत्तमादङ्ग आशिषो निर्वक्तव्याः। ठ। नामधेयाग्रहणं च। यजमाननामधेयस्य
स्तक्तवाके प्रागुत्तमादङ्गो ऽग्रहणं। त्र्यह द्वादशाहविकारेष्वपि त्र्यहगणेषु नित्यामतस्मात्प्रागुत्तमादङ्गः श्या
द्वियदनुक्रांतं तद्भवतीत्यस्यार्थस्य प्रकाशनार्थश्चकारः। ठ। प्रायणीयोदयनीययोः सारस्वतः श्याय
णीयोदयनीययोरतिरात्रयोः प्रयोगः सारस्वतस्त्वो नित्यानित्यमतदित्यधिकारात्। माधुछंदसावतिवि

कल्पो मास्तूदिति सूत्रारंभो ऽन्येष्वहस्सु वचनप्रामाण्याद्व्यूढः सारस्वतः ।७। माध्यं छंदसेवा । माध्युं-
दमः कृतगडत्वेवमुग्रमा नद्वादशाह विकारेष्वहः सु सारस्वतस्तृचो भवति ।८। द्विरात्र प्रभृति ष्वहः
संघातेष्वयं त्रहो तास्मिन् नंशांस न्नत्र मित्रावरुणः प्रातरनुवाकं अत्र ब्रूयात् । अहः संघात ष्विति द्विरात्रग्रह-
णात् सिद्धे संघातग्रहणं संधिस्तोत्रार्थं तेनायमर्थो भवति द्विरात्रप्रभृति ष्वति रात्रगणेष्वयं त्रिवृत्काले
24 होतास्मिन् नंशांसन्नत्र मकाल मेव मित्रावरुणः प्रातरनुवाकमत्र ब्रूयात् । अहर्गणेष्वग्निष्टोमीयं तं त्रि-
वृमं गजातं ज ध्वं वावरूत्था हि सवातु ।१। त्रिवृत्स्तोमं रथंतर पृष्ठमग्निष्टोमः प्रथमं द्वादशरात्रिकं । त्रिवृत्स्तो-
मं सर्वमेवाहः रथंतरपृष्ठं नियमतः अग्निष्टोम संस्थं प्रथममिति शास्त्र संप्रत्ययवद्वारार्थं नाम द्वादश-
रात्रिकं तस्यैदं इति त्रिवृत्स्तोमं रथंतरपृष्ठमग्निष्टोमं इति पृष्ठ्ये कारिवश्चादध्यापापि त्रिवृद्यां तथा पि स्व-
स्तुतकारणात्वतो ।७। उपप्रयंतो अध्वरमित्याज्यं पृष्ठेप्राग्देवायति समूहेत्वा बृहदिति द्वादशरात्र २४

स्यविज्ञापास्या मसमूल्ह इति च। तत्र चूल्हपक्षे गपप्रयंता। अध्वरमित्येतदाज्यस्य सूक्तं भवति। प्राज्ञतस्याज्य
स्य सूक्तस्यैव निवृत्तिर्नामाध्ययातु। प्रवोदेवायेति समूल्हपक्षे आज्यं भवति। तस्यैव सूक्तस्य हात्रु।ठ। माध्यं
दमः पुनगंगः तयोरपि ध्रुवल्ह समूल्हयोः सहसारस्वातन्त्रगवचनातु।ठ। आयाविंद्रोवसइति
मरुत्वतीयं। आयात्विंद्रावसउपनइति मरुत्वतीयामतस्य सूक्तं भवति। प्राज्ञतस्य सूक्तमात्रास्यैव निवृ
त्तिः। तथा च सूत्रं प्रथमातु।ठ। आनइंद्रादूराददिति निष्केवल्यं। आनइंद्रोदूरादानआसादित्येतत्सूक्तं
निष्केवल्यं भवति।ठ। अत्रैव चैकस्मिन्वर्चेस्वीचादवेभ्रसिद्धं स्यात् मन्त्रेषु पृथुयाममित्यतियाह्वं सञ्च
यति। अर्द्धर्चेनैप ह्वमिष्टायै वर्चस्विन्निर्त्येवमादिना मंत्रेणातियाह्वं माहेंद्रमस्तु कृतं सञ्चयति। यजमा
नामंत्रलिंगाद्वा सञ्चणं यजमानेरितिकात्यायनस्याभ। युंजतमनइत्येहवोह्वायान विद्वानित्यञ्जामेवाप
रिहाथ्यनिविश्वादावविकारः। युंजातमनइत्यकुंजस्तधियइति सावित्रस्वनात्प्रात्रैनिवृत्तिः। इहेह वामन

सावंधृतानरइत्यासेवं। इत्योनविद्वांश्च स्त्रजिरितिविश्वादेवं। देवानांपत्नीरितिहवापरिदहा। यएवमेवश्रुतत्वा
तृइतिविश्वादावविकारइति। वत्स्नाळेषंप्राक्षती। ठ। पंच्छजनीयापतिध्वनीयासर्वज्ञावेश्च देवस्या। अदितिर्द्यौ
रदितिरंतरिक्षमित्यसापंच्छजनीयापतिध्वनीयासर्वज्ञ द्वादशाहविकारेश्वपिकार्यो। ठ। इशद्वी ध्ययाग्नि
25 मारुतविकारइत्यस्तुवर्न्नांता। प्रशार्द्धोयमारुता। यस्त्वशानवइत्येतन्मारुतंप्राइतमध्यनिदहिंकरोति। ठ।
सप्तातजर्ध्वमुत्मानि। एतावाता ऽग्निष्टोमसंस्थाइर्ध्वसप्ताहाधुक संस्थानिसवंति। ठ। षोलश्यंतेचत्तुर्थी
दाशरात्रिकमहः षोलश्यंतंकार्यं। अथोज्यान्कपेयमत्नाषोलशिनमुपयंतीतिवृत्तुर्थएवश्रूतेः। ४॥
पंचदशस्तोमंबृहत्पृष्ठं द्वितीये। पंचदशस्तोत्री एवमेवाहबृहत्पृष्ठ विशिष्टं द्वितीयत्र्यहमाज्यंसवति। मि २
व। अग्निंइतिवृणीमहइत्याज्यंघृतल्हे। अग्निंइतंवृणीमहइत्येतदाज्यंघृतल्हे पद्येसवति। ठ। हविहिदेतवदि
तिसमूल्हे सर्वश्राज्ञमांपरिहाथ्या। हविहिदेतवघशाशय्यतस्त्कमाज्यंसवति। किं न्वयेत्रेत स्रतेप्रजुज्य २५

तत्रसर्वेत्राह्नमांसत्वात्प्रयतुद्यात।ॐ। गार्ह्मे मदंप्रजगः। वह्निमा। णकप्रजगो गार्ह्मे मदइत्येवं नामा। शास्त्रमं
प्यवदारार्थं नामकरणं।ॐ। यायोयेत मद्दस्विणइति द्वितीयाः। सा मासत्रागढ्हस्येकां अयंर्प्रचो वायव्यः।ॐ॥
शुक्रस्यायेत्येकासादेवादिविस्पष्टमतिद्धि। शुक्रस्यासुगताशिरइत्येका। असादेवादिविस्पष्टमतिद्धि। इन्द्रवाय
विंइन्द्रवायवश्चस्तैस्त्रचः।ॐ। अयं वां मित्रावरुणेति चत्वारि स्त्रचानि। अयं वां मित्रावरुणेत्येवमादीनि चत्वारि त्र
चानि मैत्रावरुणमाश्विनमैन्द्रं वैश्वदेवमिति।ॐ। उत नस्यानः सरस्वती घोरेति प्रजगत्त्रचानि। उत नस्यानः सर
स्वती घोरा हिरण्यवर्त्मनिरित्येवमादिकः सारस्वतस्त्रचः। इत्येतानि सप्त प्रजगत्त्रचानि प्राकृतानां निवृत्तिं कु
र्वन्ति। नाशस्येति प्रजगत्त्रचानीति वचनात्।ॐ। विश्वानरस्य वस्पतिं इत्याम पाइति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुच
रो। विश्वानरस्य वस्पतिमिति प्रतिपत्। इंद्र इत्सोमपा एक इत्यनुचरः। मरुत्वतीयस्य शास्त्रस्यांते तेर्वस्थितेः।ॐ।
उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पतइति ब्राह्मणस्पत्यं प्रगाथः। प्रकृतस्य ब्राह्मणस्पत्यस्य निवृत्तिः। तन्नामधेयस्य द्वीतर

ऋतत्वात्॥ ठ॥ इंद्र सोमं सोमपत इति मरुत्वतीयं। इंद्र सोमं सोमपते पिब ममित्यत्र ऋक् मरुत्वतीयं भवति। त
था प्राज्ञ तनि वृत्तिः॥ ठ॥ यात ऊतिरिति निष्केवल्यं। यात ऊतिभिरव मा या परमाद्यत्र ऋक् निष्केवल्यं भवति। तथै
व्यक्तेः॥ ठ॥ इंद्रे जस्विं नो ऊत्वी वृंदावभस्या इन्द्र दंम नृषेष्व त्या समित्यत्रि ग्राहं संहदयति। इंद्रे जस्विं
निष्येवमाद्विनामं त्रणयज्ञमानो तिया हं संहदयति प्रद्य गाशीर्यगात्॥ ठ॥ विश्वा देवस्य ति विश्वे देवस्य इति
पत्॥ विश्वा देवस्य ने त्रतियां षाते विश्वा देवस्य प्रतिपद्भवति। ठ॥ अस्य हि स्वयशस्तरमित्यत्र रेखि विश्वा देवस्य ते
तस्यानास्त्रस्य हि स्वयशस्तरमित्येते सवतः॥ ठ॥ आ विश्वादेवमित्यनुचरः॥ आ विश्वादेवमित्ययं ऋचो ऽनुचर
ः॥ ठ॥ तद्देवस्यातद्दिद्यावापृथिवीयज्ञस्यवइति विश्वादेवविकारः॥ तद्देवस्य सवितुर्वरितिमा विद्वांत द्द्यावा
पृथिवी विश्वशंभुवेति द्यावापृथिवीयं। यज्ञस्य वा रथ्यं विशपतिं विशामिति वैश्वादेवमिति विश्वादेवविकार
ः॥ विकारस्य च नादच्युत्सा हस्ती॥ ठ॥ पृष्ठस्य पृष्ठ श्लो वृष्टेश्च छ्वी यज्ञ स्विष्ट होजा ऽइत्याग्निमारुते। पृष्ठस्य पृष्ठो ऽत्र ऋ २६

पस्यहमसदृशतिविश्वानरीयं। तच्छेषाद्वीयस्ममरुत्वाद्यत्रिवृदितिमारुतीन्द्रत्रिवृद्धि हि जातत्रिवृतानिवैवत
इतिजातत्रिवृदसीयी। इत्याग्निमारुतत्रिकाल।ऽग्न्याग्नेयी। ७। सप्तदशास्तोमीत्रिकूपपृष्ठछंदशीयीसप्त
स्वं२ दशस्तोमो मार्ध्यंदिनस्तोत्रषट्त्रिंशमिन्द्रदनित दिदंसप्तदशस्तोममह्नः। त्रिकूपपृष्ठमिति त्रिकूपेनामनिष्कवल्य
स्तोत्रस्य सामसंस्तीयमिति शास्त्रयवदार्थनामस्तोमातिशीमनार्थस्तोमसंख्यादिवच्चनी। ७। स्तुत्या
हिदवद्भूतमानित्याज्यं पृष्ठ्यं। त्रिं यदः स्तु गायत्र्याण्या ज्यानि पृष्ठ्यपञ्चं गायत्री प्रातःसवने तृचस्य
दृशतिश्रुतः। ७। तमग्ने वसूनितिसमूल्हे सर्वेष्वेव मां परिहायं ब्रह्मसाम्नवसूरितिहितिसमूल्हपञ्चेष्वाज्यसव
ति। अत्र प्रपि यज्ञस्य प्रयोगः। सर्वे ब्राह्मणीपरिहाय शंसेयुः। ७। अच्छि दृक्त्वा तयः ब्रह्मगः। अच्छि दृक्त्राते
यस्त्येवंसंज्ञाकास्मिन्न दृनिकृत्वा गायत्र्यादिस्तु सप्तकचवति। ७। गायत्र्याहिवीतयस्तोका। वाय
व्यस्य तु स्येकास्तेति। ७। वायोयाहि शिवातिहोवायो याहिशिवादिवज्ञस्यतेहि पूर्वास्विका एवमसो।

वायव्यस्तृचः। ७। इंद्रश्च वायवेषां सुतानामिति द्व्यृचा त्र्ययं वां मामरुत्र मू सुतऽइत्येका। एवमेवैंद्रवायवस्तृचः। ७।
आमित्रवरुणे वयमिति मित्रावरुणस्तृचः। ७। अश्विना वह गच्छती। अश्विनेत्याश्विनस्तृचः समाख्यानात्
। ७। आयाह्यद्रिभिः। आयाह्यद्रिभिः सुतमित्यैंद्रवायवस्तृचः। ७। सजूर्विश्वेभिरिति दैवतलिंगैः। सजूर्विश्वेभिरिति दैवे
भिरित्येवमादिको वैश्वदेवस्तृचः। ७। उत नः प्रियेयति प्रउगतृचानि। उत नः प्रिया प्रियास्विति सा स्वतस्तृ
चाइति प्रउगतृचानीति वचनात् प्रउगतृचानामेव निवृत्तिस्य स्याकृतं। ७। तं तमिद्रय इंद्रस्य सोमा इति म
रुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ। तं तमिद्राधसे मह इति। मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः। अयं ह इंद्रस्य सोमा इत्यनु
चर इति च। ७। प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यः प्रगाथः। प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति यं स्व धर्म्मी ता ब्राह्मणस्प
त्यः प्रगाथः। ७। अयं म इति मरुत्वतीयी अयेमा मरुत्व धो देवतातेति सूक्तं मरुत्वतीयं भवति। ७। यद्याव इंद्र
य दिंद्र यावत इति विरूपस्य [illegible] स्तोत्रिया नुरूपो प्रगाथो। यद्याव इंद्र इति विरूपस्य स्तोत्रियः प्रगाथ इन धर्म्मी २७

णा। यदिंद्रयावतस्त्वमिन्द्रस्तनूरूपः। प्रगाथेन धर्म्मेणेव। विरूपास्येता वयत्रा शुच्यमानो प्रत्येतद्यो। ठ। इंद्र
त्रिधा त्विति साम प्रगाथः। इंद्र त्रिधातु शरणमिति त्रिवाक्याम प्रगाथ इति श्रुतेः। अहं त्वं यो जात इति निष्केव-
ल्यं। अहं त्वं वसुनः इत्यर्यमाति रित्तीद्र सूक्तमिति श्रुतेः। यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतस्मिंस्त्रैष्टुभे निविद्
दधातीति चर्कृतत्वात्। द्विसूक्तं निष्केवल्यमुपजनश्च प्रज्ञातिति निवर्तं सूक्तविह द्वावेव निविदा प्रथमत्वा
द्वावध्येतत्तु यथो ऋ काशो। ठ। सूर्यो भाजस्विनु भ्राजस्वी स्वं। दवेभ मित्र्याजस्य दंमस्तु श्रेष्ठ ममूयाम मित्यतियाद्वी
सक्तयति। सूर्यो भ्राजस्विं निवेवमा दिना मंत्रणातिया हस्तदो यजमानकर्तृकः। ठ। अस्तित्वा दिवेत्यनुचरः।
अस्तित्वा दिवमतितत्य सि वानत्तुचर इति श्रुतेः। ठ। उदुष्य दवः सविता हिरण्यया घृतवतीस्तु वनानामितिद्व
त्वावनश्वा जातः परावत इति विश्वदेवविकारः। उदुष्य देवः सविता हिरण्ययेति सा वित्रसूक्तः। घृतवतीभुव
नानामभिश्रियेति द्यावापृथिवीयसूक्तः। अनश्वा जातो अनभीशु रुक्थ्य इत्यार्भवं सूक्तं। परावतो ये दिधिषंत आ

घुमिति विश्वादर्दीस्कन्दमिति विश्वादावविकारः । अग्यस्याप्लुतौ ॥ विश्वानरायधिषणां अगावरास्न मन्त्रेप्रथमोऽत्रं
गिराज्ञमितिर्या आग्निमारुता विश्वानरायधिषणा मृता ह्यइति विश्वानरोदी । अगावरामरुतो हृस्वोऽज मरुतिमारुतं
त्वमसेप्रथमो अंगिराज्ञमितिरिति । जातवेदसीयं तायेव श्रुतत्वात् ॥ इत्याग्निमारुते विकारइतिवाक्यशेषः । प्राप्नुत
मन्त्रेतु । विकारत्वमात्रे तु ॥ ४ ॥ एकविंशस्तोमं विराजपृष्ठं स्वस्तये । एकविंशस्तोममिति समासोऽह्न्वेतनः । स्तोम
28 संख्यासर्वविंशस्तोमाति शंसनेनाद्धा त्रकाणां उपवृह्यतेविराजपृष्ठमिति विराजशब्दोपिकृत्विसंज्ञात्वेनव्याक्रियते ।
विराजाह्वतीयसवनमिति विवृतर्चमिति संज्ञाशास्त्र संद्यवत्वारार्थैव ॥ ४ ॥ आग्निंनः स्वदृक्तिभिरित्या ऽङ्ग्यंघ्रूल्हा त्रा
ग्निंनः स्वदृक्तिभिरितिविमदमाऽयमितिश्रुतेः ॥ ४ ॥ अग्निंनरइतिसमूल्हा अग्निंनरोदीधितिभिरराण्योरितिसमू
ल्हविराजमाऽयमितिश्रुतेः ॥ ४ ॥ आनस्तुसःप्रजगः । तायेवश्रुतेस्तस्यात ॥ ४ ॥ वायोश्वक्रो ऽयामितद्द्येका । वा
यव्यस्य प्रथमा ॥ ४ ॥ विहिहोत्राइतिदृ । विहिहोत्राअवीताइतिदृ एवंवायव्य स्वत्वः ॥ ४ ॥ इंद्रश्चवायवेषांसोमा २८

नां। इंद्रश्च वायवित्यैवमादिको वायव्यास्त्वैन्द्रश्चैणं इ वायवो भवति। ७। यच्छिकेता यच्छिक्रत मस्य ऋत्त्वरीति

मित्रावरुणस्तृचः। ७। आ नो विश्वासि क्रतिस्ति। आ नो विश्वासि क्रति स्ति रित्येवमादिक आश्विनस्तृचः। ७। आ

त्वा गिरः आ त्वा गिरो रथीरिवेत्यैन्द्रस्तृचः। ७। अपत्यमित्यैका अपत्यं वृजिनं रिपुमित्येषा वैश्वदेवस्य तृचस्यै

का भवति। अपत्यं वृ परिपंथिनमित्येषा न भवति। यूयं हि ष्ठेति माकृतृचस्यान्ता। ७। यूयं हि ष्ठेति हि। यूयं हि ष्ठा सुदा

नव इत्यातु वैश्वदेवस्य तृचस्य द्वशर्वीक्राल्विका। एवं वैश्वदेवस्तृचः एकया नुष्टुभा। ७। अग्निर्ध्यायेना नुष्टुभः। ७।

इयमददाति प्रथम गरत्चानि। इयमददा इ सम मृणाच्युत मिति सारस्वत स्तृचो ज्ञागतः उगत्सातः भवनो ह्वेष

च्च द्वइति श्कृतः। ७। प्रणो देवीति स मूर्ध्न्यो। सा मूर्ध्निक प्रजुगे प्राणो देवी सारस्वत स्तृचो भवति। ७। तं त्वा यज्ञेभि

रिति प्रतिपत्भरुत्वतीयस्य। तं त्वा यज्ञेभिरीमहइति। यज्ञ वत्यामरुत्वतीयं प्रतिपद्यते इति श्रुतेः। ७। ये त्वाहस्य

प्रथमस्य तन्त्र रस्यास्वरः सब्राह्मणस्पत्याः। पार्ष्णिकस्य प्रथमस्य त्वाहस्या न्तपरा इ दं वसो सुतमंधः सं: इ

29

द्वृचो मपा एकः। त्र्यृच इंद्रस्य सोमपा इति यस्त्व ब्राह्मणस्पत्याः। प्रसूनं ब्रह्मणस्पतिः इति त्रि षड् ब्रह्मणस्पते प्रे
तु ब्रह्मणस्पतिः उत्तरस्यापि उच्चहस्य यथा संख्येन त एव। ७। सुधीहवमिंद्र। श्रुधी हवमिंद्र मा रिषण्य इति म
रुत्वतीयमिति श्रुते। ७। इंद्र मरुत्व इह मेंद्र मायिनमिति त्र्यृचो। इंद्र मरुत्व इह पाहि सोममिति त्र्यृचः। इमे
मायिनं ऋतुवमिति च एतौ त्र्यृचौ पूर्वे च सूक्ते। ७। इति मरुत्वतीयं। सूक्तविशिष्टा वंद्ये निविस्य थम चा हा वश्ति
यणे हि। ७। पिबा सोममिंद्र मंदतु त्वेति विराजस्य स्तो त्रिया नुरूपे न्यूंखं। विराजस्य स्तुभस्यापि बा सोममिंद्र
मंदतु त्वेत्येता स्तोत्रियानुरूपो मन्यूंखो स तत्र न्यूंख इत्यो कारा न्यास्त न च्यते। तद्धर्मी दृचः स्तोत्रिया
नुरूपयोः शंसनी। ७। मध्यमस्य पादस्य द्वितीय सप्तमयो स्वरयो र्द्विः पूर्वं द्विरुत्तरमित्यानुष्टुभः। त्रिपदा एता
विराजस्तत्र मध्यमपादस्य द्वितीयस्वरस्य स्वरस्तत्र द्विरो काराः सप्तम त्र्यक्षरयः तस्यापि स्का न द्विरोकारं
इत्येवं रूपत्रा वक्तुस्ता रयो न्यूंखं स्तस्यो दाहरणं। ७। यं ता न उ सुषा तद्धयो न उ अश्वा इति रितान्यूंखनीयश्चेता २९

दइत्यादितोऽववह्यामः। ७। द्वितीयस्वरे द्वादशाक्षरे एकं दीर्घं ह्रस्वांस्त्रींस्त्रीनंतरेणेति विराजः। विराजा
रस्य न्यूंखस्य स्वरूपमुच्यते। इहतावन्मध्यमाख्यास्यैव पादस्य द्वितीयक्षरे द्वादशाक्षरे उकारो यस्य तत्रस्थ
हात्रिंत्वे उ उच्चार्य ततएकं दीर्घं स्वधर्मीणामुन स्थेवं द्विरिति विराजो न्यूंखः। अस्योदाहरणं। ७। यंतासुमावे
तियंता३ उ ओ ओ ३ उ ओ उ उ ३ उ ओ ओ ओ ३ सुमा वह्लयेश्वाङ्गिः। ७। द्वितीयचतुर्थीगारक्षरयोः प्रतिगरस्यान्तं स
प्रतिन्यूंखः। ओथामोदैवेति प्रतिगरस्य षलक्षरस्य द्वितीयचतुर्थयोरक्षरयोर्द्विर्द्वि रुत्तरमित्येवमाद्व
क्षुन्तं प्रतिगरं तस्योदाहरणं। ७। ओथा। उमोदा ओवति द्वितीयो विराजः। ओथामोदैवेत्येतस्यो विराजन्यूंखप
द्व द्वितीयद्वारो विराजः प्रतिन्यूंखो भवति। अस्योदाहरणं। ७। ओथामोदावत्ति ओथो३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ उ
ओ३ मोदैवति। ७। इंद्रमिद्देवतातय इति सामप्रगायः। इंद्रमिद्देवतातय इत्येषेंद्रः साम्नः प्रगाथ इतिष्कृतः।
७। ओ त्येविदिमति तिसृणां पूर्वीयान्यूंखः। अत्यादिमा भवनाक्षर विभ्रत्येता सा तिसृणां पूर्वयोन्यूंखः कर्तव्यः॥

स्तात्रियानुरूपयोश्लेवं त्वं खागच्छ सरस्वीमयोभ्वेति श्रुतेः॥८॥ कदश्वेतादुध्यस्यैतच्यस्तुवः मन्त्रा माद्मि
तिति सइति निष्कवल्यां कुदश्चान्तइन्द्रः कस्मिन्नायातिस्क्तं। सुधम्यातदमसस्य म्बराडइतिमृक्तौ त्यमुवः
मत्रासादमितिति मः। इत्येतत्सूक्तद्वयं सर्वं निष्कवल्यां॥८॥ द्वितीयादद्भः प्रतिपत्। विश्वानरस्यावस्पतिमिद्यो
भावति पतु द्वितीया दक्षः प्रतिपत्तस्या॥८॥ हिरण्यपाणिं मूतयइत्यूतिमानन्तर इति श्रुतेः॥८॥ त्रयादेवाया
तुम वितासुरन्नः। प्रद्याबायइन्द्रः पृथिवीनमासिः प्रकृत्युयः प्रश्लोके नदेवीति विश्वादादविकारः। त्रयादेवाया
तुम वितासुरन्नइति मा विंत्रं। प्रद्याबायइन्द्रः पृथिवीनमासिविंतिद्यावापृथिवीयौ। प्रकृत्युयोहुतमिव वाचमिश्च
इत्यासेवं त्रिष्टुसान्येतानिं पृष्ठ्यपृष्टतीयसवन इति श्रुतेः। प्रश्लोके नदेवी मनी मेति विश्वादादविकारः। त्रन्यस्था
स्ती॥८॥ प्रसमग्राजः कईयक्ताक्रुवेवः सुद्योत्मानमित्याग्निमारुता प्रसमग्राजोत्रसुरस्य प्रज्ञस्मितिमिति विश्वान
रीयौ। कईयक्तानरः मनीला इति मारुतं क्रुवेवः सुद्योत्मानं सुवृक्तिमिति जातवेदसीयां त्रिष्टुसान्येतानि त्रि ३०

स्तु तृतीयसवन इति श्रुतेः । इत्याग्निमारुतं विकार इति । ७ । ॥ त्रिणवस्तोमं शाक्वरपृष्ठं पञ्चमो पञ्चमसंज्ञके
दाशरात्रिके पञ्चममहः त्रिणवास्तासां स्तोमसंख्या होत्रकाणां स्तोमातिशंसनप्रयोजनार्थं शक्वर्यो महानाम्न्यः त
द्यानि के पृष्ठं स्यात् कुः । ठ । इममूष्विति निवर्तमाज्यं सूक्ते । इममूष्वो अतिथिमुषर्बुधमिति सूक्तपङ्क्तेन त्वमाज्यं
भवति । जगत्या तः सवनो ह्यभ्युदक् इति श्रुतेः । ठ । अग्निं तं मन्य इति सूक्ते । अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति सूक्तप
क्तेन आज्यं कार्यं । ठ । तस्य प्रथमायेपदमवगृह्य पदमवगृह्य इ अवगृह्य आकनप्राणोति । तस्य अग्निं तं मन्य इत्ये
तस्य प्रथमायेशंसनार्थं इति वत्पदमवगृह्य पदमवगृह्य तयोः इ अवगृह्य तन्प्रणौति । एवमेतां सप्त
र्चनां शस्त्वा ततः । ठ । पङ्क्तिशंसं परः । अर्धर्चशाखा प्रातःसवनमित्यस्य सिद्धस्यार्थं वचनी । ठ । बार्हतः प्रउगं स्तु
त्यनुकरणार्थं ऋचनी । अ बृहतीनां त्याज्ञाकः पर्वतो । ठ । आनो यज्ञं दिविस्पृशमिति द्वे आनो वायमित्येका आ
नो यज्ञमिति द्वे । आनो वायो महे तन इत्येका इत्ययं वायव्यस्तृचः । ठ । आदीमुद्वस्वमिति तिस्रः । आवीस

31 हस्तं हस्तय ऽ श्चेयं ऽ वायवस्त्वृचः। तिस्रो पिंगायत्र्यो बार्हतमान्यस्तु छत्रि च्यायन। ७। अग्धगि छतिदि [illegible] प्र मि
त्रा यि स्यक्तां छासम स्त्वीऽ स्त्रोत। ६। उमित्राय शार्य मृऽश्येका। मित्रा वरुणा यं तृचः। ७। ऽमा नवी दि विष्टयः। आ
ग्निनायं तृचः। ८। आनो विश्वासु हव्यः। तृशाय मेंद्रः। ९। दवं दवं वा वसा। दवी दवं वा वसऽश्येव मा दिको वस्त्र
दवस्त्वृचः। यस्तु प्राथम्या दाशांक्तता। दवं देवं वा वसऽ इमिंद्रं शणीपती ययं नबार्हताना पि विश्व दवः तञ्चके
विदाऽ स्त्याणि वमा दिको बार्हतश्च विश्व दवश्चशा स्वांत रश्मित निद्रह्य यं वि ह्रा मणां। १०। ऽयमददा दितिप्रजग
त्त्वा लि। ऽयमददाऽ स्स म [illegible] मृणाच्छत मिति सारस्वतस्त्वृचः। एता ययुक्तानि प्रजगत्त्वा निषु ता रुचस्तु नित्या। ११।
उत स्या नः सरस्वती घोरा तिस मृत्वा। उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनि रिति सा मृल्लिके प्रउगः सारस्वत
स्त्वृचः। १२। यत्वां स्व जन्य इति मरुत्वती यस्यात्प्रतिपत्। यत्वांचजन्य या विशेति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः। १३।
इन्द्रा हि सोमे विता सि मरुत्वाँ इंद्र ह प्रसोरां यंहायनेति ति स्र ऽति मरुत्वती यो। इन्द्रा हि सोम ऽन्मदऽ इति सूक्तं। म ३२

हृत्वां ऋमितिश्रुतेः। अवितायिस्तुन्वतो हृक्कबर्हिषइतिमद्यदाइतिश्रुतेः। मरुत्वाँइंद्रवृषभोरणायेति विज्ञातस्ते
ष्टुतमितिश्रुतेः। अयंहायनवाइदमितितिस्त्रः। एवामवंएकस्तृचस्त्रीणिचतुर्वीणिसूक्तानीतिमरुत्वतीयास्त
ऋविद्वद्वावंद्येनिविक्तुयमेत्वाहावइतियथोक्तं।ठ। महानाम्न्यः स्तोत्रियः शक्रयेमहानाम्न्यश्चानर्थांतरं॥
तास्त्ररण्येनूच्याः। आतानप्रतीकग्रहणं।ठ। यथातिस्त्रोत्वष्टुसाथ्याकेकानवानांमहानाम्नीनीयस्यविधिरुच्यते
यथातिस्त्रोत्वष्टुत्तः शस्त्रंतर्द्धचेइएवमाकेकाशस्यात। त्रिस्त्रिस्त्रिस्त्रिरकेकासवतीत्यर्थः। ततस्त्रिस्त्रस्त्रि स्त्रस्त्रि
रुच्यात। इगादेतिस्त्रस्त्रावर्त्तिता यथातथेतिनिर्देशात्तु महानाम्नीनांयोनस्तुशंमनेपिविनियुज्यमानानामर्थं
धर्म्मः। ननिवृत्तिर्विराजेस्त्रुंखनिवृत्तिर्वक्तुं।ठ। उत्तमायाः पंक्तिरुत्तमा। अयमुत्तमाशब्दस्तृतीयटस्वेवर्त्तीतात
स्याएवंरूपायाउत्तमायाआम्नायप्रसिद्धायाउत्तमायास्यापंक्तिरितिधर्म्मीणायंसतद्वत्यर्थः।ठ। मत्तमार्द्धे वपं
चपदानिपछः पुरीषमित्याचक्षते तंनिविष्ठं संयासापंक्तिरुत्तमातस्याउत्तमेपादेपंचपदानिपुरीषाख्यानि

निर्विछंसंशांसत्। नप्रणावमंतरा कुर्यादित्यर्थः तानि चारायेनूच्यानि। ठ। प्रत्याम्नेपिपी प्रतेयोरयियोरयिंत
मस्त्यमुवा अप्रह्णामितित्रयस्तृचा अस्मात्रस्माऽइतिदशाम्नावाह्यमिवीरस्मुतिरितिवाम्साचुरूपः। प्रत्याम्नेपिपी
मतऽद्येवमादिका यथोद्दिष्टा स्त्रयस्तृचा अस्मात्रस्माऽइति दशमी। एवाह्यमिवीरस्मुरितिवाद्दशमीसएषोत्त
32 रूपः सइत्यतिरिक्तात्परोक्षपृष्ठेस्य स्तोत्रियतृचेन विनियुज्यमानस्य महानाम्नीस्तोत्रियवस्त्वथमस्तृचस्त्रिरुच्य
तासइति साहइत्यार्थे आहुर्निर्दिश्यात्। ठ। यदिंद्रनाहुषीष्विति समप्रगाथः यदिंद्रनाहुषीष्विति साम्नः प्रगा
थइति श्रुतेः। ठ। इंद्राममदाय वावृधे धापदं ब्रह्माणुरेक स्तमिंद्रं वाजयामसीतिति स्वइति निष्कवल्यं। इं। इंद्राममदा
य वावृधेऽइति मरुत्वतीयं। ठ। प्रदंब्रह्मणे हन्यमीशानि तिष्ठत्यतिषट्पदाः। अन्या राकारयिपातरयीणामिति विज्ञातेन्न
क्षुसीमवनधरणीतमिंद्रं वाजयामसीतिति स्वइति निष्कवल्यं। इंद्राममदायवावृधेऽइति मरुत्वतीयं। ठ। प्रदंब्र
ह्मणे हन्यमीशानि तिष्ठत्यतिषट्पदाः। अन्या राकारयिपातरयीणामिति विज्ञातेन्नक्षुसीमवनधरणीम तमिंद्रंवा ३२

गायत्रं। २

द्यावापृथि वा इति वतस्त्र ऋजुर्विश्वाको नु वां मित्रा वरुणो प्रशांत
मेति वैश्वदेवविकारः। उदु ष्य देवः सविता दमूना इति तत्त्वं सावित्रं। म
ही द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे इति ३

ज यामसीति गायत्रमध्यं दिना होषञ्च हः इति स्तुति वचनादिति निष्कैवल्यं सूक्तं विहद्वावंशानि विश्व थोम
हा दावइति यथोक्तं ॥ तस्मिन्नेव गायत्रमित्यनुचरः। तस्मिन्नेव वैराजमिति विश्वामित्रो स्वर इति श्रुतेः।
॥ उदु ष्य देवः सविता दमूना इति तिस्रो महीद्यावापृथिवी इयं च नज्ञेत्रं । ऋजुर्विश्वा वाजइं द्वानो अच्छेत्यास
वं ॥ कानु वां मित्रावरुणा ऋतायन्निति तिस्र आदधी प्रशांतमेति वा ऋत्यं तरानुं इति विश्वादावहिका शेन्य स्वास
ती ॥ हविषां तं वस्तुन्नं अग्नि होता गृहपतिरिति तिस्र इत्याग्निमारुते। हविष्पांतमजरं स्वर्विदीति वैश्वानरीयं।
६४ अस्मिंश्च सूक्त एक एवाग्निर्देवः ध्रासमिंडतिरखलिका पिमती ना इन्द्र ध्या। प्रश्न व्याकरणा यः सा दृष्ट यो दु। वध
सैत स्विकि उपस्विद स्विति मारुतं। अग्नि होता गृहपतिः स राजेति जातवेदसीयं। अग्ने यद द्य विशो अध्वरस्य
होतरिति त्र्यादशाध्वरः। अन्तदाते उपादादो नावजे विद्यातपदमिति हातरित्यन्तु दाक्षमित्याग्निमारुतवि
कार इति वाक्यशेषः ॥ मूर्द्धा [illegible] नमारुद्रायस मरुविति नचतिसम्बन्धो व्यासामूर्ध्निकेपरद्मसूर्द्धानमित्येवमा

दीन्निसृक्का निसृत्रो क्का निविश्वा नरीयमारुतजातखदयी या निसवंति। तथा च श्रुतावयस मूर्द्धङ्ग्यारस्य
सर्वे मासाः। ६। त्रयस्त्रिंशास्त्वा मं रेवतष्टुभं पृष्ठं। पृष्ठम हृद्यास्यात्तयं। तस्य तावन्नामाच्यमेतस्यरूपं। त्वा म
संख्या ह्वात्रकाणां त्वामा त्रिंशं सनाथा। रेवतष्टुभमिति संख्य वदार्थी। ७। नित्या त्रियो ज्यास्तिः पारुच्छेपीः संध्य
33 ययजंति। नित्या स्तिः प्रा हृती त्रियोड्यास्तिः पारुच्छेयी वृद्धमाणिकाः संध्यययजंति। होत्रादयं नित्याः। पूर्वोया
ज्याः त्ववा पारुच्छेपी त्रियजंतीति श्रुतेः। पारुच्छेपी रितिसमानेष्वे नियमार्थी। ७। श्राह्वाङ्गु वश्रा वांधियज्ञैर्हैं इवाय
तस्य पूर्वे रान्तवाको। श्रा ह्वाड्डु वे रा रदाणा त्रसिप्रयः। श्रा वांधियो वृत्रकर ध्वरं नपोस्थं इवायवस्य पूर्वा रानुवाके
सवतः। श्रुत्यं तरवात्। नित्या स्यां सह संध्ययनेदस्य कृतीयज्ञस्य प्रियं देवाना मंतरयामति। वार्थेवादस्य तत्यत्वात्।
७। स्ती सं वर्हिरा वां रथ इति याज्या। स्ती संबर्हिरूपनो यारहि वीतये। श्रा वां रथो नियुत्वान् वक्षदवस इति। याज्या नित्य
त्या रुत्वरा तद्यर्दलिस्त दद्व नवम इकं वंतीति श्रुतेः। ७। समूषामति मित्रावरुणस्य पूर्वे रानुवाको। इरा या याज्यां समु षु ३२

मायातमद्विरिति नित्यायाउपरि मैत्रावरुणग्रहस्य पुरोनुवाक्या कार्या। उत्तरा याज्या। अमत्र आयातमिंदवऽ
ह्यमानिर्यांउपरि उत्तरा याज्या। ऊ। युवांस्तोमेभिरित्याश्विनस्य पुरोनुवाक्यो उत्तरा याज्या। युवांस्तोमेभिर्देवयंतो
अश्विनेत्याश्विनग्रहस्य पुरोनुवाक्या नित्या(या)उपरि। उत्तरा याज्या। अश्वेति दस्रेत्येवमादिका। ऊ। इह पंनिंद्रतीं
वांधनुं विश्वे स्वद्दिवामाख। वाअस्मादायन्नःपत्नीःस्नानारासंनितिने सुर्हिपदा विष्णुश्चाग्निंहोतारं दध्यङ् देतिप्रा
तःसवने प्रस्थितानां यजंति। इमं स्मिंद्र सुषमपाणा अइंदवऽतिद्वा नःस्नातायाउपरि। तां वां धुनं वासरीमिति मै
त्रावरुणस्य नित्यानंतरा। विश्वेषु हि त्वा सवने षुतुंजतऽतिवाब्राह्मणाछंसिनो नित्यायुक्ता। मा पुरा वा अस्मदसि
तानि पोंस्येति पोतुर्नित्यास्तपूर्वा। आयं नःपत्नीर्गमंत्वच्छेति नित्या उपरि द्विप[illegible]दा। ततः स्नानारासत्राति पोचाव
स्तुनि नष्टुं येनायं स्वास्त्रावान्नष्टः स्वनं द्विपदा विष्णुरेति समुद्रयार्थो अग्निं होतारं मन्ये दास्वंतमित्याग्नीध्रस्य नि
त्यास्तपूर्वा। दध्यङ्ःहमसङ्तुषु पूर्वोऽशिगिराऽच्छावाकस्य नित्याया उपरि। प्रातःसवनप्रस्थितानामसतायाज्याः।

तुभ्यं हि न्वानो वसिष्ठ गा अप इति बल्बयोः स्तुक्रयोरेकैका २

ॐ। त्वं हि ष्वानइति स्तुक्रयोः। राकांकाङ्क्ष्मृत्वोषेभ्यः। होत्रादीनामृत्विषां हर्ष्यं याज्यास्तवति। नित्यान्स्तवीहत्व
याज्यान्त्व होगान्मेमदिर्यजेतीति श्रुतेः। ॐ स्वयं यजताऽभ्वर्युर्गृहपतिश्च होतारं तद्यजेतान्यध्वर्युरादग्गृहपतिश्च
याज्यान्त्व होगान्मेमदिर्यजेतीति श्रुतेः॥ ॐ स्वयं यजताऽध्वर्युर्गृहपतिश्च
त्यस्यापवादः क्षत्रिय वैश्ययोरपि स्वयं क्रिया। स्वपमिति मन्त्रनात्॥ ॐ। चित्यस्य पश्चादुपविश्याध्वर्युः शालामु
34- खीयस्य गृहपतिः सान्निकर्मणिचित्यस्या ग्नेः पश्चादुपविश्याध्वर्युर्यजत्यग्निक ऊत्तरवादः। शालामुखीय
स्याग्नेः पश्चादुपविश्य गृहपतिर्यजति॥ ॐ। पिबा सोम मिंद्र मन्दतु त्वा यं ते सुषाव हर्यश्वाद्रिः। सोतुर्बाहुभ्यां सुयतो नार्वा।
ॐ। पिबा सोम मिंद्र सुवान मद्रिभिः। इंद्राय हि द्यौरसुरो अनम्नत।
इत्यादि मह इंद्रवनोतिहि सुत्वं निति माध्यंदिने। पिबा सोम मिंद्र सुवान मद्रिभिः। इंद्राय हि द्यौरसुरो अनम्नत।
इत्यादि महइंद्रवनोतिहि सुत्वं निति माध्यंदिने। अभिप्रवःसुराधसं। इत्यात्तस्थिरं च प्रवाची। अत्र मह इंद्रदा ह हि सुधीनः व
व यावयं मघवन्स्पृधेष्वने। पाहि न इंद्र सुष्टुत स्रिधः। इत्यातस्थिरं च प्रवाची। अत्र मह इंद्रदाह हि सुधीनः व
स्नाति हि सुच न्द्र यंपरीणसः। इत्येता माध्यंदिने सवने होत्रादीनां प्रस्थिता याज्याः। या गय या संख्येन। नित्यानाम्
परि॥ ॐ। विकारस्तत माता ह हहि वतिन तु स्तुतीय सवने। नपारुच्छेपी सेधनी। क्रियास्तु विकारः। उत माता हहहि ३४

वाशृणोऽनइति नित्यां निवृर्त्य पञ्चिताया ज्यासवति।७। अनवानं तायडीति। अनवानी ताद्वेर्वैनवस्यं त: त्रि
ष्टुपि सवनेष्व प्रञ्चितानां हि दव त्य च्चुया जानी यइं।ता।७। एकाहिकी सिवीतां छन्दोल्ले काहिकी सिस्वयं इयु
तिति श्रुतः। अस्मिन्नपि पञ्चेऽनवानं त एव।।७।। अयं जायत त्या ज्यां। अयं जायत मनुषो धरीमणी त्या ज्यमिति कृ
तः। पञ्चविंशक्रमेक स्मिन्पादे।७। आतिष्ठं दसः अनगः। वक्ष्यमाणकः। श्रुत्यंतर विशेष दर्शनात्।७। स्तीर्णं ब
र्हिः। स्तीर्णं बर्हि रूपनो याहि वीतय इति गायत्र्यः स्तृचः।७। आ वां रथः। आ वां रथो नियुत्वान्वक्षदव स इत्यैंद्रवा
यव स्तृचः।७। अयं मित्राय। अयं मित्राय वरुणाय शंतम इति मित्रावरुणः स्तृचः।७। युवां स्तोमेभिः। युवां स्तो
मेभिर्देवयंता अश्विनेत्याश्विनः स्तृचः।७। वृषन्निंद्र इत्येका। वृषन्निंद्र वृषपाणास इंदव इत्येका। ऐंद्र स्त्यष्टस्य
।७। अव महे इंद्र इति द्वा। अव मह इंद्र दादृहि श्रुधी न इत्येता द्वा पूर्वया सहैंद्र स्तृचः।७। त्वष्टुर्णो त्राय्या। त्वष्टुर्णो
अग्ने पत्नीरिहा वह मीलि... त इति विश्वाद व स्तृचः।७। इयमददात्। इयमददाद्रभसमृणच्युत ३४

तिसारस्वतइतिश्रुतगतछान्ति वुरोस्यस्तुनिद्याः। ८। ततनः प्रियतिसमूल्हे। ततनः प्रियाप्रियाख्विति यश्च
पक्षेसारस्वतस्त्रुचोसवति। ८। सप्तर्षी इतिइतिपन्मरुत्वतीयस्या सप्तर्षी महानामिति मरुत्वतीयस्यप्रतिपद
श्रुतः। ८। यंत्वंरथंसघाहघा [illegible] मरुत्वाँइंद्रमीदुइतितिसृइतिमरुत्वती यं। यंत्वंरथमिंद्रामधसातय
इतिपारुच्छेपमितिश्रुतः। सघाहघाद्रत्रोस्तिःसामाकाइतिविज्ञातात्रक्षुस मितिश्रुतः। मरुत्वाँइंद्रमीदुइति
35 तिसृः। एवमेकस्तृचः छिचतुर्दशसूक्तेइत्यत न्मरुत्वतीये। सूक्तविहद्वादीत्यनिविञ्चयमत्वादावइतियथाहि।
८। रेवतीर्नारेवाँइद्धवतइतिरेवतस्यस्तोत्रियान्तुरूपो। रेवतीर्नःसधमादेरेवांइद्धवतस्तो ततिरेवतस्या
श्युत्राणि। संपतोस्तोत्रियानुरूपोसवतइत्यकः। ८। मास्विदन्यदितिसामप्रगाथः। मास्विदन्यछिंसातत्तिसा
मः प्रगाथइतिश्रुतेः। ८। एंद्रयाहुपप्रघान्तास्यापनोहरिरितिविरितितिसृइतिनिष्केवल्यं। एंद्रयाहुपनः परा
वतःप्रघान्तस्यमदतामहानि। उपनोहरित्तिःसुतमित्यनाश्विसृइतिनिष्केवल्यां सूक्तविहद्वादीत्यनिविञ्च ३५

ण विग्रह्याष्टादशाक्षरेणाणु न्यपंचदशाक्षरे २

सति ३

प्रथमेत्वाह्वायाद्वइति यथोक्तं ॥ ७ ॥ असितं दवमिति प्रतिपद्येस्यादवस्या ॥ असितं दवं सविता रसमाणयात् कविक्रतु-
मित्यृचि छंदसा विश्वद्रष्टृवेति पद्यत इति श्रुतेः ॥ ७ ॥ तस्याः सालज्ञाऽक्षरेणावसाय पंचदशाक्षरेण तस्याः
न्यच्च पिशंसने प्रति पद्येदन्नमानायाएष एव धर्मः ॥ सालज्ञाक्षरेण प्रति पत्य दविग्रहणीतातोऽष्टादशाक्षरेणाव-
णवस्व नः पंचदशाक्षराणावसानी ॥ पंचदशाक्षराणाव अणवः ॥ ७ ॥ अस्य हि स्वयशस्तरमिवाहात्तारा ॥ अस्य हि स्वय-
शस्तरमित्येवमादिक प्रति पद्य उन्नरेत्स्वतः ॥ ७ ॥ तृतीयादक्षो सचरः ॥ असितावानस्वरइति श्रुतेः ॥ ७ ॥ उदुष्य दे-
वः सविता सवायाउदुष्य देवः सविता सवायेति सा विन्नमिति श्रुतेः ॥ ७ ॥ कतरा पूर्वा कतरा पूर्वा कतरापरायो-
रिति द्यावापृथिवीयमिति श्रुतेः ॥ ७ ॥ किंस्वेषः ॥ किंस्मेषः किंयविष्ठो नश्वाऽजगमित्यार्षेयमिति श्रुतेः ॥ ७ ॥ इद-
मिद्धं कृत्तमपरिशिष्यायज्ञेनेति शस्त्वा परिशिष्टे शंसतीति ॥ विश्वादावविकारः ॥ इदमित्या रौद्रं गृत्सेव-
वाइति विश्वादेवे ॥ तस्या हर उन्नमपरिशिष्यायज्ञेन दक्षिणायाससक्षाइत्येतेनाराशंसं समावपतीति ॥

॥७॥

36 त्तः। परिशिष्टे इदमिंद्रे यस्य सूक्तस्याय सूक्ते तस्मिन्कर्मेद्रांसतीति विश्वे देवा विकारा ऽन्यत्वाद्वहतं अग्रदृश्य
क्रूरं। अरुद्रश्चशब्दस्मत्रं मरुद्गर्जुनं चतिविश्वा नरीयमितिश्रुतेः॥ प्रयज्यवः प्रयज्यवो मरुतो भ्राजदृष्टय
इति मारुतमितिश्रुतेः॥ इमं स्तोममित्याग्निमारुता इमं स्तोममर्हते जातवेदसे इति जातवेदसी
यमितिश्रुतेः। इत्याग्निमारुताविकार इति वाक्यशेषः। विकारत्वनादेशत्वाद्वहतौ॥ मध्यमान्न्यूनान्निष्के
वल्यमरुत्वतीययोर्ऋचं मां स्वचान्स्म मूल्ह उत्सृजति मध्यमं चार्धर्चं पंचमषष्ठ्यावृचौ निते च यत्कालिं
ष्के वल्यमरुत्वतीययोर्ऋत्वमास्वचास्तान्नुत्सृजतिसमूल्हपक्षे। अमूल्हपक्षे च गायत्रमर्धर्चं दिनत्वं च सत्य
तं अत्र स्वरति वाक्रेष्ठु तं माधं दिनं सवनमिति॥ स्वस्ति नो मिमीतामिति च तिस्रो होत्रा विश्वेदेवानां करो
ति समूल्हपक्षे यत्कानि विश्वेदेवानि मध्याम अग्नेहोता नि षसद्वात दंतं स्वस्ति नो मिमीतामिति च तिस्रः।
च कारः समुच्चयार्थः। एतास्तिस्रः प्राक्संवेजनीया विषयद्वः सुसाक ख्येन अवस्थिताः करोतिय थासंख्यं। ३६

स्मासु वयसः सनीलाड इति स्कन्धे र्थेभ्या। समूल्हः एवं क्रियमाणे। अयम परो विग्रहः। ततं मे अपस्तद् तायतः पुन विद्य
राजगर्सी द्वा चतुः पृष्ठं सवति। रथं तं सवति। प्रज्ञस्तु त्याड स्यत त्रिवर्ह्नीता॥ प्रयं च वाजा इति चतिस्रो ऽन्त मारुतस्या स्व तुर्थी
सी॥ ध्यामादं घ्रंशा क्क रगर्सीमि ऽर्थे दनियच्छा रुत मुक्तं कई ध्यक्रा नरः सनीलाड इति तस्यान्त समाम्ना वित्यर्थः। प्रथ
ञोतं विरूपगर्सी ब्राह्मणा छंसिनो यड इति तिस्रः कारोति शंसती त्यर्थः। प्रयं चवाजा स्तविषी सिरय्ना यड इति तिस्रो ऽधिकाः
ध स्मं वा विरूपगर्सी कालयं विवत स्सुं नचित्र मदस मितिजात वदसीयं। चतुर्थे स्याय मूल्ह इति वर्ह्नीता॥ वसुं नचित्र
37 नैष्ठ र्वंशं सदितिं धिक स्याङ्क रथ्या तुर्थेऽसै दनिस मूल्हे जात वदसीयं सवति। कुवेवः सुद्योत्मा नमिति निवर्ह्नीता॥
नं मुख्यां स्ताड़ीयं। अत्रास्मा नं विवस्ततरः पृष्ठ स्यापांक पृष्ठस्यापकी पृष्ठ स्यतत्र पृष्ठ स्य छंदा क द्दस्तोम स्यस्य छं दाग
नं वा स्रुतु गर्सी नि त्यं श्रा सानम तु ग्र मय गायांश्चा। मूल्हिकाम ल ह्लाम्ना मूल्हि कायाविशेषः म उक्तः परोक्ष पृष्ठा
त्रियानुशंसंति। होत्रकादयः। एवं त्रियानुरूपांस्ता मय गार्थे श्रुकयोगा। तत्र दिसाम पारा क्रूणेता प्रवास्ता त्रियस्ष

याज्ञञ्चं भंति। तथानुरूपान्। तल्ले परोक्ष्य अनुरूपेष्वन्यानितश्चानुरूपेपि विराजे क्रियमाणेन्यूंखो भवत्येवं विरा
जुषां भंति। सामसु गाथां स्वाप्य समं यदि पुनर्विराट्सु सामांतरं भवति। ततो न न्यूंखः। न हि विराजस्तत्स्थानमन्यूंख
कास्वृचीणीति निष्कवल्यं। तदिदास्य नान्यो नशक्करीष्वन्य[illegible] सामेति। समाख्यानात्। बृहद्रथंतर मितरस्माद
केवल्यं भवति। क्वान्तु रसिध्मनात्। ततः दशमसर्वादनिस्वायानोरथंतरं। यथां क्वचिदमस्यापकौ पृष्ठ्यस्य तत्पृष्ठे ब्रह्म
णि। सामसु गाथा दनंतरं यानि पंचसु मन न्यूंखः स्तोमाः इति छंदोगवाही। समानमन्यत्र मूल्हेन। उक्तानां पल्हसी
ष्केवल्यं क्वान्तु स्वीणि स्वक्तानिडं तिरिक्तमन्यत्र तुल्यं समूल्हनं ततश्च समूल्हएतेषां प्रकृतिः। तच्चमुख्वीयं यस्तु न्यूंखो
भवंति। तास्वी याज्ञिके ब्राह्मणे छंदोगब्राह्मणस्तोत्रियानुरूपं सामसु गार्थेष्विति वचनं। सुत्यर्थवाद स्यादुगृहीता
ह्मणा स्वसिनः। एकाहिकास्त्वां शखिदिहन्यूंखयती त्यवमादिकः। तथा विश्वजिति विश्वजिदपि परो रुपृष्ठो बृहद्
छिक्तेत प्राणाकाहिकास्वां तगवापकौ पृष्ठ्यतत्पृष्ठ छंदोरूपस्तोमः स्यात्। ततः प्रकारे रस भवति। तस्यापि तथैव भवति। ३१

तथा षल्लद्दस्य छंदोगवेशोनस्तोत्रियास्तद्रूपक्रिययामामपगाथक्रियास्त्वा अग्निं नरइत्याग्नि ष्टोमसामस्तो
त्रियास्तद्रूपविहितदर्शनैव्ह विधीयमानत्वात्सर्वेषामाक्षराणां। बृहद्रथंतरयोरुदितं भवति। बृहत्पृष्ठस्यद्व
पृष्ठस्तत्रापि त्वं दिहवितवद्यशइत्येतदात्रं भवति। उक्तयमामापि बृहत्पृष्ठे भवत्येव। अथकस्माद्नृदेवृ
दक्रियत इति लिंगात्। तद्रूपपृष्ठस्यमामपगाथां छंदस्त्वात्यानीपरात्न्दृष्टाष्टनकामरथंतरयात्यानी॥ स्व
स्तिनासिमीतामिति चतिस्त्रोतावृश्चदवानीकरोतीत्येतत्समानमत्रसमूहेनेति वचनाद्विश्वजित्यपि
मधिष्ठपक्षेषु भवति। परोक्षपृष्ठेष्वपि न हि तु प्रतिशिल्पक्रिया॥ हौत्रकाणां तत्राधिकारात्। अन्नविं=
शस्तोमे बृहत्पृष्ठ मुत्तयमामप्तभी माध्यंदिनगात्रइति प्रकृतं तस्य पृष्ठ षल्लद्दत्वक्रः। त्रयश्छंदोमावक्र=
त्याः। तत्र तावछंदोमिकं प्रथममहर्द्दशरात्रस्य मप्तमं तदुच्यते। चत्वविंशस्तोमे भवतिमहः। हौत्रकाणां स्तो
मातिशंसनेवचनीः। बृहत्पृष्ठमितिस्वशुत्वात्विप्रायः। बृहद्रथंतरपृष्ठेपिदशरात्रस्यूत्तुबृहद्द्युक्तं रथंतर

सर्वप्रायश्चित्तस्य सप्तमस्या क्रोष्ट हस्तेष्वांते र्वचनात् ॥ ८ ॥ प्रवस्तुक्रोधेत्याज्यं । प्रवंस्तु क्रायत्तानवेत्तरध्वत्रा
ज्यमितिश्रुतेः ॥ ८ ॥ त्रिस्तुसः प्रउगाः । वक्ष्यमाणकः ॥ ८ ॥ प्रवीरया । प्रवीरयाश्चत्रयोदद्भिरवामितिवायव्यमि
ति श्रुतेः ॥ ८ ॥ तत्सप्तमा । तमप्तेनमनसा दीध्याना इत्यैंद्रवायवस्तृचः ॥ ८ ॥ उद्धां त्वक्षुः । उद्धां त्वक्षु र्वरुणस्य
38 वसीक मितिमित्रावरुणमितिश्रुतेः ॥ ८ ॥ आगामता । आगोमतानासत्यारथेनेत्याश्विनस्तृचः ॥ ८ ॥ आनो
देवा । आनोदेवशवसायाहिशुष्मिंनित्यैंद्रस्तृचः ॥ ८ ॥ प्रवोयज्ञेषु । प्रवोयज्ञेषु देवयंतो अर्चन्निति वैश्वदे
वस्तृचः ॥ ८ ॥ प्रक्षोदासतिप्रउगतृचानि । प्राकृतादसाश्वयमासमेत्रणेति सारस्वतमित्येतानि प्रउगतृचा
नि ॥ ८ ॥ येत्र्यहस्य प्रथमस्य प्रतिपदनुचराः सब्राह्मणस्पत्यास्ते छंदोमेष्वपरस्मामस्वसि अविश्वा । यत्पा
र्थिकस्य प्र [illegible] थमस्यत्र्यहस्य प्रतिपदनुचरा ब्राह्मणस्पत्या स्तोकास्ते छंदोमेषु भवंति । स्वरसामान्स्व
व्रत्यांत । तेष्वेव तथ एवस्युरिति । अतिक्षात्वेचवलाहृतएव [illegible] भवंति । एवमतिदिष्टानां विशेषविनियोग ३८

च्यते॥ ॥ प्रथमा॥ दैवप्रथमस्य कृच्छ्रां दासिकस्य पार्षिकात्प्रथमस्याङ्कः॥ प्रथमस्य छांदसिकस्यासवे
ति॥ ॥ द्वितीया॥ द्वितीयस्या द्वितीयात्पार्षिकाद्द्वितीयस्य छांदसिकस्याङ्कोऽसवेति॥ ॥ तृतीया॥ तृतीयस्या
तृतीयात्पार्षिकात्प्रतिपदन्तु चराः सब्राह्मणस्यात्यास्तृतीयस्य छांदसिकस्याङ्कोऽसवेति॥ ॥ एवं ऋग्वेदस्य पू
र्वस्यासिद्धविकस्या एवमस्ते तत्पाठक्रमेण ऋग्वेदस्य पूर्वस्यासिद्धविकस्य पार्षिकाः प्रतिपदन्तु चराः सब्रा
ह्मणस्यात्याः प्रथमश्चाहोऽङ्काः सवेति॥ ॥ एवमुत्तरस्यास्त्रसिद्धवाम्यतिवर्तितायनक्रमेण पूर्वस्यासिद्धविक
स्य ऋग्वेदस्य तेनैव क्रमेणोत्तरस्यापि यजुर्वेदस्य प्रथमस्य प्रतिपदन्तु चराः सब्राह्मणस्यात्यास्ते छंदामाव
वमादियज्ञादारूपनिर्देशं कुर्वेति॥ एकाह्निकानां पक्षे प्राप्तिं दर्शयति॥ ॥ एवं स्वरसाम्नां॥ ऋक्छंदां दासित्येके
नैव क्रमेण स्वरसामान्यपि पार्षिकप्रथमश्चाहोऽङ्काः प्रतिपदन्तु चराः सब्राह्मणस्यात्याः स्वरसामस्यः प्रास्त्रा
पीत्यनुप्रवृत्तविकल्पार्थमेवमित्यनिवारकवचनं॥ धकः क्रमो द्युपादः प्राछंदामानामसिद्धवस्य चावेस्वदे

वसाहस्रवर्यिर्थी॥ ७ ॥ कयाशुभासवयसं समानमिति तिसृष्वतीयं। कयाशुभा सवयसः सनीलाः। इमं नु सोमं महयाम
विदमिति त्रिष्टुब्जागात सूक्ते मरुत्वतीये मध्यन्दिनवात्। ७ ॥ तमु ष्टुहि सत्यं समानमिति निष्केवल्यं। तमु ष्टुहि
यो अभिभूत्योजाः। अभि त्वा म सं प्रकृतम्पृग्मियमिति त्रिष्टुब्जागात सूक्ते ... न से श्रवसि वतीत द्वा यंतरं
रूपं हह सा निष्केवल्यम मरुत्वतीयं यत्र शास्यते इति श्रुतत्वात्। ७ ॥ न कालवरथंतरस्यायानि मन्त्रशंसे
नु। यद्युकालवरथंतरं कुर्युर्नाम्य योनिमनुशंसेदिति श्रुतेः। ७ ॥ त्यप्रथमयोरह्नोः प्रतिपदनुचरा वेवश्राद
वस्यात ठंदाम मध्यसि प्रसत्याप्रथमयोः प्रथमद्वितीययोरित्यर्थः। अह्नाः पाष्ठिकयोरेवं नामत्वात्।
प्रथमेदनिष्ठांदामिकप्रथमपाष्ठिकात्। द्वितीये द्वितीयात्। तृतीयप्रथमात्। राथंतरं शस्त्रमिति श्रुतिलिं
गात्। ७ ॥ तव श्रविन्न वीरण्यं प्रतां यज्ञस्यायंदवायतिस्त्वा वृजुनीतीति पंचाया हिमन सा यहो मासश्च
लीधृत इति तिसृ इति विश्वादाव विकारः। तव श्रविन्न वीरण्यमिति सावित्रं तृचं सूक्तं। प्रतां यज्ञस्य शंभुवेति ३९ 39

द्यावापृथिवीयं तृचं सूक्तं। अयं देवाय जन्मन इत्या सर्वं तृचं सूक्तं। तं वयं दणानुद्वनीतीनो वरुण इति पंच

र्चं वैश्वदेवं। आयाहि वनसा सह इति तृचं सूक्तं। सूक्तस्यास्य वचनाम्नामाच्छन्दो विच्छितोच्चा। पित्रनृतोनतं

त्रमित्थ दाकृतत्वाद्वन्तपादा। जमामपश्यपीली ब्रत इति तिस्रः। इत्यस्य वैश्वदेवि कारः। वैश्वानरो न ऊत

य वैश्वानरो न आगमदिमं यज्ञं सजूरुप। अग्निरुक्थेन वाहसा। वैश्वानरो अंगिरसां स्तोमं यज्ञं जुजोषनः।

एषु द्युम्नं स्वर्यमत्। प्रयद्धस्त्रिष्टुस्त्रिमिष्ठमिति पंक्तिदशानव वांक्षीतस्मात्त्याग्निमारुते। वैश्वानरो न ऊतय इति =

कल्पजाः पुनराध्वयपठिताः। वैश्वानरो न आगमदित्येवमादिकगायत्र्या विदृपठिता। एतद्धि वैश्वानरीयं।

प्रयद्धस्त्रिष्टुस्त्रिमिष्ठमिति पंचदशा नववति मारुतं। अर्ध्वंत स्वादवामह इति जातवेदसीय मित्याग्निमारुते वि

कारः॥ ५॥ चतुश्चत्वारिंशस्तोमं रथंतर पृष्ठमष्टमं। दशरात्रस्याष्टममह चतुश्चत्वारिंशस्तोमं संख्यास्तो

मेश स्तोमस्यास्य कारणं सम्यक् द्वाभ्यां वा स्तोममतिशं संतीत्येवं प्रयोजना। रथंतरं पृष्ठमिति स्तुतिश्रुतिश्रका

शकं।ठ। अग्निं वो दृधमित्याज्यं। अग्निं वो वृधन्तमग्निस्तिः मजो भाऽज्या ज्यमिति श्रुतेः।ठ। त्रिष्टुभः इन्द्रगः वद्धा मा
णकः।ठ। ऊ विदं गतिप्रथमा स्तोत्रीये। ऊ विदं गनमसा यदृभ्व मइत्ये तत्प्रथमा स्तोत्रीयाह्ववायव्य [illegible] ऋचस्य।ठ।
आ वायाज्जु षितिसकः। आ वायाहि प्रस्थि चिपाउपनञ्यका पूर्वां स्थां स दम मुच्चयार्थः च [illegible] रः।ठ। यावद्य
रः। यावन्नरश्चेन्नाया वदोजडोर्थं इवायव [illegible] ऋचः।ठ। प्रतिवांसूर उदिते। प्रतिवां सूर उदित सूक्तैरिति मित्रा व
रुणमिति श्रुतेः।ठ। अपस्य सुः। अपस्य सुरूपमानज्ञिही तइति आश्विनमिति श्रुतेः।ठ। अयं सामः। अयं साम
इंद्रं सुतं सुमद्य इत्यं इमिति श्रुतेः।ठ। प्रब्रह्माणः। प्रब्रह्माणो अंगिरसो नक्षंत तिविश्वादेवमिति श्रुतेः।ठ। उतस्या
नः सरस्वती जुषाणेति प्रउगस्तोत्रानि। उतस्यानः सरस्वती जुषाणेति सारस्वतमिति प्रउगस्तोत्रानीति श्रुतेः।ठ। म
हां इंद्रा न्ववदिमा उत्वा पुरुतमस्य कस्यवीर इति मरुत्वतस्य उत्तमाः परिदाप्यमद्धष्ठितमम्यद्यावापृथि
वीइति मरुत्वतीयः महांइंद्रो नृवदा चर्षणिप्रा इति त्रिष्टुभानां प्रथमं मरुत्वतीयानामित्येवमारभ्य सर्वेमाम्ना ४०

शकं। ठ। अस्त्यिदं अर्व्वा अपश्यदिदं मित्यनसूक्तेनइदमिदंरूपमाश्रयन्त्रकंनिति च तस्यः सर्वज्ञाद्दर्त्तंया
ग्र्कृत्यंतरश्रुतः। देवता संदद्धाञ्ज। ठ। त्वं महाँ इंद्र तुभ्यं ह त्वं महाँ इंद्र यो दाशुष्योतां सुतकीर्त्तिमिमां तथि
यमिति निष्कवल्यां। त्वं महाँ इंद्र तुभ्यं ह क्षा इति त्रिष्टुसानां प्रथमं निष्कवल्यानामिति एव मस्तु क्रमश्रुता
सर्वमामातं। ठ। हिरण्यपाणिमूतय इति च तस्यः। चतुर्ज्ञेचामतस्मा वित्री। ठ। मही द्यौर्धुमनापितरेतिस्त्र
त्रो। मही द्यौः पृथिवी च न इति ऋचं सूक्तं द्यावापृथिवीयं। द्युवानापितरा पुनरित्यार्त्तवं च। ठ। देवाना
मिन्द्र। देवानामिदवो महदिति नक्षं विश्वदेवमिति श्रुतः। ठ। इमा नु कं। इमा नु कं भुवना सीषधामेति द्वि
पदा इति श्रुतः। ठ। विश्वे देवा ऋतावृध इति तिस्र इति विश्वेदेवविकारः। विश्वे देवा ऋतावृध इत्येता स्त्रिस्र
स्त्रक्तविहृद्धावंद्यनिविदस्मिन्प्रथमसत्वा। देवानामिदवो महदिति। अस्मिन्निति विश्वेदेवविकार
ः। ठ। वैश्वानरो अजीजनदग्निर्नो नव्यसीमतिं। क्ष्मया वृधान ओजसा। हमा पावकदीदिह्यग्ने वैश्वानर

द्युमत्तु । जमदग्निरित्तिराकृतः । ३ ततावानी विश्वानरं । ऊर्ध्वपंक्तिः । तकल्यो ऽस्ती यावाध्युपदिष्टयामित्ति विश्वा
नरीयं । ३ । कद्रुनूनं कधप्रियः । मारुत मततृश्रुतः । ३ । द्रुतं वा विश्वा वदसमित्याग्निमारुता हृते त्वा विश्व
41 वेदसमित्ति जातवेदसीयमित्येतदाग्निमारुत विकारः । ११ । अष्टाचत्वारिंशात्स्तोमी हस्वेष्ठं नवमी । द
शरात्रस्य नवममहर्वेद्यमाणी तदष्टाचत्वारिंशस्तोमं । व्हात्रकाणां स्तोमातिशंसनार्थो त्वामसेव्या
हृ हस्वेष्ठमिति मध्युत्थसिप्रायः । ३ अगन्मम व्हा त्वामसम्यमात वसमित्याज्यं । अगन्मम व्हान मसाय
त्विष्ठं त्सामसम्यमात वसेव व्हायमज्ञ्येत तसेतदाज्यमितिश्रुतः । ३ पूर्ववा अगन्ममहान ममा यत्विष्ठं त्सा
मसा मातवसं वव्हा यमज्ञ्येत तयोर्यत्पूर्वं तदवाक्य वल मा ज्यं सवति तथैव श्रुतः । ३ त्रिष्ठु सः पुरुगः ।
न व्हा मा णकः । ३ आ मया यो रूपति प्रथमा ऽस्ती यो ऽगाज्ञ माचा आवा यो रूप स्तुति पाऊ पन ऽति पंच कस्यस्
वी ऽति म ऽस्ती त्म संज्ञ त्वो ऽज्ञ मार्त्विवे वायव्यस्त्रुवः । ३ । हि ती यास्त्र वार्यो चार्वंता नश्चवसऽति चात्रा ४२

वायव्यादृषेत्यस्य वसुक्रस्य द्वितीयामृचं तर्थपाकृचो। अर्वंतानश्वसोतिद्वमा ॥ इति चाऽन्ती यस्येत्येवमिंद्रवा
युवसूक्तं ॥ ९ ॥ दिविक्षयंता। दिविक्षयंतारजसः पृथिव्यामिति मित्रावरुणमिति श्रुतेः ॥ ९ ॥ आ विश्ववारा। आ
विश्ववाराश्विना गतं न इत्याश्विनमिति श्रुतेः ॥ ९ ॥ इंद्रं नरः। इंद्रं नरो नेमधिता हवंत इत्यैंद्रमिति श्रुतेः ॥ ९ ॥ उ
द्धो अग्निः। उद्धो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेदिति वैश्वदेवमिति श्रुतेः ॥ ९ ॥ प्रक्षोदसेति प्रउगतृचानि। प्रक्षोद
सा धायसा सस्र एषेति सारस्वतमिति श्रुतेः। इत्येतानि प्रउगतृचानि ॥ ९ ॥ अयं समं होरथा यति ष्वाहरी गाय
त्रामप्रमंदिन इति मरुत्वतीयं। अयं मामनु पादवतां तत्येवमनुक्रम्य पंचसूक्तानि मरुत्वतीय इत्यस्यांत उक्त
मेठं। दाम इति श्रुतेः ॥ ९ ॥ आसत्यो यात्वस्मा इद्वृद्वावो नेर्य इंद्र तन्न इंद्रियमहं नुवं विश्वजित इति निष्केवल्यं। आ
सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषीति त्रिष्टुभां प्रथमं निष्केवल्यानामित्येवमनुक्रम्य षलं ततो निष्केवल्य इति व
चनात्सूक्तं निष्केवल्यं ॥ ९ ॥ अभित्वा देवप्रवां मही द्यावीइति हत्वा। अभित्वा देव सवितरिति सावित्रं

त्र्यृचं सूक्तं। प्रवां महि द्यवी अभीति द्यावापृथिवीयं त्र्यृचं सूक्तं॥ ८॥ इंद्र इत्येकादश नारत्नानीति ह्वा। इंद्र इत्येद
क्षेत्रस्य न इत्येकादश नारत्नानि क्षेत्रनेति ह्व इत्यादि सर्वमिति श्रुतः॥ ८॥ अग्निरुक्थ इति प्रभृति पंचमनोः सूक्तानि।
अग्निरुक्थे पुरोहित इत्येवमादीनि। पंच सूक्तानि सह तृतीयेन सूक्ते न तथा तृतीयं वा कश्यप इति सवि
कल्पेन॥ ८॥ ये त्रिंशतीत्यरूपा च मासुक्तत्वा। ये त्रिंशति त्रयस्पर इत्येतस्य रूपमुपो च मासुक्तत्वा॥ ८॥ नहि वो अ
स्त्यर्भक इत्येका। स्वस्तिरित्यथो मकाग्रहणं॥ ८॥ आशामेति च तस्रः आशमेणवीता नामित्येताश्च तस्रः॥ ८॥ ब
भ्रुरेक इति वा मनुप्रवल्हः। बभ्रुरेका विषुणः सूनरो युवेति त्वेतस्य रूपं भवति। वा शब्दः पूर्वो क्तेन सह वि
कल्पार्थः। मनु प्रवल्ह इति वचनाद् उभयपक्षेपि नार ह्व इत्याभवति। उभयोः पक्षयोस्तु त्वत्ता ये
त्रिंशतीत्यरूपा च मासुक्तत्वं नहि वो अस्त्यर्भक इत्येका आशामेति च तस्रो बभ्रुरेक इति वा मनुप्रवल्हो मनोः
प्रवल्ह इति वल्हं उद्यमन इत्यस्य प्रपूर्वस्य च जुतस्य रूपं प्रकर्षेद्यतः सारङ्ग्यर्थः॥ यस्मात्स्वाध्याये सारस्व ४२

स्मां न विविद्धि दृष्टं । तन्न जिह्ववृद्धश राजपक्षे एकेकामितरेषां स्वह्नानामित्यत्र द्वारवश्चनाम्नस्तुः प्रवल्ह
पक्षो न भवति ॥ ८ ॥ विश्वेदेवास आगतेति ऋचं भारद्वाजमिति विश्वादेव विकारः ॥ विश्वादेवास आगतेत्य
तनु भारद्वाजं ऋचं श[illegible] स्मांसं भवति । इति विश्वादेव विकारः । अग्निर्देवत्यतत्र आरक्ष्य भारद्वाजं ऋचा
वधिकः ॥ ८ ॥ दिवि पृष्टो अरोचताग्निर्वैश्वानरो बृहन् । ज्योतिषा बाधते तमः । भविश्वं परिभासस्पदं
सृजते वशी । यज्ञस्य वय उत्तिरन् । अग्निः परेषु धामसु । दिवि पृष्ट इत्येवमादिकेष्वेकत्वेज इतीयावत्या
वैकामिकार्मि[illegible]च्य तत्र ऋचं विश्वानरीयं । ८ । मरुतो यस्य हि क्षये मरुतो यस्य हि क्षय इति मारुतमिति श्रुतेः । ८ ।
अग्निर्होता पुरोहितः । अग्निर्होता पुरोहित इति जातवेदसीयमिति श्रुतेः ॥ ८ ॥ इत्याग्निमारुतौ विकार
इति गाकाशेषः ॥ [illegible]ल्हपक्षे छंदोमानां यज्ञक्रतुं तदुक्तं । ममूल्हपक्षे इदानीमाह ॥ ८ ॥ यानि त्र्यहस्य प्र
थमस्य प्रातःसवन इतीयस वनानि तानि समूल्हे छंदोमानां । यानि त्र्यहस्य प्रथमस्य प्रातःसवन इती

यमवनाद्युक्तानिता निम्नमूलक्षपद्भे छंदोमाना मतिदिश्यंते किंचान्यत्‌ ॥ ७ ॥ निष्केवल्यमरुत्वतीययोश्च
आगताद्युक्तंजति । यानिच निष्केवल्यमरुत्वतीययोः छंदोमगतयोश्च आगतानि षूलेक्ष स्तिहितानि समूल ...न २
पक्षेऽप्युक्तं जति । तच्छाक्षात्‌ ॥ ८ ॥ सयोहषेति पंचदशोऽर्द्धर्चे कयाशुभीयात्‌ । मत्योष्टषाट्क्षोन्नि: सामाकाज्ये
43 ताः पंचदशाकयाशुभीयाइर्द्धर्चे भवंति ॥ ९ ॥ यान्जात … इति तमुष्टुहीयात्‌ । यां जातएव प्रथमो मनस्वानिति
तस्मूक्तं … तमुष्टुहीयाइर्द्धर्चे भवंति ॥ १० ॥ बृहद्रथंतरशाषविश्चक्ताः सर्वो बृहद्रथंतरष्ट … षोदशरात्रः पादिके
स्मिातस्मिन्क्रियमाणे सर्वे छंदोमसध्यंदिना … तुर्द्विपृक्ता भवंति । सर्वइति वचनात्‌ । संघातप्रयुक्ताः
नैकैकत्वेनप्र … युज्यमानः ॥ ११ ॥ अर्द्धः ॥ अविवाक्यं चतुर्विंशस्तोमं दशममहः । दशममहरिदानीं व
क्ष्यंतादशसंज्ञकं न विवक्तव्यमविवाक्यं किंचिदनुमन्यं … ननामाध्यामतसंघवदाराशावात्‌ ॥ अ
विवाक्यमिति गुणविधानमतत्‌ । नात्रविचारयितव्यमिदं माध्यंदिनमिदं मा माध्यंदिनमिति । चतुर्विंशस्तोमम ४३

स्वाहोत्रकाणां स्तोमातिशंसनार्थी अत्यग्निष्टोमा विवाक्यं दशाहमिति कात्यायनस्य।ठ।त्रयस्त्रिं
शमग्निष्टोमसाम। त्रय स्तोममाग्निमारुतं स्तोत्रं भवति।ठ। त्रिकं मानसं। मानसं स्तोत्रं त्रिकं भव
ति।ठ। वामदव्यस्य योनो रथंतरं पृष्ठं। वामदव्यस्य साम्नो यायो निरुक्तस्यां रथंतरं पृष्ठं रथंतरपृष्ठी
ति सैंवती स्यर्थः। एवं समति यः आस्यकृता विज्ञाय मस्त परिष्टाद् इक्ष्यते।ठ। अथ तिसायामन्यः स्वाध्या
यं। यदि चेत्कस्यचि च्छंसतः प्रतिवाक्यानिः स्यान्नतोऽन्यो विनिस्यक्तः। तदुपदेशार्थं स्वाध्यायवदनु
यात् ज्ञानं ददाति वितियज्ञो विद्रुषागच्छतायमस्मृद्धं स विश्वयं यामतत्समद्धेयिष्यतीति यदि कश्चित्स्वमह्न
पद्यस्याप स्वतधीया छंतं दशां पाश्वतः स्वाध्यायमधीयीतेति श्रुतेः।ठ। उष्णिहानुष्टुभमितरेषां छंदसां सं
पदानुष्टुप्सां पंचदशं सहस्रामकस्मिन्नुवनीय। उष्णिहानुष्टुभं छंदायस्याहृतं मितएषामनुष्टुबवर्जिता
नां छंदसामनुष्टुप्संपदं संपाद्य पंचदशं सहस्रं कार्यमकस्मिन्नुव नीयमिति। यथा सहस्रं पंचदशस्वाड

इन्दुः सऽ(स्य)स्तत्येतदहः संपादयेदिति वचनात्। तत्रता वद्यादस्मिंनहनि शस्य मन्त्र वक्तव्यं तदुच्यते। आपो रेवतीः
क्षयथा हि वस्व इति त्रिरुक्ता यांतिस्रः। उपप्रयंतो अध्वरमिति नव। सद्वियोमा त्वमा सुगो(ति)तृचस्तिस्रः। अग्निंन
राढीधितिस्तिस्रःण्यो रितिस्वृतस्रः। ममस्य यद्धि सुता सस्मिन्नूधनितिपंच। अगन्म महेतितिस्रः। एना वो अ-
ग्निं नमसेति प्रगाथाः। अयमग्निः सुवीर्यस्येति प्रगाथाः। त्वमग्ने मनीषिणा इति तृचो। मध्यमं विना। ईळि-
44 ष्वा हि प्रतीव्यमिति दशतृचाः। कुरुत्वा दाम्यानृचः। तदिद्धदेवियधमायस्तुह्युतमिति सप्त। जनस्य गो-
पा अजनिष्ट जागृविरिति षट्। अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति दश। कस्त उषः कधप्रिय इति तिस्रः। यावयद्द्वेषसं
त्वेति तृचस्तस्रः। प्रति ष्या सूनरी जनीति तिस्रः। गवाकृत्स्वेति षट्। प्रति स्तोमेभिरुषसं वसिष्ठा इति तिस्रः। प्रत्यु
अदर्श्यायतीति षट्। उषो यदद्य भानुनेति द्वा। उषस्तच्चित्रमाभरेति तिस्रः। एता उत्या उषसः केतुमक्रत
तेति तृचस्तस्रः। महे नो अद्य बोधयेति दश। अश्विनावर्तिरस्मदिति तिस्रः। आ मे हवं नासत्येति नव। आश्विना ४४

यातमश्विनास्वश्वेति तिस्रः। आ नायग्निरुषसामनीकमिति द्वा। उत त्या वञ्ञीगमता विश्रंनइति द्वा। इमा
उ [illegible] गांदिविष्टयइति षट्। अयं वां मधुमत्तमइति प्रगाथो। युवो कश्चरथं हुवइ ति तिस्रः। त्रिश्चिन्नो अद्या स
वतं नावद स्येति तिस्रः। [illegible] क स्विदद्य कतमास्वश्विनेति चतस्रः। प्रति प्रियतममिति न वां पा [illegible] त्रिरुक्ता या
एकादशा पञ्चातरस्त्र वाकः। जुषस्व सप्रथस्तममिति त्रिः। इमं नाय इमम्हतस्थे धेहीहोका। अस्तिपूर्वं
तम मनेवयोधाइति द्वा। उ त्यं श्वोतं त्यधि गोभस्वी वइति त्रिः। द्वितीयात्र्यछा वाकस्या अछा नः शीरशोचि
षमिति तिस्रः। यजमान होतरध्वर्योइत्यादिको निगदः। उन्नीयमानायप्रति स्तुतायवो द्रप्स दिति तिस्रः।
अस्मा अस्मा इदंध स इति चतुर्थी। गणाधमे स्तुपइति वद्वा। अत्रा ज्यमुद्यते। यां सा वोश्च अग्निर्ज्योति रित्या
रत्य प्र [illegible] इति वद्वा। प्यात्र ध्वराकरति जातवेदा अयेतमद्य। अश्वं न स्तो मेः कृतुं न सद्रं हृदि स्पृशामृधा-
मा तत्त्वहोइ अक्षमहाये इत्यादि। यां सा वो शिवा नः सख्या सं तत्रा व्रति। माधुछंदसः कुत्सगः। विश्वाद

45

गामो अग्निं धङ्क्ष्यति परिधानीया ॥ ७ ॥ मित्रावरुणाभ्यामिदं ॥ ओं० ता नः शक्तं पार्थिवस्येति स्तोत्रियः ॥ ओं० आ
नो मित्रावरुणेत्यनुरूपः ॥ ओं० आ नो गंतं रिशादसेत्युक्था ॥ प्रावा मित्राय गायतेति पंचा ॥ प्र मित्रयोर्वरुण
योरित्यष्टौ ॥ आ स्वा ॥ ओं मा वां तत्स्यामा देव वरुणेति परिधानीया ॥ ब्राह्मणाछंसिन इदं ॥ ओं० वंडीति ब
न्धमकष मिति स्तोत्रियः ॥ ओं० आ याहि सुषुमा हि त इत्यनुरूपः ॥ उत्ता मंदंतु स्तोमाः इत्युक्थं ॥ गाः स्तो
त्रियं कुर्वंति ॥ तृचायमेवानुरूपः ॥ उदयनीये परे ॥ सुरूपकृत्नुमूतय इति महाव्रते ॥ तत्रो याहि सुषुमा हि
त इति द्वादशर्च इति ब्रूमः ॥ ओं० आ नो याहि सुतावत इति दश ॥ इंद्रं त्वा वृषभं वयमिति द्वा ॥ उ ह्वेद सिकृता
मघी ॥ ओं० स न इंद्रः शिवः सखेति परिधानीया ॥ अछावाकस्येदं ॥ ओं० ता हि शश्वंत ईलत इति स्तोत्रियः ॥
ओं० इंद्राग्नी आगतं सुतमित्यनुरूपः ॥ ओं० ता आहवंत हणाग्नुवङ्गति षड् ॥ इहेंद्राग्नी उप ह्वये इति पंचा ॥ इं
द्राग्नी अवसा गतमिति द्वा ॥ ओं० गोमद्धिरण्यवद्वस्विति परिधानीया ॥ समाप्तः शास्त्रसवनी ॥ सृजानो ४५

वातपवमाना अर्च्य यइति ग्रावस्तुतः। उत्तिष्ठं नोजसा सहस्रा तं हविरिति समानी। अध्वर्यो द्रांसा वोन्त्रिक
द्धुकस्तुमहि। ग्यवा शिरं त्र विश्वष्भइत्यका। त्रिविश्वुष्म त्रविक्का ताइतिद्धा। ओं इदं वसो सुतमंधइत्यनु
त्वरः। ओं इंद्र त्वदीयपदिहीति प्रगाथः। ओं प्रनूनं ब्रह्मणस्पतिरिति प्रगाथः। ओं अग्निर्नेता सगइव क्षितीना
मित्येका। ओं त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भूरित्येका। ओं पिबं त्यपामरुतः सुदानवइत्येका। बृहदिंद्रा
यगाथ तिप्रगाथः। तथा प्रवइंद्रायबृहदतइति। ओं जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेति प्रथति वदे घ्। अध्वर्यो
ओं मा त्वां कया नश्चित्र आभुवदिति स्तोत्रियः। ओं कया न इत्यत्र तद्रूपः। ओं यद्धावान। ओं पिबासुत लं ४
स्यरसिन इति प्रगाथः। अभि त्वा शूर नोनुमः। अभित्वा पूर्वपीतये। मत्स्वा यत्राग्निधाम ही [illegible] ता। अध्वर्यु
स्मिंदधातास्वानो वज्रा मको विसर्षि दि स्तत्र आहितं। ओं इंद्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमित्यादि प्र ति वत्रा
ध्वर्यो द्रांसा त्वां मा चिदन्य द्विशं सतेति मित्रावरुणस्य स्तोत्रियः प्रगाथः। मा सम मा अधमिषु तद्रूपः। क

स्तमिंद्र इति साम प्रगाथः। अप प्राच इंद्र विश्वाँ अमित्रानित्यक्रमुस्तीयात्। आ धूर्ष्वस्मै दधताश्वानिति द्विपदा।
सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इति सूक्तं। एवा त्वामिंद्र वज्रिन्नत्रेति सूक्तं। आद्यूयोत्तमा परिधानीया। स्तोत्रि
यलिखित एवाँ ह्वावः। अनुरूपे शोंसावोमिति तथा साम प्रगाथे तस्य चानंतरं परिधानीयायां भवति। उक्तं समे

त्रावरुणस्य प्रैषं। ब्राह्मणाच्छंसिनमुच्यते। अध्वर्यो शोंसावोमिति त्वादस्म मृतीमहं स्तोत्रियः प्रगाथः। शोंः त
त्वायामि सुवीर्यमित्यनुरूपः प्रगाथ एव। शोंसा कं नव्यो अतसीनामिति द्वे। शों ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युन
ज्मीत्येका। छंदोगवशा। दवं स्वशारवाति प्रायस्तु। नद्धाल्व मधुमत्तमा इति स्तोत्रियः। उदिन्न्वस्य रिच्यत इत्य
नुरूपः। यद्यां त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म इति स्तोत्रियः। तव त्यं नर्यं नृतो प इंद्र। तमिंद्रं जोहवी
मि मघवानमुग्रं। विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरामव। ततः कद्वाम्। ततश्चक्रमुखीयात्। ततो रायस्कामो वज्रह
स्तं सुदक्षिणमिति द्विपदा। ततऽइंद्रः स्वर्षिदा तिरद्धा समार्केति सूक्तं। तत उद्ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येति य 

त्वा रू आक्षावः । शमुष्ठो मध्व । अध्वर्यो ओं सा वातरोसित्वो सिंदध्वस्व मिति स्तोत्रियः प्रगाथः । ओं॰ तैरपदा
रिश्चि मासती त्यद्दु रूपः प्रगाथ एव । ओं॰ क इन्द्र स्या स्तत मिति कह्वा प्रगाथः । ओं॰ तकं नो लोक मनुने षि
विद्धानित्येका । अया वाजं देवहितं सनेम । मूय इन्द्रा देव वी यो यतिमृक् । असित प्रष्ट वदी मयामनी मा
सित्यस्यो न मया आ हा व पूर्वेया परि दक्षमिति । विश्वे देवी । असित्यं देवं सवितारमोण्योः कविक्रतुमर्च्चा
मित्येका । अस्य हि स्व यशस्तरमिति द्वाइति विश्वादेवस्य प्रातिपदिकस्तृचः । ओं॰ अग्नि होता दवम=
वितरित्य स्तृच स्तृचः । ओं॰ अ नूह्द वः सविता वंद्यो नु न इति मनिविक्तं स्तृक्तं । एकया च दशभिश्च स्व
भूते । ओं॰ प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधेति सनिविक्तं स्तृक्तं । ओं॰ सुरूप कृत्नु मूतये । ओं॰ मा वात स्त=
न्वथं सुष्टुतं विश्वनापस इति मनिविक्तं स्त क्तं । ओं॰ अयं त्वन श्रोद यत्पृष्णि गर्त्तीः । ओं॰ त्यास्या माता म=
धुमत् पिन्वत पयः । ओं॰ एव पित्रे विश्वादेवाय वृष्णे । ओं॰ प्रसु ज्येष्ठं हद्दवी मनीषेति स्तृक्तं । ओं॰ आ नो न्

द्राः कृतमार्थं इति विश्वस इति समनिविंशे सूक्ते । ओं० अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति परिधानीया । उक्थवीर्यं वा
ज्योतिष इति वा । द्वितीया वृतया ज्या । मा मित्रा न त्र्यो ह्वता सुतिरिति । अध्यायो योसावोवैश्वानराय पृ
थुपाजा इत्येष इति समनिविंशे सूक्ते । ओं० आ तप्यतमं कृतां सुम्नमस्ता । ओं० प्र त्वक्षसः प्रत वासा विरप्शिन इ
47 ति समनिविंशे सूक्ते । ओं० अग्निं नरो दीधितिभिरिति स्तोत्रियानुरूपौ । ओं० प्र तव्यसीमिति समनिविंशे सूक्ते । ओं०
आ । पो हिष्ठा यादि समानी । आयं गौः पृश्निरक्रमीदिति स्तोत्रियानुरूपौ । ओं० तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथेति
त्रयोदश । ओं० यज्ञो बभूव स आ बभूवेति परिधानीया याज्या । प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति । प्रातरनुवाक
शतद्वयी । पंचदशाधिकमनुष्टुभां संपन्नं तत्र वीलिखितामवानुष्टुभी प्रातरनुवाकः पंचदशशतद्वयं नस
त्रयस्त्रिंशच्छतान्यन्यान्यनुष्टुभां तत्र गायत्रीणां शतद्वयं पंचविंशाधिकं । षोडशोष्णिहः । अष्टौ विराजः । त्रिंश
च्चत्वारिंशद्बृहत्यः । षोडशशतीं पंक्तयः । शतद्वयमेकषष्टिश्च त्रिष्टुभः । अशीतिर्जगत्यः । द्विपदा विंश ५६

तेः॥ ८ अत्र काये षल ष्टयइति॥ अथ गायत्र्यस्तिस्रो पानश्रीयो॥ एवं चत्वारिंशत्पशुकर्माणि वपांतद्धि॥ हविः पञ्चा
द्विदेवत्येष्वष्टौ॥ त्रयोदशोऽग्नीयमानसूक्तो॥ षट्त्रिस्थिता याज्याः प्रतिष्ठुता यतिपंच॥ आतर्यां वसिरिस्त्येका॥
१।३ द्वादशैव याज्या॥ त्रयोविंशतिः प्रगाथसंयाज्या॥ षड्विंशतिः षड्विंशतिर्होत्रिकाणां माध्यंदिने॥ त्रयस्त्रिंशदस्ति
षवा एकादक्षिणाग्नौ॥ पंच मरुत्वतीया॥ अष्टौ निष्कैवल्ये षड्वैश्वदेवा तिस्र आग्निमारुते॥ द्विपत्नीसंयाजे षिति
गायत्र्यः॥ अथोष्णिहः॥ तिस्रो सिषवा तिस्रो मरुत्वतीये॥ नव निष्कैवल्ये॥ इत्युष्णिहः॥ अथ बृहत्यो नव बर्हिः
कर्मण्यच्छावाकस्य॥ चतस्रो मरुत्वतीये॥ [illegible] तिस्रो निष्कैवल्ये॥ नव नवशास्त्रेषु होत्राणा
मिति बृहत्यः॥ अथ पंक्तयास्ताकीयास्तु तिस्रः॥ एकाच्छावाकस्य बर्हिः कर्मणि एके वा सिषवा द्वि मरुत्वतीये॥
तिस्रो निष्कैवल्ये॥ एकैका होत्रकाणां शास्त्रेषु॥ तिस्र आग्निमारुत इति पंक्तयः॥ अथ त्रिष्टुभः पानश्रीये विंश
तिः पशुकर्माणि वपांतत्र यो विंशतिः॥ सप्तासिषवा द्वे दक्षिणाग्नौ चतस्रः पशुपुरोलाशो द्वे हविः पंक्त्यां॥ चतुर्द

शोनीयमानसूक्तं। सप्तप्रस्थितयाज्याः। इन्द्र मरुत्वती यत्र द्वो शस्त्रे सोमो तस्य संयाज्या। अष्टादश निष्केवल्यो विंश
तिर्मित्रावरुणस्य शस्त्रे। एकविंशतिर्ब्राह्मणाछंसिनः। एकोन विंशतिरछावाकस्य। इन्द्र आदित्यग्रहे। सप्तदशमेनो
तासूक्तं। इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्येति त्रिष्टुप् प्रस्थितयाज्या। सावित्रग्रहस्य च पुरोनुवाक्या। सूक्तस्य च सावित्र
स्याद्यो नमः। एकया च दश त्रिंशे तियाज्या। चतुर्दशाय संशिशा नसाति मित्या सर्वस्योत्तमा। अयीं नश्चोदयस्त्वष्ट्रि
गत्नीः। एवापित्रे विश्वदेवाय वृष्णे। नानारासश्च अतिषाचो वसूनीति च तस्रः। षष्ठीच आनो नद्वीयस्या। तदुं कर्मेति रिति
च। विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवं मे। घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिः। त्वं सोम पितृभिः संविदानः। तवा मित्रः ऐति रथ्ये सरथे
या ह्यार्वाङ्। आ तपित मरुतां सुम्नमेतु। आ पुत्रछं न पुछ हिरण्यं। उत नो हिर्बुध्न्यः शृणोतु। उतग्ना व्यंतु देवपत्नीः।
पेन्द्रस्तिस्रः। स्वादुः किलायः स्तिस्रः। यया राज सास्कस्ति ता रजांसि। विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं। एवा नइंद्रोम
घवाविरप्शी ति तिस्रः। तिष्ठा सु कं मघवन् मापरागाः। अतिप्रिष्ठस्य च पुरोनुवाक्या परायाहि मघवं ना च याहीति ४८

48

तिपंचा। पत्नीसंयाजेष्विति त्रिस्तुतः। अथ यजगत्यः। एकोपानत्प्रियोपालडासिष्टवे। पिन्वं त्यपशप्यका। द्वेदवि

यं ऋचां। षट्प्रस्थितयाज्याः। सावित्रग्रहस्य याज्याः। चतस्रः माविह्मसूक्ते। पंचद्यावापृथिवीया। चतस्र आसी

त्। एषस्यामातका। मलानोसङ्गीया। विश्वानराय पृथुपाजसइति त्रयोदश। एतत्त्व सः प्रतवसोविरप्शिन इ

ति षट्। प्रतव्यसीं नव्यसीमिति सप्त। देवानां पत्नीरित्येका। शकामदमिति द्वे। तं त्वं तत्वं नज मोरात्रमविदीत्येका।

अग्नेमरुद्भिः शुभयद्भिरित्येका। युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी इति एका। उत नः ख्वा देवानी पत्नीरिति। अथ विराजः

आज्यनिष्कैवल्ययोर्याज्ये। अग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपयोः मल्लिति। अथ द्विपदाः। द्वे निष्कैवल्ये। एकादे

ऋकाणां शास्त्रेषु। एकविंशतिर्विश्वादेवइति। अथाष्टयः। त्रिकद्रुकेषु महिषायवाशिरंद्रविष्णुभ्रशत्यमात्रिः। अग्नि

शंदतं स वितारमाण्यो रिहयाभिरिति। अथ शाक्वर्यो। तकं योराहाणीमदइति शाक्करीभिः प्रकृज्याता। एवमतच्छ

न्दोपन्यास तद्दीकरणायसपतार्थं श्लोककर स्याते। शतद्वयी सपंचाशमयद्धेयतः परी। गायत्रमकृति हश्यावघो

तथाष्टौ विराजकाः॥२॥ बृहत्यो पि सर्वं यत्र चत्वारिंशत्त्रितिः मता एकषष्ट्यधिकं विद्धि त्रिष्टुसां चशतद्वयी॥३॥ पंक्तयः

षोलशाशीतिर्जगतीनां स्युर्निश्चिता। द्विपदा विंशतिः षड् द्वे शाक्वर्योः पलष्टयः॥४॥ उक्ता एवं प्रत्ययस्तुताः क्रियैतत्तेष्ठ

तायथा। तथानेन प्रकारेण गाथा वा यथेच्छया॥५॥ शाक्वरो बृहती रष्टी गायत्रीणां गणे क्षिपेत्। अनुष्टुस्तथैता

स्युस्त्रिष्टुबेकारितिच्यते॥६॥ त्रिष्टुसास्तु सर्वसंख्याताएकषष्ट्या छतद्वयात्। अष्टानवतिरन्त्यैतिस्त्र उरक्षरवर्जिताः॥७॥

त्र्यक्षरद्व्यक्षरहीनानि शतानि त्रीण्यनुष्टुभः। सपञ्चाग्रून न्यानि त्रिष्टुपुर्स्व पिन संशयः॥८॥ उक्ति रुत्स्विराजश्च पंक्तय

श्चिकषष्टतां द्विच त्वारिंशाद तास्युः स्युतेरग्रा अनुष्टुभः॥९॥ जगतीनामशीतिर्यातद्विंशति शतं च तस्याः सपदाः

षोडशाज्ञेया द्विपदाश्चाष्टौ अनुष्टुभः॥१०॥ एवमष्टाशीतानि सप्तेमस्त्वेकानि हातु ष्टुसां। द्वादशायतमित्याद्यैसैपंना:

स्तुतिचोदिता॥११॥ गायत्र्या द्विगणा त्रिष्टुणा दश द्विपदोच्छितः। च्चक्षरद्व्यक्षरमादायश्चरयेत्त्रिष्टुसैतत॥१२॥ त्रा प्रेरष्टु

ष्टुसैरुर्यादिव माष्टेशतानि त्रा। षोलशीत्वातिरिक्तानि त्र्यक्षराणि क्ष्ययाजपेत्॥१३॥ त्रिष्टुसस्थ निरुक्तैर्य द्वादशाक्षर

नववर्चित्रियाभाणो २

नि॰

दीतिका। तत्त्वं श्रोतीतितिस्तसिर्वेषोलग्नयोजपेत्॥१३॥ मदस्यामतकुसुकं त्ते पंचदशाधिके। सहस्रप्रातस्तु

वाकं संपदात्तु स्तुत्तामिद्धा॥१४॥ अश्विस्वामिनाक्षा अत्रैव श्लोकालिरवंत। अथाग्रोत्र स्कुबुद्धारंत्सहि सर्वत्र

वर्ड्डीयत्तु॥१५॥ नंववर्ष्याप्रिया सावेना क्षारस्याद नुष्टुसां। प्रजाकामवशाद्यागः सिनीवाल्याक्रियेत्तत्वेत्तु॥१६॥ नमेत

वोद्दितः। अनेकत्रीह्यस्वरवल्लस्यात्र स्तुस्तुत्तो। नष्टस्यात्तु स्तुतैयस्मात् छंदस्यां संपद्दुच्यते॥१७॥ ज्ञातातिरात्र गच्छादस्तस्याम्रा

तु नुष्टुसस्याउत्तु। नवयस्व तिर्थ्याज्या सप्तानां स्वादनात्परं। यद्दक्षास इति विधात्यक्त्या तद्विचारिते। देवाश्विः

स्विष्ट स्तेषा षट्ता द्विगायतां॥१८॥ इतिस्योन्नेत रत्तु इक्त त्य प्रत्यायको स्वयां सर्वोदशातथीषिता अङ्गरास्त

स्वेव २ श्रुतेषड्जे॥२०॥ अनेनन सुपाद्धोन न्नष्व स्यात्र न्तलातांत्रिकदु केशुसितयंच। शंयावीक तथैवच॥२१॥ द्वावतिछं

दसां वर्गो विति वार्गेह्नि रा अयातु। अनुक्त्याक्ष्रति स्वितत्र प्रति पङ्क्तिं पद स्मृतैः॥२२॥ सर्वो शैवितरक्षेद्वेविराजस्त

ननत्याजत्त। विरालत्तु स्तुत्तोरेक्या दुष्टिपरद्विराजापि॥२३॥ येपस्या छंदसामत्रसक्तीयविशेषणात्तु अतिवि

क्रियायां च संपन्नेति त्वङ्क्ष्वेतु। ४७ एकस्मिन्निति चारंत्तादधिकेप्युच्च नारदः। एकस्मिन्नित्यसंख्येन तद्वाक्यं स्याद
विवक्षिती। ४८ अन्तरस्या उत्तरायणा क्रममारं तोद्दस्या आज्यसा गोविकल्पेन ती या र्वकल्पः परः। ४९ ब्रह्मसामप
रीज्याचक्षिनी वाली वराकाद्वा। तथा प्रस्तुप्तु वालाशः स्विष्टकृत्ता स्थयोजायतु। ५० एकाहेन च विद्यं ततायमानस्य
50a रूपात्। पूर्वकारिवशात्क्रमेस्वाज्यांश्च यदि कल्पिती। ५१ क्रियतास्यधिकं किंचिद्गुणं वापि कदाचन। स्वशास्त्रविहितं च
यत्पूर्वकारी न स्वं कुर्यात्। ५२ संपन्नत्रापि संपाद्यातदारं तत्प्रयोजनी। यथा स्वं (पो)ज्योतिःप्रयोगेन शंडयाज्यादिकल्पेन।
५३ तत्त्वतथापि दृश्यते संपन्नत्रावण्यदिहा। यथा कामीप्रकरणे जा(ग)पकं परमेकीति। ५४ ज्ञ ईर्ष्योत्कुमुखीयायात्रयापो
या पिचोदितः। अथवा चीयमानेषु स्वक्रायांपरिमाणेन। ५५ कृतेन यं पस्सं पाद्याश्रुतिहष्ट क्रिया यदि। त्र हर्षत्वय
हस्मा कं क्रियेताय्यधिकं कचित्। ५६ संपन्नत्र न संपद्या जापकं पञ्चबोधिकाः। वाजिनेवानसंख्येयं तद्वस्माकमयो
दिती। ५७ अपयस्यां गमिदं हीति स्यादियंकस्यच्चिन्मतिः। साकमधेष्ठ तत्त्रापि प्रतिषेधस्तन्न युज्यते। ५८ पगएयेतेवाति ५०

यथस्मा कर्म २

रिक्तो ऽक्षे समाख्याहितयोस्तथा ॥ त्र्यंतं त्वेव से दाशं पदादिषु समहिते ॥३८॥ सोमातिरिक्तशस्त्रं च पतास्य मुक्तकार
णां शस्त्रं कलशो ऽसेद्य शेषनत्तद्वयङ्ग वेणु ॥३९॥ संपत्तज्ञापि संपाद्या तत्रैव तं नास्ति कारणं स्तोमारं सान्निष्टस्तोमस
नसंपाद्यास्तवेश्यं पत्तु ॥४०॥ कार्यसूक्तकृन्तु हारः स्तुआरंसा खुनः पुनः ॥ अक्षारंसो विशेषाध्यनित पांशास्तिचोढन
॥४१॥ एकद्वीरिक्तपादेशाऽक्षितस्माद्वेषु न संपद्यात् ॥ अनुष्टुप् संपदमतत्त्वमानां निबोधत ॥४४॥ द्विप्रातरनुवाके ऽनु
ज्ञातपंचदशाधिकः ॥ जगत्येकापोनत्रीये त्रिष्टुभो विंशतिस्त्रिसः ॥४५॥ गायत्र्योयस्य पीतेति निसंख्या निगदा गणाः ॥
त्रि संपद्यानुष्टुप्स्ताया होता एकविंशत्यपादिका ॥४६॥ यत्तारिष्यमणी यादिसमनी यांतमश्रुते ॥ अज्या सागा संख्यायसंख्या
येऽकं पश्यंतथा ॥४७॥ आप्रियः स्विष्टकृतः संख्यं सर्वेषां संपदस्तथा ॥ प्रजाकामवदाशीर्णनराशंसस्यपिमासि ष्ठी ॥४८॥
गायत्रीचास्त तस्य त्वासंपदङ्गा गोत्रचोत्र ॥ मतामहतत्यस्ति स्तोत्र द्वाविंशतिश्च त्रिष्टुभः ॥४९॥ त्वरांश्च तं तिवायपा
विराड्रूपाणकानमाचत्वारिंशश्चति सप्त गायत्र्यं स्युरनुष्टुभां ॥५०॥ त्र्यष्टाषष्टिस्तु संपन्नाषाडशाऽन्त रवर्जिता ॥ हि

द्वत्यादित्याज्या त्र्यागत्तु या आकृतोत्रत्र ।४६। बृहत्यो नव गायत्र्यश्चत्वारिंशत्पंच च। एका सतोबृहत्यत्र संपदा
नुष्टुभः पंच ।४८। चत्वारिंशत्ततः सार्द्धं च त्रिस्तिस्रः कृरिहाक्षरैः संपदानुष्टुभश्चान्ये द्वाशातिस्रश्च निश्चितः ।४९। संख्या
ऽप्युष्णिगनुष्टुभः संपदा दश सप्त चा। द्वित्रा ज्येष्ठ संख्या ज्येष्ठ पंक्तिरध्यर्द्धया विना ।५०। सर्वमेत्रिष्टुभां संपञ्चत्वारिंश
त्पंच च। शतानि पंच चत्वारि त्र्यक्षराणि च विंशतिः ।५१। पराणात्मोत्रे गायत्र्यस्त्रयस्त्रिंशदथोष्णिहः। तिस्रः सतोबृहत्
51 ये काजगत्यः षोलशोनवा ।५२। त्रिष्टुभः सप्त संपन्ना द्विषष्टिस्याश्चपादिका। दधिघर्मो दिशस्तास्या कस्यातस्त्वष्टुप्क
ष्टुभो लाशाः ।५३। तस्मिन्कृतस्थ इत्येते त्रयस्त्रिंशाच्चैकात्तु त्रिष्टुभां गायत्र्येका च संपन्नाश्चत्वारिंशदनुष्टुभः ।५४। त्र्यधि
कास्तिस्रस्त्रिंशे या अक्षराणि च द्वादश। एका मरुत्वतीयेतु संख्या ज्येष्ठ जगत्यस्त्रिसः ।५५। अष्टपः पंच गायत्र्यश्चतस्रः
ककुभस्तथा। बृहती ततो बृहत्यश्च त्रिष्टुभः षोलशोनवा ।५६। चत्वारिंशच्चतस्रश्च संपन्नाः पादवर्जिताः। निष्कैव
ल्यमथा ज्येष्ठ तु गायत्र्योष्टौ विरालका ।५७। तिस्रः सतोबृहत्योत्र बृहत्यस्तिस्र एव तु। त्रिष्टुभोष्टादश ज्ञेयाः द्विपदे ५२

ह्व नवाच्छिदः ।८०। चत्वारिंशद्धाष्टाक्षिः संपन्नाः स्फ़रन्नुष्टुभां ।८१। मैत्रावरुणशस्त्रे ष्वसंयाज्ये द्विपदे क्रियाः । ए-
कासप्तावृहत्यत्र त्रिष्टुभो दशसप्तचा ।८२। त्रिष्टुभस्त्वथ विराट्स्थानान्मरुत्वाम्याह्नवत्कोनवाष्टहत्यः संपदानुस्या-
त्रयाविंशद्विनाच्छिदाः ।८३। ब्राह्मणाच्छंसिनः शास्त्रे वाहीतस्ता द्विपञ्चशताएकासप्ततावृहत्यत्र समयाज्ये द्विपदात-
था ।८४। वृहत्यो नव विज्ञेया त्रिष्टुभस्त्वेकविंशतिः । संपदानुष्टुभां स्युस्ताश्चत्वारिंशद्वदाच्छिदा ।८५। अत्राच्छावाकस्य
त्रिष्टुभः शस्त्रे एकोनविंशतिः । एकासप्ता वृहत्यः कासयाज्य द्विपदा तथा ।८६। वृहत्यो नु ष्टुभस्त्रिंशद्वा ष्टास-
च तुरक्षरा भवतानुष्टुभां संपञ्चता नि त्रीणि पंचसा ।८७। ज्ञेयानि दशसिंसार्द्धमक्षराणि च षोलशास्याच्छ स्वा-
द्विश्वदेवास्याग्यदादित्ययद्वा दिक्ष ।८८। जगत्योत्र नवज्ञेयाश्चत्वारिंशत्त्रिष्टुभः । त्रनुष्टुबृहतीति त्रिष्टुभवमन्य
स्याश्च स्थिता ।८९। संपदानुष्टुभो ह्यता त्र्यष्टषष्टिसहस्रा द्विनाविश्वदेवादिसंख्यायपरीज्या सांग्निमारुतं ।९०। त्रि-
ष्टोविंशतिस्तत्र जगत्यस्त्वेकविंशतिः । षट्गायत्र्यो ष्ट्यस्तिस्त्रो द्विपदा एकविंशतिः ।९१। संपन्ना नामशीति

...त्रिंशात्यक्षरसंयुताः। एकत्रिंशज्जगत्यस्युः सयाज्ञे त्वाग्निमारुते ।१०। यास्ते राके सुमतय एषो पञ्जगतीस्मृता।
त्रिष्टुस्तोष्टादशज्ञेयाति सङ्ख्याक्षरपंक्तयः ।११। विराजः षड्गायत्र्यस्त्रिस्रः स्युः संपदा त्रिहा अनुष्टुप्सां त्र्यशीतिस्या
दधिकाष्टात्रिरक्षरैः ।१२। आंयावीकादिशं युतं संप्रस्तुस्यादिहाक्षरैः। सिनीवाली वराकासु क्रियेयातीन्वदि
क्षा ।१३। गायत्र्यो ह्यजगत्येकाशक्वर्यो द्विततयौ वचात्रयत्रिष्टुप्स्त्रिविज्ञेया यं ज्ञैये इतीयमृक् ।१४। त्रिष्टुप्सोष्टोत्तरसे
पंनास्कः षोलशाक्षरैः। अधिका दशभिः सार्द्धं सप्तज्ञेया अनुष्टुभः ।१५। सप्तनेनुष्टुप्सां सपंछताद्धे तृतीया
52 नि। द्वत्रिचात्रापरे ज्ञेयस्त्व्यक्षरवर्जिताः ।१६। यास्ते राके जगती वा ज्ञेया त्रिष्टुब् यथा पिबा। एवं संपादिता संपद्य
का ब्राह्मणकल्पयोः ।१७।८। द्वात्रिंशतं गायत्र्यः। अपश्यं त्वा नवसहिरामा दुषा स्वगेति चतस्रः। कस्त उषः अति
तिस्रो यावयाद्द्वेषसं वेतित्वतस्रो। श्विनायज्वरी रिष इति तिस्रो श्रामद्धवं नवेति।८। अग्निर्नरः प्रतिष्ठा स्व नयाँस्तु
जितिस्त्वानन्ष्टुप्संस्ताने। अग्निं नरा दीधिति त्रिरश्ण्यारितिस्त्वमाग्ने राजा इति श्यामन शत्य कसस्तो। अत्रा स्वज्ञा ५२

यातमश्विना त्वाश्विने । ७ । चतुर्विंशतिस्त्रिष्टुभः । आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व इति तिस्रः । ममस्याय द्धितास्मिन्नू
धं निति पंच । अगन्म महा इति तिस्रः । गायो रुरुचे षट् । प्रति स्तोमेभिरिति स्तुचः । आ नाय मिरु घसा मनीकमिति द्वाउ
पत्या वह्नी ग माता विशंन इति द्वा इति च तुर्विंशतिं त्रिष्टुभो नु ब्रूयात् । ७ । तथा इगत्यः । विदि घ द इति सप्ता ।
उ नस्य गा घा इति षट् । एता उत्या इति तिस्रः । द्विश्विन्नो अद्य इति स्रः । कस्विद द्य कत मास्वश्विना इति चत मस्र इत्ये
ताः चतुर्विंशतिं जगतीर्ब्रूयात् । ७ । पंच दशा प्रथ्या गोनाऽपना । वात्र ग्निं न मास इति त्रयः प्रगाथाः । अयमग्निः
सुवीर्यस्येति त्रयः प्रगाथाः । प्रयुञ्जद श्व यायतीति त्रयः प्रगाथाः । उ घा यद द्य सा नु न त्यकः प्रगाथः । इ
मा उ वां दिविष्टय इति त्रयः प्रगाथाः । अयं वां मधुमत्तम इति द्वौ प्रगाथौ । एतानां चद शप्रगाथान नु ब्रू
यात् । ७ । अश्लि हंश्व ष्टचा नां चदशा । दावतं मघमनीषिण इति तिस्रः । आ यय विष्णा अध्वर इति तिस्रः । इलि
श्रा हि शतीय मिति द्वा स्वाः । पुरुत्वा दाश्वान्वो च इति तिस्रः । उ घ स्त च्चि त्रमा स्त र इति तिस्रः । सुवो रु ष्ठ र ये

द्रुपदतितिस्रः तथा च श्लोकः । वामदेवमनीषिणाद्यस्य द्वौ यमिध्मस्य च । इत्युपदेशात्कर्त्तव्यास्तिस्रस्तनष्ठित
श्राश्विना । ७ । पाक्शानिषु सर्वाण्येव संवंति । संख्यार्थवचनो सद्द्विर्वचनानेकत्रिंशाद्यक्षरः । ७ । अत्रानुष्टुभां प्रात
रनुवाकः पंचदशोशाताः सूर्दमुक्त :प्रातरनुवाको द्वात्रिंशतं गायत्र्या ५ इत्येवमादिः मानुष्टुभां छन्दसातपे
ऋग्दशाधिकसंपद्येत । तत्संपादनार्थश्लोकाः । द्वात्रिंशादव गायत्र्यः षड्विराड् स्याच्च यथा च वंशानुष्टुभां त्रिंशदर्ध्यो
पंनास्ता यथाश्रुति ॥ १ चतुर्विंशति त्रिष्टुभो जगत्यश्चतस्रैव ताः । अनुष्टुभो विसंपंना जनः सप्रतिरवताः ॥ २ थ
ऋच्यष्ट गायत्र्यस्त्वाष्टसत्या दशापंचचाताः सप्तदश संपन्नाश्चतुरक्षरवर्जिताः । अयं तत्का परिसंख्याय इत्याएंवद
श्लोक्लिदः त्रिंशन्न वत्रसंपन्ना अधिकद्वादशाक्षराः । धमताह्वयः पंचदशाक त्रिंशश्च पंक्तयः । व्रतिष्या मुनयो
त्तितिस्रो द्वादशाक्षरमो क्लिन्हीं । पञ्चानुष्टुप् चतस्रसंपंनाः षष्ठिवताः समासतः । चतुरक्षरमित्येतितद्विपदवहती
गतो । इत्यतिसमाप्तासंपत्तौ ॥ तथा च दक्षश्लोकाः । याप्रातरनुवाकस्यासंपत्तिसिद्धिवक्त्रोदिता । जपास्तननसे प२
ज्यते · आपयलावा यैर्जपा नाम मन्त्र नोद्धारो नसंपतर२
ननु सिद्धैर्वाचैणाव ल्यनुष्टुप्

वोद्ध

स्वच्छया संपदुद्धारयोरिदानीयजापनोद्धेरलांतेंजपमंत्राणि चाङ्कवाञ्छ। आप्यायनादयस्तेन करणेजपध
र्मिणः। एतच्च तत्त्वापितद्धर्माधायश्चित्तस्मृतिर्यतः। वाक्यसेदादनित्यत्वाच्च तथैवादथापि स्वाप्येवं वेसदो यावद्धे २
बुदः श्रुद्धाय हृत्त हृद्द्ववदिदं। इतिस्याननमामार्थे विकल्पोतीयतः स्वातारण्यदद्यालाद्दृ हृर्येयंङ्मन्त्रा
स्तामदे। इदमापद्मस्वस्तिसोदधिकान्ता अकारिंशं१२ समुद्रं तु निवर्त्तधीनताश्वास्यावत्तु तत्तुसः। जपत्वाकर
णेत्वाश्चतथास्तु द्रवणादपि।१२३। तृतीयास्तु त्र्यौ स्वाकाना मुद्धत्यासि प्रवंततिद्धास्ता कीयानां तृतीया
६४ न्तु तस्योस्वान्तुं तातउद्धत्यासि प्रवंतसवनेव याधाइत्येतद्धिशायाङ्कायां।२३। अच्छानः शीरद्धो चिघमिति ति
स्वाच्छा वा अग्निमवसइत्यतासांस्थाने। अच्छानः शीरद्धो चिघमित्येतास्ति स्वोच्छा वो अग्निमवसइत्यतासी
तिस्वणां स्था ना।२३। प्रतिश्रुतायनितिस्त्रः प्रत्यस्मैपिपीषतइत्यतासांस्थाने। प्रतिश्रुतायवोधृषद्दित्यता
स्तिस्वः प्रत्यास्मैपिपीषतइत्यतासीतिस्त्रणामद्भुतुसांस्थाने। अस्मात्स्माइत्ययागण्योद्धारोतद्भुसांतोने

तासामिति प्रायस्त्वक्रमतद्विताचिति॥ अग्नेतमद्येत्याद्यां तादृतस्त्रष्टुंदश मायाद्वन्नसंपदियन्नाज्ञियतात्रै
वसंपन्नमितिश्रुतेः॥ तस्य प्रथमायां पंचाक्षर एव विराड्द्वात्रिंशत्पंचाक्ष रात्र्यामवसाय द्वात्यां प्रणैति॥ त्रि
त्रपिवच नेत्रा॥ गच्छिगुर्दतीति मनिमाह गायत्रीवातामितिश्रुता वृक्तेः॥ तदिदात्रयाज्यासंबंधेन पूर्वाचायौ
लि प्यते क्तैः पुंज्यातश्लोकैः॥ अग्निं नरस्त्वेत्यथाप्नुत्येति त्र्येतथा॥ स्तोत्रियचाक्षरूपेत्र मद्धं त्विवाग्निमारुता१ एकं चाज्य सु ४
स्ययाज्यायोनिष्टुवल्यस्यचापरं॥ परायाहिरामेयतस्यां पादयोरक्षरद्वयं॥ श्रूयतेद्ववद्वस्यस्यां त्रिरुक्तावक्ष
54 रद्वयं॥ त्रष्टुद्विवस्वस्य येत्राधिको द्वयशाक्षरो॥ त्र्यक्षरस्त्राधिकत्रयं स्यातामक्षरपंक्तिस्त्रा पादयोरधिक
चान्यत्रयावाज्ञं रथाइवाधत्रानो यज्ञाय पादस्मिंनकं चाधिकमक्षरं॥ कृतुयज्ञेभ्यः चत्वार्यक्षराण्यधिकानि ऊ
।५ उक्तिकृशाकलके त्वापादितातद्वाक्षराधिका॥ कृतुयाजेभ्यः चत्वार्योनीयज्ञायचापरं॥ द्वएतानितानिरि
चांतेचाश्वलानामियंततः॥ तथा मातनगायत्री न दिता त्र्यक्षराधिका॥ तांप्रातरनुवाके त्वेवत्वनाम्रपदं वि ५४

शाकला ~ स्नाव२

दुः। अत्र च्छंदसि नित्याज्या पंचम्यातित्र षट्पदाः। ७ श्रुतेर्यस्मात्त्वं विदितास्तेन च्छंदस्त्र पादाः। ८। मा च्छंदसः। प्र
उगः। सह सारस्वतानि तिष्ठन्नार्थं आरंभः। ७। द्वाविंशतिं गायत्र्यः। एवोक्तस्य विकल्पार्थं वचनारंभसामर्थ्या
त्। यत्र इति वचनमस्मिन्नाक्षेपं संपादन्नु च्छुत्वामिति ज्ञापनार्थं। संपदार्थं च कर्त्री छगण्याना उष्णु रोरुचः। प्रकृ
तोयाः कृतासंख्यासंख्याव समन्वोदिता। त्याज्या सारस्वत संख्या गायत्रीणा मसंरवद्वां। उष्णु रोरुचो पि नैवा
त्र गण्या सूत्र मिदं तथा। ७। मृजानानावारे पवमाना अत्र्यय यतिया वस्तु तो यथा काम्यं। मृजानानावारे पवमाना
अत्र्य यड इत्यवं ग्रावस्कतः स्तोत्रयाज्या काम्यं यथा कामत्वानत्यर्थः। ७। उ ह्नि षं नाज सेचो कान्तिषतावपज्य
तत्येतस्याः स्थाने। उ ह्नि षतावपड्यात त्ये तस्यास्थाने उ ह्नि षं नाज मासदेह्यतामस्तिष्टुयानु। ८। त्रिकद्रुकी
याः प्रतिपन्नस्तुत्वती यस्या त्रिकद्रुकज्ञा द्वोयस्यां विद्यात्त सा त्रिकद्रुकीया। त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं
त्र विश्वश्भ इत्येषा मस्तुवती यत्र स्त्रस्य प्रतिपद्भवति। ८। तस्याः पाल शास्त्रारण विरह्याख्याः स्याशास्त्र बाप्रपुरय

षोलशाक्षरेण वसाय षोलशाक्षरेयं गा त्रिकद्रुकीयायां चत्वारः षोलशाक्षराः पादाः तत्रैकेन पादेन वि
गृह्णाति । द्वितीयेन प्रणवः । तृतीयेन अवसाय । चतुर्थेन प्रणव इति शस्यो ॥ ७ ॥ अविस्पष्टमेव तत्त्व वि
स्पष्टं भविष्यति ताड्यात त्रिकद्रुकीयायाश्चतुरः स्वरतः ॥ ८ ॥ बृहद्दिंडा यतिस्पृक्कात्सु वीर्धिगाथ्यो पिबेत्य
पीयया संशंसतीति मरुत्वतीयं । बृहद्दिंडायगायत प्रवइंद्रायबृहते इत्यत्रेतांजनिष्ठा उग्रे स्पृक्कात्सु । 
55 हृविधिगाथ्यो पिबत्यपीयया संशंसति । समिध्यकीसाम एकीसावश्याच्चा हावनाध्यवबृंदः ततएतद्दु
क्रं भवति । पिबत्यपीया मा ह्यावंश्च त्वावतः स्पृक्ककरातीति मरुत्वतीयमिति नियमार्थं । ततः सख्या मस
त्यां वा संपदिश वर्यैव भवति । त्रिष्टुब्हृशरा त्रयो ७ नामदेव्यस्य स्तोत्रियायु रूपो शास्त्वा कर्द्ध धयया । या
राथंतरं प्रगाथं । मद्वा जिवि प्रगाथं ॥ ७ ॥ अस्तोत्रियात्तुरूपो च निष्कवल्यशंसनक्रमः । वामदेव्यस्य स्तो
त्रियानुरूपो शस्त्वा कयान श्चित्रः कया त्वं न ऊत्येति तासामप्रगाथं सद्यास्यां ततत ऊर्द्ध धय्यायायाथं 

तरं प्रगाथं पिबासुतस्य रसिन इत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ स्वराथंतरो ॥ ८ ॥ सखाय आ शिषामहीति नव ॥ राथंतरा उत्त
रूपादनंतरं ॥ ८ ॥ आ धूर्ष्वस्मै वज्रमेक इति च द्विपदा ॥ आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वानिन्द्र न्मा को विसन्ति रुक्मत्र आहितै एतद्वि
पदत्वं स्मृतं ॥ चकारः समुच्चयार्थः ॥ ८ ॥ आ हि राय स्तूपीयं च ॥ इंद्रस्य च वीर्याणि प्रवोचमित्येतत् ॥ ८ ॥ आघेराय स्तूपी
यां तु प्रगाथेन संशंसति ॥ अस्यानंतरमयं :प्रगाथ उक्थस्त्वाहावं त्वा दिराय स्तूपीयादौ केवलेतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ इति निष्केवल्यो इ
ति यद्यत्तदुक्थामेतं द्रियमाणा निष्केवल्यं संवति ॥ यदापि स्वाध्याया नारायंतरः क्रियते तदापि सखाय आ शिषामहीत्ये
तास्तवंतिं एवं द्विपादस्य त्रिष्टुब्भ्यश्च रात्रेत वाहि संपदा संज्ञया दशाव आशंक्यते ॥ तत्संपन्नमिति श्रुतस्यैव स्यात् ॥ ८ ॥ ब
आत्यति पदस्तु चारो विश्वादेवस्य ॥ अस्तितावदेव मित्येवमादिको ॥ ८ ॥ पुरस्ताद्वानो तदीयात्सूक्तक्रियमिति विश्वदेवि
कारः ॥ अयं च पतनविशेषो ॥ अस्यानामुपर्य्योदावं त्वा पुरस्ताद्वानान्नदीयात्सूक्तक्रियं शंसतु ॥ एता द्विपदे वा २
विविकारः ॥ विकारवचनं विद्यमानिवृत्त्यर्थो ॥ ८ ॥ उरुविष्णो विक्रमस्वेत्यसवा मित्र इति यजति ॥ ८ ॥ उरुविष्णो विक्रमस्वेतां घ

56

तयाऽयामुद्ध त्वस्त वामित्रोन ग्राव्णो हृतास्तुतिरित्यनयायजति।ठ।अग्निंनरऽत्यग्निष्टाम मयामन्त्रः स्तोत्रियानुरूपो।अ

ग्निंनरो दीधितिभिररण्योरित्यग्निष्टोम सामन्त्रः।आग्निमारुत।स्तोत्रियानुरूपो यज्ञा य ज्ञीयायानिस्त्व विकल्पे

नाग्निग्रस्यात।संपन्नेग्राग्राययायागणर्द्दिष्टः तः संस्तवनयाः।ठ।आयंगौर्मही द्योरिति।स्तोत्रियानुरूपो।अतिरिक्तोक्थ

मिदानीमुच्यते।आयंगोः पृश्निरक्रमीदित्ययं स्तोत्रियः।मही द्यौः पृथिवी च न इत्यनुरूपः।ठ।तंप्रत्नथेति शाखास्त्या।

तंप्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथेतास्त्वयो द्दशशस्त्वा।ठ।यज्ञो बभूवतिपरिधम्या।यज्ञो बभूव सआबभूवेत्यनया परिध

या।तेनकस्मारणीं।ॐ॥ प्रजापत इति यजति।प्रजापते नत्वदेतान्यन्य इत्यनयायजति।ठ।उक्थै ग होवाख्यास्यते।चतुरा

होवाहोत्रका होताचातिरिक्तोक्थेष्विति।नतउक्थे राहोवाख्यास्यते स्तेस्तुलाइत्यर्थः।ठ।इतिसमूल्ल

तिरिक्तोक्थं।इतियादेतदुक्तमेतद्यमूलेऽति वि क्तोक्थंसवति अतिरिक्तोक्थक्वनानात्रसंपदः कार्याः।उत्तरमपति

रिक्तोक्थमेवाविऽधाघा।ठ।वरापत्नी संयाजेभ्यः संस्था थवा गार्हपत्ये कृत्वा पूर्वयाद्वारासदः प्रपद्यस्त्वम्याधिष्ण्य पद

स्यपश्चादुपविश्यमानास्मनस्तुत आयंगौरितिसार्पराज्ञीः पराङ्‌ पांस्युपप्रवदाशाकृपत्नीसंयाजेभ्यः संस्थितदशमे॰
हनिपुरापत्नीसंयाजेभ्यइतिश्रुतेः। संस्थांवापत्नीसंयाजानां संस्थितेषुपत्नीसंयाजेष्वितिश्रुतेः। गार्हपत्येकुर्वा। सो
निरुक्तिगार्हपत्येप्राजापत्येद्धिआकृतीर्जुहोतीतिश्रुतेः। अन्वारब्धेष्विहरतिरित्विजुहोतीतिसंदंशः प्रेपद्येकात्याय
नस्य। पूर्वयाद्वारासदः प्रपद्यनियमतः स्वस्वधिष्ण्यास्येकेकः पश्चादुपविशन्तु। ब्रह्मान्तुस्वादशएवधिष्ण्यमवनान्त्र।
मानास्मनस्तुतइतिवचनं। स्तोत्रप्रस्तावमानमोद्यापारङ्घ्यस्यसार्थायर्थी। आयंगौरित्युक्ताःस्तिस्रः सार्पराज्ञीरित्येतस्मै
ज्ञिताः परा॰ नाहृताखिवैश्वनरहिताउपांशुप्रणुवदांनादेतिवाक्यशेषः।। अत्रअध्वर्युरिज्यामंज्ञितोहोयिहोतरिति
सर्वत्रप्रतिशृणोति। मानास्मनस्तुतेश्रोंमावाङ्च्यनलेवाध्वर्यौरामंत्रणं। आ अप्रकरणेशास्त्रादाविसत्तिरिक्तस्य
नानुानतश्च सार्पराज्ञीशंसनादनंतरमध्वर्युरिज्यामंज्ञितोध्वर्युर्होत्रा वा गृहपतिना वा होयिहोतरिप्रतिशृणोति।
प्रत्याहारं सर्वत्रकरोति। सर्वत्रग्रहणाद्यथार्थ्यं। होयिगृहपतइतिगृहपतेः।। ओं होतास्तथ्याहोतरित्याचष्टा

णोन्नु गृणाति। ॐ मित्यकस्मिंनव मानतथाव्हो तरियपरस्मिंनवं वक्ष्यमाणमर्थमास्वद्वाणां। एतत्रियृद्रूपतेवा
ध्वर्युस्त्वु गृणाति। गृणं तमर्थं विज्ञेनुस्व रं तमत्र कलयतीत्यर्थः। ८। अध्वर्य इति दशाक्षातरिव दिष्यत्र। दशाक्षे
ताना मयज्ञः। तत्र दविष्यं नव मामंत्राच्यते। नाकृवलमत्रकर्मणि पृथग्गणयतस्मात्कर्मणः। स्वरकस्तुतः। यःप्र
डा कामस्या स्मा रायं प्रतिपादस्य ब्रह्माणं दक्षितेनाउपदिश्य दशाक्षातारं निगदे तु। अै यजमानस्या पिञ्चानः
न्नपाच्या नवचनयद्वत्स्रतिगरस्त्रयदर्शनादज्ञास्समाविच्छेदाऽस्थांता। न्तूवर्स्वार्येकेन्नेनुब्रूमः। ८। प्रजाप
तिरकामयत बहु:कैस्यांप्रजायेय समर्वे विद मन्तुष्याद्यदिदं किंस्वति। एतावर्ग्यामकानद्विंशदक्षरो विच्छेदः। स न ४
एतं दशाक्षातारं यज्ञक्रतुमपश्यदग्निहोत्रं। एकोनविंशतिरक्षराण्ययं विच्छेदः। स्यक्त्वाध्यापांसु। इति गर्द्देना
मंतरं निर्द्दिश्यते। नक्षतिसंकीर्तनं विनाशऋाहत्ययों। अथोपांश्वथशब्दादनंतरमुपांस्वन्तु क्रुवन्ना स्विति स्तुक्ता
न्यक्षातायं विच्छेदः। अध्वर्युरिदि वदिष्यं तमित्यकत्वादि षलक्षरं इत्युपांसु तथातीतान्यस्वर्वं मनुच्यते। स्वित्त माज्ञौ ५३

चतुरक्षरोयंविछिदः। वाग्घविः। त्र्यक्षरोयंविछिदः। आधीतंबर्हिः। पंचाक्षरोयंविछिदः। केताअग्निः। चतुरक्षरोयंवि
छिदः। विज्ञातमग्नीत्। पंचाक्षरोयंविछिदः। वाचस्पतिर्होता। षलक्षरोयंविछिदः। मनउपवक्ता। षलक्षरोयंविछि
दः। प्राणोहविः। चतुरक्षरोयंविछिदः। सामाध्वर्युः। चतुरक्षरोयंविछिदः। इतिहोतारः। पंचाक्षरोयंविछिदः। अथ
ग्रहः। चतुरक्षरोयंविछिदः। वाचस्पतेहृद्विधेनामन्। नवाक्षरोयंविछेदः। वाचस्पतिःसोमंपादात्। अस्मासुनृम्णं
धात्। दशाक्षरोयंविछेदः। ध्रुवः। एकाक्षरोयंविछेदः। इत्युपांशु। इत्यविक्रमुपांशु। ततउच्चैरित्यर्थः। तेनादेवान्मनुष्यां
नसुरानित्यर्थः। सृयानजनयस्प्रजापतिः। त्रयस्त्रिंशदक्षराण्ययंविछेदः। सर्वेषांवाएवंविद्वान्होताभवति। त्रयस्त्रिंशद
पं
शाक्षराविछेदः। प्रोतेसहोताप्रजयापशुभिर्जायते। त्र्यवदेशाक्षराविछेदः। प्रतेयजमानाःप्रजयापशुभिर्जा
यंते। तेषामेवंविद्वान्होताभवति। षड्विंशत्यक्षराण्ययंविछेदः। इतिपूर्वोक्तिमुपसंहृतीं। ठात्रध्वर्यइतित्र्यहोत
विवदिष्यन्नूत्र्यहोतिविवक्ष्यमाणेवदिष्यन्नध्वर्युरिष्यामंत्रायता। तत्त्रयाएवान्नाहुत्यस्त्रासंदेवाश्चमनुष्याश्चास

नवदशाक्षरा विकर्षिणा षोडशाक्षरोयं विच्छेदः। परांचो ह्यस्माद्दसुरा आसंश्चोकामयत वीरा मत्र आजायेत येन मानसु
रानस्तितावयमिति। पंचत्रिंशदक्षराण्ययं विच्छेदः। स एतं चतुर्होतारं यज्ञक्रतुमपश्यत् दर्शपूर्णमासौ। एकविंश
त्यक्षरोयं विच्छेदः। इच्छकृत्वा आश्रापयंश्रा मृक्तमतद्रुक्तार्थो पृथिवी होता। पंचाक्षरोयं विच्छेदः। द्यौरध्वर्युः चतुर
क्षरायं विच्छेदः। त्वष्टाग्नीत्। त्र्यक्षरोयं विच्छेदः। मित्र उपवक्ता। षडक्षरोयं विच्छेदः। इति होतारः। पंचाक्षरायं वि
च्छेदः। अथ ग्रहः। चतुरक्षरोयं विच्छेदः। वाचस्पते वाचो वीर्येण संभृततमेनायक्ष्यसे। अष्टादशाक्षरोयं विच्छेदः।
यज्ञपतये वसु वार्यमा संस्करसे। चतुर्दशाक्षरोयं विच्छेदः। वाचस्पतिः सोमं पिबतु। नवाक्षरोयं विच्छेदः। जजन
दिन्द्रमिन्द्रियाय स्वाहा। एकादशाक्षरोयं विच्छेदः। इत्यपांश्च यत्पूर्वमुक्तं। ततनं इंद्रं वीरमजनयन्त एनानसुरानत्यस
वत् प्रजापतिः। चतुर्विंशत्यक्षरायं विच्छेदः। स एष पांक्त एवं विद्वान् होता संवति। त्रयादशाक्षरायं विच्छेदः। आवितस्य
होतुर्वीरा जायात। एकादशाक्षरायं विच्छेदः। आतथ्यायं जमानानां वीरा जायंत। त्रयोदशाक्षरोयं विच्छेदः। इति ५८

त्विस्महोताद्धिषंतं भ्रातृव्यं भवति । पंचदशाक्षरायां विछेदः । अस्तितयजमानाद्धिमाता भ्रातृव्याद्भवति । यथा सर्वं

विद्वान्होता भवति । सप्तविंशत्यक्षरायां विछेदः । इति परिसमाप्तं । अध्वर्यो इति पंचहोतरि वदिष्यन् । अत्र गरार्थ

मामं ज्ञ्यवक्ष्य मातामुपप्रक्ष्यसि । पंचहोतरि वदिष्यन्निति । तस्माइंद्राय देवता ज्येष्ठायाश्रेष्ठ्याय नाति शंतां । अष्टाद

शाक्षरायां विछेदः । स एतं पंचहोतारं यज्ञक्रतुमपश्यत्तस्मात्कर्मास्यानि । विंशत्यक्षरायां विछेदः । इहक्त्वा योपी

ष्व । अग्निर्होता । चतुरक्षरायां विछेदः । अश्विनावध्वर्यू षडक्षरायां विछेदः । रुद्रा अग्नीत् । त्र्यक्षरायां विछेदः । बृह

स्पतिरुपवक्ता । अष्टाक्षरायां विछेदः । इति होतारः । पंचाक्षरायां विछेदः । अध्यायदः । चतुरक्षरायां विछेदः । वाच

स्पते छिद्रया वाचाछिद्रया जुह्वा । चतुर्दशाक्षरायां विछेदः । दिवि देवावृधं होत्रामेरयस्व । द्वादशाक्षरायां विछे

दः । स्वयुपांशु । ततो वा इंद्राय देवता ज्येष्ठायाश्रेष्ठ्यायाति शंतां । अष्टादशाक्षरायां विछेदः । स यषां वा एवं विद्वान्हो

ता भवति । त्रयोदशाक्षरायां विछेदः । तिष्ठति वितस्मादात्रस्माश्रेष्ठ्याय । द्वादशाक्षरायां विछेदः । तिष्ठं ततस्यो

यजमानस्य ब्राह्मे ध्यायेयं सा मवं विद्वान्होता भवति। पंचविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः। इति परिसमाप्तं सर्वमन्त्रो।
अध्वर्यो इति षद्वातरि वदिष्यन्न। अध्वर्यो इत्यनुगरार्थमामन्त्र्य ख्खुतरिव्याख्यातः अक्षयर्थः। सोकामयतांनादस्या
मं नपतिरितिाच्चतुर्दशाक्षरायं विच्छेदः। स एतं षड्ढातारं यज्ञक्रतुमपश्यत् तमबंधा। अष्टादशाक्षरायं विच्छेदः।
रुक्मक्काथोपांश्वा पूर्वविज्ञाख्यानं। सूर्यास्तरतुः। पंचाक्षरोयं विच्छेदः। वायुः प्राणः। चतुरक्षरोयं विच्छेदः। अ
न्तरिक्षमात्मा। षडक्षरोयं विच्छेदः। यज्ञो गात्राणि। पंचाक्षरायं विच्छेदः। द्यौः पृष्ठं। चतुरक्षरोयं विच्छेदः। पृथिवी
शरीरं षडक्षरायं विच्छेदः। इति होतारः। पंचाक्षरायं विच्छेदः। अथ ग्रहः। चतुरक्षरोयं विच्छेदः। सोमः सोमस्य
पिबतु सुकृः सुकृत्स्य पिबतु। षोडशाक्षरोयं विच्छेदः। आर्यं तामदंदसामा वाचामपह्वनश्रुतः। पंचदशाक्षरोयं
विच्छेदः। उपांशुपांश्वा। इतवाख्यानामतन्। तानाविश्वश्रीमान्ना। दान्नपतिरासीत्। एकादशाक्षरोयं विच्छेदः। सयषो
वा एवं विद्वान्होता भवति। त्रयोदशाक्षरायं विच्छेदः। अन्नादो दशहोतान्नपतिर्भवति। त्रयोदशाक्षरोयं विच्छेदः। ५९

अग्नादास्तयजमानाश्रंनपतयोस्तवंतियघामेवंविद्वान्होतासवति। सप्तविंशत्यक्षराप्ययंविछेदः। इतितावत्-
र्वीक्षां। अध्वर्योइतिसप्तदोतरिविदिश्वन्। मप्ताहातनिविषयकृतवदिष्णुन्नध्वर्युमामंत्रयाता। तदेवा अकामयंतक्षे-
म्राः। क्रुक्षेषुलोकेषुस्यामेति। विंशत्यक्षरोयंविछेदः। तएतंसप्तहोतारंयज्ञक्रतुमपश्यन्। सोमयमध्वरं। विंशत्यक्ष-
रायंविछेदः। इत्यक्षान्ययोपांशु। इतत्थाख्यानमतनु। मद्वाह्रविर्होता। षलक्षरोयंविछेदः। सहेत्याहविरध्वर्युः। सप्ता-
क्षरोयंविछेदः। अच्छिन्नपाजा अग्नीत्। सप्ताक्षरायंविछेदः। अच्छिन्नमना उपवक्ता। नवाक्षरोयंविछेदः। अनाधृष्य-
श्चाप्रतिधृष्यश्चाग्निरितिगरोत्। त्रयोदशाक्षरायंविछेदः। अयास्यउद्गाता। षलक्षरायंविछेदः। इतिहोतारः। पंचा-
क्षरोयंविछेदः। अथग्रहः। चतुरक्षरोयंविछेदः। वाचस्पतिविधेनामन्विधेमतनाम। चतुर्दशाक्षरायंविदः। वि-
ध्नमस्माकंनाम। अष्टाक्षरायंविछेदः। मादेवानांतंतुःश्छिदिमामनुष्याणां। त्रयोदशाक्षरोयंविछेदः। मञ्जुर्दि-
वपृथिव्यामपद्यतः। सोमस्यपिबस्वाहा। सप्तदशाक्षरोयंविछेदः। इत्यक्षपांसु। तातेतिवातस्याःकल्पते। अष्टाक्ष-

रोयं विच्छेदः। तद्देवाः ऋध्नाः ऋध्नुवन्त्युलोकमाप्नुवन्ति। द्वादशाहे रोयं विच्छेदः। अथ यद्यजन्तां ऋतेष्वात्रेशाहे रोयं
विच्छेदः। स य एषां गार्हं विद्वान्होता भवति। त्रयोदशाहे रोयं विच्छेदः। कल्पाते वितस्मै होत्रे योगात्क्रमः। द्वाद
शाहे रोयं विच्छेदः। कल्पांतात्त्यो यजमानेभ्यो योगात्क्रमः। चतुर्दशाहे रोयं विच्छेदः। असितैव सहोतास्वर्गं लो
60 कमश्नुत एव्यस्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति। त्रयोविंशत्यहे रोयं विच्छेदः। असितयजमानास्वर्गं लोकमश्नुवत एव्य
स्मिंल्लोके प्रतितिष्ठंति ये एवमेवं विद्वान्होता भवति। षट्त्रिंशत्यहे गायत्रीं विच्छेदः। इति तद्धरातावदति। वद्ध्य उत्तरतो ५
माणिकास्तत्र। आतावदति। प्रजापतेः स्वद्वं तत्रस्वर्गं दातावादिति श्रुतेः। आतावदतीत्यतः शंस्तात्राणं तर्यतितो
पा २ नांतरीयोगः। अतान्यवापि कामं यजमुरिति श्रुतेः। विकल्पो न सूत्रितः। उपरिष्टादुपादशात्। अध्वर्यो यथां वात्री
नादीप्रजापतेस्तत्त्वं विद्वान्होतासवत्यं नादाविसहोतासवत्यन्नादास्तयजमाना भवंति। अध्वर्यो एको गच्छेदाहि
तीयः। ब्राह्मणा एवमुत्तरास्वपि द्रष्टव्यं। उत्तमा त्र्यवसाना। अध्वर्यो यथां वा अन्नपत्नीप्रजापतेस्तत्त्वं विद्वान्होता ८०

ता भवत्यनपतिर्विभ्र होता भवत्यनपत्यास्त यजमाना भवंति। अध्वर्यो येषां वै सद्वां प्रजापतेस्त्वं विद्वान् होता
भवति नद्वं वितस्मै होतृ भवति सद्वं तस्यो यजमानस्यो भवति। अध्वर्यो येषां वि कल्याणीं प्रजापतेस्त्वं विद्वान्
होता भवति कल्याणं वितस्मै होतृ भवति कल्याणं तस्यो यजमानेस्यो भवति। अध्वर्यो येषां वा अनिलयां प्रजाप
तेस्त्वं विद्वान् होता भवत्यनिलाया विभ्र होता भवत्यनिलयास्त यजमाना भवंति। अध्वर्यो येषां वा अपसयां प्रजाप
तेस्त्वं विद्वान् होता भवत्यपसयं वितस्मै होतृ भवत्यपसयं तस्या यजमानेस्यो भवति। अध्वर्यो येषां वा अनाप्तां प्रजाप
तेस्त्वं विद्वान् होता भवत्यनाप्ता विभ्र होता भवत्यनाप्तास्त यजमाना भवंति। अध्वर्यो येषां वा अनाप्त्यां प्रजापते
स्त्वं विद्वान् होता भवत्यनाप्यो विभ्र होता भवत्यनाप्यास्त यजमाना भवंति। अध्वर्यो येषां वा अनाधृष्टां प्रजापते
स्त्वं विद्वा होता भवत्यनाधृष्टो विभ्र होता भवत्यनाधृष्टास्त यजमाना भवंति। अध्वर्यो येषां वा अनाधृष्यां प्रजापते
स्त्वं विद्वान् होता भवत्यनाधृष्यो विभ्र होता भवत्यनाधृष्यास्त यजमाना भवंति। अध्वर्यो येषां वा अपूर्वां प्रजापते

स्तन्नं विद्वान्होता भवति नाव्विनस्माद्धोतुरन्यः पूर्वो भवति न तस्माद्यजमानेभ्योऽन्यः पूर्वो भवति। अध्वर्यो यद्यांवा अच्छा
वाकं प्रजापतस्तन्नं विद्वान्होता भवति अच्छावाको विसर्होता भवत्यच्छावाकस्तयजमाना भवंति येषामेवं विद्वा
न्होता भवति। इति परिसमाप्तं स्तन्नः ।७। गृहपतिरिति। गृहपतिवदनं। वक्ष्यति गृहपति सप्तदशाः सत्रमासीरंनि
61 ति। अध्वर्यंतरे दीक्षाक्रमविधिमे तेषां गृहपतिः। प्रथमो दीक्षत इति। स गृहपतिः सत्रभूते द्वादशाहे तन्नवदनानंतरं भव भवति ४
दति। असत्रभूते त्वेक एव यजमानः सोऽपि गृहपतिरित्युच्यते। गृहपतिवदनं वक्ष्यमाणकं।७। अध्वर्यो यद्यांते गृ
हपतिः। अध्वर्यो ज्योका विच्छेदः। गृहपतिं विद्वान्गृहपतिर्भवति। द्वितीयो विच्छेदः। राध्नोति विगृहपती राध्नुवंति
त यजमानाः। तृतीयो विच्छेदः। अध्वर्यो। चतुर्थो विच्छेदः। यद्यांगा अपहतपाप्मा नाम एवं विद्वान्गृहपतिर्भवति। पंच
मो विच्छेदः। अपि विगृहपतिः पाप्मानं हते। षष्ठो विच्छेदः। अपहत यजमानाः पाप्मानं घ्नते। सप्तमो विच्छेदः। येषा
मेवं विद्वान्गृहपतिर्भवति। अष्टमो विच्छेदः। समाप्तं गृहपतिवदनं।७। प्रजापत इति मनसा यजति। प्रजापते नत्व ६१

देवतान्यजतिमनसायजतीति। ठ। मनसावषट्करोतीति। उच्चैस्तरामित्यस्यप्रतिप्रसवार्थं मनसावषट्करोतीति वचनं। ठ।
मनसानुवषट्करोति। प्रसिद्धं। ठ। मनसासङ्कल्पः। गृह्णं गृह्णाति। प्राजापत्यं वायुं पृथिव्यापात्रेण गृह्णमाधनात्स्मात्त्रापा
करणहोमसङ्कल्पाद्ग्रहणसङ्कल्पानिमनसास्मतिकान्त्यायनस्य। ठ। मनसोपास्तिमर्दनं। तातीयसवनिकप्रवत्सकमंत्रः
प्रकरणात्। ठ। औदुंबरीमध्ये रत्नितायां णधिष्ण्यानामासीनाः। औदुंबरीयजमानात्र्यरत्नितामात्रिक द्वादशाहेस्व
त्विज्ञवयस्मिन्। त्रयाणधिष्ण्यानारीत्यामीनाः समर्थ्यात्। ठ। पलाशशाखासिर्यनातिक्रामस्वः। अपरेणधिष्ण्या
न्येतानिक्रामस्वः स्तब्धामीनाः। पलाशशाखासिः स्तब्धास्तुः। ठ। उत्तमोपाणीहोताकुर्वीत। तप्रांस्तदातामुत्त
मोहात्स्तोहाताच्छेकुर्यात्। ठ। उत्तमोसामानीति। अनेनकामना। ठ। अपिधायसदसोहारो आलायाश्च धर्द्धवच्चि
मुपाकरोति वाग्यताः सं मीलयास तत्रानक्रतुग्राणां दर्शनात्। अपिधायसदसोद्वारानित्यस्मिन्न्वाक्येपल्योपिशाला
यामासतशालायाश्चेति वचनात्। ज्ञातवागुपाकरणे वाग्यमनं। तत्रसंमीलनं च। ठ। नक्षत्रेषु दृश्यमानेषुमा।

र्जालीयदेशे तत्र कर्तुरिति नेत्रप्रचरद्भिर्विसृज्यंतां तानन्तरेण दृश्यमाने प्रसन्नमार्जालीयदेशे स्थिताः तत्र कर्तुर्देव
हितीस्रुक्सुवरदि त्यनयाचीनं हस्तेन प्रविशद्भूतेषु यजमानस्य कर्तुर्विसृज्यंतां । स्वार्थे कर्तुर्विसर्गः । शतानि रात्रेन
कृत्वा संस्थाप्य । मोर्यत्वादमंत्रस्या ॥ । सर्वसाम्नां निधनमुपेत्योत्तरस्य हविर्धानस्याक्षमुद्दं सर्पंति । तपरयाद्दा
62 रा हविर्धानप्रपद्यं तथाध्वर्युरुत्तरस्य हविर्धानस्य ऊर्ध्वबरीमसिपद्यां हसत्रस्यर्द्धिं गायेति गायति सत्रस्यर्द्धिं त्वस
त्रस्यर्द्धिमाध्वर्युर्वंति सर्वसाम्नां निधनमुपयंतीति श्रुतेः । उत्तरस्य हविर्धानस्याक्षमुद्दं यजमानाः सर्पंति । ॥ ॥
उत्तरस्योत्तरेण वा । उत्तरेण वा उत्तरेणागारं यजमानास्तु संचरत इति श्रुतेः । ॥ । सुवंतमिंद्रा पर्वतेत्यक्षवलायां ज
पित्वाग्रेण हविर्धानं समुपविश्य कामान्ध्यायंते यत्कामा सवंति । सुवंतमिंद्रा पर्वता पुरो रक्षस्येता मतिश्छंदसं
जपंतोक्षमुद्दं सर्पंति । उत्तरेण वा गच्छंतो दक्षवलायां यदुद्दिश्य इत्यर्थः । ततोग्रे हविर्धानं समुपविश्य संशाद्वादे
कप्रदेशासीनाः कामान्ध्यायंता तत्कामाः सत्रिणः । ॥ । यद्बहुकामा सर्वेवस्तरिष्यतास्तत्त्वाऽहुतीजीप ६२

युः। ये बद्धकामाः सन्निरोणानककामाः पृथक्कामाश्चार्थिः। मृत्तिवस्वर्गियनामत्याङ्गतीर्नेनु प्रतीकरग्रहणासुप्राज्ञा
ड्त्ये वमादिकामंत्रः।। तथ्रांच्चउदंच्चउक्रमावाचंविद्धयंतवागेत्तवागुप्तेत्तवागुपमेत्तवागिति। तयज्ञा
नास्तेवाज्ञस्विज्ञ अमात्रशाखांनारापादशानु। प्रांच्चउदंच्चउक्रमावाचंविद्धयंत। विस्पष्टांउच्चैराद्धयंतश्चार्थ
ः कथं। वागेत्तवागुप्तेत्तवागुपमेत्तवागिति।। स्तुब्रह्मण्याप्रतीकंत्रिरूपांश्रुतिव्याहृत्यवाचंविसृजंता। स्तुब्र
ह्मण्याप्रतीकं सुब्रह्मण्योमिति। त्रिरूपीभूत्वावाचंविसृजंता। ये त्वर्वाग्गताः।। अत्रद्वादशाहः संतिष्ठते। के
चिन्मानसमहत्तरं वदंति। केचित्तु येदेनीयांता। अपरेहारदशमाहरंगंतदस्तिप्रायंसूत्रमनत्रु। तन्निराकरोऽयेद ता ४
मारस्यातनंतरं सूत्रे।। कालवादो वाकालंवादो वा कालवादएष यायं भूरापत्नीसंस्थाप्यावतिः। यथा हवि
र्द्रवादीनामसिषेचनीयमध्येपठितानामपिना सिषेचनीयांगकालमात्रवादात्वस्मिन्नवाक्षेपास्तो दीदी
तिराजन्यंजिनासीत्येवमादयासिषेचनीयमध्येपिक्रियमाणाराजसूयांगमेवंसत्रो ज्ञानंदशामत्रैयहनिष्कि

नी
भयाजेभ्यः ३

यमाणं द्वादशाहं गमिति। अतो वा शब्दः परास्तिप्रायनिष्टत्यर्थः॥ ७ इति शांखायनसूत्रभाष्ये दशमोऽध्यायः॥
सांख्यकारस्ततं यत्र विनष्टं लखनादिना। अक्षरं तद्भाम मर्मीमुं डमू नरकं नायत। व्याख्यातोऽग्निष्टोमः प्रकृति
र्द्वादशाहस्येकाहानां चेति अत्रित्वात् पूर्वकारिवशाच्च द्वादशाहः सत्रमहीनाश्च क्रतयरूपस्यापि द्वादशा
हस्य श्रुत्यंतराद्धर्मान् विधास्यन् यथाप्राप्तं चहौत्रं यजमाने। अथेदानीं स्वश्रुतिक्रमेण पञ्चविंशादीन्यहानि वक्ष्य
न्ति। तथा च श्रुतौ हौत्रमेवोक्तं। नहौत्रकाः पुनस्पष्टार्थं करणादात्रकाणां धर्मविधिः। तेनैतेन न्यायेन द्वाद
शाहस्य संपरिसमाप्त्यात्मकाप्रक्रमात। ताता संगवान् सूत्रकारः॥ ७ व्याख्याता द्वादशाहः प्रकृतिः सत्राहीनानां। अ
न्ये अपि द्वादशाहाः संत्येतदर्थं व्याख्यात इति विशेषणं। न्याय्यशाखं त्वितरत्। बहूनां धर्मजातस्य विधानादिप्रामवश्य
कृतिः सत्राहीनानां पुज्यते। ७ वचनलक्षणो विकारः। स्तोत्रियानुरूपो तृतीयेऽहनी त्येवमादिकं वचनं। लक्षणं च
स्तोत्रिया होत्रकाणां प्रातःसवने समसंख्याकाः एवमादिका वचनलक्षणो विधिः। सत्स्येव द्वादशाहस्य विशेषः। द२

मुयज्ञः ४

सकलीकरणात्तु न त्वदितव्यः। शाखांतरीयस्य मध्ये स्थापयेत्। घृतं वत्येवमादि।७। द्विरात्रप्रभृतयोऽहीना द्वादशाहपर्यं
ताः। द्विरात्रादयः। अहीनाख्यश्चांत। एकादशरात्रास्तु याज्ञनडतिप्रति।७। क्षार्थं पृथगस्तिधस्यांत।७। द्वादशाहप्रभृतीनि
सत्राणि। न त्वप्राकृ। द्वादशाहादप्यायः। अत्राहीनत्वप्रायणीयानविद्यते। गसयोनात्रिरात्रं सत्रमुपरिष्टादहीनस्य
तितं शांतरं।७। सत्रधर्माश्चाहीनेष्वनविद्यंत।७। चतुर्विंशस्तोमं बृहत्पृष्ठमुक्तयसा माग्निष्टोमजल्क्यं वा हस्त चतुर्विंश
मित्याचक्षते। चतुर्विंशतिस्तोममित्येवमादिष्वमतेपरिग्रहः। चतुर्विंशमित्याचक्षत इति संज्ञार्थं।७। होताजनिष्टेत्या
ज्यं। होताजनिष्टचेतन इत्यष्टर्चमाज्यमिति श्रुतेः।७। माधुच्छंदसः प्रउगः। सहस्रसारस्वातनष्ट्रेचेन।७। कयाशुभीयं म
रुत्वतीयं। आहावस्थं यथोतय इत्येवमाद्यमुपक्रम्य शृतत्वात्।७। अतुतमा तदइति परिधनीयाः। अग्नः पूर्वाह्णस्त्वायत्रास्मिं
धीयते निविदु। अत्रन्ततमा तमघवंनकिर्विंत्येषा परिधनीया कर्त्तव्या। नस्वक्रमेण। किं तद्धि चतुरायाः। एकस्यास्त्विन्मविद
स्वाहइत्येवमाद्याः पदपूर्वार्धशस्त्वा यत्रास्मिंधीयते निविदु। अन्यत्रापियत्रयत्रैतं निविंनं भवति। तत्रतत्रायं धर्मः।७।

दू

64

तदिदासीयंनिष्केवल्यं।तदिदासभुवनेषुज्येष्ठमितिष्टहद्दिवानिष्केवल्यमितिश्रुतेः।७।द्वितीयायास्त्रिवृद्यावापृथिवीया
ताह्वयस्यतद्विद्यावापृथिवीइति।७।विश्वेदेवमारुतश्चद्वितीयादेवपार्ष्णिकानुयज्ञस्यावाट्टेक्षेत्रज्ञाय।७।आसर्वं
पश्यातु।किमुश्रेष्ठइति।७।वैश्वानरीयंतृतीयातु।वैश्वानरायपृथुपाणामृताहधइति।७।यज्ञेनवर्द्धततिजातवेदसीयं।
यज्ञेनवर्द्धतजातवेदसमितिजातवेदसीयंसवति।७।सामांतस्तुत्यःस्वचतुर्विंशेन्यत्रवायोविज्ञापकत्वंवक्ष्यामइतिवा
क्यशेषः।आनारस्यवादश्वायांतथापिछंदोगानांअस्मिन्नहनिशत्येणपाठादिहवाच्यता।७।यज्ञायज्ञियस्यस्तोत्रि
यत्वात्तुल्यास्तात्रियांछंसस्य।यज्ञायज्ञावोअग्नयइत्यत्राहावंकृत्वाततोस्यास्तात्रियानंतरंएह्यू षुब्रवाणिमुताममदी
त्येतान्तुल्यास्तात्रियांछंसस्य।आहावस्ततः।७।अनुरूपेणानुरूपान्तुअष्टदशमनुवर्त्तेत।यज्ञायज्ञीयस्तुवर्णाश्चा।७।
अग्नेमरुद्भिर्ऋक्वभिःपाइंद्रावरुणात्वांमहेद्वांप्राहद्दमस्पतिस्त्वामिंद्राविष्णुत्वांसजूरितिशस्त्वापरिदधाति।अग्नेमरुद्भि
रित्येवमादिकाकल्पना।आग्निमारुतात्पश्चात्देवतालिंगा।एतांशस्त्वातंत्रंतत्त्वंनित्येतस्याअनंतरमाहावमाके ६४

परिदध्यान्यया

कस्याश्चिकपातिन्या इति श्रवणात्। ततो यथोक्तया परिधानीयया॥ अहीनांतरुक्थ्य एतया शस्त्रया यजतु। अहीनांतरु
क्थ्यो धनारस्य वा द एव तत्रायं विशेषः। अग्निमरुद्धिशे कक्लिस्विते तयेव या ध्या कुः स्मनशस्त्रयावजेतु। एतामवया
ज्यां कुर्यादित्यर्थः। स्तोत्रियानुरूपप्रतिपाकमर्थीमत एव तिरिक्त वचनी॥ एकत्रिके हवच्छं शंसेत्। एकत्रिके धना
रस्य वा एव। तत्रायं विशेषः। हवछं शंसेत् वक्ष्यमाणेन विधिना॥ यथा स्तुतीस्तोत्रियां छन्दश्चाश्चा। यथास्कतमि
तिछंदोमा प्रक्षा तदप्रक्षयास्तोत्रियां छन्दाश्चानाम कल्पात्यानि मित्यर्थः। शास्त्रे तिवचनाद विशेषमणो होतु हो
४था त्रकाणां वायमुपादेशः॥ यस्तोत्रियमनुरूपास्त्रायाहक्संख्याकाः स्तोत्रियास्ताहक्संख्याकानन्दरूपान्कुर्यात्।
अहर्गणे छन्दसाभवान्नायमानरूपत्वात्॥ सामप्रगाथांश्च शस्त्रा। कमार्थ॥ पर्यासानामुत्तमां स्वचाद्धोत्रकाः शंसी
त्तिपर्यासाद्यन्तं तानां सूक्तानां मारब्धं वक्ष्यति। तत्रामुत्तमां स्वचाद्धोत्रकाः शंसंति॥ निविद्धानानां होता। उत्त
मानवस्त्वाद्धोताशंसति। उत्सृज्यंत एवान्यानि सूक्तानि बद्धं सूक्तेषु॥ सर्वमन्यत्स्वत्स्या। उक्तादन्यत्स्त

र्वप्रकृत्यास्तवति। तद्यथा। प्रतिपदन्नुचरं इति निरुक्तं ब्राह्मणस्यैकपातिनीक्षयापोदिष्टीयादवपञ्चीशकाक्षरप
ङ्क्तीः। पिबेद्गीर्यामीस्था दुष्कृलीयाइति।ठ। अग्निष्टुतः षलक्षः पृष्ठ्यविकारः। वक्ष्यमाणकः षलदो सिष्ट्नवारव्यः पृष्ठ्यविका
रास्तवति। ततः तृतीयदनि सावित्रत्वैश्वानरीयपशा दास्तदै सिद्धा।ठ। पानिद्यादनस्य प्रथमस्याज्यानि समूल्हेत। निरु
65 त्वेषामाग्निष्टुद्विकानां। यानि पार्ष्णिकस्य प्रथमस्य चाहस्यैनि मा मूल्हिके पञ्चेतानि शार्वेषा माग्निष्टुद्विकानां यथास्व
स्थानं नसंतीति।ठ। रथंतरं बृहदिति पृष्ठे विपर्यासं। प्रथामदनि रथंतरं द्वितीयेह्नि बृहत्तृतीये रथंतरमित्यनेन क्रमेण
विपर्यासमेते पृष्ठेस्तवतः।ठ। ज्योतिरग्निष्टोमः प्रथममुत्तमं च। ज्योतिःसंज्ञकमग्निष्टोमसंस्थं प्रथममहर्भवत्यु
त्तमं च षष्ठमं।ठ। चत्वार्युक्थ्यानि मध्ये। प्रथमोत्तमयोरह्नोर्मध्ये चत्वार्युक्थ्यसंस्थानि भवंतीति।ठ। गां द्वितीयं चतुर्थं च।
गां द्वितीयमहरुपयंति। गां चतुर्थमहरुपयंतीति श्रुतेः।ठ। आयुस्तृतीयं पंचमं च। आयुस्तृतीयमहरुपयंत्या
युः पंचममहरुपयंतीति श्रुतेः।ठ। इंद्राग्नारयायति मरुत्वतीयं। इंद्राग्न्यारयायप्रवतं [illegible]णोतीति श्रुतेः।ठ। आयाह्य

वीड्व् इति निष्कृवल्यं। आयाहि वीडुः पवं धुरस्याः इति श्रुतेः। ठ। कथा देवानामिति विश्वदेवं पंच मस्त्व। कथादेवानां क
तमस्य यामनीति विश्वदेवं अत्र पंच मस्त्वाहनि। ठ। मारुतमेकाहानु। मारुतमेकाहादग्निष्टोमाद्भवति। ठ। एतिप्रहो
तुतिजा तावेदसीयं। एतिप्रहोता व्रतमस्य मायया इति जातवेदसीयं भवति। ठ। समानमन्यस्य समना क्वा। यदि हनो
कं तत्तु पार्ष्णिकेन प्रथमं मनाक्वा समाने। ठ। इमा उ त्वेति मरुत्वतीयं द्वितीयस्या। इमा उ त्वा पुरुकृत मस्यकारोरिस्येतन्म
रुत्वतीयं द्वितीयस्या सिद्धविक स्यास भवति। ठ। सुत इत्वं निमिश्ल इति निष्कृवल्यं। सुत इत्वं निमिश्ल इन्द्र सोम इति निष्कृ
वल्यमिति श्रुतेः। ठ। एकाहाश्याविंशं। अभूदु वः सविता वंद्यो नु न इति सावित्रमुक्थ्यादिति श्रुतेः। ठ। त तंम इत्यास्तेवैत
तंमस्त्वप स्तद्दुतायते पुनरिति श्रुतेः। ठ। पंचाम्स्वात तंमइत्येतादेवा सैदं पंच मेचासिद्धविहिने। कहनि लाह्वधाय्ये मिद्धे
कं। ठ। देवान् हुव इति विश्वदेवं। देवान्हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तय इति विश्वदेवमुक्थादिति श्रुतेः। त्रिष्टुवतिच्चतिनाक्कं
त्रं संमाहाथां। ठ। चत्रविंशा ज्ञाता वेदसीयं। यज्ञेन वर्द्धत जातवेदसमिति जातवेदसीयमिति श्रुतेः। ठ॥

समानमग्रुद्वितीयेनाङ्का। यद्विनाङ्कं तद्वितीयस्याङ्कः पार्ष्णिकादृगृह्णीतद्यां तथा च गां द्वितीयमरुद्रूपयंतीति। अत
आरभ्य सर्वमिवाम्नातं। ठ। अग्निहोत्रविश्वमनमः प्रउगमृतीयस्या वक्ष्यमाणकः प्रउग अग्निहोत्रविश्वमनसमङ्ख्येदं स
ङ्गिकः तृतीयस्याजिह्मविकस्याङ्को स्ववति। तद्येवश्रुतत्वास्मनच्यते। ठ। वाय्वायाहि शिवं। वायोयाहि शिवादिवइति
तृस्त्वावायद्युः। ठ। आवांसहस्त्रं। आवां सहस्रं हरयइत्येंद्रवायवः। ठ। तावां विश्वस्या। तावां विश्वस्यागोपेतिमैत्राव
रुणः। ठ। आवां वाहिष्ठः। आवां वाहिष्ठो अश्विनेत्याश्विनः। ठ। सरस्वायआशिषामहि। इत्येंद्रस्तृचः। ठ। अतनोद्दय
दिति। इति विश्वदेवस्तृचः। ठ। उत नः प्रिया। उत नः प्रियाप्रियास्विति सारस्वतस्तृचः। ठ। इति प्रउगतृचानि। वायो
याहि शिवा वात्यवमादीनि सप्तयास्युक्तानि। ठ। तिष्ठाहरीइति मरुत्वतीयं। तिष्ठा हरी रथ आयुज्यमानेति मरुत्वती
यमिति श्रुतः। ठ। एकाहानिष्केवल्यं। इंद्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमित्येतत्। ठ। घृतेन द्यावापृथिवी इति त्र्यृची। घृतेन द्या
वापृथिवी असीहातइति त्र्यृची द्यावापृथिवीयं लिंगात्श्रुतश्च। ठ। प्रक्षेच्छ घृतेन द्यावापृथिवीइत्येतादवप्रच्छता ६६

त्सिन्न विरुद्ध्या वा पृथिवीयं प्रसंगा विहाक्ं ।७। एकाद्दादारोवं विश्वादेवंश्च एकादास्त्रन्नतादारोवं तद्वत्रथं सु
वृतं विज्ञनाप्रसइति विश्वादेवंश्चानास्तङ्गाः कृतावायंत्र विश्वतइति ।७। त्र्यारुद्रासः। त्र्या रुद्रासइंद्रवंतः सजो
षसइति मारुतमिति श्रुतेः ।७। त्वामग्न इन्तायवइत्याग्निमारुतौ। त्वामग्न इन्तायवः समीधिरइति जातवेदसीय
मिति श्रुतेः ।७। इत्याग्निमारुतौ। एवं विशिष्टमारुतौ ।७। होताजनिष्टेत्याज्यं चतुर्थस्य। होताजनिष्टचेतनइत्ये
तदाज्यं चतुर्थस्याह्न आग्निमारुतिकस्यस्तवति ।७। मेधातिथ्यः प्रउगः। मेधातिथिप्रइत्यवं संज्ञः प्रउगोस्तवति। नाम
४ ला। धेयविज्ञानमपि फ्ॅयात् ।७। येगार्ग्यमदेतेवायाद्यंइवायावमेधातिथ्यस्तु इवी। येगार्ग्यमदप्रउगवायाद्येंइ
वायावतेत्रज्ञापिस्तवतः। कियांस्तु विशेषः। तत्र गार्ग्यमद्यः इवी मेधातिथ्यः उत्तरा। तस्मात् वायायायत्तसहस्त्रिण
इति तीव्राः सोमासआगहीत्यका। ग्रकस्याद्यत्येकोनादेवा दिविस्पृश्यति ।७। इत्न्नं मेधातिथ्यः पूर्वा तीव्राः
सोमासआगहीत्येतांत्रास्न्नातातावायायायातसहस्त्रिणइति ।७। एवमुत्ता देवादिविस्पृश्याति द्विशास्न्नाततः शुक्र

67

स्याद्धृचेकांशंसतु। ठ। मित्रं वयं। मित्रं वयं हवामह इति मित्रावरुणं। ठ। प्रातर्युजा। प्रातर्युजा विबोधयेत्याश्वि-
नौ। ठ। आ त्वा वहंतु। आ त्वा वहंतु हरय इत्यैंद्री। ठ। एभिरग्न इति त्र्याग्नि। एभिरग्ने दुवो गिर इति विश्वेदेवस्तृच
इति। त्र्यानीच संददार्थे। ठ। यानि त्र्यहान्यावरस्य सारस्वतानि समूल्हे तान्युक्तानरघामासि त्रिविकानां। अति-
देशोयं। सारस्वतानां प्रकृतगच्छ्यानां ततः प्रणो देवीत्यृच उक्थे। अतस्यानः सरस्वती ह्यारेति पंचमं। अतनः प्रियेति
षाष्ठ एव मंत्रापि। ठ। एकाहान्मरुत्वतीये। एकाहात्प्रकृतादित्यग्निष्टोमादित्यर्थः। तच्छुज निष्ठा उग्रः सहस्रत्रा
यति। ठ। नयोजज्ञ इति निष्केवल्यं। नयाजजज्ञ वीर्याय स्वधावानिति निष्केवल्यं। ठ। द्वितीयास्या विज्ञद्या वा पृथिवी
या। पार्ष्णिकस्य द्वितीयस्याह्नो द्वितीयमिति संज्ञा। तस्मात्सा विज्ञद्या वा पृथिवीया उक्थ ततः। तद्देवस्य सवितुर्वा
र्यं महदिति सावित्री। तद्धिद्यावापृथिवी विश्वशंभुवेति द्यावापृथिवीयं। ठ। आर्भवं तृतीयात्। तृतीयसंस्थाष्टिकाद
रेवं भवति। अनश्वो जातो अनभीशुरुक्थ्य इत्यैंद्रं। ठ। अग्निरिंद्र इति वैश्वदेवं। अग्निरिंद्रो वरुणा मित्रा ऽर्यमति द७

द्विका २

विश्वादेवं स्ववति ।ठ। यानि चाद्यस्य सूर्वस्य वैश्वानरीयाणि तान्युत्तरस्य । वैश्वानराय पृथुपाजसे । इत्यस्य तृचे । वैश्वा
नराय धिषणां ।ठ। प्रायश्चित्तं तजनस्य गोपा इत्याग्निमारुतं । प्रायश्चित्तं तत इति मारुती । जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृ
विरिति जातवेदसी या ।ठ। अग्ने ऽर्जिष्ठमित्याज्यं पंचमस्य । अग्ने ऽजिष्ठमा सतेत्येतदाज्यं पंचमस्याह्नस्तवति ।ठ।
सर्वं त्वाहं मा परिद्राधि । यत्र यजमानस्तु ऽजिष्ठमासतेति आज्यं तत्र तत्त्वाहं मा परिद्राधीश्च स्यात । ठ संहार्यः क्रतुगः ।
निर्ऋतिनामधेयः शास्त्रस्य श्रुतानुकरणात् ।ठ। अयं पिबत वाय्वास त्वं ना दावति इच वः वायव्य इति वाक्यं वा सः
अग्रं पिबा मधूनां । तत्र गायत्र्युत्तस्यात । सत्वं नो नोदव मनासति ।ठ। शातननः । शातना लोऽसि पिहरित्येंद्रवायवः नि ४
।ठ। आनो मित्रावरुणेति मैत्रावरुणः ।ठ। आनो गामंतं । आनो गामंत मश्विनेत्याश्विनः ।ठ। अतस्त्वि दिंद्र णः ग्नत्र
स्त्रि दिंद्र ण उपात्येंद्रः ।ठ। विश्वेदेवा ऋतावृध इति वैश्वानि । विश्वेदेवा इत्येव मादि विश्वेदेवस्तुचः इत्येतानि यथो
क्तानि प्रउगतृचानि । नान्यानि लिङ्गान्नि लिङ्गालिङ्गेस्तैः समस्तवर्णशंका माभूत् ।ठ। क्रस्यावीर इति मरुत्वतीयं । क्र

स्यावीरः। को अपश्यदिंद्रमितिमरुत्वतीयं। ठ। एतायामेति निष्केवल्यं। एतायामोपगव्यंत इंद्रमिति निष्केवल्यं सव
ति। ठ। ऋतीयात्मा विश्वद्यावापृथिवीयं। ऋतीयात्याष्टिका आविश्वद्यावापृथिवी येसवतः। उदुष्य देवः सविता हिरण्य
येति सावित्री। घृतवती भुवनानामभिश्रियेति द्यावापृथिवीयं। ठ। प्रवः स्पलक्रश्चित्र इछिद्राण्यग्निमारुतं। प्रव
68 स्पलक्रस्युवितायदावन इति मारुतं। चित्र इछिश्चास्तरुणस्यवक्षथ इति जातवेदसीयं। वैश्वानरीयमत्र। घृतस्य
द्विक्षोऽस्य रूपमस्य नुमहद् इति इत्याग्निमारुतं। ठ। सखायः संवः सम्यंचमित्याज्यपष्ठम्या। पष्ठम्या तिष्ठन्तिकस्यमरखायः
संवइत्याज्यं। ठ। सवीन्नात्समां परिहाप्या। यत्र यत्रतच्छस्यते। ठ। संहार्यः प्रउगः। अश्वयत्तु करणां प्रउगनाम। ठ। वाय
वायाहि दर्शत। इतिवायव्यं। ठ। रथेनपृथुपाजसा। इत्यैंद्रवायवः। ठ। यदद्य सूर उदिते प्रतिवां सूर उदित इतिवा। अ
त२ न्यतरमैत्रावरुणं। ठ। सुरूपप्रियाणः। सुरूपप्रियाण इत्याश्विनः। ठ। उपनो हरिभिः। उपनो हरिभिः सुतमित्यैंद्र
ः। ठ। विश्वेदेवासआगततितारद्वाजं। विश्वेदेवासआगतेति विश्वेदेवीसारद्वाजं। नत्रगार्ह्यमदं॥ ठ। इतिद्वानि। ६५

एतानि ह वानि प्रकृतौ गेयाम्यांत । मह्सा रस्वा तनया निच्च हस्यो न्तरस्येत्येवमाद्यतिदिष्टेन । ७ । महाँ इंद्रो नृवदिति मरु
त्वतीयं । महाँ इंद्रो नृवदा चर्षणिप्रा इति मरुत्वतीयं स्तवति । ७ । यो जात इति निष्केवल्यं । यो जात एव प्रथमो मनस्वा
निति निष्केवल्यं स्तवति । ७ । द्वितीयाद्यादित्र्यं । द्वितीयास्याष्टिकाद्या विद्र्यं ताद्दवस्येत्येतत् । ७ । अबोध्यग्निरिति वैश्व
देवं । अबोध्यग्निर्मुच्य इंद्रवंतोऽग्नय इति वैश्वदेवं स्तवति । ७ । धारावरा त्वमाग्नेद्युभिस्त्विषा ग्निमारुतं । वैश्वानराय धिष
णामृतावृध इति वैश्वानरीयं । यानि ह वास्य पूर्वस्या वैश्वानरीयाणीत्येवमादिवचनात् । धारावरा मरुतो धृष्ण्वोज
स इति मारुतं । त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिरिति जातवेदसीयं । इत्याग्निमारुतं । एतावता विकारेणाग्निमारुतेष ग्नि ४
षडहस्य सिद्धविका । ७ । इंद्र हवे इति वैश्वदेवं षष्ठस्याह्नो द्वितीयस्मिन्वा । इंद्र हवे मघवैत्वावद्धिंजुड इति वैश्वदे
स्तवति । षष्ठस्याह्न आलिङ्गविकस्य द्वितीयस्मिन्वा याग । ७ । उषासानक्तेति तृतीये । उषासानक्ता बृहती सुपे
शसमिति तृतीयस्मिन्वा स्यात् । ७ । अग्निरिंद्र इति चतुर्थ्यां । अग्निरिंद्रो वरुणो मित्रो अर्यमेति वैश्वदेवं षष्ठे सिद्ध

विकृ चनुर्थ्यो स्तिन्नदा च्या स्या ॥ ७ ॥ अंनइंद्राग्नी इति वा । अंनइंद्राग्नी सवतामवोस्तिरित्येतद्वेश्वदेवं वा सवति । षष्ठेस्ति
न्नावच्चतुर्थे स्तिन्नवा च्या स्या । नतुक्कायमस्तिन्नवाध्यासो यत्रेतानि विश्वदेवान्याग्नायाह्यंतात्चन्न्यता । षष्ठ्यपंचमाश्च
त्यास्तिन्नवानुपर्यती तिसमासइति वच्च्यतिगवामयनेतत्रेतानि विश्वदेवान्याग्नायायंतइति ॥ ७ ॥ अथमंवा पूर्वस्मिन्प
69 टले द्वितीयसुन्नाग । अग्निरिंद्रइतिचतुर्थे अंनइंद्राग्नी इति वेत्येतयोर्ययोर्वास्थितो विकल्पः । प्रथममग्निरिंद्र
इत्येतत्पूर्वस्मिन्पटले प्राग्निष्टुवतइत्यर्थः । द्वितीयं अंनइंद्राग्नीइत्येतदुत्तरेपटलेकर्द्धं विष्णुवतइत्यर्थः ॥ ७ ॥
परावतइतिपंचाम । परावतो ह्यदिविषं तत्राथंतमिति विश्वादेवमिति इत्या स्तिन्नविकस्य षष्ठ्स्याह्नः पंचमस्ति
न्नवप्रयोगः । पृष्ठ्या स्तिन्नवस्थोनेतदस्ति पूर्वनमित्यशावकाशः ॥ ७ ॥ श्रीः ॥ अस्तिजिन्नवंशस्तामस्तरथयामा
रथंतरपृष्ठो बृहत्पृष्ठो वाग्निष्टोमः । पृष्ठ्या स्तिन्नवयोरनंतरं श्रुतिक्रमणा स्तिजितमाह । अस्तिजिन्नामिकाहः । स
र्वस्तोमेऽत्र तस्य दश सप्त दशएकविंशत्रिणव त्रयस्त्रिंशाश्च सर्वेशास्त्रायंतत्रयामा बृहद्रथंतरसामत्यर्थः । ६९

प्रष्ठ्यं दं पृष्ठं बृहद्रथंतरं वास्य भवति। सैष यावाग्निष्टोमः पूर्वं कार्ष्णि मायन्नमपि सादतदुक्तं स्वमतप्रकथनार्थं अ
प्रातर्देवा यय ज्ञाहिषमित्याज्यं। प्रातर्देवा याम्रयइति सूक्तं। यज्ञाहिषं तदग्न यज्ञतिष्टचमित्यतदाज्यं भवति।ऽ।
अतो माध्युछंदस गायत्री मदादीप्रउगा। माध्युछंदसप्रगाथ मदश्चाद्यो प्रउगोम्प्रवादता।ऽ। माध्युछंदसानिश्वा
णि त्वानि गायत्री मदा उत्तराणि शंसनकामायं। ~~ ~~ तात्येवस्तुतिः। वायव्यां प्रारुचं अस्त्वा यो अनेवायचेट
चेइत्येवमाद्याद।ऽ। विश्वादेवा गायत्री मदानी। माध्युछंदस एव प्रउगसति गायत्री मदे विश्वादेवसुपरिष्टान्माध्युछंद
मस्या विश्वदेवस्य पर्याहिरेदित्युक्ताथ माध्युछंदसे मारस्वतमिति श्रमयक्र मश्रुतेः।ऽ। एकाहिकं प्रातःसवनं। एका
हिकं च यथोक्तं वा। एकाहिकं प्रातःसवनं स्यादिति माश्विनि तिरिति श्रुतेः। ह्रा उ एवं प्रकरणात्।ऽ। इंद्र पिबतु त्यं सु
तामदाय यच्येकाहिकाद्वैमरुत्वतीयात्। माध्यंदिने सवने यं विशः। एकाहिकं जनिष्ठा उग्रो यं शस्त्वा ततस्त्वा इं
सिंद्र पिबतु त्यं सुतामदाय तिश्रां समत्।ऽ। यातजतिरिति निष्क्रेवल्यात्। ऐकाहिका द्वृद्धे मित्र मुद्वन्ने ता।ऽ। पूर्वे

पिब।

उद्गृह्णस्वाष्ठा। बृहदृष्टस्पृष्ठप्रच्छेत्तिजितिडंइ्तु स्यामित्यस्यो च्छेजनिष्ठा तृतीयं। यात जति त्रियास्यान्न मासुस्रजति।ठ।ए
कसूक्तेवापिबासाममतित सुष्टुदीतिपूर्वस्यान्नमासुस्रजति। एकसूक्तेवानिष्क्वल्यमरुत्वतीयेसवतः। तस्मिन्प
क्ष्मिपिबासाममत्तिय सुग्रतहेंइतिमरुत्वतीयंश्रद्धसवातथान्नमुष्टुद्दिया अतिन्नत्योजा इतिनिष्कवल्यं पूर्वस्या।
पिबासाममत्तियसुग्रतद्दं इत्येतस्यान्नमासुस्रजतिद्विपदेतिरुत्वा यावाजमिति।ठ।एकाहाद्ध्तीयसवने। आह
ताद ग्निष्टोमात्। अथनित्यमति काहिकंतृतीयसवनंस्यादितिसास्थितिरितिश्रुतेः।ठ।सप्तदशास्तोमाः स्वरसा
मानः। अतिजितानंतरंश्रुतिपाठक्रमणास्वरसामानावस्वरशाङ्गाठच्चंत्ता। सप्तदशास्तोमाइतिस्तोमातिशंस
नार्थ। स्वरसामानइतिनामाधयंश्चास्त्रसंव्यवहारार्थं। एवंस्वरसाम्नांतत्छंदामसुस्वरसामस्वितिवमादौ।ठ।र
थंतरंपृष्ठंप्रथमस्यह्नहह्निति यस्यास्तयसामा तृतीयोरथंतरपृष्ठः। एवमेवश्रुतत्वात्।ठ।स्वरपृष्ठाः क्रोशीतके
स्वरसंज्ञानिपृष्ठान्ये षामितिस्वरपृष्ठाः क्रोशीतकसंगवतोमतेन। स्वशाणितेवपृष्ठानिस्युरितिहस्माहाको ७०

षीतकिरितिश्रुतेः॥७॥ बृहद्रथंतरपवमानस्तोत्रयाणामपि स्वरसामानं यथानिर्दिष्टं बृहद्रथंतरपवमानस्तुगीये
ता न पृष्ठमात्रं तथापियान्यत्र शंसनं यथोपदिष्टं भवति। स्वमात्रा पादस्यार्थं वचनं।८। तत्राग्निष्टोमः पंचस्या ब्रह्म
वर्चसिनाम भवतिस्त्रेऽग्निष्टोमास्तु पर्यंतीतिश्रुतेः॥९॥ स्तोत्र्याः कोषीतकः। स्तोत्र्यास्तु विदितिह स्माह कोषीतकिरिवे
वमादिश्रियो विराजो नामाद्यस्यापात्स्या इतिश्रुतत्वात्॥१०॥ आयाहि त्रेबृहद्वयोऽग्ने त्रिष्टुभित्याज्यानि। आयाहि त्रेदे
वमत्यै इति प्रथमस्य स्वरसामाग्न्याप्रमावहा रथंतरं बृहद्वयो हितान वइति द्वितीयस्य बृहद्वाद्दे तमग्ने त्रिष्टुभा
सहतिस्तृतीयस्या वहा रथंतरमितिश्रुतेः॥११॥ महेत्रात्नमाः परिहाप्या यथोक्तानामेकैकस्या स्वमांचोत्तमां स्वत्समाः
परिहाप्य शंसनं सर्वत्र॥१२॥ यज्ञायज्ञस्य प्रथमस्यातप्रजगाः॥ माधुच्छंदसः प्रथमस्य स्वरसामानः प्रजगो गार्त्समदो द्विती
यास्योष्णिहस्त्राजेय स्तृतीयस्येतिश्रुतेः॥१३॥ कस्य वीरइति प्रथमस्य स्वरसामानामरुत्वतीयं कयाशुभीयं द्वितीयस्य गा
यत्र्यामेति तृतीयस्याः कस्य वीरः। का त्र पश्यदिं द्रमिति प्रथमस्य स्वरसामानामरुत्वतीयं इति कहत्वा कयाशुभा

71

सद्यसः मनीला इति द्वितीयस्य कयेति ककुत्। गायत्र्यामनस्त्वं यथा त्वरितिति तृतीयस्य ताकर्माधतरास्मा इति कर्मेतिक
द्वदिति श्रुतः ॥ ८ ॥ सामप्रगाथांश्च शस्त्वा ककुतः प्रगाथान् । एकस्मिन्नेव सामप्रगाथस्य स्यादित्यपेक्षां बहुवचनो ॥ प्रान्ते तसाम
प्रगाथं शंसनादनन्तरं वक्ष्यमाणकान् ककुतः प्रगाथसंज्ञकान् प्रगाथान् शंसेत् ॥ ८ ॥ कं नव्यइति प्रथमककुब्रस्येति
द्वितीय इमा उत्वा पुरूवसा इति तृतीये बृहतश्चाया निः ॥ कन्नव्यो अतसीनामिति ककुप्प्रगाथ इति प्रथमश्रुतत्वात् ।
तथा ककुब्त्र्यस्याः न तमिति ककुप्प्रगाथ इति द्वितीयश्रुतत्वात् । तथा इमा उत्वा पुरूवसा इति प्रगाथः पावकवर्णाः क
वर्णा इति ककुभानि तिद्वतीयस्य स्वरसामनि श्रुतत्वात् । ककुप्प्रगाथानन्तरं बृहतश्चायानिं शंसेत् ॥ ८ ॥ पिया स्तसाधिष्ठ
इत्यृत्तमां परिदध्यात् वाग्ग्रथमिति त्वष्टधाम । यास्तसाधिष्ठावसइति एतस्यृक्सूक्तमामृचं परिदध्यात् वाग्ग्रथं विश्व
वारं तउ त्यतिच प्रथमस्वरसाम्नि शंसेत् ॥ ८ ॥ गायन्ति त्वा पादितउदुनश्चित्रतम इति द्वितीये ॥ गायन्ति त्वा गायत्रि
णोपादितउदुनश्चित्रतम इत्याद्यस्तुते द्वितीयस्वरसाम्नि ॥ ८ ॥ इन्द्रं विश्वाः संचात्वजरमुरिति तृतीये ॥ इन्द्रं विश्वा अवी ७२

वृधन्त्रा संवत्सरे ऽरमुर्गिरः इंद्र वृद्धीरित्यानुष्टुप्सु तत्रैष्टुप्से तृतीयस्वरसाम्नि निष्कवल्यसूक्ते सवतः। ७। इति बृहद्रथंत
रपृष्ठानां। त्यायमुक्ताविधिरित्येष बृहद्रथंतरपृष्ठानां स्वरसाम्नां भवति। नोत्तरः। ८। यज्ञायथा अपूर्व्येति स्तोत्रिय
स्त्व पृष्ठानां। यज्ञायथा अपूर्व्येत्येषा स्तोत्रियस्वरपृष्ठानां। स्वरपृष्ठाः कौषीतकि वितियंडकाः स्वरसामानः तेषां
त्रयाणामपि त्रिविशेषेण। ९। यदिंद्र चित्रमेहनास्ति त्वायां इंद्रज इति तृतीयानुरूपस्य। ह्वय अनुष्टुप्सु तृतीय
वृहती। १०। मत्स्यपायितमद इति वा द्वितीयस्य प्रथमां तृतीयां करोति। वाशब्दो विकल्पार्थः। शर्वीक्लिन सह द्विती
यस्य स्वरसाम्नामत्स्यपायितमद इति वा स्तोत्रियो सवद्वे तामवप्रथमां बृहती तृतीयां करोति द्वितीयं तृतीय
अनुष्टुप्सु त्रोशस्त्वा। ११। मत्स्विनो वस्यइ भूयइतिद्व वयंघा त्वेति तृतीयानुरूपस्यं मत्स्विन इत्यादिकं ह्वय अनुष्टुप्सु त्रोव
इंद्रत्वाभुतावंत इति बृहती तृतीयानुरूपस्य कार्या। १२। प्रत्यस्मै पिपीषत इति वा तृतीयस्यानुष्टुभः तृतीयां करो=
ति। प्रत्यस्मा इत्येवमादिका ह्वय अनुष्टुप्सु त्रोशस्त्वा तृतीयामुद्धत्य तां स्मात्स्मा इदं धस इति बृहती तृतीयां करोत्य

म्नस्तोत्रियस्तृतीयस्य स्वरसाम्नोन्तेऽपश्चदक्ष्यमाणो यज्ञायथा अग्न इत्यस्य वामादिना सहविकल्पोऽर्थान्तु ।ऽ। इममिं
द्र सुतं पिबति द्विक ईदृ ववृधति तृतीयानुरूपस्य । इममिंद्र सुतं पिबति द्वि अन्यद्धुस्तो । कई ववृद्सुत सत्वति द्वृहती
तृतीयानुरूपस्य कार्यो ।ऽ। यतो बृहतीकस्तोत्रियस्यान्ते बृहतीको ऽनुरूपः कार्यः । आदिबृहतीकामध्ये बृहती
72 काच बृहतीका वा यतो बृहतीकस्तोत्रियस्ततो बृहतीक एवानुरूपापि कर्तव्यः ।ऽ। अथ यत्रैव ग्न्वा कद्वतस्य रथं
तरस्य योनिं प्रथम बृहतो द्वितीयत्र सर्वयो स्तृतीया । अथ यानन्तरं त्रिष्टुपि स्वरसाम मुक्त इतो यथोक्त । ।ऽ। अंसेन्न
तो रथंतरस्य योनिं प्रथमे बृहतो द्वितीये बृहदन्तरयो स्तृतीया ।ऽ। पूर्वोक्तं सर्वत्र रथंतरस्य । अथ यानन्तरं त्रिष्टु
पि स्वरसाम मुक्त इतः । यत्र यज्ञे सायापदेश स्तत्र तत्र पूर्वोक्त रथंतरस्यैव । अंसेन्न तो बृहतः ।ऽ। यमिंद्र दधिष इति द्वे
प्रथम स्वरं ति त्वमिति द्वितीये दाना मृगो न वारण इति तृतीये । या चास्तु शीयानानन्तरं यमिंद्र दधिषे त्वमिति द्वचः प्र
थमस्वरसाम्नि । स्वरंति त्वा सुते नर इति द्वचो द्वितीयस्वरसामनि । दानामृगो न वारण इति द्वचएव तृतीयोंते ॥ ७२

स्वरसाम्नि ०

वसुतत्त्वात्॥ ठ॥ इंद्रस्य स्तुमिन्मघवंनिति नवानीति सप्तैस्तोन्नु दं पूर्वाणि च सूक्तानि। इंद्रस्य स्तुमित्येवमादीनां न
वानामृचां प्रत्यहं तिस्त्रस्त्रि स्त्रश्चः शंसेत्॥ पूर्वाणि च सूक्तानि। तद्यथा। यास्तमाश्चिष्ठो वसइति प्रथममगायंति द्वा
गायत्रि॥ इति द्वितीयेऽहं विश्वाइति तृतीये॥ ठ॥ तृचानि चाह्नस्त्यो तयानि सूक्तानि। इंद्रस्य स्तुमित्येवमादीनि तृ
चानि शंसेत्॥ कथं कर्यान्तृचानंतरं तृतयानि सूक्तानि शंसेत्॥ तद्यथा। यस्तेसाधिष्ठ इंद्रमुत्तमी परिद्धा ध्यार्वीय
यमिति च प्रथममेगायंति त्वापादितउदुन्नित्त्रतमइति द्वितीयेऽहं विश्वाः संचाद्धजग्मुरिति तृतीयेऽहनि॥ ठ॥ स्वरयो
निः स्वल्वाल्हायाः। अयामवशंसनक्रमः। स्वरयोनिस्तूदद्रुथंतरयोन्तिं दोगेः शाप्तितायाः॥ ठ॥ आगान्वस्तुसाहृदा
ह्वाऽग्रगाण्येन संशंसति। एकतमस्मिन्कल्पे प्रागात्स्तुस्तादपरस्मिन्नाह्वेऽप्राकुत्तचाद्युक्तं तस्य गाण्येन संशंसतीनी
तराह्व्यंत इत्यर्थः॥ ठ॥ प्रथमात्त्वह्नात्तृतीयसवनानीति बृहद्रथंतरपृष्ठानां प्रथमाह्नात्ता छिकाद्यथासंख्यं तृ
तीयसवनानि बृहद्रथंतरपृष्ठानां स्वरपृष्ठानां च स्वरसाम्नां भवं ति ॥ ठ॥ प्रतिपदश्च स्वरपृष्ठानां स्वरसाम्नी

स्वरपृष्ठानी १

प्रतिपदस्ताः १ × वाशाद्धोविकल्पार्थः ॥ ×७ स्वरसाम्नामेवं

पृष्ठास्य प्रलहस्य समूलहस्यायाः पूर्वस्यार्धहस्त्यां विश्वादेवानां प्रतिपदो भवतीति ॥ ठ ॥ स्वरयोनीनां चाखे रयोनीनां चेत्यति
पदः ॥ ठ ॥ अनुचरप्रभृति समूलहान्नाध्यमाध्यहातं ॥ याश्च तु स्वरस्याध्यहस्य तृतीयसवनानि तानि तृतीयसवनानि साकुच
रातीति श्रुतेः ॥ ठ ॥ उद्धृत्य तु विश्वादेवानामुत्तमानि सूक्तानि स्तंभवप्रवःपांतं रघुमन्यवस्तं प्रपन्नथा कदिछेति करोति ॥
तृशाद्धाम ध्यामर्द्धि हादिशस्य विज्ञापणार्थः ॥ तत्रयानि विश्वादेवानि शस्त्राण्युक्तानि तमामुत्तमानि सूक्तान्युद्धृत्य
स्वस्तिनो मिमीतामिति च स्तिस्त्रां तं विश्वादेवानां करोतीति ॥ यस्तु च उक्तस्तंभवाद्धृत्य प्रवःपांतं रघुमन्यवो धइति
प्रथमस्वरसाम निविश्वादेवं करोतीति ॥ तं प्रपन्नथा पूर्वथेति द्वितीया ॥ कदिछा नूं:पाश्रं दवयतामिति तृतीया ॥ तद्यानि
तत्र वैश्वदेवानि सर्वतीति प्रच्छ(य)कृतो मर्दीममाम्नातीं ॥ ठ ॥ अग्निरिंद्र इति वा प्रथमा ॥ अग्निरिंद्रा वरुणा मित्रा र्यम
ति वा वैश्वादेवं प्रथमस्वरसामनि सवति ॥ ठ ॥ प्रायश्चं संतइतिच मारुती ॥ प्रथमेण स्वरसामनि यास्मिन कल्पे अग्निरिंद्र
इति वैश्वादेवं तस्मिन्नवकल्प प्रायश्चं संतजनयानसप्त यइति मारुतं सवति ॥ ठ ॥ देवा अकुव इति द्वितीया ॥ देवा ७३

त्रुक्कावष्टहं श्च वसम्त स्तयश्चति द्विती यस्वरसामनि विश्वादेवं भवति। ७। न षासानक्रे तिष्टतीया। नषासानक्ता
ष्टहतीसु पञ्चमसति ष्टतीयस्वरसाम निविश्वादेवं भवति। तद्धि खलु प्रत्यक्ष विश्वादेवान्येवावधीयेरंनित्येवमा
दि प्रकृत्यक कल्पां तरं श्रुतो सर्वमाम्नाती। ७। एकविंशास्त्वा मंष्ट हस्टषंमहादिवाकीर्त्यं वा ग्निष्टोमा विकृतवान्।
स्वरसाम्नामनीतरं श्रुतिपाठकमेण विष्वान्न्कमगः तदर्थं एकविंशास्तोममिदमहष्टे हस्त षंपञ्चेमहादिवाकी
र्त्यं वाग्निष्टोमा विकृतवानिति। शास्त्र संबन्धवहारार्थं संज्ञाकरणं। ।।७।। पुरादित्यस्यास्तमयात्संस्थापयानियमार्थमे
तद्वचनं। पुरादित्यस्यास्तमयादेतदहः संस्थापयेयुरिति श्रुतः। ७। उदितशातरनुवाकः। अस्मिन्नहनि
दित आदित्ये प्रातरनुवाकः कार्यः। सप्रातरनुवाकामत दह द्विवाकीर्त्यं भवति सप्रातरनु केन पत्नीसंयाजेने
तनाङ्कापुरादित्यस्यास्तमयात्समीप्सेयुरिति श्रुतः। ७। यथाप्रकृतिवा महारात्रे प्रातरनुवाका भवति तदु
हस्माहाकाषीतकिः प्रजापतिर्वि प्रातरनुवाकानतमसएतद्यथायथामवतमुपाक रोदिति श्रुतः। ७। अग्निम २

न्ये पितरमित्यृक् दितप्रतिपत्प्रातरनुवाकस्य। यस्मिन्नस्कन्द दितप्रातरनुवाकः तस्मिन्नध्वर्यैवं मन्ये पितरमग्निमापि
मित्यृक् प्रतिपद्भवति॥ शतं दशशतं विंशतिशतं वाऽनुब्रूयात्। अस्मिन्नुदिते प्रातरनुवाकस्य नियमतः इमे संख्या
विकल्पाः। शतं दशशतं वेति। अनुब्रूयादिति प्रत्यक्षमस्ति संबध्यते। गाथाछन्दसः॥ वासिष्ठमाग्नीध्रसूक्तं। वसिष्ठेन
दृष्टं वासिष्ठं। जुषस्व न इत्येतदाग्नीध्रसूक्तं भवति॥ सौर्यः पशुरुपालंभ्यः सवनीयस्य। सूर्यदेवत्यः पशुः सवनीयस्य
74 पशोरुपालंभ्यस्थाने प्रधानत्वेन देशात्॥ चित्रं देवानामिति पुरोऽनुवाक्यास्ति सप्तदशरात्रयाज्याः सौर्यस्य। चित्रं देवा
नामुदगादनीकमिति तिस्रो वपायाः पुरोडाशस्य पशोः पुरोऽनुवाक्या भवंति। तिस्र उत्तरा याज्याः। अश्वं न त्वा वकुम
ण। सौर्यस्येति वचनादन्तरस्य सवनीयस्य॥ उपांशु। सौर्यस्य पशोरुपांशु प्रदानं भवति। तथा च श्रुतिः। एतवा एतस्य
त्वा रूपं यत्पशवः उपांशु भवंतीति सौर्यः स्याद्विनः प्राजापत्यो वास्थाने वा यजति॥ समुद्रादूर्मिरित्याज्यं समुद्रादूर्मिर्म
धुमानुदारदित्याज्यसूक्तं भवति॥ त्रिष्टुभः प्रउगाः वक्ष्यमाणकः॥ मध्यमाश्छंदामात्रीणि ट्वा नि प्रथमे त्वा ७४

त्रमंत्वा प्रथममेवायेद्यंद्रवाय विऊत्तमं सारस्वतमिति। मध्यमांछंदोमातृ। तथाचैवश्रुतिः। ऊ विदंगनमससायेहक्ष
सइतिवायव्यमतएवान्तरंस्त्वमिंद्रवायवसुतस्यानःसरस्वतीजुषाणेतिसारस्वतमिति। ७। प्रथमाज्ञीणि प्रथमांछं
दोमात्रीणि स्त्वानि सवंति। मित्रावरुणमाश्विनं मिंद्रं। तथाचैवश्रुतिः। अहोचक्षुर्वरुणसुक्रतीक्षमिति मित्रावरुण
मागामता नासत्यारथ्यै त्याश्विनमानादेवशवसा या हिश्विष्मिं निंद्यंदमिति। ७। आश्विनस्तु रात्रुमतीस्ततीयात्र
श्विनश्र्यं विश्रोक्रम प्राप्तं स्ततीया मुस्मृज्य विच्छंदुछं त्वाश्विनाग्घासइति रात्रुमती शाब्द... ीकर्तव्या तस्योर्द्धंत्रा
नुंसवितादेवाश्रप्सिदिति सात्रुमती स्तीद्यति श्रुतः। ७। प्रब्रह्मैतु सदनादिति विश्वादेवी प्रब्रह्मैतु सदनाहत
स्यति विश्वादवमिति श्रुतेः। ७। ऐकाहिकं वा प्रातःसवनी। वाशाश्वविकल्पार्थः। अस्मिन्नहन्येकाहिके प्रातःसवनी
सवति। सर्वाक्रैवातदाकुर्वन्त्रिष्टुसं प्रातःसवनीस्यान्मोहयति ऋष्वछंद स्मायज्ञमुखमेकाहिकामवस्यादिति
श्रुतः। ७। प्रावादवायत्वं हिङ्कृतवदिति वातदाव्यं तस्यप्रवोदवायाग्रायत्वं हिङ्कृतवद्यस्याद्रायत उसेतदा

ज्यमितिश्रुतेः। तच्छन्दादयमिन्द्रतरः पक्षः। ७। माधुच्छंदसश्चायं भिन्नकल्पो माधुच्छंदसस्य प्रयोगो भवति। माधुच्छंदसे वर्ति
मारस्वतस्य विकल्पः। एवामतत्यक्षत्रयं यदुक्तं तस्मात् सवनमुक्तं। ७। कयाशुभात्यंसु समंस्तं जनिष्ठा उग्र इतिमरु
त्वतीया कयाशुभा सामवयसः सनीला इति मरुत्वतीयं त्वंसु समघं महया स्वर्विदमितिश्रुतेः। जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराये
75 त्यतस्मिंस्त्रिष्टुभे निविदं दधातीतिश्रुतेः। तावानसयाः त्रिष्टुब्जगत्यः शस्यंत इतिश्रुतेः। ७। श्रायंत इव सूर्यमिति =
स्तोत्रियो स्वायानो बृहति। श्रायंत इव सूर्यमित्ययं स्तोत्रियो भवति। वक्ष्यति। एकशातं निष्केवल्यमिति। तत्र तावद्
यम स्वायानो बृहति गीयमाने श्रायंतीयः स्तोत्रियो भवति। नत्वेस्वायानो श्रायंत इव सूर्यमिति सूर्यवां स्तोत्रिय इति
श्रुतेः। ७। यद्याव इंद्रेत्यनुरूपः इतिश्रुतेः। ७। महादिवाकीर्त्यं वा। अस्वायानो वा बृहन्महादिवाकीर्त्यं वा ध्यमाण
कं। ७। चित्रं देवानामिति स्तोत्रियो महादिवाकीर्त्यस्य। चित्रं देवानामुदगादनीकमिति स्तोत्रियो महादिवाकीर्त्य
स्यपृथ्व्या। ७। उत्तानस्य। चित्रं देवानामित्यस्य पञ्चतारा। तत्सूर्यस्येत्येवमादिके। तच्चानुरूपार्थत्वेन शस्येता। ७। उ ७५

यद्याव इंद्र ते शतमित्यनुरूप ३

सूर्यो बृहद्दर्शी घीति तृतीयानुरूपस्य । नन्नसूर्यो बृहद्दर्शी घीत्यथ तृतीयानुरूपस्य कर्त्तव्या । ७ । बाम्महा नु दुत्यद्दर्शत
मिति वा स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ । बाम्महाँ असि सूर्येति स्तोत्रियः । उदु त्यद्दर्शतं वपुरित्यनुरूप इत्येतौ महादिवाकीर्त्य
स्य स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ भवतः । ठ । विभ्राड्बृहदिति वा स्तोत्रियो विभ्राड्योमिधा इत्यनुरूपः । विभ्राड्बृहत्पिबतु
सोम्यं मध्विति स्तोत्रियस्तृचः । विभ्राड्योमिधा असुचद्युथं दिव इत्यनुरूपः । एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ महादिवाकी
र्त्यपृष्ठे भवतः । ठ । विश्वा हा त्वा सुमनस इति वा । विश्वाहा त्वा सुमनसः सुचक्षस इत्यनुरूपो विभ्राड्योम धा इत्येनेनस
हविकल्पितौ । ठ । बाम्महानिति सामप्रगाथः । अभ्याज्यानो बृहदिति महादिवाकीर्त्यपाक्षे च बाम्महाँ असि सूर्येति साम
प्रगाथौ भवति । ठ । यः स त्वाहा विन्वधीमीरिति वा । सामप्रगाथः पृथिवीम स हविकल्पितौ । ठ । रथंतरस्यायायानिस्व यानो बृह
ति । स्वायानि पृष्ठे बृहतस्तोत्रियानुरूपौ शस्त्वा सामप्रगाथं च बार्हतं ततो रथंतरस्यायानिं शंसेतु बृहतस्त्वातानी
शस्त्वा रथंतरस्यायानिं शंसती श्रुतेः । ठ । उत्तयोरस्वयानो । स्वयोनि पृष्ठे सामप्रगाथादनंतरं स्वायां बृहद्रथंतर

त्यायोनीशंसतु । नचेत्स्वाया नातिस्यधिश्च त्यत्र्यथबृहद्रथंतरयोर्योनीशंसतीतिश्रुतेः ॥ठ॥ महादिवाकीर्त्यंच । महादि
वाकीर्त्यपक्षेत्वसामप्रगाथ्या दनंतरंतयोर्बृहद्रथंतरयोर्योनीशंसतु । तस्याश्च त्रयः पक्षाः तद्धिकत्रिष्टुप्सु कुर्वंति ।
तथा बृहतीषुस्यादितिद्विकत्र्यृचः । तथा जगतीषु स्यादितिद्वेवक्षिती । इति पक्षत्रयंश्रुतेः ॥ठ॥ याद्यान पवमानेसा
मगाः कुर्युः । यद्यानबृहद्रथंतरमाध्यंदिने सामगाः कुर्युः ताता यान्यनुपवमानेशंसती ॥ठ॥ नाक्रियमाणयोः शं
76 सतु । अयमप्युक्तत बृहद्रथंतरपक्षः एवमात षट्पक्षाः । अस्वायानिपक्ष एकः । महादिवाकीर्त्यपक्षास्त्रयः । स्वयोनि
पक्ष एकः । उक्ततबृहद्रथंतरपक्ष एकः । एतेसूत्रकारेण सूचिताः छंदोगवशात् । बहवो ऽपि संसाध्यंता । तदध्युक्त
मेवस्तोत्रियछंदोगमित्यादि ॥ठ॥ इंद्रः क्रिलयुक्तमुखीया इंद्रः किलश्रुत्या अस्यावादयुक्तमुखीयात्रिषुकल्पेष्वस्व
त्यानो उक्तत बृहद्रथंतरस्य ॥ठ॥ शंनासवच्चक्षासतिमहादिवाकीर्त्ये । शंनासवच्चक्षसाशंनात्रेऽक्षेतिमहादिवा
कीर्त्यपक्षेऽइयमुक्तमुखीया ॥ठ॥ आद्यानेयइंद्रइति सूक्तंस्वायानोबृहति । आद्यानेयइंद्रासिसूमार्यइतित्रयोदशकंसू ७६

कं। विष्णुसंख्यातो नाष्टहतिमति। ७। यएकइद्धयइत्यास्याख्यातो। यएकइद्धयश्चर्षणीनामितित्र्यस्याख्यातो निपठ्यते एकाद
शाङ्के विष्णुसंभूतं। ७। महादिवाकीर्त्यश्च। यएकइद्धयइत्येतादवस्ह्रकं सवति। ७। तमुष्टुहीत्यूक्ते तष्टदद्वर्धनतरा। तमुष्टु
हि यो अभिष्टूत्यो जा इत्येतस्यूक्तं पंचदशाकं उक्ते तष्टदद्वर्धनतरपठ्यते विष्णुसंख्यांसत्रु। ७। अभित्यंमघं। विष्णुसाहनंतरं।
अभित्यंमघंपुरुहूतमृग्मियमित्येतजागतं सूक्तं पंचदशाङ्के शांसत्रु। ७। अउउ निशी यस्यनवशाख्यासर्वहारवीनि
विधा। अउउ निशीतस्याअपस्मारीत्येतस्य त्रयोदशाङ्कस्यनवशाख्यासर्वहारवीप्रतमहविदार्थ शांसिपंदरीत्येत
स्यत्रयोदशाङ्कस्येवा। तयाःपूर्वेण सह विकल्पितस्य नवेवशाख्यातातानिविदंशांसत्रु। ७। आसत्योयातु। आसत्योया
त्वमघवांऋजीषिकविंशतिर्ऋचानिविद्धानानंतरंशंसत्रु। ७। विश्वजितइत्युत्तमांपरिहाप्य। विश्वजितधनजित स्वर्जि
तइति एतस्य षट्ऋचस्य सूक्तस्योत्तमांपरिहाप्य पंचशाख्याततः। ७। आह्वयइरादणंतरादति। विश्वजितइत्यस्य पंच
नीस्यानंतरं आह्वयइरादणं तरादति शांसनप्रकाराम एवं संज्ञकं करोति। स्यस्वरूपमाह। ७। हंसःशुचिषदितिपठ्यो

त

द्विचत्वारिंशः त्रिपञ्चो नवानां त्रिपञ्चो द्विचत्वारिंशः पञ्चः । हंसः शुचिषद्वसुरंतरिक्षसद्धितरिता मन्त्रं सप्तवारानुशंसत्पञ्चो द्विचत्वारिंशं त्रि
पञ्चो नवानां त्रिपञ्चो द्विचत्वारिंशः पञ्च इति । अस्याः द्रोहणसंज्ञा शाखायवदारायणी । ऽ । उत्तमा सुपर्णी सस्या विश्वजित इत्य
स्य या उत्तमा शिष्टानां द्रोहणानंतरं शंसेतु । ऽ । एवप्रद्वीः । एवप्रद्वी रेवतस्य च मिश्च इति ज्ञा गतेषु चमिति श्रु
तत्वात् । ऽ । पतंगमक्तं । पतंगमक्तमसुरस्य मायये ति ति सूक्त इति श्रुतेः । ऽ । अरूं नः । अकं नालोकमनुनेषि विद्वानिति त्रिः
77 श स्तत्या परिक्षनी इत्यादि श्रुतेः । ऽ । इति पिंग्यां इति छंदतदुक्तं षट्विकृया रचनया निःक्षेवल्यामत तत्वंग्यमत मिति ।
त्वं गी संपदि ति श्रुतेः । संपदुपेतं च श्रुत्यन्तं । ऽ । अथ कौषीतकं । अथ शब्दो विशेषार्थः । स विशेषो विधीयते । ऽ । समा
नामा ज्ञमुखीयायाः । स्ता त्रिपञ्च स्तुति सत्वेषु पञ्चेषु पूर्वोक्तन उत्यामा ज्ञमुखीयायाः । ऽ । ऋजुर्ज निष्ठीयमुक्त
हृदद्रथं तत । यज्ञहृत हृदद्रथंतरपञ्चः तस्मिन् ऋजुर्ज निष्ठीयं त्रयोदश चत्वारिंशं शंसेतु । तिस्रो विकादशस्वयोनौ । ऋ
जुर्ज निष्ठीयास्ये वरकाद्दशं शंसेतु । स्वयोनौ हदद्ग्रथ । ऽ । नवाच्यत्र । ऋजुर्ज निष्ठीयास्ये वनवशां सदन्यत्रहृहसोक्ता ७७

त्यां। ठ। एंद्रयाहि हरी स्निरिति पंचदशोद्दृ वैत्यसा ग्रां सद्योन दृष्टं सा ग्रां अस्निष्ठां सप्तमित्यतद्दृष्टे त्वं द्यादि हरि
स्निरिति पंचदशशांसत्तु। ठ। बारात्रका दशशस्त्राणि विंदे प्रातमद्वइत्यतस्य बकमूक्तस्य एकादशांशं संमतं। तेतानि
त्रिदंदशानु। ठ। अनुक्रुरकइतिमाध्यस्यस्तोत्रो। अक्रुरकोरयिपतेरयीणामितित्रिश्तुसं पंचर्च्चंसप्त प्रस्तुरीरित्यस्यसाध्य
स्यस्तोत्रो। ठ। तार्क्ष्यः सुर्दः पतंगवान्नित्यमूषुवाजिनं देवकृतमितिताक्ष्यः पतंगमकमसुरस्य मायये त्यतस्मात्स्वंशस्थे
। ठ। एकशतं निष्कवत्त्वाः एकाधिकंशतं निष्कवलपिंग्यमातनाक्रोषीतकिमातनच श्रुतिरवस्त्रीकृता। ठ। प्रथमायावि
त्रे। प्रथमात्पार्ष्ठिकात्तुमाविरे धृतात्तमनइत्येतत्तु। ठ। द्वितीयाद्द्यावापृथिवीये। द्वितीयात्पार्ष्ठिकाद्द्यावापृथिवीयं भवति।
तेहि द्यावापृथिवी इत्येतत्तु। ठ। षष्ठाद्वासं वमारुतं। षष्ठात्पार्ष्ठिकाद्वासं वमारुतं भवतः। किमुश्रेष्ठइत्यासं वीप्र यज्ञव
इतिमारुतं। ठ। देवानुक्रुव इति विश्वदेवं। देवानुक्रुवे हूह्वव सम्बस्तयइति वैश्वदेवं भवति। ठ। तृतीयाद्वैश्वानरीयेग्य
तीयात्पार्ष्ठिकाद्वैश्वानरीयं ग्राह्यं वैश्वानरायधिषणा मृतावृध इत्येतत्तु। ठ। मूर्द्धानं मूर्द्धा दिवइत्याग्निष्टोमस्तोत्रिया

नुरूपो। मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इत्यग्निष्टोमसामग्नस्तोत्रियो। मूर्द्धानं दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इत्यस्य रूपः॥ठ॥त्वंदिव
दइति जातवेदसीयं। त्वदिव दशिय क्षमायस्य धृत इति जातवेदसीयं भवति॥ठ॥ आवृत्तास्वरसामानः। गवामयनस्य
योगविषुवतानंतरं आवृत्ताः स्वरसामानः कार्याः। यस्तृतीयः स प्रथमः। यो द्वितीयः स मध्यमः। यः प्रथमः स तृती
यः। एवमावृत्ताः। अथवाग्निष्वरसामन्नावृत्तानुपयंतीति श्रुतेः॥ठ॥ विश्वजित्सर्वस्तोमः स हि ऐष्टुभो बृहत्पृष्ठो वाग्निष्टोम
78 ॥ विश्वजित्संज्ञक एकाहः सर्वस्तोमः त्रिवृदादिति स्तोमस्त्रयस्त्रिंशान्तो यज्ञक्रतुः सर्वपृष्ठो रथंतरादिति पृष्ठैरव
तोति यज्ञक्रतुः। बृहत्पृष्ठो वा विकल्पेनाग्निष्टोमः। उपाध्वर्वा एतं मासमाप्नुवंतिये विश्वजितमुपयंतीति इक्रमश्रुतोस
र्वमाम्नाती॥ठ॥ अग्निं नर इत्याज्यं। तस्याग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति विराड्माज्यमिति श्रुतेः॥ठ॥ त्वं हि क्षैतवदिति बृहत्पृ
ष्ठस्य। त्वं हि क्षैतवद्यश अग्ने इत्येतदाज्यं भवति बृहत्पृष्ठस्य विश्वजितः। अग्निं नर इत्येतत्तु संयोगविहितं पारादि पृष्ठादिषु
भवति। बृहद्रथंतरपृष्ठस्य यदि बृहत्पृष्ठस्त्वनंततः। त्वं हि क्षैतवद्यश इत्येवाज्यं॥ठ॥ माधुच्छंदसः प्रउगः। सहस्रारस्व ७८

तन भवति मरुत्वतीयं शस्त्रं आग्रा ॥ चतुर्विंशान्माध्यंदिनः। चतुर्विंशात् उक्थ्यो माध्यंदिनो भवति माध्यंदिनशब्देन निष्केवल्य
मरुत्वतीये उच्यते। ॥ विराजस्याः स्तोत्रियानुरूपो शस्त्रा सर्वपृष्ठप्रगाथे रथंतरस्य योनिं बृहतश्च। विराजं सा स्य २
म्नो ये स्तोत्रियानुरूपो सन्मूखा वुक्तो तायवशस्त्रा सर्वपृष्ठ विश्वजिति नतरस्मिं स्तनुपृष्ठ। ब्राह्मणाछंसिनो पि
स्तोत्रियस्त्वाविश्वामात्मनसूक्तं खंविराजो। यानि गतस्यो विराजस्यन्यं खान भवति। स्तोत्रियएव सूक्तं खस्योपादशानु। तस्य
नेतु सवाप्यवा नहि विराजं तस्य नमन्यं खनाप्यति श्रुतः। प्रगाथं वाशिष्ठेमपादनियमतः शंसत्र। तत्र पृष्ठेपि नवार
थंतरस्य योनिं बृहतश्च ॥ अनुचर प्रभृति षष्ठा प्रतीयसवनं। अनुचरादारभ्य षष्ठ्यास्त्रिकाद्यि ग्रहिकातुसामूहि
का द्वा तृतीयसवनं भवति। ॥ कयादेवानामिति विश्वादेवं माविकस्य बृहत्पृष्ठस्य। कयादेवानां कतमस्य यामनीति
विश्वादेवं भवति। माविकस्य विश्वजितो बृहत्पृष्ठस्य। उत्तरपृष्ठेपि बृहतिप्रत्यदो प्रवर्तनं निवर्त्तते। षष्ठाह्निकः। ॥ अ
ना सद्वीयामकाहस्या आनो सद्वीयं विश्वादेवमकाहस्य विश्वजितः। ॥ सर्वपृष्ठ विश्वजिति पुरस्तात् मारुतस्य सूक्त

स्याद्धोतिवद्या मरुत्वतं शंसति। सर्वपृष्ठविश्वजिति यो विशेषः स उच्यते। पुरस्तान्मारुतस्य सूक्तस्य होताअवो महइत्येव
माहिकमेवया मरुत्वतं शंसति। तत्र तत्पृष्ठे पृथयं विश्वजितिम सर्वपृष्ठस्य विशेषात्। तत्पृष्ठपरोक्षपृष्ठत्रऽभावाक्रम्याग्नि
ल्वतात्। विश्वजिती त्यतिरेकेनैकाहिकमाध्विकाहीनिकार्थत्वात्। विश्वजित्ग्रहणस्या मारुतस्य सूक्तस्येति सूक्तय
हणा दाक्षावात्तरकालमेवया मरुती। तत्राग्निमारुतरौद्रीशस्त्रा द्धोतिवद्या मरुत्वतं पंक्तिशंसंशंसतीति श्रुतेः॥ ७॥
79 जगतीशंसमन्यूङ्खं। जगतीशंसं पच्छः शस्यमित्यर्थः। श्रुति जागतं त्वं ते स्यात्। अन्यूङ्खमिति न्यूङ्खस्य प्रतिषेधमन्नि
त्यां न्यूङ्खः इत्येतत् ज्ञायते॥ ८॥ पंक्तिशंसं वा न्यूङ्खं। पंक्तिशंसं वा शंसत्। सन्न्यूङ्खन॥ ९॥ अन्यूङ्खं वा। पंक्तिशंसमे
व॥ १०॥ तमग्नेयज्ञानामित्यग्निष्टोमसामन्तः स्तास्त्रियाबहुरूपो स्तास्त्रियाबहुरूपो। तमग्नेयज्ञानां होतेति सौ वग्निष्टो तृ॰ वा
मसामन्तः स्तास्त्रियाबहुरूपो सवतः॥ ११॥ इति श्रीआश्वलायनसूत्रभाष्ये एकादशोऽध्यायः॥ यो ध्याहारमिदं यत्र विनष्टं लेख
नादिना। अक्षरं तत्क्षमध्वं मे स्तुं जग्मुर्गुरुकल्पायतः॥ ७॥ अथ होत्रकाणां। श्रुतिक्रमेण याज्यामन्त्रां होत्रसूक्तानि समवहोत्र ७५

काणां यद्वक्तव्यं तदुच्यते। तत्र होत्रकाणामित्ययमधिकारो यावदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः। आ द्वादशाध्यायपरिसमाप्तेः।
तस्मात्सामान्यमुच्यमानं होत्रकाणामेव भवतीति॥ प्रातःसवनकर्म। अयमत्यधिकारः। आमाध्यंदिनेषु विकार इत्यत
ः। अतश्चास्तोमातिशंसः प्रातःसवन एव। तथाच श्रुतिः। स्तोमातिशंसं प्रातःसवने प्रशास्त्वृतिकर्मवचनादेव। तत्कर्मसंय
दिद्धाच्यते। तन्नत्वा ऋङ्मुखानि भवंति॥ आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं मित्रं कुर्वेयं वां मित्रावरुणा प्ररूरुणा विसृति
वांसूक्तमिति प्रउगे। मित्रायमयद्यसूक्तमिति प्रमित्रयोर्वरुणयोः स्तानः शस्त्रं ऋमिति तिस्रस्त्रियामैत्रावरुणस्य। आ नो मित्राव
रुणा। मित्रं वयं हवामहे। मित्रं कुर्वेयं तदृक्षः। अयं वां मित्रावरुणा। प्ररूरुणा विस्रुस्ति। प्रतिवीसूक्तमिति। प्र वां मित्राय
गायत। यदद्य सूक्तमिति। प्र मित्रयोर्वरुणयोः। स्तानः शस्त्रं पार्थिवस्येति तिस्रस्त्रिया मैत्रावरुणस्य सर्वेति। नस्वृक्मेत
स्र वंतीति ज्ञायते। दशरात्रा ऋत एतत्। आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं मिति प्राकृतयोरुपादशात्। तथाहि दशानामक्ष्ण
हशेव स्तास्त्रियायथासंख्यं नस्रवंति। तथ्याच्छावाकः। वचनलक्षणो विकार इति। तत्र प्रावणीयाद्यनीययोः। आप्तक्रि

या।७।आयाहिसुषुमासंद्रमिज्ञाधिनइंद्रेणसंहीद्रोदधीचोअस्थभिर्नाजसामसहस्रिंद्धिविश्वाःप्रसमग्राजंचर्षणीनांतमिंद्रंवाज
यामसिमहाँइंद्रोय ३ जसायुंजंतिब्रध्नमितिब्राह्मणा ७ सिनः।आयाहिसुषुमाहिताइंद्रमिज्ञाधिनोह्वस्तु।इंद्रेणसंहि
दृक्षसे।इंद्रादधीचोअस्थभिः।उत्तिषान्नाजमासहा।सिंधिविश्वाअपद्विषः।प्रसमग्राडंचर्षणीनां।तमिंद्रंवाजयामसिम
हाँइंद्राय ३ जसा।युंजंतिब्रध्नमरुषं।इतिब्राह्मणा ७ सिनः।स्तोत्रियादशरात्रयथासंख्येनतथाप्राकृतायाऋचादशः॥
७।इंद्राग्नीआगतंसुतमिंद्रत्र्यानामाह्वहृदियंवामस्यमन्मनस्ताक्ष्वेयत्यादिमिंद्राग्नीयुवामिमयज्ञस्यदिस्थशवि
जेयंवामस्यमन्मनस्ताक्ष्वयत्यादिमिंद्रत्र्यानामाह्वहृत्तमीलिषतादिशश्वंतइतिवाँछावाकस्य।प्रातःसवनेस्तोत्रिया
अच्छावाकस्यदशानामह्नांतमीलिष्वयोअर्चिषातादिशश्वंतइत्यतायाःविकल्पोदशामहनि।७।द्विरात्रप्रभृतिषुहःसंघात
ष्वनुरूपाश्चस्तोत्रियाःसमानास्तोत्रियेषुपि।द्विरात्रप्रभृतिषुद्वादशाहविकारेष्वत्रद्वादशविकालेषुचा।षष्ठस्यापंचमंत्र्यत्रथ
महइत्यवमादिष्वत्रहःसंघातेषुसत्राहीनादिष्वअनुरूपास्तोत्रादिषुस्तुत्यहनियास्तोत्रियास्तेसवंति।यदिस्तुनःसमा ८०

न स्तोत्रियं शस्यमस्तनमहः ततः परस्मिन्नहनि ये स्तोत्रियास्तत्र तद्रूपाः कर्त्तव्याः अपि वा ज्ञात्वा परतरेष्वहनि॥ परे
वा परेद्युः समानस्तोत्रियो॥ नित्यांस्तृचानंत्यं छन्दस्वाणी पर्यासा इत्याचक्षते। नित्यानवश्यं नाविह्नायेभ्यो
पि स्तोमेषु तद्भवंति। तानीत्यां छन्दस्वाणी पर्यासा इत्येवमाचक्षते याज्ञिकाः। संज्ञाकरणं शास्त्रसंव्यवहारार्थं। स्तोत्रि
यानुरूपो च अनित्यो छंदोगानां विशेषनाम्। ततः स्तोत्रियानुरूपपर्यासानां नास्ति ह्रासः॥ प्रतिवां सूर उदित इति
मित्रावरुणस्य। प्रतिवां सूर उदिते मित्रं गृणीषे इत्येवमादिकस्तृचः। पर्यासो मैत्रावरुणस्य भवति॥ काद्येलिरदा
स्येति स्तोत्रियवा सतिश्च स्तोत्रिये वा। यदा प्रतिवां सूर उदित इत्ययं तृचः स्तोत्रियवानियक्तो नुरूपा भवतां तदा का
व्येस्तिरदाश्येत्ययं तृचः पर्यासो भवति॥ उद्वेदभीति ब्राह्मणाछंसिनः। उद्वेदभि श्रुतामघं वृषभमिति अयं तृचः ब्राह्म
णाछंसिनः पर्यासो भवति ब्राह्मणाछंसिनः यद्यपि विश्वभवति छंदोगाः स्तोत्रियामतं कुर्वंति तथाप्ययमेव पर्यासो
भवति॥ इंद्राग्नी अवसागतमित्यच्छावाकस्य। इंद्राग्नी अवसागतमित्ययं तृचोऽच्छावाकस्य पर्यासो भवति॥ अंतरेण तूरू
। ठ्णमतिश्चः स्तोत्रिये वा॥ विद्यमाने वास्तन स्तोत्रिये काव्येस्तिरदाश्येति वा पर्यासो
भवति।

पंचपर्यासं त्वावापस्थानं। अंतरेणानुरूपं पर्यासं त्ववक्ष्यमाण आवापस्तस्य स्थानं भवति। त्रातापङ्क्तिस्ववक्रचेत्स्थानग्रहणं
सर्वेणाशास्त्रेणास्तोममतिशंसंत्यूणा ॥ एकया द्वाभ्यां वा स्तोममतिशंसंति। एकया द्वाभ्यां वा यथासंख्याविशिष्टं स्तोमं द्वाद
दिकं अतिशंसंति होत्रकाः। न सस्तोमादेवा गच्छंतियानातिशस्यतइति श्रुतेः। अत्र दृष्टत्वाद्धरणं सामस्तोमातिरेकव
न्नस्तोमेष्वेवमेवा॥ ऊर्ध्वमाद्वृत्ति। ऊर्ध्वमाशास्त्रैस्त्रिवृति स्तोमातिशंसनं। नन्नस्तोत्रियानुरूपपर्यासानां नियतत्वात्
अर्थसिद्धमेतत्। सत्यं। त्रिवृतोऽन्यतरास्तोमास्तद्वृद्धिकाराः। कुतो ह्यन्यं स्तोममाहरिष्यंतीति श्रुतिवचनात्। उदूर्ध्वेवार्थं
81 धर्मो नान्यस्तुष्टवृद्धिकारे स्वशूद्रारंसात्॥ सर्वपृष्ठे च विश्वजिति। वक्ष्यति विश्वजिति सर्वपृष्ठमहानाम्नीनां समेवावरूणाद्र
ये वमादि। तस्मिन्विश्वजिति सर्वपृष्ठे ऊर्ध्वमास्तोममतिशंसंति। ननु शास्त्रस्य विहितत्वात्। स्वशूद्रारं स्तोनियमार्थः॥ ए
कया दशमेऽहनि। एकया स्तोमातिशंसनं होत्रकाणां दशमेऽहनि। अन्यत्र तद्दशरात्रादर्थो नियमः॥ ध्रुवं दद्यमान्
नावहिर्हिरिश्यादसायं रक्षेति कथाराध्यमज्झुनीतीनामाकस्याद्भुतकस्मिन्नात्रात्रत्वं दृति मद्विवामहतां सामस्यापि ८२

४ ततः स्तोमातिशंसने स्तोत्रियानुरूपान् यथाक्रमं शस्येकपातिनीस्ततस्तृचौ ७

त्रा वरुणा तनः संत्रुयज्ञः प्रयो वां मित्रावरुणा महित्रीणामित्येकपातिन्यः। स्त्रुवं दद्दं धृतव्रता। आ नो बर्हीरिशादसः। ये
स्दंति प्रचेतसः। कया रा क्षमसखायः। ऋजुनीती नो वरुणः। मा कस्याद्भुतक्रतू। मित्रो नो अत्यंहतिं। महि वो महतामव
ः। सा मस्य मित्रावरुणा तनः संत्रुयुजः सदा। प्रयो वां मित्रावरुणा महित्रीणामवोस्तु। एताः एकपातिन्यः। स्तुक्तादिष्वदि
ष्टत्वाश्रक्ऋनिहत्यर्थं एकपातिनीग्रहणं। ठा काद्यस्तिरदास्यानागंतमिति तृचो। काव्यन्तिरदास्यत्ययं तृचः। आ नो गंतं
रिशादसत्ययं तृचः। एवमेतास्तृचो। ठा सप्तचत्वारिंशन्मैत्रावरुणयोर्गायत्र्यो दाशतयीषु तासां मैत्रावरुणः। यथा नो मि २
मित्रावरुणा यज्ञाना मित्रावरुणा इत्यृतवर्धीयित्वा। सप्तचत्वारिंशन्मैत्रावरुणादेवत्या गायत्र्यो दाशतयीषु सर्वास्वव
बह्वृचशाखासु दाशतयीग्रहणं काद्याया राजाना ऋष्वमादिनिवृत्त्यर्थं। संख्याग्रहणं स्वव्रपावक्रमार्थं। तासां मैत्रावरुण
इति तासां मध्ये याश्छंदोरूपप्रक्ताः। अङ्गोरूपसंपन्ना मैत्रावरुण्यस्ता आवापः। मैत्रावरुणः स्तुपश्चाश्विपश्च। ठा चतुश्चत्वारिं
शादंद्राणि गायत्राणि तेषां ब्राह्मणाच्छंसी। दाशतयीष्विति वर्जिता। स्तोमातिशंसनाधिकार एव सर्वास्वपि दाशतयीषु सुनि

पूर्णामश्विन् ष्टुमा णा निश्च स्वरिंशादिंड्राणीं तथांयथो पा या गंयथा छंदा रूपं स्त्वामतिशं सनार्थमा वा पस्तोने शं स्वतु। अस्व
यिस्वामिनातकस्यापनायश्लोकाः ऋतास्त उच्यंते। ८। संख्यामघां वन्द्यामिवदामायञ्जमेण ३। इंद्राया हीति स्वः स्युः सूक्ते
वाद्व सुरूपिता २ स्तुं डंतीति श्लोकाज्ञेयः सूक्तानि त्रीण्येथं इमितु। सूक्तमा ग्वावदे स्याहदा वइंद्र त्रिपंचकं। श त्रिचइंद्राद
धी च स्यादिंद्रा श्वं गमहद्गुचः। वाङ्दत्यायदशकमिंद्रा वीस्क्तानि। ३। इदं ह्यन्वोजसातिस्त्रा क्षतावंतश्चतस्त्रस्तु। त्रीणि
स्युनीकिरिंद्र तिति तचः षट्स्वस्त्वसुद्वारस्तु। ५। वामंवाममयेत ह्यं कनीनकेव विद्रुचं। आ पा षाइति त्र्या षस्य द्वनि रुक्तेयत
: श्राक्त्यत्रानयैस्त्रिंशास्त्रवइंद्राय मादनं। इदं वसा सुतं सूक्तं द्वत्र्यंत्य अनष्टुद्गरस्तु। ६। एकादश्या दवः सामामहा ई
कं ३ द्वेति सूक्तां स्वंचविनायैदिंद्रा हं प्रसमा जंततः सूक्ते। अ आयाहि सुषुम्नं तेंद्याच्यां प्रकृता गाथास्क्ते द्वि चतस्वस्ता वृतः प्रकृत
सो ५ जत्वामंदं च रू सूक्तं द्व अस्ति प्रगापतिं च चः। उत्तिष्ठं नाजसातिस्त्रातः पंचनवर्चानि। ५ जज्ञानः सुरारौ शंस्यान
द्यचांबलाश्च नः। आ पद्मवत्यंतामेघांप्रुरुद्भूतं प्र रुश्रुती। २। द्वा त्रिंशासूक्तमु दु आजनं त्वषपंचकं। ईश्वयती संवस्त्र कं स्या वै ८२

त्यमिटतमन्वथा।१२ आधदिंद्रस्वदहत्वनहिषमन्वनामम। संख्यानल्लिंगालदाश्व्वेत्यौमतीममा।१२ इयमुलतचन्ड
र्तिचं स्वकृत्ननगाण्यतामिदं। यस्यातस्वादुस्वचमिति स्याक्रमश्चिन्मतिः।१३ उतामाद्यअस्वर्गिहद्वयतः प्रगाथात्तारततःपी
तमिस्कृन्नारंत स्यागण्येगायत्रीवां१४ धंत्तान कार्यप्रतिषिद्धायातान्यासः। तिस्त्रामरुत्वतीयास्तुमरुत्वंतं हवामहे।१५
नगाण्यामिश्रादवत्यानवात्वमंतुमायिनं। मद्भाद द्वेतिमारुत्यऐंद्रम धात्तदुदृताः।१६ क्रियंतराज्ञिपर्यायइतिस्या
द्युम्नं वत्तुग्रुश्रतध्वनित्यं देस्मादितावा सोतिमित्येकः।१७ इंद्रासामंपिवाधस्यापिशंख ब्राह्मणानित्वा इंद्रं विश्वानि
गाह्यष्टुविश्वामित्राश्चधः पिपंदैशौ ष्पावास्मिंद्रवनत्वंतीर्यैशत्विवचाद्वैदृगरूत्रियउदमितित्विकपातिन्यः।१८ त
त्रिक्षच्यइतित्वषां मरुत्वकपातिनी। तंत्वामरुत्वतीपरीतीपमयिस्यान्यलिर्द्धतनु।२० वात्याविश्वैणामिदंत्याह्वा दीद्रावी वन्येन्मते
च्यच्यातायोवजातीतिवामंतुत्विश्वष्मनयस्यातस्यादियमुतयथावासिष्ठायसदा।२१ देवाण्तवसंत्याज्याः सूक्तानी
नादनायतः। जागतम्प्रहिसूक्तेषुक्रियंतन्नुशायतः।२२ गायत्रमाध्ययाश्रव्वष्टुमस्यात्तामपिनताडेत्रु। अर्थवादय

नवकुपालि २ येनास्वेदाशतस्याहि १ स्नावके २

तथा हृगायत्रीत्वमनुष्टुभः ॥२३॥ इत्यामंत्र्यामुष्यार्थप्रयोक्ताऽऽत्मकल्पनात् । पर्यायेऽपि प्रपन्नान्तर्यागावस्थातस्थ तथा स्तेनत्
॥२४॥ अर्थवादास्तत्र कुर्यामगायत्र्या अपि संपदे । दशमदिनमुख्यार्थनिर्वाहे स्यादि दृष्टिपिसः ॥२५॥ मध्याह्नोद्धियमाणायाम्
कमेव सवितुस्सकाशं ज्ञायते । ज्ञायतां सुसमाप्ये जागती नवमी विना ॥२६॥ इत्युक्तत्वांत्वान्नवः सर्वगायत्र्यावधमध्यमाः यें
83 यांत्वरत्वशास्यंतामितित्वन्ते नैस्तुत्यात ॥२७॥ वशो हि विविच्छंदायत आरण्यक स्मृतः । त्यों ज्येद्वंद्व इवइत्येषापर्याय ततउ ज्येष्ठ ४
कृता ॥२८॥ आर्त्तविशिष्यात वापि वचनं चार्थवद्भवेत् । सूक्तिकदशाः कर्त्तव्याः संख्यानैस्त्रायाजनं ॥२९॥ एवं वच्छस्यन्त स्वरः स्या
ज्ये द्विषेऽप्यताजत्यमित्यपि । उद्भुक्षन्ते श्रुनासीरीयेताश्वदासतद्याहिं वाचस्तामेनप्रायाकर्तव्याः मर्दशाद्यायतस्तत्तद्धधा
दीप्रकर्यस्याप्राक्तं दाशतयीष्विति । छंदारूपाश्रिता आसां कर्त्तव्याश्रुत्यन्तग्रहात् । विमुक्तान्तरचविंशात्याप्रयोज्यानीश
तानिष्टा ॥३०॥ इहैंद्राग्नी उपह्वयातां श्याहवत्रहाणतिषल्वं वा इहैंद्राग्नीताज्याहवत्रहाणात्यवमाद्विकषल्वं वास्तामातिश्री
मनायाछावाकस्यचावाप्यस्तवतः ॥छ॥ याम्यामत्रासुतइतिह्वायाम्यामत्रासुतेनरइत्यातहिसवतः ॥छ॥ उपस्माक्षित्ये ८३

का। उपसत्स्वह्न एव ब्रह्मत इत्येकाहवतिः एकतिनियमार्थं। ततो यद्यपि छंदोगा महाव्रते आसुतसितत प्रियमिति स्तोत्रि-
यं कुर्वंति। तथापि बह्वृचैः वा वा पेत्र्याः कर्तव्या। ७। जुषेथां यज्ञमिति समन्त्रा जुषेथां यज्ञमिष्टय इति सर्वत्रौहः। ८। षड्वारि-
शादिं द्वादशाहयोगायन्या दाशतयी सूक्तासामच्छावाकः। षट्चत्वारिंशत्सु सर्वास्वपि दाशतयीष्विंद्रा द्वयोगायच्छस्वासां स्तोमा
तिशं संछंदोरूपसंपन्ना आवापेद मैच्छावाकः। इंद्राग्नी अप्स्व यं वामस्य ता कवेता दिशश्वंत इत्येताः सप्त सप्त ऋण्याः सैषो
पदिशाति। ९। दशमादह्नः स्तोत्रिया विश्वजिति सर्वपृष्ठा। तस्य तानः अक्ते पार्थिवस्याग्नं जंति ब्रह्मरुषंतादिशश्वैतदेल
ता नमीलिषत्यात्र अर्चिषेति वा स्तोत्रिया इति श्रुतेः। तन्नूह्यविपरोक्षद्दृष्टत्वे तएव। १०। षष्ठस्याह्नः स्तोत्रिया न तद्रूपानुकू-
लेतरेषां पंचानां स्तोत्रियां छंसंति। षष्ठस्याह्नः पार्ष्टिकस्याय स्तोत्रिया स्तानतुरूपानुकूला ततः इतरेषां पंचानां प्रथम
द्वितीयतृतीयचतुर्थपंचमानां ये स्तोत्रिया स्तानावापत्रं संति इतरे पंचतदुक्तमिति श्रुतेः। ११। आहन्नानाह्नस्तोत्रमेषु
आहन्नां स्तुचानुरूपावाहात्स्वेव विश्वजितो गा द्वात्रिंशत्स्तोममष्टित्यर्थः। तस्मान्न चतुरात्रस्तुदयोस्तवनीति श्रुतेः। १२। जव्हीन

काद्दव्रतस्य॥ विश्वजितः आश्रत्तस्तोमेष्वपि जह्नीनेव शंसतु॥ ठ॥ पर्यासैः परिदधति॥ एवमेव श्रुतेः॥ ठ॥ माध्यंदिने विकारः
माध्यंदिन इति माध्यंदिनानि सवनानि चतुर्विंशातिरात्रे वक्ष्यमाणानि उक्तं तेषु विकारा रात्र्युच्यतां विकारवचना दुत्
क्तं प्राकृतं॥ ठ॥ अंत्यानि सूक्तान्युत्तरयोः सवनयोः पर्यासा इत्याचक्षते॥ शस्त्राणां यान्यंत्यानि सूक्तानि तानि पर्याससंज्ञा
नि भवंति॥ उत्तरयोरित्य प्रकृतस्यापि तृतीयसवनग्रहणं यथा स्यादिति॥ ठ॥ द्विसूक्ता माध्यंदिनाः॥ द्विद्विसूक्ते होत्रकाणां मा
84 ध्यंदिनसवने सवत इत्यर्थः॥ प्राकृतानां निवृत्त्यर्थं वचनं॥ ठ॥ त्र्यृचः सूक्तान्युक्थानि॥ उक्थ्यानि तृतीयसवनस्योक्ता होत्रकाणां
शस्त्राणि तानि त्र्यृचः सूक्तानि भवंति॥ प्राकृतानि च निवर्तंते॥ सूक्तानि च त्र्यृचः सूक्तान्यावत्यारंसमामथ्यति॥ ठ॥ अपश्चाच्छ्
ति सदा मित्रावरुणस्या उत्तमसुखी या॥ अपश्चाच्च इंद्र विश्वं अमित्रानिति॥ सो कीर्तिं मित्रावरुण इति श्रुतेः॥ ठ॥ शंसामहे
यन्न इंद्र इति द्वितीया॥ शंसामहामिंद्रं यस्मिन्विश्वा इति सूक्तं॥ यं न इंद्रो जुजुषे यश्च वष्टीति सूक्तं॥ विश्वामित्रस्य च वामदेव
स्य च मित्रावरुणः शंसतीति श्रुतेः॥ ठ॥ युध्मस्य ते कथा महामिति तृतीया॥ युध्मस्यात इत्यस्य स्वराज इति सूक्तं॥ कथा ८४

महामरुद्भ्यक्षस्य होतुरिति सूक्तं। विश्वामित्रवामदेवौ पूर्ववत्।।ठ प्रवामहे महि द्विष्टाय सरद्धं यजामह इन्द्रमिति ह्वचो सद्यो ह्
न इन्द्राद्दूरादा न आसादिति च तृचौ। प्रवामहे यजामह इति द्वृचो। वक्ष्यति। मध्यमे च ऋचैद्वचं छिल्यानीत्या च ह्नाता। तत्रैमे
शिल्पद्वचौ विराड्वमध्यतश्च तुर्थेहनीति श्रुतेः। सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इति सूक्तं। आ न इन्द्रो दूरादा न आसा
दिति च सूक्तं। एतच्चतुर्थेहनि सूक्तद्वयं।ठ। प्रा अस्मा न तस्य यदिन्द्रेति ह्वचो। प्रा अस्मा उपस्तुतिं। उतेयदिन्द्र रोदसी इत्ये
तौ शिल्पद्वचौ। पंक्तयश्च महापंक्तयश्च पंचमेहनीति श्रुतेः।ठ। गर्तेन्नु सकासुष्टुतिरिति पंचमो। गर्तेन्नु सत्रत्वषामि मवेद
ति सूक्तं। कासुष्टुतिः शवसः सूनुमिन्द्रमिति सूक्तं। एतत्पंचमेहनि सवतः।ठ। इन्द्राग्र दिव्यो रिति द्वचौ। इन्द्राय हि द्योरसु
रा अनम्नतेति शिल्पद्वचौ। अतिच्छंदसः षष्ठेहनीति श्रुतेः।ठ। आ न स्तुत उपगा देति ऋद्या सत्यो गावितिषष्ठ। आ न स्तु
त उपवाजेभिरूती त्येवमादिकं सूक्तं। आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषीति सूक्तं षष्ठेहनि।ठ। तदहीनसूक्तं। तदिति सर्वना
म्ना अनंतरस्य निर्देशः। तत्रासत्यो यातित्यहीनसूक्तं भवति। अहीनसूक्तमिति च शास्त्रसंव्यवहारार्थं संज्ञाकरणं।ठ।

मध्यमेऽन्हे ह स्तां छिल्पानीत्याश्वलायनः। दशरात्रस्य मध्यमेऽन्हे चतुर्थपंचमषष्ठेष्वहःसु होत्रकाणां यानि उक्तानि शिल्पानी
त्याश्वलायनः। आख्या वचनं संज्ञार्थं। आद्येतानि शिल्पानि मध्यमेऽन्हा दशरात्रस्यं ता। तथा तानि विवृक्तानि सर्वतीति श्रुतेः॥ य
दन्यास्मात्रियास्तौ अनुरूपास्त्यां इत्वस्याश्वतस्मादशावती प्यत। प्रदेशोऽत्रतिदेशः अश्वत्थोपदिष्टस्यान्यत्र वचनं। तस्मिन्नदेशे
मति यदन्यतुस्तात्रियानुरूपास्त्यां इति चस्याश्वतद्भवतीति विद्यात्। आस्त्र प्रादेशानन्तरमावादाहरणमस्या। ठ। यत्प्रथमयोरह्नो
85 ः शस्त्रं सर्वेषां तत्प्रथमछंदोमे। प्रथमद्वितीययोरह्नोर्यच्छस्त्रं होत्रकाणां तदेकीकृत्य प्रथमे छंदोमे भवति। यदन्यास्तो
त्रियानुरूपास्त्यां इति चस्याश्वति। पंच पंच सूक्तानि मित्रावरुणः शंसति सर्वेषु छंदोमेष्विति श्रुतेः। ठ। यत्तृतीयपंचमयोस्तन्म
ध्यामे। सर्वेषामिति वर्त्तते। तृतीयपंचमयोरह्नोः सर्वेषां होत्रकाणामात्मीयमात्मीयं शस्त्रं स्तोत्रियानुरूपवर्जितं त
न्मध्यामे छंदोमे यथास्वं भवति। ठ। यच्चतुर्थषष्ठयोस्तदुत्तमे। सर्वेषां होत्रकाणां यच्चतुर्थषष्ठयोरह्नोः यच्छस्त्रं तदुत्तमे छं
दोमे होत्रकाणां शस्त्रं भवति। ठ। तं मह्नां इंद्र नस्यांहदिति यत्र होता दीनमस्कृत्तौ शंसेत्। तं मह्नां इंद्र नस्यांह इत्येतत्सूक्तं मैत्रा ८५

वरुणस्याहीनसूक्तस्थाने भवति। यत्र यस्मिन्नहनि होतार्हीनसूक्तं शंसेत्तत्र तथा। नवमेऽहनि विश्वजिन्महाव्रतयो

श्च। यद्यपि चतुर्विंशमिति विषुवति विश्वजिति महाव्रतीयमहानीति श्रुतेः। तथाप्यविशेषादहीनसूक्तानि शस्यन्ते काहि

कानि शंसन्तीति श्रुतेः॥ ७॥ त्वं हि यत्पितरश्चिन्न इंद्रायेकविंशतिश्छंदोमेष्वपुरस्तात्प्रगाथस्य। त्वं हि यत्पितरश्चिन्न इंद्रेत्येता

आ कू ८ एकविंशतिर्ऋचश्छंदोमेष्वपि पुरस्तात्पर्यासस्य मैत्रावरुणः शंसेत्॥ ८॥ मा चिदन्यद्वि शंसत मा त्वमभि प्र मित्यस्य

स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ दशमेऽहनि। मा चिदन्यद्वि शंसत तस्य स्तोत्रियः प्रगाथः। मा त्वमभि प्र मित्यनुरूपः प्रगाथः। ए

तौ दशमेऽहनि। अस्य मैत्रावरुणस्य भवतः। अस्येति वचनात् स्वाया नो रथंतरक्रियायां वामदेव्यस्य सामवास्य भवति॥ ८॥

आ धूर्ष्वस्मा इति च द्विपदा। आ धूर्ष्वस्मै दधता श्वानिति मैत्रावरुणस्य द्विपदा भवति॥ ८॥ श्रीः कं नव्य इति ब्राह्मणाच्छंसिनो

नुरूपादनंतरः प्रगाथः कद्वानेकाहिकस्य स्थाने। उरुं दशमेऽहनि मैत्रावरुणस्य माध्यंदिनमनंतरं ब्राह्मणाच्छंसिनमुच्यते।

कं नव्यो अतसीनामिति अयं प्रगाथो ब्राह्मणाच्छंसिनो माध्यंदिने भूतरूपादनंतरो नान्यस्मानु द्विनः। तन छंदोमेष्वाकद्वा।

नितितस्य संज्ञा । एकाहिकस्य स्थाने ऽस्य काहिकनिवृत्त्यर्थं वचनं ।ठ। ब्रह्मणो नइतिचोक्तमुखीया । ब्रह्मणा तेब्रह्म युजा युजन
ज्मीति उक्तमुखीया सवति । वशाक्षाद नंतरामेव । ततइयमपिनद्धिः शस्यात छंदोमस्य । यदा षष्ठे यस्य सूक्तं तदा षष्ठे यस्य उक्तमुखी
यतरयोरिति श्रुतेः । इयमेव युक्तावचनाच्च ।ठ। उदुब्रह्माणीति सदा पर्यायः । उदुब्रह्माण्यैरत श्रवस्येत्यहरहः पर्याय ए
86 व स्तवति । छंदोमेषुत्तनद्धिः शस्यात स देवास्य पर्यासस्य विनियोगात् ।ठ। वयं घत्वाकई वादति स्तोत्रियानुरूपो द्वती
यहनि । वयं घत्वा सुतावंतः । कईवेद सुते सचेति स्तोत्रियानुरूपो द्वतीय स्यवतः ।ठ। प्रथमयोश्च छंदोमयोः । पूर्वोक्तावे
व स्तोत्रियानुरूपौ प्रथमहिती याया छंदोमयोः ।ठ। विपर्यस्तौ तु मध्यमे । तु शब्दाद्विशेषार्थः । सायं विशेषः मध्यमेछं
दोमपूर्वोक्तावेव स्तोत्रियानुरूपौ विपर्यस्तौ भवतः ।ठ। यदिंद्र प्रागपागुदगिति वा स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ । यदिं
द्र प्रागपागुदगिति प्रगाथः स्तोत्रियः । अपरिष्व्रोनुरूपः । एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपग्रहणमवि
पर्यस्तार्थो ।ठ। अध्वर्यो वा सरा तंद्रायत्या सामभिप्लुता एकादशशांसत्रा तृतीयद्वती ८६

यस्त्वनाद्वयंविधिमेधामेव्छंदोमनसवति। पूर्वण्वनुसवति।ठ। विश्वाः पृतनाइति स्तोत्रियः। विश्वाः पृतनाअभिभूततरंनरमि
तिस्त्वंनुथेहनिस्तोत्रियःकार्यः।ठ। तमिंद्रंजोहवीमिमघ्वापायितमादोस्मात्रस्माज्जत्यनुरूपः। तमिंद्रंजोहवीमिमघवान
मुग्रं। मघ्वापायितमहः। अस्मात्रस्मादिंद्रधस इतिसंस्तोत्रियोनुरूपः।ठ। कदावसोस्तोत्रंहर्यतआवाशावि वाचइतितृचो। कदा
वसोस्तोत्रंहर्यतआ। यावाचाविवासामृध्वदाचः। एतोशिल्पतृचोसवतः।ठ। यएकइद्धव्यइतितृचस्तोत्रियो। यएकइद्धव्यश्चर्ष
णीनामिंद्रतंजसस्तरूंचतुर्थेहनि।ठ। इंद्रायमदायमद्मादहीतिस्तोत्रियानुरूपो। इंद्रायमदायवाद्दुधं। मादमदेहिन्नोद
दिरित्यतोस्तोत्रियानुरूपौपंचमेहनिसवतः।ठ। आयाहिकृणवामतानइंद्राशितइतितृचो। आयाहिकृणवामत।
यानइंद्राशितोडनइत्येतोशिल्पतृचौपंचमेहनिसवतः।ठ। यस्मिन्विश्वशृंगइतिपंचमे। यस्मिन्विश्वशृंगाहैवसानसी-इत्ये
तत्स्तोत्रियादरस्यपंचमेसवति।ठ। सुरूपकृत्नुमितिस्तोत्रियानुरूपो। सुरूपकृत्नुमूतयइत्यतोस्तोत्रियानुरूपौष
ष्ठेहनिसवतः।ठ। त्वयावयंमघवंनितितृचो। त्वयावयंमघवन्पूर्व्येधनइत्येतछिल्पतृचंषष्ठेहनि।ठ। अस्माइदुप्रतवसइति

हनि२

षष्ठे। अस्माऽइदु घृतवामेत्र राधेति स्तुक्कमित्येतत्। सुरूपकृत्नुमूतय इत्यत आरभ्य षष्ठेहनि। ७। तदहीनसूक्तौ। नादेतदस्माऽ
दुघृतवमइत्युक्तं। ७। श्यावं तद्ध्वस्य रंश ग्धू स्तु शचीपत इति स्तोत्रियानुरूपो प्रगाथा उत्तमे छंदोमा। आदीं तद्ध्वस्य रंं। शग्धू
स्तु शचीपत इति स्तोत्रियानुरूपो प्रगाथा उत्तमे छंदोमे य स्त्रश्च मयोरद्धो: शस्त्रं तच्च समानी। ७। त्वंम हाँ इंद्र यो ह्नु च्छ अही
नसूक्तस्य स्थाने। त्वंम हाँ इंद्र यो ह स्तोष्मेरित्येतत्सूक्तं स्यात्। अहीनसूक्तस्य स्थाने शस्यात। ७। इंद्रं स्तवतिः छंदोमेषु पर
स्तात् पर्यासस्य। इंद्रं स्तवा नृतमं यस्य माह्नेत्येतत्सूक्तं त्रिष्टुपि छंदोमेषु उरस्तात् पर्यासस्य स्थाने भवति। ७। उद्घेदभि श्रुतामघं वृषभं नृ
र्यं स्यपस्मि इति स्तोत्रिया नुरूपो प्रगाथो दशमेहनि। उद्घेदभि श्रुतामघं वृषभं नर्यापसमिति स्तोत्रियानुरूपो प्रगा
थो दशमेहनि क्रियेते। ७। त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मस्तृपदिति स्तोत्रियः। त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मस्तृपद्यं वा स्तोत्रियो
दशमेहनि ब्राह्मणा छंसिनो भवति। ७। उत्तमा चतमिं इंद्रो दधीचो अस्थभिः। प्रतना इत्यनुरूपः। उत्तमा च त्रिकद्रुकीयस्य। तमिं
द्रं जोहवीमि मघवानमुग्रं। विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरमित्यपसंहायानुरूपः। ७। यस्मान्न ऋते विजयन्ते। यस्मान्न ऋते व्यायसं ८७

एतौस्तोत्रियानुरूपौप्रगाथौभवतः ५

द्विपदा

हस्तंसुदक्षिणमित्यग्राद्विपदागृह्णातिर्ऋग्विधस्तुशंसनयोग्यत्वेपिनापराग्रहणत्वद्या।ठ।कइंद्रोवामुत्यच्छावाकस्यानुरूपादनंत
रःप्रगाथः कइमानिकाहिकस्यस्थाने।कइंद्रत्वमयाक्तंइत्ययंकइमान्प्रगाथः।अच्छावाकस्यानुरूपादनंतरास्तवतिअच्छावाक
श्चिकाराग्नतरागप्रायणीयादयनीयावितियावत्।ठ।उरुंनइतिचोक्तमनुस्वरीया।उरुणनालोकमनुनेषिविद्वानित्युक्तमुखी
यासवति।ठ।अस्तिताष्ट्रत्वतिसदापर्यासः।अस्तिताष्ट्रवदीधवामनीयामित्यहरहः पर्यासः।ठ।त्वामिदाद्ययमनमिदाह्य
इतिस्तोत्रियानुरूपोप्रगाथो।त्वामिदाह्योनरः।वयमनमिदाह्यइतौ।ठ।अप्वर्यांप्वरुतमानीतिद्वितीया।अप्वर्यांपुरुतमा
न्यस्माइतिसूक्तंद्वितीयेहन्यतकस्यां।ठ।तरणिरित्तिराषास्तिरितिस्तोत्रियानुरूपोप्रगाथो।तरणिरित्सिषासतीतिस्तोत्रियः।
तारासितवाविदद्वसुमित्यनुरूपः।ठ।यउजिष्ठइतिहतीयायउजिष्ठइंद्रतेसुनानाद्याइत्यतसूक्तंयत्या।त्वनशास्यनसदृ
तीयदनिसवति।ठ।योराजानकिष्टमितिस्तोत्रियानुरूपोप्रगाथो।योराजाचर्षणीनामितिस्तोत्रियानकिष्टंकर्मणान
शदित्यनुरूपः।ठ।सचायायरिंद्रइंद्रत्सोममभिमंपिबतिस्तृचो।सचायायरिंद्रश्चर्षिषइएतिस्तृचः।इंद्रत्सोममिमंपिबतिस्तृचः।

एतोह्विल्पष्टचो। ७। सं चाह्वजग्मुरिति चतुर्थी। सं चाह्वजग्मुर्गिरइंद्र पूर्वीरित्येतत्सूक्तं। चतुर्थेऽहनि ... क्तेन स्तोत्रियादिना सद
भवति। ७। स्वादोरित्थाहि सामाम इति स्तोत्रियानुरूपौ। स्वादोरित्था विषूवत इति स्तोत्रियः। इत्थाहि सोम इन्मद इत्यनुरूपः।
७। यच्चिद्धि सत्या ... यत्त्वं शतक्रतविति तृचो। यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति तृचो। अव यत्त्वं शतक्रतविति तृचः। एतोह्विल्पष्टचो। ७।
कदाचन स्तरीरसीति पंच साम। कदाचन प्र युच्छस्याणि ब्रह्मेति पंचम महनि भवति। ७। गत्त यदिंद्र इति स्तोत्रियानुरूपौ। गत्त
यदिंद्र रोदसी इत्येतावाम्नायक्रमेण स्तोत्रियानुरूपौ भवतः। उत्त यदिंद्र इति स्तोत्रियस्तृचः अनुरूप इत्येवं नाकेकथं ना
मछंदागानां स्तोत्रियक्रमान्याहतथैवइत्थं ... अनुरूपः स्यादिति। ७। विदुष्टे अस्य वीर्यस्येति तिस्रः। विदुष्टे अस्य वीर्य
स्य पूरव इत्येतास्तिस्रः शिल्पं। ७। आ म... द्धिरिति षष्ठा। आ सद्धिद्धि दुहितुर्नप्त्यं गादित्येतत्सूक्तं ... वाकै च शिल्पं षष्ठेहनि
भवति। ७। तदहीन सूक्तं। आ सद्धिरित्येतत्। ७। नकिष्टं न त्वा ... हं त इति स्तोत्रियानुरूपौ प्रथमच्छंदोमा। नकिष्टं कर्मणा
नशदिति स्तोत्रियः। न त्वा ... हं ता ... इत्यनुरूपः। एतौ प्रथमच्छंदोमे भवतः। ७। उत्सयं ... वदिति मध्यमा। उत्सयं ... व ८८

च्चनइति तिस्रो विराजोऽनुरूपो मध्यमे छंदोमे सवनतः। ठ। गायत इंद्र त्वया मद इत्यन्नमायत इंद्र त्वयामद इति तिस्रो विराजोऽनुरूपोऽत्तमे
छंदोमे सवनतः। ठ। मार्ध्वप्रगाथाः। त्रिष्टुपि छंदोमेषु याज्याः। ठ। इ छंतित्विति छंदोमेषु पुरस्तात्पर्यासस्य। इ छंतित्वा सामान्यास
समवाय इत्येतस्मृक्ते त्रिष्टुपि छंदोमेषु पुरस्तात्पर्यासस्य स्तवति। अयावाजमिति च द्विपदा दशमेऽहनि। अयावाजं देवहिते
सनाम मदेम द्विपदा सवति। ठ। एकाहिकं च पूर्वे। ऐकाहिकमाग्निष्टोमिकं नु यज्ञो हि ध इत्येष पूर्वं द्विपदायोरैकाहिकायाः च श
स्तं द्विपदायाः अनंतरं प्राक्पर्यासात्। ठ। अंतरेण प्रायणीयोदयनीयो कद्वंतो त्वा कमुखीयाश्च। तिप्तष्टीयं च बृहती का
रं च बार्हतानां। कुर्यादिति वा काश्यपः। सर्वत्र चकारः साहचर्यसमुच्चयार्थः। ठ। अंतरेण कमुखीयां सूक्ते चावापस्था
ने। अंतरेण कमुखीयां प्रतिहोत्रकं सूक्तं च प्रक्षेपः पर्यासस्यावापस्थानं। ठ। पृथ्वा सूक्तानि शस्त्रिविन्वादौ होत्रकाधिकारो
नुवर्त्तते। पृथ्वा होत्रकविहितानि सूक्तानि माध्यंदिनसवने त्रिष्विवतिदिश्यंते। शिल्पवद् बलभिदः पृष्ठ्यविकार इति प
त्रुहा उरुक्ता तनद्वनसिद्धति। यदन्यास्तिस्रो विराजोऽनुरूपास्यां तेचेत्यश्च तत्स्वोत्प्रतीयते तिपरिस्ताप्रणमिह्यपि समानं। ८८

कस्थाने इति क्वचित् २

स्तरूपग्रहणात् प्रातःसवने पार्ष्ठिकानां स्तोत्रियाणां सिद्धिः। दाशराच्यं एवमेव। अहीनसूक्तानां स्थाने द्वितीयादह्नः सूक्ता-

नि। यान्यहीनसूक्तानि संज्ञाविशिष्टानि पृष्ठ्ये सिद्धितानि तेषां स्थाने द्वितीयादह्नः सूक्तानि स्युरिति। अन्तरं मैत्रावरुणो-

क्थ्यं शंसाम स्तोम यज्ञ इति द्वयोर्यद्युत्तरं तन्मैत्रावरुणस्याहीनसूक्तानां स्थाने भवति। प्रथमाच्छावाकस्य रसाम सु। प्रथम-

त अच्छावाकपार्ष्ठिकाश्च रसामसु होत्रकाणां शस्त्रं भवति। चतुर्विंशे तिजिति विश्वजिति महाव्रते च

यावतु। चतुर्विंशादिषु पृष्ठ्यं षडहं स्तुवन्ति। पूर्वं सूत्रपाठपादानं प्रथम मधिकरणमुत्तरं। इदं तु तद्विपरीतं क्रियते। कार्यार्थं

तद्धि तत्कार्यं प्रातःसवनेन पृष्ठ्यास्तोत्रियाः। विश्वजितिसर्वपृष्ठे। इत उत्तरं यद्युच्यते तद्विजिति सर्वपृष्ठे भवति। परोक्ष

पि वक्ष्यमाणं भवत्येव वालखिल्या इति सिद्धवत्पादशानु। अपांक्त पृष्ठानि प्रमुञ्जंति। तत्राप्येतद्भवति। महाना

म्नीनां मैत्रावरुणं स्तोत्रियानुरूपौ स प्रगाथौ कं दहं तं प्रगाथं वैरूपस्य ब्राह्मणाच्छंसी रैवतीनामच्छावाकः। ता वच्छावाकः

कद्वंतं च शंसति। वालखिल्यास्त्रिविहृता मैत्रावरुणः षट्सूक्तानीन्द्र निहवं परिहाप्यानाविश्वमाजा प्रसजति च प्रगाथं। ८९

शंसतीति वाक्यशेषः। २

ब्राह्मणाच्छंसी वैरूपस्य स्तोत्रियानुरूपौ कद्वंतं प्रगाथं च शंसति। २ रैवतीसंज्ञिकानां स्तोत्रियानुरूपौ २



89

दर्शयति ४

वालखिल्या अस्तिप्रवः सुगाध्यमङ्गत्या रत्याप्र इन्द्रसक्तानीद्वनदीयएदि हीतीद्वनिहवंपरिद्धाध्यानाविश्वमस्तोमयमइतिचप्रगाथ
परिद्धाध्याज्याभाश्वविहृतामैत्रावरुणः शंसति। इदविहारप्रतिषेधदन्यत्रविहृतानामेवशंसनं। ८। वृषाकपिमृतेकृंतापम
न्यूरवं ब्राह्मणाच्छंसी। वृषाकपिंविहितासात्तारस्तद्धातायतत्तुते कृंतापेनत्यर्थः। इत कृंतापमितिचबुवन्॥ वृषाकपेः सर्वत्र
कृंतापसाहचर्येतत्ताय ऋत्वम्भाकाणरूद्धारसत्र कृंतापस्यापिसवति। अन्यूंखमितिलोकूः। वृषाकापनिर्निंन्यूरवंदर्शयति। चबुवन् ४
एवंलक्षणंब्राह्मणाच्छंसीशंसति। ८। द्योनेयइंद्र इत्यवयामरुतस्तानविष्णुत्र्यंगमच्छावाकः। द्योनेयइंद्राभिस्तूमार्येइति
विष्णुन्यंगास्यमच्छावाकएवयामरुतः स्तानशंसति। ८। अन्नूरक इतिसाममस्तक्तंमैत्रावरुणस्य। अन्नूरंकारयिणतरयी
णमितिसाममस्तक्तास्यंमैत्रावरुणस्यसवति। ८। योजात इतिब्राह्मणाच्छंसिनः। योजातएवप्रथमोमनस्वानित्यतस्तकं
ब्राह्मणाच्छंसिनः साममस्तक्तास्यंशस्यंसवति। ८। प्रघान्वस्येत्यच्छावाकस्य। प्रघान्वस्यमहतोमहानीतिसाममस्तक्तोमच्छावा स्या २
कस्यशस्यंसवति। ८। साममस्तक्तानिशस्त्वाहीनस्तक्तानिशस्त्वकाहिकीत्तिः परिदधति। साममस्तक्तशंसनादनंतरंअहीन ७५

छ२

सूक्तानांशंसनंकृत्वाततोहोत्रकाएकाहिकीभिर्ज्योतिभिः परिदधतिं ध्याएकाहे पर्यासनीयास्ताभिः परिधानं कुर्वंतीत्यर्थः ॥ ठ ॥
एकाहस्तु तस्यैकाहिकान्पर्यासान्ब्रूयुर्महीनसूक्तेभ्यः । एकाहस्तु तस्य विश्वजितः सर्वपृष्ठस्यैकाहिकान्पर्यासान्सकलान्
वा ब्रूयुर्महीनसूक्तेभ्यः । शंसेयुः ॥ ठ ॥ उक्थेषु क्रियमाणेषु वालखिल्या वृषाकपि विश्नुन्यूंगमित्येकद्व्यपरिशिष्टान्मध्यं
१० दिनेषु शंसंति । विश्वजिदधिकारोऽनुवर्त्तते । विश्वजित्युक्थेषु क्रियमाणेषु माध्यंदिने सवने वालखिल्या वृषाकपिं वि
श्नुन्यूंगमित्येतदुक्तत्रयं येष्वन्यरिशिष्टान्माध्यंदिने सवने होत्रकाः शंसंति ॥ ठ ॥ पृष्ठ्यादह्न उक्थानि । विश्वजिति पृष्ठ्याद
ह्न उक्थानि स्युरिति ॥ ठ ॥ अथ यदि षष्ठाह्निकं तृतीयसवनमसर्वपृष्ठस्य ह निष्कदिष्टं स्याद्द्वितीयादह्न उक्थानि । प्रादृशांतयोपि
प्रविनाप्रघीतदर्थं अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः । यदि येशाख्यापि तृतीयसवनं दशाप्रेत्तेतज्ञापितुं नाहः । प्रादशाषष्ठा
हानयस्तु हर्दमित्यादौ । षष्ठाह्निकं तृतीयसवनं असर्वपृष्ठस्य स्मिन्नहनि ष्कदिष्टं । तद्यथा वाजपेयस्तु रुषमेधगर्गत्रिरा
त्रपंचरात्रादिष्व द्वितीयादह्न उक्थानि स्युरिति ॥ ठ ॥ पराह्णएकाह प्रतिशिलानि क्रियंते । पराह्णएके विश्वजिति प्रतिशिल्पा ८०

नाह्नः पृष्ठ्याहाद् इति वा पा ८४।३

निवह्यमाणं निष्क्रियंते ॥ ७ ॥ उक्तं च वालखिल्या मैत्रावरुणः पिबा सुतस्य रसिन इत्यैंद्रान्प्रगाथान्शंसति । मैत्रावरुणस्य प्र
तिशिल्पं क्रियाच्च ॥ त ॥ उक्तं च वालखिल्याः पिबा सुतस्य रसिन इत्यैंद्रान्प्रगाथां छंसति । यावत्य ऋद्धियंत प्रगाथस्तौपितावत्यः
प्रतिशिल्पश्च नानु ॥ ततामध्यंदिनसवनषड्विंशतिप्रगाथा छंसति । तृतीयसवनत्रयस्त्रिंशतं ऋचां । तत्परिमाणत्वानु ॥ पिबा
सुतस्य रसिन इति । अथ यदिंद्र प्रागपागुदगिति सप्त । गामेता घातध्रुवा स्तृणामित्येकः । उत्तरंश्चणस्त्वन इति नव । तेरोत्सिर्वं इति
सप्त । या राजा चर्षणीनामिति त्रयः । विश्वेन्ना विश्नुरित्येकः । बार्हताः प्रगाथाः । प्रतिशिल्पत्वानु ॥ ७ ॥ वृषाकपिसूक्तस्य ब्राह्मण
छंसी द्वामदा त्यतिपंक्तीरैंद्रीः शंसति । वृषाकपिसर्क्तं तापसूक्तस्य वृषाकपिसंमिता एवन्नूं खवर्जिता इंद्रामदाय्येत्येव
मार्द्धः पंक्तीरैंद्रीः शंसति । इंद्रामदायतिस्वच्छ द्वेशा । मादारिच्छेतितिस्रः । अस्माकमिंद्र हिनइत्येका । अस्माद्ध्काद्युंवनइ
त्येका ॥ प्रात्रस्मा उपसुष्टुतिमितिषट् । उज्जातमिंद्र तेशवइतितिस्रः । आन्तसुशिप्रदंपते । कन्या वारवायतीतिद्वा । नकिर्दे
वामिनी मसीतिचा नूनं तं नव्यमिति स्वात्तमायाः पंक्तिरिति द्विपादशातु ॥ ७ ॥ विष्णुन्यं गामवीछावाकः । अछावाकस्तु प्रतिशिल्प

८।३

क्रियायां विश्वजित्यंगमेव शंसति ॥ ५ ॥ इति पाराशरपृष्ठे ॥ इति पृष्ठकमेतत् परोक्षपृष्ठे भवति ॥ ६ ॥ अथ विश्वजिच्छिल्पे । अथानं
तरं विश्वजिच्छिल्पायाधिकारः स उच्यते ॥ ७ ॥ एकाहिकान्यृगाथा ॥ स्त्रा वालखिल्या वृषाकपिं विश्वजित्यंगं नानास्थानदिष्टं च स
वेशस्तोत्रान् ॥ एकाहिकान्यृगाथा ॥ स्वानाताता नंत शंसेत् ॥ वरुणो वालखिल्याः शंसति ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिं ॥ ७ ॥ वा
९१ का विश्वजित्यंगमिति ॥ ८ ॥ नानास्थानदिष्टं ॥ एकाहिकवचनमपि श्रामस्थे वविश्वजितोऽधिकार्थे यद्यपि श्रुतो मैत्रावरु
रूपो शस्त्रा वालखिल्याः शंसतीत्युक्तं । तथापि पूर्वकालमानं तत्र विश्वजिति प्रकारान्तरं प्रगाथस्याः शिल्पविधानं । अंगं
सु.५४ त्विवाक्षु सुखीयायाः परिभाषितत्वात् । स्त्रा वालखिल्यादीन् शंसतु ॥ ९ ॥ चतुर्थं च वालखिल्यानां । स्त्र पादवालखिल्यानां च
तुर्थे वं भवति ॥ १० ॥ सामसूक्तानां दीनसूक्तानां पर्याप्तानां त्रीन् त्रीन् स्तोत्रान् होत्रकाः शंसंति । सामसूक्तानां त्रय मु पादर्थाद्वी स्त्रवास्त
प्सा होत्रकाधिकारे पुनर्होत्रनानास्थानदिष्टार्था ॥ ११ ॥ इति विश्वजिच्छिल्पविकारः । य एष विश्वजिति त्रीन् त्रीन् स्तोत्रान् होत्रकाः शंसे
ति सामसूक्तानां यथा [illegible] यथं स्व शंसनं त्रय स्तोत्राः । एवमदीनसूक्तानामपि पर्याप्तानामपि विकारान् नियमन्तरस्तु विकल्प ८२
होत्रका विश्वजिति सामसूक्तादीनां त्रीन् त्रीन् स्तोत्रांश्च संति ॥ २
हविकयरुए ॥ २

नविश्वजिच्छिल्पग्रहणं द्वादशाहेऽपि यथा स्यात् ॥ निविद्धानीयंष्टचाग्नायस्य निविद्धीयते तान्निविद्धानीयां स्त्वा नु होता
शंसेत् ॥ आयद्भुवस्या दुवासनकारुरिति द्वा अनुत्तमा तमघवं न किञ्चित्तिच्यका ॥ कया शुभीयमेव द्वचः क्रियता अनुत्तमा
तङ्इति परिधानीया ॥ त्वरा ः ष्ट्वर्गः शस्त्वा यज्ञास्मिन्नुधीयते निविदित्यविशेषेणोक्तत्वात् ॥ स्तुवार्यदीति द्वचं स्तुवार्यदि
मरुत्वतीयायास्मिङ् इति नासानदिष्टस्य यस्त्वच श्रोदितः ॥ सायमेव कर्तव्या निविद्धानी यज्ञति ॥ यस्य ज्ञानतिच्चस्कं ॥ ये
यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इत्येतत्सूक्तं नियमता नद्वचः स्तुवार्यदीति द्वचस्येकां शस्त्वा तत एतत्सूक्तं ततः परिशिष्टं
मति ॥ स्वस्ति ना मिमीतामिति द्वचं निविद्धानीयं ॥ स्वस्ति ना मिमीता मश्विना भगइत्येतं द्वचं नियमतः ॥ सा मूल्हिकेवल
ह्लिकेवा तृतीयसवने निविद्धानीयं कर्तव्यं ॥ द्वचवचनं विकल्पबाधार्थं क्रियते ॥ एवयामरुत् अश्वद्वचं ॥ शवा मदइत्य
वयामरुत     द्वचं शंसेत् ॥ चकारो मारुतान्तर्वणस्य सम्मुच्चयार्थः ॥ यथास्तोमं प्रातःसवनं ॥ प्रातःसवने यज्ञे
विश्वजित इत्येषां पंचानां स्तोत्रियाछंसति ॥ तस्यापवादः ॥ यथास्तोमं छंदोगवचनाद्धोत्रकाणां च प्रातःसवने

भवति। पश्चात्प्रातःसवनस्य वचनं विकल्पनिवृत्त्यर्थं। ठ। द्विरित्युद्देशग्रहणस्योच्चरं प्रैषार्थं। होत्रकाधिकारोनुवर्त्तते। ततः अन्या
ध्यायिकं उच्चः प्रैषमित्युक्तं भवति। उद्देशग्रहणस्य विधिं वक्ष्यामः इति वाक्यशेषः। उच्चैः प्रैषशस्त्रं भवति। वक्ष्यमाणेन विधिना।
ठ। आज्यानामाद्यांश्च तृचान्॥ निविद्धानवचनसामर्थ्याद्दोषपरिहारेण सूक्ते। होत्रकाश्चाज्यानामाद्यांस्तृचाञ्छंसेयुः। ठ।
निविद्धानानामुत्तमान्॥ निविद्धानीनां सूक्तानामुत्तमांस्तृचान् होतारः शंसेयुः। ठ। एकैकमितरेषां सूक्तानां शिल्पानां च यानी
तराणि निविद्धानन्यत्रैतिरेकाणसूक्तानि तेषामेकैकां शंसेयुः। शिल्पतृचानां च। ठ। षष्ठस्य तु समानं विश्वजिति छिल्पेन शि
ल्पानां॥ षष्ठस्याह्नः समानं विश्वजिता शिल्पेन शस्त्रं। शिल्पानां षष्ठग्रहणाद् अन्यत्रापि षष्ठेऽहनि शिष्टामसंख्या शिल्पानामे
वसावार्ष्यात्रारंभः। सर्वेषु सवनेषु ग्रावस्तोत्रवादीन अदशरात्रेऽपि षष्ठलद्वा। नशब्दात्षष्ठ शिल्पाविद्यागान्याय्यः। ठ। नाभानेदि
ष्ठस्य। समानमेव विश्वजिति छिल्पेन। होत्रकादारंभः। ठ। एवयामरुतश्च। समानं विश्वजिति छिल्पेन। ठ। यदि गवामयनेब्रा
ह्मणाच्छंसि नेष्टाग्निष्टुवते एंद्र ष्टुप्रगाथे ष्टुतीवन्नेमन्नायाया तस्यधुर्यमित्रस्तुवंते सस्तोत्रियः शुः स्तोत्रियोनुरूपः। यदि ९२

अत्यप्राशिष्टत्वादिति पा० ७४ २

र्वकारिणो गवामयने ब्राह्मणाछंसिन तदीयायन्नाम्नायप्राप्तिं प्रवर्तते । इन्द्रप्रगाथे शस्त्री वर्त्तमन्नायायातयेप्नुः । ततो ब्राह्म
णाछंसिनायाविज्ञायर्ष्व उच्यते । यस्मिन्नस्तु वातछंदोगाः मण्डलस्तोत्रियः कार्यः । श्वास्तोत्रियो नुरूपः कर्त्तव्यः । नष्टे ष्ठ
न्नायातनं तत्र स्तोत्रियान्नुरूपाणां परिशिष्टत्वात् । एकोनविंशातरवाक्ष्ममन्नायातनं । तत्रचन्दुरुन्तरं शतं प्रगाथानामै
न्द्राणां विद्यते । चन्द्रः शतमेन्द्रा बार्हताः प्रगाथा दाशतयीष्विति छंदोगानां । अमं गव्यशं सिमइत्येकः । ततः सप्तसु श्चमि
द्धि ह वामहेत्र्यादश । मा प्रुवा स्तीयांतत्र उद्वरतु । उदुत्यद्दे र्भितं वप्तुशिरिप्यकौ । द्रोणमाचिदञ्च्हिति स्मृतौ । पिबासुत-
स्यतिदश । यदिंद्र प्रागपागुदग्न्यग्वास्ताघात ध्रुवत्येकः । न हि तशूरराधसः । नसोमइन्द्रइतीत्यन्त । तरोभिर्वो विद इतिसप्ता
यागाडेतित्रयो । ज्ञयाविश्वेनावित्र्युरित्येकः । तंवादस्मं त्रपंचम्युरा । नाविशाभिति त्रयः । त्वामिदाह्योयश्चत्वारः । स्यादेको
त्वम्मदानिति । संमातपंतिकवायोर्विज्ञेयाः सप्तविंशतिः । वालखिल्ये प्रगाथा यष्टिइंद्रानविवर्जिता । नकिः सुदास
द्राचकाद्यावापिन्द्र हर्दिंद्राया । एवमेकवती यज्ञन हितविपरीतनः । स्यदितौ च विज्ञेया बृहत्यां त्वम्म हौत्रसाम सर्व एव

रु
पिकर्त्तव्या नान्यथास्ति वक्तुः शतं। अथ उज्ञास्वाश्वपासा वाँछो। दाग्येगणान्नाज्ञ वत्तु। अथर्वति देवपरेज्ञेयाः पंचदशाधिकाः।
छ। यदि वा षट्प्रगाथ नाएत दपिपरमतमेवा यदि गाञ्चह्यातु कदाचिच्छंदोगाः गवामयनेतत्सज्ञति षुव संवत्सरसत्रेषु
तवप्राग्नि स्तुवतः षट्प्रगाथेन स्तुः। द्वादशाहविवत्सामिति छंदोगानां वचनं। तस्मिन्नाद्व वक्ष्यमाणाः षट्प्रगाथा अन्ये संप्र
93 त्याक्तृचाः। छ। हृतीयदहनिद्वदृत्यः। यदि गवामयन इत्यस्मिन्नपि कल्पे हृतीयदहनिद्वदृत्यो न दंति। विकल्पार्थं सूत्रं नस्मात्ते
श्चस्तोत्रियक्रिया हृदत्यएवास्तु रूपः। एवं सति षष्ठस्यापि विकल्पनानुयातनं नित्यं सिद्धवेन्नायातनां। हृतीयदहनिद्वदती
विकल्पाः। चतुर्विंशाभिजिति स्वरसामसु नित्याम वर्त्तनं। न प्रायणीयप्रायणीयमतिरात्रसु ण ह्याति सत्रातिरिक्ता तु न छे
१अदेशांतु दामष्णुत्रीतिदशोत्र नित्यमिदं च। छ। तं त्वा दस्मं तत्वा या म्यासि प्रवः। प्र सुश्रुतमात्वा सदस्वमा मं ह्वरिंद्राया राजानकिंछं
नत्वाष्टदंत स्वमिंद्र यज्ञा स्वर्मिंद्र प्रन्नर्त्तिष्ठ पिबा सुतस्य रसिनाध्वर्यो द्रावयति वा। तं त्वा दस्म मृतीषदृ मिति स्तोत्रियः प्रगा
पृः। तत्वा यामि सुवीर्य मित्यनुरूपः। अत्विश्रवः सुराध समिति स्तोत्रियः प्रगाथः। प्र सुश्रुतं सुराध समित्यनुरूपः। त्वाता एप्र

मन्चाय ४

सद्रसमाज्ञानमिति स्तोत्रियः प्रगाथः। आ मंद्रैरिंद्र हरिभिरित्यनुरूपः। यो राजा चर्षणीनामिति स्तोत्रियः प्रगाथः। नकिष्टं
कर्मणा नशदित्यनुरूपः। न त्वा बृहंतो अद्रय इति स्तोत्रियः प्रगाथः। त्वमिंद्र यशा असीत्यनुरूपः। त्वमिंद्र प्रतूर्तिष्विति
स्तोत्रियः प्रगाथः। पिबा सुतस्य रसिन इत्यनुरूपः। षाळेते प्रगाथाः॥ विश्वजिता दित्यव्रतं। विश्वजिति यदि छंदोगा आ-
दित्यव्रतास्यं साम कुर्युः। ततस्त्वामस्व रसाम्नि विश्वजितः स्तोत्रियानुरूपः कर्तव्यः॥ चित्रं देवानामिति स्तोत्रियानुरू-
पौ। चित्रं देवानामिति स्तोत्रिय उन्नारच्छो श्रद्धे ह हृदयं पीतिः सती यान्नुरूपस्य तितस्त्वं वीरेष्वम विज्ञाया तु॥ वि-
कल्पं वा। विश्वजिति ब्राह्मणाच्छंसिनो गवामयने यदि विकर्म मन्त्रा यातयेयुः। चित्रं देवानामित्यनयोरन्यान्वा यातयेद्व
ः प्रवृत्तत्वात्तु। तत्र यथाश्रुतमेव शस्यं॥ बण्महाँ अनुदुत्य दर्शतमिति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ विकर्मस्य। बण्महाँ असि
सूर्येति स्तोत्रियः प्रगाथः। उदु त्यं दर्शतमित्यनुरूपः। विकर्मास्य यक्ष्यमानपूर्वस्मिन्नध्यायमर्थः। इति विज्ञायते॥
इंद्र क्रतुमिति वा स्तोत्रिय इंद्र ज्येष्ठमित्यनुरूपः। प्रगाथग्रहणमत्र वर्ततां। इंद्र क्रतुं न आ भर त्वयं वा स्तोत्रियानि क-

ण्यस्य वान्यस्य वा। जर्ह्वं च विप्लववतः। स्तदेनोपदेशात्। इंद्रज्येष्ठं मत्रा सेरेच्चन्नरूपः॥ ८॥ पौरुमीळ्हं मानवं जनित्रं सारहाणं
छेयत तोधसण्ता अप्सी वर्त्तस्थान इंद्रकृता। वावाह्वं विप्लववतः। पौरुमीळ्हादीनि सामानि नामविशिष्टानि यद्द्वं विप्लव
ता सी वर्त्तस्थानन्यायातायसुः॥ ८॥ दाग। इंद्रकन्नं मत्रा सारत्योत्रव कृ पुंः। तत्रायमेवास्मात्रियास्सवति। जर्ह्वं विप्लववत
॥ ८॥ उक्थेषु विकारः। होत्रकाणामिति वर्त्तते। आक्रामाध्यं दिष्टु विकारो होत्रकाणां। अथेदानीं अथवसर प्राकृत उक्थेषुयः
94 प्राकृतो द्विकारः स उच्यते। तार्तीयसवनिकान्युक्थसंबद्धानि होत्रकसंबद्धानि होत्रकशस्त्राण्युक्थान्युच्यंते। तासा कमस्थं मे
त्रावरुणस्यस्योत्तम आदि सूत्रजातेन तद्दिषयो विकारः। विकारवचनाद उक्थं प्राकृतं त्यन्यार्थं दनि ब्राह्मणा। ८॥ सिनस्ता त्रि
या अनुरूपेणायाजनं॥ ८॥ अनुरूपादनंतराणि ऐंद्राणि जागतान्युच्यानि नित्यानि वाच्यत्र ष्षष्ठान्यानि। अन्येषां जागतानां
पक्षे विधानार्थं सूत्रं द्वितीयं नित्यवचनं नित्यपरिमाणाद्यावत्यवधारणार्थं। तत्र प्राकृतत्वोत्तथा निष्केवल्य संप्रदायात् अनुगेंद्रा
णि जागतानि लिख्यंते॥ ८॥ एवापतिं द्रोणसाचं सचेत समिति मित्रावरुणस्य द्वितीयदनि ष्टषाय स इति ष्टषाणत्रा इती ८४

यत्राश्वावतिप्रथमामाग्गोष्ठगच्छतीत्यश्ववत्। चतुर्थे जज्ञानएवव्यबाधतस्त्वध इति जातवत्। पंचमत्रनान्वदोदृप्रत्तोदाधता
वध इति द्वप्रस्ववत्। षष्ठे तत्त्वा दमिंद्रपरिषिच्यातमध्विति स्तन्दितिं मध्वीतिमहद्वत्। नवमेणवेवा पागपारसंतद्दूदध इ
ति द्यौः कंदद्रितित दमुष्य लोकस्य रूपं। चतुर्विंशत्याआदं गिराप्रथमं दधिरे वय इति मम विदन्तत्तोऽजनमिति संवत्। प्र
थमस्वरसाम्नियानइंद्रस्तिताऽजन इति द्वकाम्बुरिति कद्वत्। द्वितीयस्वरसाम्निनसयदिंद्रराद्सीइतितमींद्रधीति
कद्वत्। तृतीयस्वरसाम्निअवयत्वंशतक्रताऽइति कद्वत्। ॥ अथब्राह्मणाच्छंसिनः। एंद्राणिजागतानि। प्रवः सतांज्ये
ष्ठतमायसुष्टुतमितिट्टचं। द्वितीयदहनिाहस्तवज्रंसरतीतिवज्रवत्। तृतीयदहनिविविष्टिध्वन्तुप्रतिमानामाऽजसइति
त्रिवृत्। चतुर्थीयानीदामत्राख्याविपरुक्षुतेतिपरिक्रुध्यादिहागहीतिपरिवत्। पंचमविश्वेत्वास्मेयजताय हृष्णवइति
वृषसाय्यतिवृषस्तवत्। अष्टमेनानाहिंवाहवमानाजनाऽमऽइति धिषणातिविविषमद्दीतिमहद्वत्। नवमेत्रस्यश्रावानद्यः
समविश्रुतीं सरत्नरइति निष्टन्तिः। चतुर्विंशत्यापातनावंनसमनेश्वस्युवमितिसंपाध्वमितिसंवत्। प्रथमस्वरसाम्निस

त्यस्माकमिंद्रमुत्त्वा

द्वि

॰न उग्रप्टतनाइति एकचत्वालिंतिकद्दतु। अष्टा वाकास्यंड्राणिडागतानिद्वितीयदृनिश्रसितीमषंडु रुद्दुत मम्पियमितित्रेया
दश। वृत्रयदिंड्रशवसावधीरदिमिति द्रव्रदवतु। तृतीयत्यंसुमषंमदयास्य विंदमित्याष्टा। द्योश्चिदस्यामवाँ अहेस्वना
दितिपंच। ठवनस्यदंरथमितिरथवतु। चतुर्थेत्रदंसुवंवसुनः पूर्व्यस्पतिरित्येकादश। एता विश्वा सवनातूतुमाकृषइति
द्वात्रिंदं धनानिसं जयामिश्राश्वतइति ज्ञातवतु। पंचमस्त्रदंदांगणातष्ट्यमित्येकादश। प्रवोमहेमंदमानायांधसइति चेदे।
95 स्पार्हंगवामूधस्विति पश्चमतु। मप्तमतदास्मेनव्यमंगिरस्वदर्चतेत्याष्टा। अजातशत्रुमजरास्ववतीति च पंच। महिमान
मातिरदित्यावंतु। अष्टमपातमहविदायशंसिषंदरीइतित्रयोदश। महइति मदद्दतु। नवमस्त्वादिवद्दातम्प्रष्ठंस्व
इतिनव। दिवश्चिदस्यवरिमाविपप्रथइति चतस्यादिवइति तदमुष्यलोकस्यरूपमिति। चतुर्विंशत्यूंषुवाचंप्रमहेभराम
इत्येकादश। मानाअस्मिन्मघवन्पृत्स्वंहसीति द्विसमिंड्रायेति मंदतु। प्रथमस्त्वस्माग्निरुछामइंद्रंमतयस्वर्विदइतिनव।
श्रात्तदश्यमीति च तस्य। तव्हइत्कामिति कद्दतु। द्वितीयस्त्वस्माग्निमइन्महानिसमिथानीति च तस्य एमप्रवृत्रीरितिष्टा।तु १५५

नञिमितब्रह्मणोन्यका। इमां तद्धियमित्यका। मद्भ्युत्वाऽग्नरमित्त्रिका। कृणोतित्थ्यमेतिकदृतु। ऋती त्यस्वरसाम्नितम
स्य द्यावापृथिवीसप्तनामतिद्वा। उज्ञानपादवतिपंच। नवत्र्यंड्र सख्यस्तव क्तय इतिषट्। कृणानइतिकदृतु। सप्तमा
कृनिसेत्रावरुणस्य ब्राह्मणाछंसिन स्त्वेकाह्निकतत्रेवपन्नातु। घृतव्यानिताद्यावातिष्ठस्व। अस्तिजिद्विष्टवह्निश्वजिन्म
न्ये४ दावृतष्कत्तनुविंशिका। वा। तद्धितापादश्यातु। पृष्ठ्यातिष्ठवप्रथमयोर्दशमेवाहस्त्वेकाह्निकानि। अत्रमेवातिष्ठवि
क द्वितीयातु। तातीयिकानियत्र तदित्यारंसातु। विश्वजिन्मर्दश्याष्ठपारास्तपृष्ठस्वेच हेनेवंविद्यते। षाष्ठदृश्यसावातु। हृद
स्पृष्ठपारा स्तपृष्ठ स्यम्भ्व्यत्स कारविश्वजितिद्वितीया। दवा। उक्थ्याधिकारेऽउत्तव चनातु। नत्वस्मिन्नह्निसिनिसंघात
मापद्यमानजागतविशः। स्तामातिशंसनप्रकृत एत पांव क्रामिकाह्निकीसवतामपि। अह्नः सवनापादशेवस
क्रोत्रादित्यारंसातु। शस्त्रातिदेशापि यदा मक्रोत्रस्यप्राप्तिः। ७। प्रातावाऽज्ञाः प्रवः सरवायइति स्तोत्रियानुरूपौ। उक्थे
षितिवत्तीति। प्रावावाजाश्वसिद्यवइति स्तोत्रियः प्रवः सखायोअग्नयइत्यनुरूपः। गायत्रीषमैत्रावरुणायप्रणयंतीति

श्रुतः। अनुरूपादनंतरमवापतिंद्राणसाध्वंसत्वतसमिति तृचः॥ प्रथमप्राजेष्ठ दर्दिंद्राक्लो वांवरुणेति मैत्रावरुणस्या

हनि द्वितीये। प्रथमप्राजेष्ठ ह दृचांगसीरमिति सूक्तं। इंद्राक्लो वांवरुण सुम्नमापतिं मित्रावरुणाय ह णमितरयोर्नि

वर्णयर्थं। अहनि द्वितीयइति नियमार्थं॥ आवां राजानाविति पर्यासस्तृतीयपंचमयोरस्य छंदोमेष्व। आ वां राजानाव ध्वरे व

96 वृत्यामित्ययं पर्यासस्तृतीयपंचमयोरह्नो मध्यामछंदोमेनव द्वितीयेह्नि सूक्तं सदाव॥ पुनीषवामिती तत्तस्थापुनी

षेवामंद्र संमनीषामिति पर्यासः। इतरस्य दः सु द्वितीय चतुर्थषष्ठसप्तमनवामस्वा॥ प्रमंहिष्ठाय गायत ऋतान्म इति

स्तोत्रियानुरूपो प्रगाथो। ककुप्सु मैत्रावरुणायेंतृतीयेहनीति श्रुतः। अनुरूपादनंतरस्याव तिप्रथ सामागाष्वगछ

तीति तृचः॥ धीरात्वस्यं द्रावरुणा युवमध्वरायेनइति च तृतीयेहनि॥ अग्निं वोवृधंतमग्निं स्तोमानतिस्तोत्रियानुरू

पो गायत्री प्रमैत्रावरुणायप्रणयंति चतुर्थे हनिति श्रुतः। अनुरूपादनंतरा जज्ञान एव व्यबाधतस्पृध इति तृचः॥ रदत्प

थः श्रुष्टीवां यज्ञ इति चतुर्थे। रदत्पथो वरुणः सूर्यायेति सूक्तं। श्रुष्टीवांयज्ञ उद्यतः सजोषा इति वा ततः पर्यास इति चतुर्थे ।८६

अग्रायतित ४

धीरात्वस्य हिना जज्ञेषीति सूक्तं· इंद्रावरुणा युवमध्वराय ३

हनि।७।आतत्रअग्नइधीमहिमाअग्निर्यविस्तरग्निंतंमन्यइतिस्तोत्रियः।आतेअग्नइधीमहीत्येकासोअग्निर्यविस्तुर्हि
ड्येत्येका।अग्निंतंमन्येयोवसुरित्याकेत्ययंक्रमास्तोत्रियः।७।आतअग्नइत्यस्यानुरूपः।आतेअग्नइत्याहवितियनुरूपः।
पंक्तिस्तुमैत्रावरुणायप्रणयंतिपंचमेहनीतिश्रुतेः।अनुरूपादनंतरमनान्नुदात्तप्रसोदाधातान्वषडितिन्नृचः।७।प्रस्तुंध्यु
वमिंद्रावरुणायुवमध्वरायतिपंचमे।प्रस्तुंध्युवंवरुणामावप्रष्ठां।इंद्रावरुणायुवमध्वरायनइतितत्रःपर्यासइतिपंचमेहनि।
७।द्विपदाःसौषाष्ठसर्वेषां।द्विपदाःषाष्ठास्तोत्रियानुरूपतया सर्वेषांहोत्रकाणांनकेवलंमैत्रावरुणस्य।७।अग्नेत्वंन
इतिस्तोत्रियः।अग्नेत्वंनोअंतमइतिस्तोत्रियाद्विपदस्यचानवतिमैत्रावरुणस्य।७।चतुर्थ्यांतृतीयांकरोतिआम्नाय
क्रमेणयाचतुर्थीतांतृतीयांकरोति।७।अग्नेनवस्तुषमिधेत्यनुरूपः।अग्नेनवस्तुषमिधस्समिद्धइत्यनुरूपोभवति।७।विहृ
ताश्चवालखिल्याः।वालखिल्यान्नत्वोअभिप्रवःसुराधसमित्याष्टौ।सूक्तानितद्वंसनंविहारश्चेतिविधीयते।स्तोत्रियानुरूपो
शस्त्वावालखिल्याःशंसतीतिश्रुतेः।७।पदः।प्रथमस्सूक्तविहरति।विहारानामाग्रदीयस्यसूक्तस्याग्रदीयनपादाद्विनासे ६

३

तृतीय चतुर्थेऽस्त्र केशी स्राति। स्रक्रुरास्त्वृती येइतिवापाठः २

अयामान्नानं तस्मान्नियामनं प्रोक्तं नियमनञ्च्यूता। यज्ञः प्रथमञ्ज्यनेनाऽप्रथमह्विती। यन्च्येतोऽप्रथमह्विती। यस्य केपादे पादं विह
रनशंसंति। ठ। अर्द्धर्चोऽन्नाह्विती। य। अर्द्धर्चमर्द्धर्चं विहरन्। ह्विती। यस्यक्रशंसति प्रथमायारनं तारतृती यञ्च तार्य एव मुच्यते
। ठ। नवकृत्वृती। य। ऋच ऋच्चं विहरन् तृतीयस्यांक शंसति। ह्विचापेद्दं तृतीयस्य पंचमषाष्ठज्ज्यर्धः। ठ। उन्नामविपर्यास्यन्। उ
न्नामस्य शक्रं उन्नामोन्नं मिमसन्नमाष्ठमविपर्यास्य दृष्टमंशस्वामसन्नमंशां सन्। ठ। न थामा। दिवमा। दमा। दामा। दे वा थो इति विह
तासु प्रतिगृणाति। विज्ञता स्वस्व्वाध्व वामवप्रति गृणान्न प्रतीक्षित यइतिस्त्रशारं नः। अन्ववसानसर्वप्राणवत्तरं। ता क्व हय
प्रतिगरः। तत्रायं विनाग विनियोगः। न थामा। दिवमदेश्यवसानामा। दामा। दे वा थो इतिप्लुतां तं प्रणवो। ठ। ता न्वस्यो न्न
मां परिशिष्याङ्क यद्रहलक्षणं यथा विष्णुवति। ता मूर्ख वाजिन मितिं तस्या न्तु वादनग्नं सनं विधयोन्नमां परिशिष्ठे त्येवमादिवि
धीयते। उन्नमामुक्ता आद्यवंकरोति। ततो ह्वराह्वणां। हंसः शुचिषदिति यथा विष्णुवति शंसन मस्यास्तथाविशंसति। यथा विष्णु
वतीयुक्तमाह्ना वस्य नियमार्थो। ठ। उन्नमासुपशंमास्यकाक्षिस्कोऽइत्वा। ताद्ध्यैः स्तस्यान्नमासृच मुपशंसस्य ततः ऐकाह्निको १५१

तार्क्ष्यं ३ प्रकृत १ त्रा २

97

ह्वोऽशंमति। एकादिकोपक्रमतावित्यर्थः। तोचषष्ठीति ध्रुतमस्तन्नाह्यामिति। ७। अस्माकमत्रपितरस्तआसंनितितिस्रः। ए
कादिकास्त्यां स्वास्त्यां अनंतरास्तिस्रः। चास्माकमत्रपितरस्तआसैन्ति। ७। इंद्रावरुणास्तवमधुरायति षाष्ठ। इंद्रावरुणा
सुतमधुरायनइतिसूक्ते। शंसन्नतः पर्यासमितिषष्ठ। इत्यूपसंद्रप्रतद्वर्ग[illegible]पति। नात्रस्वतः सूक्तात्युक्तानीतिनिय
मः। ७। आतिवत्सामनायमदाग्निरगामीतिस्ताविद्याच्छरूपो प्रथमच्छंदाः सा। आतवश्चोमनायमदितिस्ताविद्याः।
आग्निरगामित्यादिकस्तत्स्वरूपः। एतो प्रथमच्छंदाम्सवतः। ७। पर्यासमंतरणत्रीणिस्वपूर्वाण्येकादिकानीमानिद्वी
ताग्राधयानीतिपंचस्युवंनराप्रघ्रयमामास्इतिवा। पर्यासंत्रीणिस्वपूर्वाण्येकादिकाद्यंतरणमानि दांताग्राधयानिमि
त्रत्इतिपंचशंसंद्युवंनराप्रघ्रयमानासआप्यमितिपांत्वा। षड्विंशतं मित्रावरुणाश्च द्विंशंसंतीतिसुतः। स्वदविं
शाशास्तं प्रथमाच्छंदामादिव्यतिदशः। ७। प्रेष्ठंवः प्रियाणां नात्रस्तु विश्पतिरितिमध्यमा। प्रेष्ठं वो अतिथिमितिस्ताविद्रि
यः प्रियाणां नात्रस्तु विश्पतिरितिस्वरूपः। मध्यमच्छंदाम्सधिकारात्। तताच्छरूपादनंतरं आगतं। त्वष्टेदमिंद्रपरिषिच्य

तमर्द्धितिः॥ ठ॥ सङ्ग्रानायदीघृतसिराङ्कृतइत्युत्तमप्रगाथो। सद्रानाग्निराङ्कृतइतिस्तोत्रियः। यदीघृतसिराङ्कृत
त्यनुरूपः प्रगाथौ कार्कासौ। उत्तमं छंदोमाधिकारात्॥ ठ॥ अथाग्नेरग्निर्मिंधतइमात्रसि प्रणौत्तमइतिवा। पूर्वास्यां
सद्वविकल्पः। तातौ जागतौ। एवंवापागपारसंत्रद्रूढ्राइति॥ ठ॥ नहितिक्षत्रमित्युत्तमायाः स्तोत्रियः। नहितक्षत्रंनसद्रो
98 नमन्युमित्युत्तमायांछंदोमयोर्मध्यमायामुत्तमायाः स्तोत्रियो दशर्चः॥ ठ॥ इंद्राकागंवरुणेतिमध्यमे इंद्राकावीवरु
णासुम्नमापतिस्तोत्रीमध्यमेछंदोमे॥ ठ॥ श्रुष्टीवांयज्ञइत्युत्तमे। श्रुष्टीवांयज्ञउद्यतः सजोषाइत्येतस्तोत्रमुत्तमेछं
दोमे॥ ठ॥ इमाउवांभृमयइत्युत्तमायांस्तोत्रियः। इमाउवांभृमयोमन्यमानाइतिस्तोत्रः। उत्तमायांछंदोमायाः उक्थान्युक्थ
निमित्रावरुणस्याब्राह्मणाच्छंसिनइंद्राग्नीवर्क्यानितदर्थमाह॥ ठ॥ एवाह्यसिवीरयुरेवाह्यस्यसूनृतेतिस्तोत्रिया
नुरूपौ। एवाह्यसिवीरयुरितिस्तोत्रियः। एवाह्यस्यसूनृतेत्यनुरूपः। गायत्रीस्तोत्रब्राह्मणाच्छंसिनप्रणयंतिद्वितीयेछंदि
तिश्रुतः। अनुरूपादनंतरंजागतं। प्रवःसतांज्येष्ठतमायसुष्टुतिं। एवंवापागपारसंत्रद्रूढ्राइतिकश्चिद्विचार्यं॥ ठ॥ यस्त एप

उक्तयोरितिक्रुचित्पाठः।२ वक्ष्छंदोमे५

स्तांत्त तिष्ठद्ब्राह्मणाछंसिनाहनिद्वितीयायस्तस्तंसमदसाविझोत्रंतानितिषट्।द्वितीयदनिब्राह्मणाछंसिनश्चधि
कारत्राअछावाकश्चद्यान्तु।ऽ।ॐन्नरायाःछंदोमयोर्मध्यमस्तकानां।यस्तस्तंत्ततिष्ठलुन्नरायारपिछंदोमयोःस्तकानांम
ध्येसवति।ऽ।योत्रद्विसिदितिर्त्टचेष्टुर्द्वंसर्वज्ञपर्यासातु।योत्रद्विसिस्त्रथमजाझतावतिसर्वज्ञर्द्वंपर्यासाछंसतुाट्व
त्रद्रुणंषष्ठस्याहुं्टात्वस्याद्रत्वात्रायपुज्यातोऽ।त्रास्तवसुप्रतरमितिपर्यासस्तृतीयपंचमयोर्मध्यमस्वछंदोमात्र
स्तवसुप्रतरंलायमर्यंनितिपर्यासः।तृतीयपंचमयोरक्नोर्मध्यमेसवति।ऽ।त्रछामइंद्रमितीतारस्तु।त्रछामइंद्रम
तयस्वविदइतिपर्यासइतरस्तुदः।सुद्वितीयचतुर्थषष्ठसप्तमनवमस्तु।ऽ।तंतमदंतमूत्तिप्रगायततिस्ताज्ञियात्र
रूपो।तंतमदंगृणीमसीतिस्ताज्ञियः।तमूत्तिप्रगायततयन्त्ररूपः।उक्ष्णिहणताः।कक्रुभसेत्रावरुणायप्रणयंट ति३
तीयदस्तनासब्राह्मणाछंसिनावशामतीतिन्नल्पछंदसःचांसनंवशागमनां।ऽ।त्रज्ञरूपादनंतरामेइंजागती।
त्रिविष्टिधमत्रप्रतिमानमोजसइतिकश्चिन्नदपिविचार्यं।ऽ।त्रनर्वाणंवृषसमिति तृतीयात्रनर्वाणंवृषसंमंदवि

पुरूकुत्सानी दिवामदा शतेति पदवत् ४

क्रम ३

क्वमिति स्कन्धंश्नी यदुनिसवति। ७। तदद्भुतद्दति वर्धार्थी। तदद्भुतान वयोरक्षमाणा इति स्कन्धं चतार्थ्यदुनिसवति

स्त्रात्रियानुरूपा वचनोक्तो। गंकश्ववितारइति वचनात्। प्राक्वृता। वयमुत्वामपूर्व्यं यानदमिदमिति। तस्मिन्नु

ब्राह्मणाच्छंसिन इति स्तवार्थ्यदंनितिमुतः। तस्मिन्क्के कतमस्तुल्यावानतु। अनुरूपादनंतरमेंद्राणि जागती योनोदास

आर्यो वा पुरुष्टुत पितॉंपरिष्कत्यादिद्वागदीतिपरिवत। अपरजनंज्ञान एवद्यवा धतस्मधइतिवदंति। ७। प्रथमोऽयस्त्वं क्रम ४

दामयाः। तदद्भुतद्दयेवी। ७। पाष्ठत्वाईंद्रत्तत्व्यः। प्रमंहिष्ठायायान्त्रदिष्टिदिवद्दृश्यइत्यातच्चः। ७। इंद्राय सामगाय

११ ततमूक्तिप्रगायततिस्तात्रियानुरूपो। इंद्रायसामगायततिस्तात्रियः। तमूक्तिप्रगायतश्चनुरूपः। अनुरूपादनंत

रमेंद्रं जागतं। विश्वेद्वास्मियजतायदृक्ष्यइति। ७। यज्ञेदिवइति पंचममध्यामच्छंदामायज्ञदि दानुपदनष्टयिद्या

इति स्कन्धं पंचममदुनिमध्यामच्छंदामयज्ञदिवइति। ७। इमानुकमिति स्तात्रियः। इमानुकं भुवनासीषधामेति द्विप

दास्तात्रियः कार्यः। ७। तन्नास्त्वायायाजमिति द्वितीयानुरूपस्याइतीयमनुरूपतृप्तिः। इमानुकमिति द्विपदस्यास्तस्यो ।५।५

न्तरं द्वौ। अथवा ऽऽहूतं दद्यादिति तं मानमिति तृतीयास्वरूपस्य कार्यौ॥ ७॥ अपप्राच इति सुकीर्तिं शस्त्वा पंक्तिशंसं वृषाकपिं मध्यम
स्य पादस्य द्वितीयोत्तमयोरक्षरयोर्न्यूङ्खयति। अपप्राच इन्द्र विश्वाँ अमित्रानिति सूक्तं सुकीर्तिसंज्ञितं तं शस्त्वा पंक्तिशंसं
वृषाकपिं शंसेत्। वृषाकपिर्नाम वि हि सोतोरसृक्षतेति सूक्तं मुनिनाम्ना निर्दिश्यते। तं पंक्तिशंसं न्यूङ्खयति। कथमि
त्याह मध्यमस्य पादस्य द्वितीयोत्तमयोरक्षरयोर्न्यूङ्खं विज्ञापयन्नाह॥ ७॥ विराजः पूर्वस्मिन्मदद्वृषाकपा उ३ उ३ अर्धर्चे
ष्वेषु मध्यमेषूत्तरस्मिन्॥ विराजः पूर्वस्मिन्निति विराज उक्तरूपश्चत्वार्यर्धर्चानि। स पूर्वस्मिन्न्यूङ्खस्थाने द्वितीयदक्षरस्य
र्थः। द्वितीयस्थाने स्वरूपस्य दादरस्य चात्रापि वां जनान्तेः संधिविशेषज्ञापनार्थं। मदद्वृषाकपा उ३ उ३ अर्धः ष्वेषु मध्यमे
न्यूङ्खयति। उत्तरस्मिन्निति पूर्वोक्तप्रायं॥ ७॥ उपरितप्रतिन्यूङ्खं र्बेति। प्रतिगृणाति चयावन्नावस्थती ज्ञातशंसितात दुत्तरस्मिन्दा
दूरति॥ ७॥ विराजन्यूङ्खमुक्त्वा मादयध्वमदेवा उ३ उ३ था मा दैवेति प्रतिगृणाति। विराज द्वादशांकारन्यूङ्खमुक्त्वा तताम
दयमादेवा उ३ उ३ था मा दैव एवं प्रतिगृणाति॥ ७॥ तद्यत्रापद्रुतमसि निहितं प्रश्निशंद्वि पदः संमितिति न्यूङ्खनीयस्यपा

दस्या दोस्यादुपातीत्यत द्वितीयक्षरन्यूंखायक्तुन्नोऽ इति यथाकस्याऽ इति च। तदिति वाक्योपादानेयऽस्याख्यांतरीयमर्हो
मर्वाह्न्यूंखपक्षे उपद्रुतं संधिप्सक्क मक्षरं तस्माद्यथास्वत्वर्थम दात्वे त्रिरीयाणां सर्वेन्यूंखमुपद्रुता नाम संधिर्वाक्यानां
प्रसिद्धस्तस्योदाहरणं। नऽऽतश्रांतस्य सख्यायादवाऽइति। अस्तिनिहितऽक्तः संधिः प्रातिशाख्ये यथास्तिनिहितः संधिरि
त्यादिनाग्रंथेन तस्योदाहरणं। पारवक्तऽसयाअमित्राऽइति संसर्गप्रयोगः प्रश्लिष्टऽक्तः। समानाक्षरसस्थानऽ इत्येव
100 मादिना ग्रंथेन प्रतिपादितः। तस्योदाहरणं। माऽछायासा वीरतापरिन्ने त्यादो क्षिप्रसंधिः। समानाक्षरमंतस्थान्स्वामित्येवमा
दिना। तस्योदाहरणं। स्वश्वासः सुष्टत्वानति प्रगाथ्यसंधिस्तृनं। अत्रिमस्त्वा सविकर्याऽसत्यार्ग्रहणार्थं न्यूंखनीयस्यप
दस्येति आदाविति नमाध्यऽपातीत्यातिक्रम्य तदुपद्रुतादि संधियुक्तं द्वितीयप्रदर्शनार्थं द्वितीयवचनी। दर्शयेद्धिरिक्ष्वदा दि ३
हरणं ऋषपदी। स्वावोऽइति क्षिप्रस्योदाहरणं। कस्याऽइति स्वासाविकस्य प्रदर्शनार्थं। कृत्रिमस्योदाहरणस्य द्वित्वं तु विशेष
णार्थं। ततस्तृतीयपक्षे रेसंध्यएतयस्येदमथमितियथा। त्वंदवमघवऽक्षाः सुष्टदऽइति। वाणति कार्यं स्वलक्षणमुक्तं तस्यप १००

रि हरणार्थं संनिपातसंधियायागायाः संधं ब्रूहि दिति ततोऽर्द्धं कारे न्यूंखस्यात्। ओनकेनत्वमित्याह। पेणव्यूहस्योक्तत्वात्। वका
रणाभिप्रायमिति तत्र न युक्तं। कस्माद्युदाहरणत्वात्। ७। अथयज्ञपंचालपदवृत्तिस्याह। वृत्तिश्चयाये न्यूंखायत्ता इत्यु
इति। अथयैत्स्यादिति ब्रुवन्नुक्त्वि छायवांतरपंचालपदवृत्याख्याविवृत्तिर्नास्तीति ज्ञापयति। तथा वनोऽप्युदाहरणपाठ
ः। शाकलाभिप्रायेण विवृत्तिः प्रत्याय विवृत्तः परत्रदाहरणं। यत्रस्यात्राच्चरणेषुदधिरइति औकारे न्यूंखः। नत्वअकार
एवात्र द्वितीयस्तत्रेव न्यूंखनत्तवितव्यं। किमर्थमेतन्नमतत्। उच्यते। सूत्रारंभादवज्ञायते। संधाहराणामपि न्यूंखपादवि
कल्पोस्ति वति। तनएकारएव द्विमात्रः तत्तृतीयस्तागन्यूंखः प्राप्नोति समानादिति विवृत्ति प्रत्याये न्यूंखायदि युक्तं। येस्यद
मुष्यं हविः यदाम्नुक्तमानत्कसायाः पदायाः संधिं कृत्वा न्यूंखः श्वाखाज्ञ्यकदाहरणत्वलाभात्। मुक्तो ३ इदमुपाएजतइन्द्रेत्व
त्रेसंधिः उपद्रुतादि परिसंख्यानात्। विष्कंभावितिमात्रुनासिकनप्रत्यादानीपदांतत्वात्। प्रख्या ३३३ ३ ३३ ३ ३ ३३
उद्धीयतिरफस्वरसक्तिदकारणापरांगपदेतलोपः। निष्टो ३३ ३ ३ ज्ञाग्यवमादिलोपएवां पदांतत्वात्। ७। तं शस्त्राअ

तापं। तं इह घा कपिंजलाः स्ना कं तापं शंसति। तमिति सा हव्यर्यघीं।। ७। इदं जनाउपश्रुतनराशंसस्तविष्यते। षष्टिंसहस्रानवतिं

चाकोरवत्रारुशमप्सुदक्षदे। उष्ट्रायस्यप्रवाहिणावधूमंताहिद्यो। वर्ष्मारथस्यनिजिहीलतदिवईषमाणाउपस्पृशः।

एषइषायमामहेशतंनिष्कान्दशस्रजः। त्रीणिशतान्यर्वतांसहस्रादशगोनां। प्रास्तासामनीषाहृषागावः वइवेरते। अ

मोत्पञ्चकाएकामामातगाइवामता। प्रास्थीसरस्वगाविदं। दवत्रमांवाच्छ्रीणीक्षीप्तुनावीरस्तारं। ह्यश्वस्ता

तस्यसत्वहेतोगापकेशकनः। नपृष्टिजिह्वावज्रीतिदुरानमुरिजोखि। इंद्रः कारुमबूबुधदुत्तिष्ठविच्चरजनम्। मदेम

दुग्रस्यचकृधिसर्वइत्तेपृणादरिः। इदूगावः प्रजायध्वमिहाश्वाइदपुरुषाः। इहोसहस्रदक्षिणोपिपूषानिषीदति।।

नेमाइंद्रगावोरिषन्मोआसांगोपतीरिषत्। मासामभित्रयुर्जनइंद्रमास्तेनईशत। यदिंडादादाशराज्ञेमानुषंविगा

हथाः। विरूपः सर्वस्माआसीत्सहयक्षायपत्यत। तंपमदुंमघवंनमर्मर्यार्किकेरभा। व्रंरोहिणंव्यास्योविद्दुद्रस्यासिन

छिरः। युष्वंधमवंतंहर्योरिरोह्नः श्रवसमब्रवं। स्वस्त्यश्वजित्रायेंद्रमावहसस्रजां। अरंगरावावदीतिवेधबद्धावरत्रया। १०२

क्षितः६ वतस्त्रो २

मह्यप्रशंसस्यनिशमप्सेधति।त्वमिंद्रशर्मरिणा हव्यं पारावतेभ्यः विप्रायस्तुवतेवसुंनिदूरश्रवसमहः। त्वमिंद्रकपे
तायछिंनपक्षायवंचते।श्यामाकंपक्वंपीलुचवारस्माअकृणोबहुः। उक्थानांतिस्रोनाराशंस्यः।ततस्तिस्रोरैभ्यः।त
तःकारव्यास्तिस्रएव।ततस्तिस्रइंद्रगाथाः।तिसृणामनंतराभूतेछदः।अथततस्मात्परिक्षित्यस्तासांतृतीयपादप्रथम
स्वरवर्णयोरक्षरयोर्विश्लेषं।भूतेछदः।अस्मात्ततोनंतरंस्वतस्त्रःपारिक्षित्योवक्ष्यमाणास्तासांतृतीयपादेप्रथमस्वरवर्ण
योरक्षरयोर्विश्लेषंकुर्यात्।उदाहृदाहदात्तस्वरितप्रचितानीस्वरांतरं।अ।राज्ञोविश्वजनीनस्ययोदेवोमर्त्यांअति।
वैश्वानरस्यसुष्टुतिमासुनोतापरिक्षितः।परिछिन्नःक्षेममकरोत्तमआसनमाचरन्।कुलायन्कृण्वन्कौरव्यःपति
र्वदतिजायया।कतरत्तआहराणिदधिमंथांपरिस्रुतं।जायापतिंविपृच्छतिराष्ट्रेराज्ञःपरिक्षितः।अभीवस्वःप्रजिहीते
यवःपक्वःपथोबिलं।जनःसभद्रमेधतिराष्ट्रेराज्ञःपरिक्षितः।अ।उथामोदोवतिविश्लेषंप्रतिगृणाति।विश्लेषयतिनंत
रवसानमित्यर्थः।अ।एतशप्रलापाःताविंशतिपदस्तंत्रिनिछंसा।पारिक्षितीःशस्त्वाततएतशप्रलापोवक्ष्यमाणो
वैश्वर्यानंतरमेवप्रतिगरणा।

।मं।इति

त्रिंशत्तिपदस्तामतंप्रलापनिविळंसंज्ञांमति। ७। एता अश्वा आप्लवंते। प्रतीपंप्रातिसुत्वनं। तासामेका हरिक्निका। हरिक्नि
के किमिच्छसि। साधुंपुत्रंहिरण्ययं। क्वाहतंपरास्यः। यत्रामूःक्तिस्रःशिंशपाः। परित्रयः पृदाकवः। शृंगंधमंतआसते। अ
लाबुकंनिखातकं। कर्करिकानिखातकः। कद्वातजन्मथा पति। कुलायंकृणवादिति। उग्रंवनिषदाततं। नवनिषदन्ना
तते। कृणवांदुंदुभिं हननम्। ललिंहनकृधंहनम्। पर्यागारंपुनःपुनः। ७। एनपीवहाता। आयवनेनतदनी। इत्येतश
प्रलापः। ७। आदित्याहजरितरंगिरोभ्योदक्षिणामनयन्। तांहजरितर्नप्रत्यायंस्तामुहजरितःप्रत्यायन्। तांहजरि
तर्नप्रत्यगृभ्णंस्तामुहजरितःप्रत्यगृभ्णन्। अहानेदयां। तस्यांवार्त्यांवाभ्यामवसायहत्वांप्रतणोति। ७। अहादनसंनक्षित
नानियज्ञादनसंनपुरागवासः। आदित्यारुद्रावसवस्त्वेलते। इदंराधःप्रत्यगृभ्णीहंगिरः। त्रिष्टुबेषा। ७। इदंराधभूत्व
घ्युदेवादद इतियद्वरं। तद्वोअस्तुसुमडोषणंप्राप्यअस्तुदिवदिवं। प्रत्येवगृभ्णायताघक्तिरियंहाभ्यामवसायाकनप्रेणो
ति। ७। उतश्वेतआश्वपात्नातपद्याभियेविष्ठः। उतातामस्मानेपिपर्ति। गायत्री। ७। इत्यादित्यांगिरस्यः। एकाहजरितरा १०२
इयं
द्वाभ्यामवसायर
इत्येतावत आदि
त्या आङ्गिरस्यः

एता॥ पंचदिशो क्ल्. द्यय॰ संज्ञया

थामोदेवतथाहृइरितराथामोदेवस्यस्यांप्रतिगृणात्यवसान इर्दं शतादजन्न रं॥ एवाहृइरितराथामोदेवेत्यवसा
नातथाहृइरितराथामोदेवतिगृणातवाह्लुतांतस्तथा त्वयांपागत्यात्रन्यत्वप्रकृतिद्दष्टंचनपठंति॥७॥ पंचातादिशो
क्लृप्तयः॥ दिशांक्लृप्तीः शंसतीतिश्रुतः॥ यः सातायातिदथाः स्तुवायज्ञातपूरुषः॥ सूर्यस्येवामूविश्वादसस्तादृवाः प्रागक्लृ
प्तयन्नायज्ञदस्य पुरुषस्य स्वराजसवतिताद्दश॥ तद्विप्रात्रब्रवीदुतज्ञंधर्वः काव्यंवचः॥ योजामयात्रप्रथयस्तद्यस्स्मा
यंदुक्षप्रीति॥ ज्येष्ठायदप्रचेतास्तदाङ्करथरागितिायश्च पतिरघ्नयश्चायश्च रथँत्रदास्तवि॥ धीराणांशश्वतामहं तदप
गितिसुश्रवः॥ यचादेवात्र्ययज्ञंतायायचपरादृदिः॥ स्वर्योदिवमिवगतायमघवानोविरश्यातां॥ ८॥ एलाताजनकल्याः॥
जनकल्याः शंसतीतिश्रुतः॥ अतइतिक्रमार्थं॥ यानाक्तस्त्री अनस्यक्तोश्रमणिवात्रदिरण्ययः॥ अब्रह्मा ब्रह्मणः पुत्रः स्तो
ताकल्पेसुसंमितः॥ यश्च क्षादं स्वरयक्तः सुमणिः सुहिरण्ययः॥ सुब्रह्मा ब्रह्मणः पुत्रः स्तोताकल्पेसुसंमितः॥ अप्रप
णाश्चावशंतारेवाँ अप्रदहिश्वयः॥ अयस्या कन्या कल्याणी ताताकल्पेसुसंमिता॥ सुप्रपाणाचवेशंतारेवसुप्रदहि

पलितिसंदेहबुदास्यार्था ३

स्त्रयः। सुयस्याकस्याकल्याणी तातातकल्पेषु संमिता। पविष्टका वमहिष्ठ्यनः स्याचसुधिगमः। अनाष्ठुरस्थायामी तातातक
ल्पेषु संमिता॥ वा वातात्वमहिषी ष्ठैं स्याचसुधिंगमः॥ श्वाश्वरस्थायामी तातातकल्पेषु संमितौ॥ ततस्रोतः प्रवल्हिकात्रयस्त्र
तीराधस्तंनिविष्ठं सं॥ ततस्त्रः प्रवल्हिकासंज्ञाः॥ अतः त्रयश्चप्रतीराधा॥ अनंतरमनंतरं। तंनिविष्ठं संतु॥ ७॥ विततौ किर[illegible]णो
ह्वौ तावापिनष्टिष्टरूपः। नवेकुमारि तत्तथायथा कुमारिमन्यसे। मात्वाष्टकिरणोह्वौ निष्टन्तः स्वरूपाः स्ते। नवे०॥ निग=
103 ह्य कर्मकोह्वौ निरायच्छसि मध्यमा। नवे०। उत्ता नायै शयाना यै तिष्ठंतवावगूहसि। नवे०। श्ल ज्ञायां श्लक्ष्ण कायां श्ल=
क्ष्णामवावगूहसि। नवे०। अवश्लक्ष्णमिव भ्रश्यमंत लोमवति ह्रदे। नवे०॥ ७॥ इहेत्थ प्रागपागुदगधरागराला उदस्यर्थता इ
हेत्थप्रागपागुदगधरागमस्या स्तुभंत आसतां इहेत्थ प्रागपागुदगधराल्कालीपाल्का विलीयता इहेत्थ प्रागपागुदगधरा
ल्किलीपुल्किलीषताछुगिल्यस्तिगतः। आलित्यपक्रांतः। फलित्यस्तिष्ठितः। एतास्त्रयः प्रतीराधाः॥ ७॥ अलाबूनि जरितः। हषा
तकानि जरितः। पिपीलिकावटो जरितः। अश्वत्थपलाशं जरितः। श्वा जरितः। पर्णमदो जरितः। गोशफो जरितः इत्येते ५२

कमुक्तानिर्थ्यंप्रतिगरः। अत्रा ब्रूनीच्येवमादिनामकैकमुक्तानिर्यंप्रतिगरमोथामोदैवति ब्रूयात्। अध्वर्युः प्रतीक्षितग्रः
ढ। वीमोद वा अक्तं सताध्वर्योक्षि प्रं प्र स्वरा मुसत्यमिङ् वा मस्यति प्रखुदसि। इयमतिवादा प्रवल्हिकाप्रतीराक्षनतीवा
दामाहनस्याइतिश्रुतो संज्ञाकरणात्। ढ। पत्नीयिमाणा मानाजरितारा थामोदैव होता विष्टीमजरितारा थामो
दैवत्यस्यां प्रतिगरणास्यवसानपूर्वं प्रणवमनन्तरं। पत्नीयियमाणा मानाजरितारा थामोदैव्यवसाने होता विष्टीमज
रितारा थामोदैवति प्रणवा एवमस्यां नतीवादायां प्रतिगरणं तं प्रतीक्षता। ढ। अतनर्द्दशा हनस्याः। नतीवादाया
अनंतरं वक्ष्यमाणा दशा हनस्यासंज्ञाः शंसति। ढ। यद्ववासा ललामघ्नुं प्रविशामिन माविशः। सक्थ्ना देदिश्यत नारी
सत्यस्याक्षिभुवा यथा। यदस्या अंहुभेद्याः कृधुस्थूलमुपातसत्। मुष्का विदस्या एजतो गोशफेशकुलाविव। यदास्थू
ता
लनपस्सा नो मुष्का उपावधीत्। विष्वंचावस्या वर्द्धत सिकतास्वव गर्दभौ। महानग्नी महानग्नं धावंतमनुधावति। इ
मास्तदस्य गा रूक्षयदमामाध्योदनं। महानग्नी कृकवाकं शम्यया परिधावति। अयं न विद्म यो मृगः शीर्ष्णा हरति धाणिकां। म २
ग्र

हानग्न्युपब्रूतस्तस्मात्तद्विभितं पञ्चनाः । इष्टं फलमाहदक्षस्यश्रूपंश्नूपंसजेमहि । महानग्न्युलूखलमतिक्राम्यन्त्रवीतु । य
थातव वनस्पातनिघ्नंति तथा मम । महाद्वेस्तादाबिल्वो महानग्नदुंबरः । महांश्च सिद्धुबाधत मदनः माध्वाघादनी । अष्टे
ताः । तावाश्राष्टो सर्वंतीतिश्रुतेः ॥ ७ ॥ कष्टंनरायस्वध्राचीविति द्वा । कष्टन्नरः कष्टथसुदक्षतन । यद्ध्राचीरजगंततिङ्श्रुति
श्रुतेः । एवमस्तापूर्वालिरश्वाग्निः सहदश ॥ ७ ॥ तामांश्रतीयपादन्यूंखा यथाष्टषाकपा । तासामाहनस्यानांश्रतीयपा
104 दन्यूंखः कर्तव्यः । यथाष्टमाकपाब्रुकः ॥ ७ ॥ कष्टन्नरङ्कतिद्वितीयेशे देमैयारस्कराद्याः । कष्टंनरः कष्टथसुदक्षतनाय
तस्याद्वितीयदशमाद्यारस्कराद्यार्थ्यापष्टघाकपोतथान्यूंखः कर्तव्यः ॥ ७ ॥ न्यूंखनतरासामवसायमंताना । याब्रमंपदी ।
इतरस्यामाहनस्यानां द्वितीयस्वरोवेराजन्यूंखमुक्त्वा तृतीयस्यपादस्यांते अश्वुक्षुत्तनन्यूंखनावसायततउपरितनं
पादं शंसत्वा चतुर्थः पादः संतानायोऽन्तरस्याङ्गचंद्रकर्तव्यः ॥ ७ ॥ विङ्कडी किमयमिदमाहोश्वचश्वथामादेवतिप्रतिग्र
णाति । तत्रप्रतिगरविपिश्चः प्रकृतयः त्र्यायाङ्कायाङ्ङ्स्वाश्रुत्वायेश्रुतः । एवमपरोद्धोत्ततश्चो ततः किमयमिदमाहोश्वचं १०४

३ ० थामा दित्यति प्रतिगृणाति । ० दधिक्राव्णो अकारिषमित्येका आह्वानस्यानंतरं दधिक्राव्णो अकारिषमित्येकां शंसत् ।
दधिक्रां शंसतीति श्रुतः । एकाग्रहणं दृचशंकानिरासार्थं । ० सुतासो मधुमत्तमाः प्रमंहिष्ठाय योऽत्रद्रिलिंदवद्ध्य इति
दृचा निषध्या । सुतासो मधुमत्तमा इति दृचं । प्रमंहिष्ठाय बृहते बृहद्रय इति दृचं । योऽत्रद्रिलित्सुषमजाश्च ता वतिदृचं ।
अवद्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदिति दृचं । एतानि दृचानि षड्वर्गे य यदु क्रांइमा ऽस्तुकमित्यारभ्य एतत्संख्य भवति । ० त्वं नइंद्रा भर
तदिंद्रावश्वा भरतिस्तोत्रियास्तरूपो । त्वं न इंद्रा भरतिस्तोत्रियः । तदिंद्रा वश्वा भरेत्यनुरूपः । ० सर्वं प्रमंहिष्ठीयं प्र
थमछंदोम । स्तोत्रियानुरूपानंतरं प्रमंहिष्ठाय बृहते बृहद्रय इति एतावदेव च बलृचं सूक्तं । एं इंद्रागतं भवति । नविद्ध
लोऽस्य न सहा प्रमंहिष्ठाय बृहते बृहद्रयइति ष [illegible] लृचं हित्वा वद्या वाऽन्मे श्रावरुणास्यतिश्रुतिवचनात्सर्वं । ० योऽत्रद्रि क्षिपपमे व ।२
लिदिति दृचिका । योऽत्रद्रिलित्सुषमजाश्च ता वित्येकौं (शास्यते) साभवशा दूसकस्थानगण्यात । दृचा विसूक्तानि ब्राह्मणाछंसीशंस
ति प्रथमछंदोम इति श्रुतः । ० एंद्रनागाध्यदु माध्यमदिंतरमिति मध्यमा । एंद्रानागध्यिपिवि यइति स्तोत्रियः । एदुमध्वो म

एतो न्विंद्रं स्तवामेति स्तोत्रियः ४३

द्वितरमित्यनुरूपः मध्यमेछंदोमाधिकाराग्रा अनुरूपादनंतरमेंद्रं जागतं नानाहि त्वाहवमाना जना इमइति । अमात्रं त्वा
धिषणा तित्विषमहीतिमहद्वत् । ४ । शं पुरस्तादुक्तं यस्त स्तोत्रेत्यादि । ८ । एतो न्विंद्रं स्तवाम सखायः स्तुत्तमा । नकिरिंदु ब्राह्म
णा छंसिन इति श्रुतेः प्रौथ्यमाद्विश्वमनसस्तात्रियः समवाय आशिषामहीत्यनुरूपः । मत्तामेछंदोमेछंदोमाधिका
105 राग्रा अनुरूपादनंतरमेंद्रं जागतं अस्य श्रावानद्यः सप्तबिभ्रतीति । अस्माकं मंडमसुदंवाः सारस्तरइति निवृत्तिः । ४३ए
मुक्तं । ८ । इंद्रं विश्वा इंद्रमीशानमोजसेति स्तोत्रियानुरूपावनुरूपस्य ये प्रावेत्युत्तरा । इंद्रं विश्वा अवीवृधन्निति स्तो
त्रियः इंद्रमीशानमोजसेत्यनुरूपस्य प्रथमा । यच्छ्रते अस्यास्तु उत्तरा सवतः । एवमयं उक्थः अग्निं हूतमित्याग्नेयतृ
दनंतरस्या अनुरूपादनंतरमेंद्रं जागतं । अतित्वं समपं वरुद्भ्यतमृण्मियमिति त्राणादश । वृत्रं यदिंद्र शवसावधीरहिमिति
वृत्रहद्वत् । ८ । स्ममत्ते इच्छावाकस्यैंद्रादनंतरं द्वितीयस्य चतुर्थ्याः प्रथमामात्तमायाश्च छंदोमयोः । नू मत्तो दयातसनिष्ठं नित्य
तस्य सूक्तं अच्छावाकस्यैंद्रादनंतरं द्वितीयस्य चतुर्थ्याः रक्षोः प्रथमामात्तमयोश्च मध्ये । ८ । गिरस्ता देवेकमितीतास्वा । विश्वान्देवे १०५

षष्ठे छंदोमयोः

वीर्योत्तिष्ठ गायत्र मित्यत्र स्तृचं अछावाकास्येंद्राद नंतरं तृतीयपंचमा श्चमस्त्रा। ठ। उरुं यज्ञायेति तृचं पूर्वं मर्दत्रि पर्यास
तु। नरुं यज्ञायत्र ऋभुक्षुरुलोकमित्यत तृचं पर्यासा त्पूर्वं भवति। मद्वेश्वहः सुसमर्थग्रहणमित रस्तुमात्रुतु। ठ। संवां कर्मणे
ति सदा पर्यासः। संवां कर्मणा समिषा हिनामीत्यपि स्वदि छागाकस्य पर्यासा न भवति। अत्र मदाग्रहणा दुरुं यज्ञाये
त्यस्य क्वचिद्दशं मनमपि तथा स्वधाद्ध हुनिस भवति। परा माञ्जय त्ववर्णनिनियुक्तस्य न पुनः शंसनी। ठ। सुधी हवीति रश्मा =
आशु कर्मेति स्ता ज्ञियात्र रूपेत्र तृतीयोशुधी हवंति रश्मा द्गति स्ता ज्ञियः। आशु कर्मसुधी हवमित्य त्र रूपः। तृतीयदक्षि =
अत्र रूपादनंतरम्मेंद्रं जागतं। यंसुसम पंमद्य त्रात्त्वविदमित्यष्टो। द्वोस्विद स्याम वाँआदस्वनादिति पंक्ता दक्षिन स्वादंर
थमिति रथवत्तु। ठ। इममिंद्र सुतं पिब पिबा सोमं मदाय कमिति च तुर्थी इममिंद्र सुतं पिबेति स्ता ज्ञियः। पिबा सोमं मद
य कमित्य त्र रूपः। च तुर्थी दक्षिनि। अर्हन्तु वर्दवसुनः पूर्व्यः स्पतिरित्येकादश्य। एता विश्वा सवना तूतुमात्रषड् इति हि। अत्र रूप
दनंतरमेंद्रं जागतं। इच्छा यगा अजनयमिति जातवत्तु। ठ। अत्र सावि रिसामडंद्रत इममिंद्र सुतं पिबतिपंचमा। अत्र सावि सा

मऽंद्रतइतिस्तोत्रियः।इममिंद्रसुतंपिबज्येष्ठ्यनुरूपः।पंत्वामहनि।अनुरूपादनंतरोमेंद्रंजागती।अहंदांगृणातेपूर्व्यंवस्वि
त्यकादश।प्रत्वामहमंदमानायांधसइतिद्व।स्यादेंगवामूधक्षितिपस्तमतु।७।प्रवइंद्रायवृत्रहंतरमायविश्वतादव
नितिषष्ठ्या।प्रवइंद्रायवृत्रहंतमायेतिआगायत्रकपर्गितास्तोत्रियः।विश्वतादावन्निश्वतानश्रासत्यस्यनुरूपः।षाष्ठहनि।
षष्ठमहाणांउपरिहृत्वाच्यमानमतिरिच्यते।तस्यप्रायोऽनंइंद्रमीशानमोजसेतिद्वितीयएवाहनिअनारत्यवादांका न
नकायी।सार्वभूदःस्तोत्रियानुरूपविश्वनान्तु।८।एवयामरुतंशस्त्वायथाहृषाकपिं।एवयामरुतंप्रत्वामहइति।यथाहृ
106 षाकपिंएवंशस्त्वाततोनंतरंयथाहृषाकपिमिति।मध्यमस्यपादस्यत्येवमादिअतिदिश्यते।८।इहमदाइतिवैराजस्तो
त्रमसुक्ष्मामदमाक्षमसदस्यमदिरस्यमदोवा३उ३उउ३उथामादेवेतिप्रतिगृणाति।इहमदा३उ३उ३उ३उ३उ३उ३उ३उ३उ३उ
मादमाक्षमदिरस्यमदोवा३उ३उथामादेवेतिएवंप्रतिगृणात्यध्वर्युःप्रतीक्षेतद्यः।८।क्षुदृड्निशी।क्षुदृड्नि
त्रीतस्यात्रपस्यारीतिसूक्तं।एवयामरुतानंतरंशंसेत्।८।तमस्यद्यावापृथिवी।तमस्यद्यावापृथिवीसचततमिनिस्यहे।१०६

विंशं शतं मतिरचत्वारिंशतं ब्राह्मणाच्छंसीच तुश्चत्वारिंशतमच्छावाक इति लिंगात्। आस्यग्रहणात् सर्केन स्तोत्रियानुरूप
खवास्तु ह्यात्तः। सर्वग्रहणमच्छावाकाधिकारनिवृत्त्यर्थं॥ १॥ यच्चतुर्थमं द्वितीयप्रभृतीनां तच्चतुर्थमा त्रिप्रविकानां यच्चतु
र्थं द्वितीयप्रभृतीनां पार्ष्टिकानां शस्त्रं तदविशिष्टं चतुर्थमा त्रिप्रविकानां द्वितीयप्रभृतीनां॥ ३॥ तृतीयप्रभृतिभ्यः स्वरसा
मसु तृतीयप्रभृतिभ्यः पार्ष्टिकेभ्यः स्वरसामसु यथासंख्यं शस्त्रं॥ ४॥ अथ यद्यग्निजितं विष्णुवंतं ब्रह्मस्पृष्टं विश्वजितं म
हाव्रतीयमहरित्युक्तानि कर्तुःश्चात्वारिंशकान्युक्तानि। अग्निजिदादीनि यदि परमतो नान्यसंस्थान्यहानि कुर्युस्तत
श्चात्वारिंशकानि सहाद्भ्यो जागतेभ्यः सकलान्यावापिकानि कार्याणि। अन्यसंस्थश्चेत्कृत्स्नन्यायकल्पितानि नैकाहि
कान्युत्तरत्रैकाहिकवचनात्॥ ५॥ न्यायकल्पं तु संप्रदायाल्लिख्यते। जागतविराट् पर्यासा वैष्णवविपर्यासः। वैष्णव
विपर्यासाय यात्वग्निर्दिवीयां रुयश्चाय प्रशिल्पिनिचतुःसूक्तान्येव जागतपर्यासस्थाने मित्रावरुणस्य मध्यमे ह्नि जाग
तं ब्राह्मणाच्छंसिनं उदप्रुतीयं यात्वग्निर्दिवीयास्तुर्दं अच्छावाकस्य न्यायतश्चतमेवम हाव्रतीयमर्द्धं वैश्वनस्य सस्ता अथैस्य

प्रतिवा अह

स्वरूपमेधीयमध्यामप्रतिषेधार्थमारंभः। सर्वेहि षोडशिसंस्थादिषु संज्ञाज्ञापकज्ञापितत्वात्। अन्यसंस्थस्यान्यायकल्प

नात्॥ ७॥ अथयदिष्ट्याप्लिष्टवायोः प्रथमदेवतेनी दशममहस्स्युक्तानि कर्माणिकाद्विकान्युक्तानि। अथयदीतिवचनाद

त्रापि परमतमेवं। ऐकाहिकान्येव न न्यायकॢप्तानि प्राप्तमस्तुतनर्थकवचनात्॥ ८॥ उक्तममाप्लिष्टविकमुख्यं कर्मयथैव द्वितीयस्या

ङ्कस्तृतीयसवनेतत्तृतीयसवनं। अथयदीच्छन्नुवर्ततएव। अथयद्युक्तममाप्लिष्टविकमुख्यं कर्मयुक्ततः। द्वितीयस्याङ्कः पाष्टि

कस्यतृतीयसवनं होत्रकाणां होतुश्चोक्तं तदुक्तमस्याप्लिष्टविकस्यस्तवति॥ ९॥ द्वितीयस्यामाऽध्यायपरिसमाप्तोऽग्निष्टो

वारक्तदाचरणं वाक्यस्थमिति॥ ९॥ इति श्रीकात्यायनसूत्रभाष्येऽष्टादशोऽध्यायः॥ ऊर्ध्वकारिणश्छंदोगाध्वर्यवः। अलिजिदाद

यो अग्निष्टोमाः स्वश्रुतावुक्ताः तेषां स्वश्रुतिं परित्यज्य अक्रिमर्थमुक्त्वा स्वपदिष्टानीति यत इदमाह। ऊर्ध्वकारिणश्छंदोगा श्यप।

ध्वर्यवः उत्तरकारिणो बह्वृचाः इत्यर्थोनुगम्यते। नहियद्यद्बह्वृचानां स्तोत्रं छंदोगानं वशास्त्रमंतरेण परिसमाप्यते। श्रुतत्वाद्यया

त्वा॥ ७॥ तत्स्वदस्तुपदिष्टं कुर्युः। एवं तावदुपदिष्टं द्रष्टव्यं कर्तुं यदि त्विन स्तेछंदोगाध्वर्योस्वश्रुतिकल्पास्तुपदिष्टे २०८

स्ता २

ऊर्द्धस्ततः कथमिति। उक्तं एवन्यायो यथास्तुतमनुशस्यं कल्पशौक्षिरथुन्नरकारिसिली वितव्यं। शास्त्रांतरविहितपितद्दाक्
त्वघंवामासुशारंस्तयन्ना तु। अत्रा दादशानं। यदि त्रिकद्रुकीयास्त्वष्टाचत्वारिंशानन्नह्नतातदा रात्रिणरिशमंचशंसति।
अ संज्ञाणाये ऐंद्री त्रिष्टुब्भवति। याज्यापिबा सोमं मदंत इंद्रियायेच्छ त्तरावामह्वतीत्सवति। यानिचोत्तमस्य छंदांसि कति
छ्कवल्यस्थ क्तानि तानि वाशंसत। अष्टाचत्वारिंशस्तोमस्यामाभ्यात्धविर्विद्व याज्या। यद्वोन्नममतिरिक्तं तद्दाकुर्द्धरितिना
रद्दाजकानां तत्राश्विनीस्तिःस्तोममतिशंसदाश्विनी याज्या गैञ्चस्तु कर्तव्या। सवनछंदा गवशात् तु। तत्र त्रिष्टुप्षष्ठिशातत्व
४ स्ता: यानपञ्चक्कौंकार्यीसं सत्वसशत्। या ऋचा याः। अखांरथंधुरुमायंमानाञ्जुवमिति दशात्र। बाध्यमिये जदति चतस्रः। अ सप्तैकशा:
शुदिदंवधुनमा पञ्चपातति पंचकः खिद्दृशोनिषिता मध्य अर्मसङ्ग्येका। अर्वाञ्चमद्य ययंर्नृवाहणमिच्यका एकस्यतानुस
दियर्तिव श्र्यातङ्गति षट्। यदिंद्रणसरथं याथा। अश्विनच्छकां जग्ना हिदस्यानि पञ्जामायाम्बवति पंच। याया वां परिया सुहृदस्मि
नारयइतिपंच। नुज्युं मंदसः पिवृत्योनिरस्विनाच्यका। एता वायाज्याः। अर्वांचमद्य ययं नृवाहणमिति याज्या। उत स्या वां मधु

वन्मह्निकारपदितिवामह्रती। ठ। एतावच्चडहशीनामानुह्यूर्ध्वेदविषादेवतगञ्छिरूपंश्रुतायांस्वाध्वर्य्येमन्त्रविदधीत। इष्टीनां
अंयुंतादितिक्रियमाणेष्टविषांयागकूर्म्मेणदेवतश्चाह्वस्यगुणनिर्गुणेनत्विरूपंस्मतायांचमंत्रादःश्रुह्रस्यएतषर्ब्बसु
विदधीत। तदुक्तंकुर्यादात्मीयमुपदिष्टमथएवेतं। यजमानानामावा। अध्वर्य्यवादस्यात्। अन्तोत्रियछंदागमइदायांगस्ताम
विकारशब्दसंख्यायांच। अन्तोत्रियादिषुछंदागमस्तुविदधीत। उपदिष्टमयात्मीयंनाडियततत्मात्मान्यानु। ठ। तेचेत्पादंवा
ह्रस्वंवाविपर्य्यस्ययत्सूत्रंवातिरिक्तंवाकुर्वन्नेतदाडिघता। छंदागमस्तुविधमनस्यायमसमप्रवादः। अत्रोदाहरणं। सुरूपकृ
त्नुमूतयेसुदुघामिवगोदुहेजुहूमसिद्यविद्यवाइष्यतिद्यवाई। ठ। अन्यमेवविपर्य्यासमत्रविदधीत। ह्रस्वे
३ झो णानादरत्वात्विंशत्युक्तंविधमनंकृत्वाविपर्यासमत्रविदधीत। ठ। सूत्रंखनीयश्रेत्या। होविविक्तपिणाकूर्यैतितस्यसंख्यायत्
द्वितीयसूत्रंखनीयं। येनहृद्वाणिदर्यश्वहंसीस्यवमादिकियदिन्यूनंखनीयः। पादोविकर्षेणाह्रियेतततस्तस्यविकर्ष
स्यद्वितीयंविभागंगणयित्वान्यूनंखनीयं। संपादयेत्। तथानिष्ठ्याभ्यासःस्तुत्रमात्रावयातयद्वितिसंस्थानमात्रमेवविकर्षस्य १०७

नमात्रमेवोक्तिं कर्षेस्यात्र विधीयते। नत्र विज्ञप्सु प्रयोगः। नत्र न्यूंखाधिकार एवास्य विधानं युक्ततरं स्यात्। इह तु विधानाभ्योत
स्य प्रयोजनं न्यूंखनीयपादस्थितिरक्षणात्। तत्र न्यूंखपादच्छंदोगो विज्ञायते तदस्तु विधानाधिकारात्तु। विकर्षप्रयोगणापि
पादपूरणं यथा स्यादिति। अत्रोदाहरणं। मा ना अज्ञाता वृजना दुराध्यो इति॥ ठ। ज इंद्रि स्वराश्मानछंदोमानानि छंदनानि
तु प्राप्तव्यत्रयं च न्यूंखसंबाधादिविशेषः प्रसंगादिहोच्यते। न्यूंखनीयास्वराद्ध्र्ययानि छंदोमानानि तानेव स्वागमाद्ब्ली
कुं छंदोमानं कुर्वंति तदंगानीत्यर्थः। तानि तु प्राप्तव्यत्रयदर्शनं तथा कार्ये मित्युक्तं भवति। यं जनय हृणादस्य स्वारस्य लोपो भवति
अस्यादाहरणं। चतुर्थे हि निन्यूंखे प्रातरस्तुवाकतृंस्थाने जुह्वा पतंगा इति। श आनीतपाञ्चोमृ तस्तु पाप्ने तस्य मालसेतर्वि
ध्यास्तं कारयेत्तु। अथ यदि एषु रावीता तु पाहुता मिथ्यतर्हि मास्तं कारयदिति श्रुतः। अथत्रिशि एवत खश्रृततात्तु। ठ। उपाम
तावपमानयस्माद्भीषा वष्टिपिवा स्वाता नौ अत्र यं कुरु। पमूत्नः सर्वा नो पायनमा रुद्राय मीळ्हुषे स्वाहा इति। यस्तु पाश्वतः प
शुकं पलं तत आज्याहुतिं हाता जुहुयात्। ठ। यस्मात्सीषापलीयिष्ठा इति पला यमानि। पलाश्रितं प्रवृत्तं यस्मात्सीषाय
१ यस्माद्भीषावेपिष्ठा इति मंत्रेण॥ ठ॥ यस्माद्भीषावाशिष्ठा इति वा रुपमाने उपाहते वा रुपमाने यस्माद्भीषावा जुहोति २
... नो रुद्राय मीळ्हुषे स्वाहा इति मंत्रेण। आज्याहुतिं जुहुयात्
सिष्यास्ततो नो। अ मयै कुरु। पमूत्नः सर्वा नो ...

सदद्भ्युपविष्टे। उपाकृतपश्चादुपविष्टे ।८। यस्माद्वीप्सासंज्ञप्ताइति घृते। यस्माद्वीप्सासंज्ञप्तास्ततोन्यद्येवमादिना मंत्रण
स्या कुर्तिंतु कुर्यात्। उपाङ्गे तेस्वयंघृतपाक्षो।८। नाष्टघृतब्लाब्रम्हवपलायितवाग्यंतद्रुपं तारुद्वयं पश्चमालस्तता। यद्वापायद्धे
वच्चः पश्चः पूर्वैः पश्चाच्छान्नवर्त्तमानपुनः पश्चाच्छावानुशाखापश्चश्चेत्तन्निमित्तिकं न त्वपवमानायाग्याकृतयः।८। घृतस्यव
यां पुरालाश्मवदानानीती तरस्यवषड्कारश्रपट्टु कुर्यात्। उपाकृतघृतस्यायां विनियोगाख्यनात्।८१। प्रदृष्टत्वष्टघृतपश्या
न्नष्टु तेनैव संस्थाप्यं। प्रदृष्टत्वष्टुपयाजेष्टु घृतपशौ तेनैव संस्थाप्यं कर्मीय द्विनाष्टकर्येषाप्रियाशीतस्यात्तेनैव प्रवृत्तत्वष्टुरि
तिमाक्षितितिरित्तिश्रुतः।८। अवदानेनाष्टद्रुष्टविमथितवाज्यंप्रतिनिदध्यात्। अवदानजिह्वादौ नाष्टन्नुपलभ्यमानेदुष्टेधि
ष्टन्नक्षणायोग्यविमथित उपलभ्यमानएवाप्राण्यत्रं मितवाज्यंप्रतिनिदध्यात्। इतिप्रतिनिचेधनियमः।८। हृदयनाशान्य
मालस्तता पूर्वेष्टेत्रिकादशस्यायमपवादः। हृदयस्यनाशोऽन्यमालभेत्। नन्वष्टुदुष्टविमथितयोः तत्रदित्राज्यंप्रतिनिधा
नामवान्यस्वनात्पूर्वेत्स्या पलक्षणं वक्तुंक्षागमित्या लसतप्रतिनिदर्धादियर्थः प्रतिनिधा घिकारा दालसाता। प्रतिनिधार्थः। १२०

आतानामग्निप्रणयनादीनामावृत्तिः। वपाश्रपणीभ्यामथ्यायान्पुनः क्रियान्तत्वात्। सर्वेषामवदानानां परिग्राह्यालाभे द्वादके
वचनात्। अग्निर्गोरावृत्तिः संज्ञासमन्वात्। उपांशुयाजस्य च तादर्थ्यात् समानात् पर्यग्निकरणानामावृत्तिः संनिपातात्। ॥ यदि
चर्कामयतां निर्विमथिता शृतैधुरिति क्विदं गच्छ मंत इत्याग्नीध्री यजुः कुर्यात्। यदीळद्वाजमानोयमपसुप्रधे=
मितारम्भ आर्त्तिं प्राप्नुयुरिति ततः क्विदं गच्छ मंतायतं विदिश्यानमं त्रयाणा श्रीध्रियस्राक्षाकुर्तिं जु कुर्यात्। होतारं क
यदिनादिष्टमिति परिचाषितवात्। ॥ अष्टापद्यां वशायामनूबंध्यायां गर्भस्य त्वचावपारूपं फलीकरणानां फालीकरणान्
गर्भमिति शामित्रश्रपयित्वेतरस्य वषट्कारेऽस्यामित्रे एव जुहुयात्। अष्टापद्यां गर्भिण्यामित्यर्थः। वशायामनूबंध्याया
मिति विशिष्टत्वात् नाचादिता याम अष्टापद्यां गर्भस्य त्वचावपारूपं फलीकरणानां फालीकरणान्न फलीकरणा
मध्यास्यस्तंडुलास्तद्विस्वपिष्टान् फलीकुर्वंतीति तेषां फालीकरणात्पूर्वकरणादिति प्रसिद्धास्तानास्वेद इति करणश्रव्या
र्थोऽग्नामित्रे गर्भो श्रपयित्वेतरस्य वपा श्रपयन् स्विष्टकृदादौ रा कुतिजातस्य वषट्कारे स्रुवपात्रेणुपजुहु कुर्यात्। ॥ अष्टाप

संसवङ्गत्यावक्षते । क्रियमाणाकर्मज्ञानगो वरेदेवयजमानं तयोर्विहिताणयोः      न्निपातद

म

विरूढेनपट्टात्त्वाङ्गं बहुरूपमालभेत । अनपट्टेत्वेष्वेपकर्म तिस्रिरुद्रोसयदिष्ट्वप विरोहणांस्यात्तन स्वाङ्गं बहुरूपमेक
वर्मेपश्चमालभेत । पश्चबंधं कुर्यादित्यर्थः । अग्रहणाणश्चं तदनिश्चरुद्रोमस्तत्वार्थं श्वरुहोमकालाद्विरोहणेऽन्तरणश्चा
वन्नायातनी ॥ ॥ पिशंगरूपः सुभरो वयोधास्त्वंनस्तुरीपमधपापयविष्टु देवत्वष्टा सविता विश्वरूप इति पुरोनुवाक्याः । वपायाः
पुरोलाशस्य पशोः पुरोनुवाक्या यथासंख्येन ॥ प्रस्तमद्दसुशरणाय प्रथमता डं देवत्वष्टर्यद्धचारुत्वमानल् इतिया
ज्याः । प्रस्तमाद्दसुशरणाय मेधमिति वपायाऽऽज्या प्रथमता डं यज्ञ संवयोधामिति पुरोलाशस्य याज्या । देवत्वष्टरिति
पशोर्याज्या ॥ इति विषयविहिताणयोः सुत्वायारक्षो ःसंनिपातनैककालाणनिपातपदार्थानांतं सवङ्गत्यावज्र्जतया
इकाः ॥ पूर्वप्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन्पूर्वसंस्थापयन्तुः । इतरांपश्चं पूर्ववत्तं ॥ सुसमिद्धुर्ज्युसुः । याः काश्चिदाहुती
ः ॥ संतत्वाप्यायपवश्राय गायत्र्यच्छंदसेभिरुत्यस्वादितिप्रातःसवनो प्रातःसवनादावाज्याहुतीर्जुहोतिसंवश्राय
स्यवमादिना मंत्रेण ॥ त्रिष्टुभत्छंदसइति माध्यंदिनेसवनएतावान्विकारः ॥ जगत्यच्छंदसइति तृतीयसवनेहिष्टु ११
माध्यंदिने

सेजगच्छाइतितानाक्रमद्वित्वार्थं छकारस्या ॥ अध्वर्युं मृतमिछन्प्राजापत्यास्तिस्त्रिस्त्रसि अध्वर्युः प्रातःसवनेजुहुया
त्। इतरयज्ञकारिणमध्वर्युमितरोध्वर्युं मृतमिछन्प्राजापत्यास्तिस्रोस्त्रिस्त्रिसिः प्रातःसवनआज्याहुतीर्जुहुयात्। अस्या
मिकाणिवचःफलं वचनात्। ॥७॥ होतारं होतामाध्यंदिने। होतारं मृतमिछन् होतामाध्यंदिनसवने प्राजापत्यास्तिस्त्रि
स्त्रसिराज्याहुतीर्जुहुयात्। ॥ उद्गातारमुद्गाता तृतीयसवने। उद्गातारं मृतमिछस्तृतीयसवने उद्गाताप्राजापत्या=
स्तिस्त्रिस्त्रसिराज्याहुतीर्जुहुयात्। ॥ ब्रह्माणं ब्रह्मा तु सवने। ब्रह्माणं मृतमिछन्प्राजापत्यास्तिस्त्रिस्त्रसिस्त्रिस्त्रिस्त्रआज्याहु
तीर्जुहुयात्। ॥ यजमानं यजमानान्तसवनं। यजमानं मृतमिछन्प्राजापत्यास्तिस्त्रिस्त्रसिस्त्रिस्त्रिस्त्रआहुतीरन्तसवनं यजमा
नाज्जुहुयात्। ॥ सर्वान्मृतानिछंतः सार्वत्तुसवनं। सर्वानितरानृत्विज इतरयज्ञस्थान् मृतानिछंतः सयजमानकान्सर्व
सयजमानकाः प्राजापत्यास्तिस्त्रिस्त्रसिस्त्रिस्त्रिस्त्रआज्याहुतीरन्तसवनं जुहुयुः ॥ ॥ ब्रह्मद्वयं तारकं कुर्युः। संसारन्तत्त्वब्रह्मद्वयं
तारकं कुर्यादिति स्ववनात्। संसर्गापन्नाः कुर्युः ॥ आसीकमासीत्शवमस्तिनिधनमसीव त्तंचि। आसीकादीनां साम्नामुप

स्नुसवनं ब्रह्मा ४

दक्षः। एतत्सु सत्सु कयाशुभीयादीनि कथं नमस्युरिति। ठ। कयाशुभीयं मरुत्वतीयं। कयाशुभा सवयसः सनीळा इति म
रुत्वतीयं भवति। प्रक्रांतनिष्केवल्यं मरुत्वतीयादीनां ग्रहणं। ग। मज्जनीयं निष्केवल्यं। योजात एव प्रथमो मनस्वानिति। ठ। विद
द्या विश्वा दवां ममाग्नेवर्च इति पूर्वेषु संस्थापयत्सूत्तरां संस्थां कुर्वीत। यदि प्रथमाः संस्थापयेयुरिति। एतदुत्तरां संस्थां कु
र्यात्। अग्निष्टोमे प्रक्रांत उक्थ्याधिकां। ठ। अतिरात्रं कुर्वाणेषु द्विरात्रं तस्मैवाक्यो स्यात् सनद्विरात्रकरणं विद्याघनात्तु
पादशादन्यः स्तोमः। केतयोर्विहरंतरत्वात्। तत्रा ब्रुकयणां ध्यायनप्रणयनानि सांनिपातिकानि कर्तव्यानि साद्ग्राणप्र
११२ तत्वात्। सामास्यचाकृव लस्यप्रणयनी। तत्राग्नेयीरूप प्रियमिति स्वाहाकारं। यथा सवविधि पशाचा यीध्रप्रणयनस्यासाधि
गा२ गातित्वे विदिर्यवमादीनां याया उद्धारः। तत्रा चाग्नीध्र समीपप्रवपति ध्मनं प्राङ्मुखस्याग्नेयस्य परिमसा मन्वात्। एवमिह
पि यावदर्थं कर्मनिवात्रा दक्षिणे धर्मो भवति। निमित्त कर्मांतरत्वात्। आग्निघ्रां निर्वचनमथ वसमासापेहित त्वात्। समिष्ट
यजुरंतं च पूर्वं पूर्वं महरं गत्वात्। ठ। द्विरात्रं कुर्वाणेषु त्रिरात्रं। संभवधर्मरहितं प्रक्रांत शास्त्रासिध्मयकमहत्व्या स्यनाह ११२

आकृपरिषानी ३

रंतरं सुरत्य इष्टालाभात्प्रतिनिध्यनुष्ठेयं संवाहनिता हृष्टास्थैवा स्यामोनदृष्यत्ता प्रतिनिधे तत्कालादितिन्यायात्तु ते
नष्टतीकिरनुष्ठीयमानसंसवाहनि तस्या स्यामः स्तामनेवनष्टतीकिः॥ तस्यां वा संस्थायां प्रेयसीदक्षिणादग्नाववा
शाद्वः पक्षांतरं तस्यामग्निष्टोमादिकायां संकल्पितायां प्रेयसीसंकल्पित यज्ञस्यादितारत्याव ऋक्ष्म दक्षिणाद ग्नातु।
॥ स्ववंश्या वा विहरंति वा पुराकाश्यस्ता। स्ववंश्या वा विहरंति स्ववंश्य आपानदीतडागादिसंस्थासंसवं विहरंति। विच्छेदं
तीत्यर्थः। वायुर्वंतरा वती विरहय्याकाशश्चेति वा संख्यानं सा वायत्तु। वकारः सर्वत्र विद्धिषाणां नामिच्छस्य शापणार्थः॥
क्रीतसोमापहृते तन्न तिनयं कालमस्थमाझ्त्यानि श्रणुयात्॥ क्रीतइति विशेषणात् क्रीतापहारत्वादित कालाद्यतिन
यनमपि सोममाद्य सर्ग स्वदस्वासुकरिष्यमाण वायाज्ञानपहृतस्य पत्राक्षाद हृश्यमाने विनाशपहरणेन। अमेध्यसं
स्पृष्टश्वशकोरमेध्यापनयानश्वाद्धिः कार्यायामन्नादिष्यमेध्या कातुगंधलेपश्वतत्र कृतः। तावच्छद्धाचा दयं सर्वासु द्रव्यश्व
द्धिष्विति। सर्वविच्छनातुश्चसिष्युत्ततुष्टे परित्यागोपहृतवत्क कर्म श्रन्यमाहत्य तत्य स्याहरणमात्रं न क्रयः श्रुतिष्पणुया

द्वितिप्रागस्तिमवाक्रीतापद्धतस्यालब्रुह्याधितनसहस्रमुञ्चयोः । तयोः संस्कृतत्वात् ॥ ॥ सोमा माहारयास्या मविक्रयिणो वा
किंचिद्दद्यात् ॥ सोमाहरणाशीलायमूल्यनिरपेक्षायापि सोमविक्रयिणो वा मूल्यार्थिने किंचिद्दद्यान्न तु शास्त्रीयं ॥ अत्र तनु २
नधिगम्यमानपूतीकाभ्ये तत्प्रधाणायेडुनानिकशास्त्रालिप्सयत्प्रेतिवाक्यशेषः अलिप्सया दितिवा ॥ यागसोदना
नुवर्त्तितएव ॥ अनुपलभ्यमानत्यासपूतीकादीनलिप्सयतायेतेता प्रतिकार्हि ब्रणाद्यातिअडुनापि ष्ठणजातिरक्तत्व
प्राण्यस्यल्कानि ॥ ठ ॥ प्रतिदुहा प्रातःसवनश्रीणीयात् श्रीतनमाध्यंदिने दध्ना तृतीयसवने । ष्ठणानां प्रवीक्षानां यागसाधनाना
मलिप्सतानां अयं संस्कारः प्रतिदुहा च्छीरणमयो दुग्धेन प्रातःसवने श्रीणीयान्मिश्रायेत ॥ शृतेन शृतातंचनेन माध्यंदिने सवने
श्रीणीयात् ॥ दध्ना तृतीयसवने ॥ ठ ॥ एकां गां दक्षिणां दत्वा एकास्त्रीतोदेया ॥ दक्षिणाग्रहणात्संजनतस्य दाक्षिण्यस्य निवृत्तिः
ठ ॥ अत्र वृथा दुग्धं एतदंतं कृत्वा ॥ ठ ॥ पुनर्दीक्षितः ॥ ताहशानेन संकल्पेन ॥ ठ ॥ तत्र क्रतु दक्षिणां दद्यात् ॥ तत्र तस्मिन्पुनर्यो
ज्ञे प्रक्रांतक्रतु दक्षिणां दद्यात् ॥ पुनर्यज्ञो विघतत्र प्रायश्चित्तिरितिशातपथश्रुतेः ॥ एकस्यामपिद्वादशाहे ताहतीकां सिः ॥ ११३
दि

कृतायामतत्त्वायश्चित्तं । अनेकया गाव्यस्ते होतादक मह्हवँ स्मामनयडेतेति चादनेकात् । ठ । एतादेवदुष्टेपि कर्यादिति
वाक्याशाघः । ठ । अस्तिदग्ध्यं स्वर्गादक्षिणादद्यात् । समासान्तवृत्ती कादियदुक्तं तत्रदाहनाशावयं स्वर्गादक्षिणादद्या
दिश्य यं विशेषः । त्रयं पूर्ववित् । ठ । प्रातःसवनाद्याम तिरिक्तं । प्रातःसवनाद्यामतिरिक्तेततावद्वक्ष्यमाणं कर्म । ठ । अग्नि
स्सामात्रयं स्तुत इति स्तोत्रियानुरूपो दैर्घ्यः । अग्निसाम इति स्तोत्रियत्र्याम्नारक्षामणोन्नारानुरूपः । द्वाहयत्रत्यणांश्च
त्राधिकारविच्छेदात् । ठ । ऐन्द्रीविष्णवीतिः स्तामममतिशंसमु । वक्ष्यमाणाविरन्याति स्त्वं वं दवतासिः सदाम्ना त्रियानुरू
पास्यां स्तामाप्तिशं समनं । ऐन्द्रावैष्णवीत्ति तिमहार्थे तृतीया । ठ । ऐन्द्रावैष्णवीयाज्या । विष्णोः कर्माणि पश्यतेति निघं दुके
ऊं ऐन्द्रावैष्णव्युक्ता अन्यत्राप्येवं स्वरूपस्य परिग्रहः कथं नामस्यादिति । ठ । इन्द्रं मिन्द्रा थिनोत्तदत्तादेवाश्रवं चनड तिष
ट्रा इन्द्रं मिन्द्रा थिनोत्तद्धस्म क्तं । अतो देवाश्रवं चनड तिषट्शस्त्र एताः सूक्तासंसवात् । ठ । उक्तमयावरिक्ष्मयविष्णोः कर्माणिप
श्यात तियजति । ठ । माध्यंदिनादतिरिक्तोवक्ष्यमाणं कर्म सामाधिकारात् द्वात्रयदृणांचाक्षुवर्त्तीता । ठ । वाप्मदाम्नुदुत्यदृशी

तमिति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ। वाम्महँ ऽऽ असि सपर्येति स्तोत्रियः प्रगाथः। उदुत्य द्दर्शतं वपुरित्यनुरूपः। ७ ऐंद्रावैष्ण
वीतिः स्तोममतिशंसतु। विष्णुवर्थं वचनं। अस्य दुमानुः सवनेषु सद्य शस्यका। दिवोनन्दु रोँमहिंइसेत्रेस्यका। संवी
कमेताः समिधा द्दिनामीत्याष्टौ। नरुंयज्ञायचकृथुरुलोकमिति तिस्रः। सूक्तमेवगायत्रमेता ७ त्रिवत्राद्यर्यमावरु
णश्चेति पंथामित्येका। वङ्गिंद्रं विश्वमरुतः सजोषाः श्वातयेवरुणंमित्रमिंद्रमित्यत विकल्पता। ७ ऐंद्रावैष्णवीयाज्या
या विश्वासां जनितारा मतीनामिति यद्वाइंद्राविष्णू तत्सनयाय्यंवामिश्चितायास्यतमा। ७। तृतीयसवनादतिरिक्तो। यथाह
वीयाः सवनायाः उक्थं तायदापिद्रू पश्च्युतं मापिनादतिरिक्ताइति विज्ञाघारंनातु। ७। प्रतत्ते अद्यशिपिविष्टप्रतद्विष्णुरि
ति स्तोत्रियानुरूपौ। प्रतत्ते अद्यशिपिविष्टनाममिति स्तोत्रियः। प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्येणेत्यनुरूपः। ७ ऐंद्रावैष्णवीतिस्तो
ममतिशंसतु। जगत्यर्थे आरंभः। प्रवःपांतमंधसो धियायत इति तिस्रः सूक्तं वा। आ या दिवा यस्सद थायो देवइत्येका।
मत्वे विष्णो वितरं विक्रमस्वेत्येका। तमस्य विष्णुर्महिमानमोजा इत्येका। सूक्तं च। मम द्विंगापर्यौदस्यांचा। ७ ऐंद्रावै १२४

रित्यायेदं न्यव संदेः १

स्तवीयाऽस्या ॥ त्वष्टमिन्द्रास समरणां शिमीवतामिति ॥ ८ ॥ आश्विनाय दतिरिक्ता सो मइतिवर्त्तत एव । आश्विनं शस्त्वं समाम्नान
तु । तस्मात्साम तिरिक्तवस्त्वमाणं शस्त्रं । ८ । आश्विनी सिस्तामम तिशं सतु । अत्रास्ताश्रिया नुरूपाणा प्रत त्वच द्य शिपिविष्ट
प्रतद्विष्णुस्तवात इति तिष्टृतीयसवनत्वा विशेषात् । स्तामातिशं सना याश्विन्यः प्रभुराण एव । ८ । आश्विनी याज्या । अविशेषाद्याका
चितु । ८ । स्तुतं स्वत्पर्या स्विर सिद्धुरुक्त पंचभिः स्तामेदशेक स्यः स्तुवाता पर्याविरस्तात यद्यादित्य उदियान्नतः पंचतिस्त्र
भिः पंचकेः स्ता मेदशेक स्याइति ताद र्थेन तथा । स्तुवत इति छंदांगाः । ८ । तास्ता त्रियानुरूपान्नशस्त्रा । ८ । सुरूपानां जगती
नां च द्विहद्वशांस सुः । आदितावञ्छद इति न्याया दाद्यद्विशस्त्वो जगती नामिति स्त्रा क्रत्रिष्टुप परिहारार्थं तातामांधुरिं इ
ना म ऽदेवतत्कृ ज्ञायाँ । ८ । नित्याः परिधानीयाः कर्त्तव्या इति वाक्याश्लेषः । अश्वत्वापित्र्यादशीन्त्वर्द्दश्या परिधानीनि
त्य इति वचनात् । ८ । हृस्वेर्वा प्रिथमेः पर्यायैः छंदोगास्तु वातता येव शस्त्रं । ८ । होत्रवा प्रथमानां पर्यायाणां । होत्र
वा प्रथमानां स्ता तृणां स्तवनं हृस्वं सवतितायेव शस्त्रं । ८ । मित्रावरुणाय ब्राह्मणाछंसिनश्च मध्यमानां । तत्सूक्तवर्नेशी

स्त्र
स त्नकर्त्तीया ॥ ॐ ॥ अश्लेषावाकयोन्नमानां क्रूरस्त्रैव नश्रांसमनंचा ॥ ॐ ॥ त्रीण्यश्विनं प्रष्टिशतानि । अश्विन मस्येतावत्परिमाणमत्ति
ष्ठ्या । प्रकार्यं । शतानि त्रीणि प्रश्वाश्च युष्टायामश्विनं सवत्रु । प्रत्यक्षाणा मृचानां नक्षत्रतीनां च संपदा । प्रतिपन्निर्णया पेत्य
प्रिमीलपुरोनवा । तारा ज्ञानाचतस्रस्तु ज्ञेयात्राप्नकदाचनाया मत्र्यैष्विति चिकास्यादरोगान्मतिस्त्वचः स्मृतः । प्रगाथा
प्नविवम्नस्यादप्रणवकक्ष्क्रुतः । एतद्ध अयमग्निः षट् तामायाद्ध त्वचं प्रकृ । मन्नाविदिप्रदोज्ञयास्त्वमतिज्ञनस्यप्र
अग्निं तेदशतिस्तकः पंक्त्यांतमस्वामीति । उष्णो तद्भत्तिरास्कृत्का । माकापोरुरुचेतथा । प्रतित्वामेत्तिरु प्रसंस्त्रक्षे उष्णो
यदद्यद्धाउ प्रसत्तिस्रएताश्च तस्रः स्युर्मेदिदश । अग्नि श्विनायच्चरीति प्रत्निस्रएकानयतारः । इत्यादि त्वष्टपट्त्रिंशदुदी
राथां दशा ष्टोचा । आमहवंनविकांतः । काव मद्यचतस्रस्तु । एकानात्यग्निरुप्रसंनामस्या स्यांस्त्रक्षंतथा । कारा ध्नवमध्य
स्तुस्त्रक्रु युवोस्तथा । तं युंजा यांनवा मद्दवां नासत्यानव । पंच युवाकृष्टरथंत्रिश्विदकातिस्त्रः समानमुनवप्रतिश्रिय
तमं ज्ञल्यांस्त्रयोदियत्परं । अक्रूरैस्यात ज्ञयागायत्र्या र्कस्त्रिराप्त । अत्र स्तुबुक्षि दोचाद्ध ष्टद्रु युक्षि क्रुद्ध स्तुतः ॥ ॐ ॥ यदिदी ११५
म्य

क्षितंप्रमीयेतसमत्वगणायायइत्यायदिदीक्षितम्प्रियेतकथंस्यादितियतआह।८।दक्षात्रेष्ठीत्युपनह्यपुत्रंज्ञातरंवा
दीक्षयित्वासहयाजयेत्।दग्ध्वानिर्मथ्येनआग्निनाहौतनलौकिकेनवाशाखांतरातदस्थीत्युपनह्यतत्पुत्रंज्ञातरंवादीक्ष
यित्वामांनिपातितिकैःसंस्तुवंतितेनसहयजेरन्।८।अस्थिमृत्युवाराजानमगृह्णीत्वायत्राग्नदक्षिणापरस्यांवदिश्रोण्या
मस्थिकुंभंनिधायतस्मिन्नादशमात्पर्णराज्ञीभिःपराचीभिःस्तुवता।पुत्रंज्ञातरंवादीक्षयित्वासहयजेरंस्त्रिरात्रसनकल्पे
तरामन्तद्धादेशाद्यातु।दग्ध्वास्थीन्युपनह्येत्यतस्मिन्नपिपक्षेसर्वम्पूर्ववत्।अस्थिमृत्युयस्मामंराजानमगृह्णीत्वायत्राग्नाद्दक्षि
णापरस्यांवदिश्रोण्यांयजमानास्थिकुंभंनिधायतस्मिन्नादशाद्दक्षिणापरावदिश्रोण्यादशाह्नंदागाःसार्पराज्ञीभि
रायंगौरितित्वेताभिःपराचीभिरनावृत्ताभिःस्तुवता।तत्रदक्षिणातोब्रह्मामैत्रावरुणाश्चापविश्यसत्वात्रप्रसर्पदंकुर्यातां।८।
मार्जालीयाद्दाक्षावा।मार्जालीयसंनिधेवात्रअस्थिकुंभंनिधायसार्पराज्ञीभिःपराचीभिःस्तुवता।८।त्रिःप्रसव्यंमार्जाली
यंपरियंति सव्यानूरूनाघ्नानाः यजमाना त्रिःप्रसव्यंप्रदक्षिणंमार्जालीयंपरियंति।सव्यानूरूनघ्नानाःयजमाना

त्विः प्रसव्यं प्रदक्षिणं मार्जालीयं परियंति। उमंति मध्या ह्रकून पाघ्नानाः सप्तिरेव पाणिनिः।ठ। मार्ज्यगडीर्हंतानिगदे
तु। श्रायं गोरिति स्वाज्ञादश एष प्राचीनापवीति दक्षिणास्सुः वइति शाखांतरानुनिगदद्दिति नेकम्व्यर्थंन गणधर्मः।ठ। अ
संमितं स्वाज्ञे। असंमितमपरिमितं न्यूनमतिरिक्तं वा। न प्रमाणाङ्गूयः अपरिमितष्टाकुग्न्यो श्रुतिदर्शनाददति विवस्वाय
थानना स्यापाघ्यति।ठ। एंद्रु वायवाद्याग्रहाः। नियमतात्रस्मिन्न हनिसदंति।ठ। संवत्सरेऽस्त्री नियाज त्येषुः। मरणा
संवत्सरेऽस्त्री नियाजायत्सु विता यजमाना श्रच्छि मतायाज्यायखुरिति लचिदाकुः।ठ। स्वाज्ञमतो ज्ञऽच्छि कं समुप
निदधति। स्वाज्ञस्तो वे न्हयमानात्स्वाज्ञसंनिधानेत्रच्छिकं संनिदधुः।ठ। मार्जालीयस्तदा न्नि नयंति तदीयान्।ठ॥
कलशादीर्सी। कलशाद्द्रोणकलशः पूर्वं पदलोप नतस्मि द्वीर्सी मामनाद्यसतीति शाखांतु रान्नेमि न्निकमुद्यात।ठ।
वि धुंदद्राणमिति वषट्कार निधनेन ब्राह्मणाछंसिनस्तुवतात विधुंदद्राणंसमनबद्धनोत्यस्यां वषट्कार निधन नसाम्न
पृष्ठं ब्राह्मणाछंसिनस्तुवत छंदोगाः स एव स्वाज्ञियः कार्यः।ठ। पूर्वस्ये स्वाज्ञरूपं। मह्नीनामगृह्यं पकस्यगितिम १२६

मि २

जुहोति। अभ्युन्नीतं नाराशंसमंतः परिधि भस्मनि ६

र्वानुरूपः शंसितव्यास्ततस्तान् त्रियइति संदेहो मा भूदिति स्वग्रहणं॥ ठ॥ अग्निर्दीप्तो यावद्गीत्येकवचनं विवक्षितं किं
तत्र सवतीत्यत आह॥ ठ॥ इह त्र्यस्य तावश्वमथादीप्रमाणाइति ब्राह्मणं द्वितीये तद्युतानेन मारुतेन ब्राह्मणेन। ठ। सिन स्तुवतास्तव
नाधीनत्वा॥ ठ॥ मनास्यति स्वआरंसः॥ ठ॥ नन्ता नरूपः॥ अस्थावान्तरेण रूपणामस्नग्रायतवामस्वष्टक्षिमितियदिपुनः
कल्पञा दरणं यावद्रणं त्वचे स्तावत्ता। ततः पूर्वादो बल्यं न्याय्यो॥ ठ॥ एंद्रावैष्णवी स्तिः स्तामगति शंसतं उनायारपिया
वदराणकलशद्रणयोः॥ ठ॥ एंद्रावैष्णवीयाज्या त्रिष्टुपमाध्यंदिनत्वात्॥ ठ॥ अभ्युन्नीतं नाराशंसं हुताहुतस्य त्वंप्रतं
हुता हुतस्य चाहुतस्य हुतस्याचं द्वावी अस्यास्तामस्य स्वाहेत्वंतः परिधि भस्मनि र्जुहुयात्॥ हुताहुतास्य त्वमा
द्विनामंत्रेण॥ ठ॥ अपवातेर्नराशंसा। भक्षनाराशंसवक्ष्यमाणं विध्यपराधे नैमित्तिकं॥ ठ॥ ग्रंजय स्थंग्रहं गृह्णीयात् =
स्यहुतस्याल्पकमवनयत् प्रजापतये स्वाहेति। ग्रंग्रहं गृह्णीयाद्वस्याल्पमत्र्व हुतमुपगातनाराशंसासाम ॥ मस्स
अवनयेत्। प्रजापतये स्वाहेत्यनेन मंत्रेण॥ ठ॥ दुष्टंसामंप्राजापत्याप्ति श्वत स्वस्तिर ध स्व कृत्तराई ईर्वाई उपवाव

वनाययेत्। दुष्टं मा मम विज्ञघान्नाराज्ञं मम स्वं वा प्राजापत्यास्तिर्हिरण्यगर्भ इत्यादौ त्विश्चतस्त्रस्तिरश्चर्द्ध मंत्रांतेन प्रतिमं
त्रमुच्चैस्तराद्धे उपरवारद्य त्र्यवर्दं वनाययेत्। ॐ। क्रूस्म्नं स्मेदममृतमन्नाद्यभागत्विति ध्यायन्नवघ्रष्ठस्यद्धायदिंदुरिंड्रमना
गान्तस्यतङ्दविंदुपीतस्योपहूतस्योपहूता सन्नयामीति। यस्मात्स्रिङ्गुतस्य सोमस्योपविष्टाद्ववर्षणं भवति। तस्य
भक्षणकाले यथाप्रामंत्रमपनीयमंत्रांतराणां दुरिंद्रमित्यादिना भक्षणं कुर्यात्। स्म्नमेदममृतमित्यादिध्यानं प्रग
प्रकार्यं। ॐ। हिरण्यगर्भ इत्यस्युपात्तस्तत्वमासजुहुयात्। हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्यनेन मंत्रेणाज्याहुतिं जुहु
न ऽ व छा घ
यात्। अस्य च मसोस्युपात्तस्ततः। ॐ। अवस्थाद्यच निर्हरतु। जन्तरक्षि वा व छोतिछं दोगानां तेन वाचेग्रोसद स्मानिर्हरेद्य दो ४
सोमं इमि स्यात्स्यूपात्तंतं च मसं। ॐ। यज्ञ तत्विदितिष्ट त्वनमहावीरं सिंन मत्वमंच्या। यज्ञ त त्विदलिस्त्रिषड्नेनत्र त्वनमहावीरं सिं
वायावौ
२पात्र नं मन्त्रमंच्य ततत्राहुतीर्जुहुयात्। निर्हारकर्मानादिष्टत्वात्। ॐ। त्रयस्त्रिंशत् तंतवो वितत्निरे यज्ञमंयज्ञं स्वधया सडांत
तमांछिंनं ममिमं दधामिस्वाहा। घर्मास्त्रिष्टेष्टुदेवान्। यज्ञस्य दोहा विततः पुरुत्रा सोमा त्रपृष्ठ दिवमन्वा ततानास ११७

यज्ञधुन्नु महिमप्रजायेरायस्पोषं विश्वमायुर्व्यशीयस्वाहेति चाहुतीर्जुहोति। त्रयस्त्रिंशत्संतव इत्येवमादिनादेवा
निष्टवमंतेन मंत्रेणाकां द्वितीयां यज्ञस्यादोहइत्यादिनास्वाहाकारांतेन मंत्रेण पत्न्याज्याहुतीर्हुत्वा जुहोति। स्व
ध्वाद्धध्वर्युश्चमस्वशाखाक्ताश्च। यदिमत्र यदीक्षितात्थ सामश्रुतिशाखाममप्रसन्त्यराजानं विश्वजितातिरात्रेण यजेत।
सर्वस्तोमेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेनेत्येवं दीति वचनान्निमित्तेन स्वयमुत्पाद्यं। सत्रायदीक्षितः। सत्रार्थं दीक्षादि
ष्वप्रवृत्तक्रियः। अथशब्दो दृढबुद्धिरपि कथंचित्। सामश्रुतिष्ठपदं परिसमाप्तमसत्रस्य तदनुष्ठानसंगात्स वन्तु। ततः सा
ममपसन्त्यसोमं विसृज्य राजानं प्रध्वंसनइत्येतेन मत्रिसिंसिंगङ्कृतो क्रीतमक्रीतं वा विश्वजितातिरात्रेण यजेत सर्वस्तोमे
नसर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेनेति विशिष्टो विश्वजिद्यागो नैमित्तिकः सत्रांगं स्वाद्यते। अनिष्टप्रथमयज्ञस्याहिता
ग्नेः सत्रिणः सामश्रुत्यानन्तरायत्र्यायीष्टिः सर्ववेदसदक्षिणा भवति। अनाहिताग्नेराग्नेयरथश्च रुचित्यैवं कश्चिदाहुः।७। १
श्रापूर्ययेवा। संकल्पमपि सत्रमकृत्वे त्रिविश्वजितातिरात्रेण यजेत। वाशब्दो वैकल्पार्थः। आहिताग्नेंस्तु प्रथमयज्ञादी



य~

क्षितागृहपतिसप्तदशाः सत्रमासीरन्नित्यादिनाक्तो द्वादशाहः सदोऽत्र सत्त्रमीति देशमनुपदिष्टं कर्तुरित्यनेनोपदि
ष्टान्युपदिष्टप्रसंगेन नैमित्तिकान्युपदिष्टानि तत्र द्वादशाहादहर्गणोऽत्र अहर्गणानां स्वकर्मनिर्दिष्टानि कश्चिदहीनाः अ
स्ति ज्ञातस्तु धर्मान्तरं तत्र द्वादशाहस्य सत्रात्मा समानप्रदर्शनात्तस्याप्यनेन विशेषणेन सत्रत्वं सत्रसंज्ञस्तु योऽहर्गणः
सतस्य धर्मविशेषाधिकृत्याम्नाना है। ८। आहिताग्नयः इष्टप्रथमयज्ञा दीक्षितागृहपतिसप्तदशाः सत्रमासीरन् होता
मैत्रावरुणोऽच्छावाको ग्रावस्तुत् ब्राह्मणाच्छंसी पोता आग्नीध्र उद्गाता प्रस्तोता प्रतिहर्ता सुब्रह्मण्योऽध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता
नेष्टोन्नेता गृहपतिः सप्तदशा होत्रादयाय यथोद्दिष्टाः सत्रमासीरन्। यज्ञविद्वांस्ते यजमानाः गृहपतिसप्तदशाः
सत्रमासीरन्निति शास्त्रात्तस्तुतः आहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञादीक्षिता इत्यतदधामेव विशेषणात्रयं। ८। आर्त्विज्य
स्याविप्रतिषेधेन शाक्यायोगपद्यात् यत्र विप्रत्याम्नानाभ्नितयथा माध्यंदिन यजमानं च समयीदमिति ब्राह्मणः अशक्ये
र्योगपद्यसत्ति आर्त्विज्यस्यानुपपत्तोऽध्वर्युक्रियाया ह्यनिलोपन्नानां समयीदमितिजपश्चात् तत आर्त्विज्यमिलोपन्नानं तत्ता ११८

सप्तदशगृहपतिरोऽत्रोनाधिका इति कात्यायना ४८ २

तस्यास्तुपत्न्याधनपश्चान्मयीदमितिजपः ।७। दीक्षणान्तुप्रभृत्येणसर्वेषांयाजमानं। दीक्षाणान्तुपूर्वंदीक्ष्यक्रमः। तेषांग
हपतिःप्रथमादीक्षितऽध्वर्युमादिकः। तेनान्तुपूर्व्येणसर्वेषांयजमानानांइदमिति। याजमानमार्त्विज्यास्तदाहरणा
दि।८। मुख्यः कुर्यात्परार्थानि। परार्थानिकृत्वार्थानि। अदुंबरीसमानादीनितानिमुख्यःप्रथमंकुर्यात्। सर्वसत्रेगृहपतिः
एकःकुर्यादित्याश्वलायनः। परार्थ्येष्ववतत्वादिति।९। कल्पविप्रतिषेधेतुयसांसाधर्म्यं। कश्चिन्नाराशंसकल्पाः
कश्चित्तनूनपात्कल्पाः। मंत्रकल्पाद्वैधेतुयसांयाकल्पस्तस्याधर्म्यमितरेषां।१०। हुतेषुदाक्षिणेषुदक्षिणापथेनस्ना
त्विनानिधून्वंतोदहरदहरित्याववृजन्पुरिदमहंमांकल्याण्यैकीर्त्यैस्वर्गायलोकायामृतत्वायदक्षिणांनयानीतिहुतेषु
दक्षिणे ष्वितिसत्रसतिवादक्षिणाहोमकालावधिरयं। दक्षिणापथेनदक्षिणामार्गेण। तत्रालासदमीदक्षिणेना
ग्नीध्रतीर्थेनस्नात्वाजिनानिधुन्वंतश्चालयंतोदीक्षिताःप्रतिदिनमवभृथंतागच्छेयुः। इदमहमित्यादिकंमंत्रो।११। उत्थाय
चाग्निष्टोमःसहस्रदक्षिणःपृष्ठशमनीयः। उत्थायपरिसमाप्यसत्रंअग्निष्टोमसंस्थंसहस्रंदक्षिणाःपृष्ठशमनी

याख्यः कार्यः। सत्रिणः सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेरंनिति शाखांतरश्रुतेः। सकाममेव पृष्ठशमनीयेन यजे
रंनिति शाखांतरश्रुतेः। सकाममेव पृष्ठशमनीयेन यजेत कामं न यजेत तत एवास्य सत्रिणोंऽशे द्विजः स्युरित्यारण्यके
श्रवणात्। पृथक् पृथक् पृष्ठशमनीय इत्येवावसीयतां। ८। साधारणं हि कृत्पृष्ठशमनीयं साधारणं सत्रिणामस्तित्वं॥
पृष्ठशमनीयमेकमन्यं तालेशाह्वः सुत्यानुकरणः। ८। द्वादशाहप्रभृतीन्याचत्वारिंशद्रात्रादेकोत्तराणि रात्रिस
त्राणि तान्यनित्यानि द्वादशाहः। पृष्ठशमनीयः प्रकृतः स कस्य नित्यः कस्यानित्य इति तद्विवक्षयाह। रात्रिसत्रेष्वनित्यः
पृष्ठशमनीयः। सत्रेष्वनित्यः सकाममेव पृष्ठशमनीयेन यजेत कामं न यजेतेति दर्शनात्। आह कीदृशानि
तानि रात्रिसत्राण्युच्यंते। द्वादशाहप्रभृतीनि किं पर्यंतानि। आचत्वारिंशद्रात्रात्। अस्ति विभवयमाकारः। एको
त्तराणि एकैकवृद्ध्या द्वादशरात्र एवंप्रकाराणि। एकोनपंचाशद्रात्र इत्येवंप्रकाराणि। एकोनपंचाशद्रात्र एकषष्टिश
रात्र इति रात्रिसत्राण्यूर्ध्वमनुष्ठावशाद्द्वात्रिंशदाख्यां तल्लसंत। रात्रिसत्राणीति। ज्ञातव्यान्यध्यायानि धर्मविशेषस्कंदे २२५
द्वा २

गो आयुषी इत्ये तस्यां वोदनायां

ग्येसंज्ञाप्रयोजनं।७। द्वादशाहोत्तरा अहर्गणा विवर्द्धंते। तान्युदाहरिष्यामः। व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सत्राही
नानामित्युक्तः। सा यैरहर्गणैर्विवर्द्धते। तानि त्रयोदशरात्रादि संपद्यर्थमुदाहरिष्यामः। पृष्ठशमनीयप्रसंगेन गा=
त्रिसत्राण्युपदिश्यंत इत्याचार्यस्य प्रतिज्ञा।८। एकाहार्थे महाव्रतमाहरंति। एकाहार्थे महाव्रतास्यान्यत्वमादिपदा
रण्यकात्कृंतदाहरंति कुर्वंति सत्रिणः।९। सर्वस्तोमं वातिरात्रं। वाशब्दो विकल्पार्थः। सर्वस्तोमं वातिरात्रमेकाहा
र्थेश्राहरेयुः सच सर्वस्तोमातिरात्रस्तत्र समहः। इत्यश्वमेधप्रया व्याख्याता। तमाहरेयुः।१०। अंतरणे पृष्ठ्यं छंदोमांश्च स
र्वस्तोमस्यातिरात्रस्य स्थानं शाखांतरात्।११। व्यहार्थे गा आयुषी। व्यहार्थे गा आयुषी आहरेयुः। कस्तन स्तोमा गो आ
युषी इत्यत आह।१२। द्वितीयं तृतीयं वा लिङ्गविकं। प्रतीयते तस्यां स्वादनायां द्वितीयं तृतीयं वा लिङ्गविकं गो आ
युषी इति जानीयात् न त्वाद्यां पि वा आयुषी स्वादनायां।१३। त्र्यहार्थे त्रीणि छंदोवर्गाण्यालिङ्गविकानि। त्र्यहादणाहरेमाणा
त्रीणि छंदोमान्यालिङ्गविकान्युपदेशः।१४। चतुरहार्थे महाव्रतं चत्वार्थानि त्रीणि पूर्वाण्यालिङ्गविकानि महाव्रतं। चतुर्थ

द्वे अहनी
उत्पत:
३

एतेनन्यायेनकतमेन यद्यदल्पसंख्येत तत्सर्वं कुर्यात्सामस्तौ तौ संख्याद्वितयेति ३

मितित्वत्रयस्त्रिंशदहार्थे ॥ पंचाहार्थे पंच ॥ अग्निष्टुद्विकानि पूर्वाणि पंचाहार्थे पंचावापः ॥ षडहार्थे षट् ॥ अग्निष्टुद्वड
त्रिनाकं ॥ सावित्राणि प्रायणा ॥ सप्ताहार्थे महाव्रतसप्तानि षडग्निष्टुद्विकानि महाव्रतसप्तानि सप्ताहेनाष्टर्यमाणस
प्ताहारम्भः ॥ एतेनन्यायेन तां तां संख्यां पूरयंति यायाः पूरयितव्या यथाऽत्रयो विंशतिरात्रे पंचाहः षडहो द्वादशाहः
ति ॥ अंतारणप्रायणीयं पृष्ठ्यं त्वितेषां स्थानं ॥ एतद्यांगा आयुर्धीप्रभृतीनां प्रायणीये पृष्ठं ॥ सां तारणस्थानमन्तस्थानक्रमः ॥
॥ ज्यैष्ठं दशमादह्नो महाव्रतस्य स्थाने ॥ एकाहार्थ महाव्रतमाहरंतीत्यर्थः ॥ तस्यायं स्थाननियमः ॥ त्रिशाख्याव धारण
र्थः ॥ अथशाख्यो शमाविकारार्थः ॥ एतानि वद्ययमाणान्यहानि यथा क्रम्यायवल्क्लिप्तिमपवदंति ॥ अग्निष्टुद्वा त्रिजि द्विश्व
जितो चागं दशनि विंशतिरात्रविंशतिरात्रविंशतिरात्रास्यदशत्रिष्टवः षडहः ॥ अग्निजि द्विश्वजिद्दताश्या गंदशनि प्राकृष्ट
ष्ट्यांतात्तादशरात्रं ॥ अग्निष्टुवोतिरात्राद्धावग्निष्टुवा विप्यक विंशतिरात्रः पूर्वः ॥ अग्निष्टुवः षडहस्त ताति या त्रयस्तत्राद्य
वग्निष्टुवोप्रथमद्वितीयो ॥ अग्नुधस्तुपइतिविप्रादवं ॥ षष्ठस्याह्नो द्वितीयमग्निष्टुवडत्याननद्वितीयमनतिरात्रेण १२०

द्वितीयः। एवमेतानिन्यूनविंशतिरहानि प्रायणीयोदयनीयसहितान्येकविंशतिरात्रः पूर्वः।७। स्तष्ट्यस्वरसामानो वि
षुवानाहन्नास्वरसामानस्त्रयस्त्रिंशारंभणाः पृष्ठ्यस्तूत्तरः। पृष्ठ्यःषलहः स्वरसामानस्त्रयस्ततो विषुवतितत्त्र्याद्ध
न्ताः स्वरसामानस्त्रयस्त्रिंशारंभणा इति त्रयस्त्रिंशमारंभणांप्रथमं यस्य शमाणि पंचाहने वप्रातिलोम्यक्रमाणस ए
कस्यत्वात त्रयस्त्रिंशारंभण पृष्ठ्यस्त्वयं प्रायणीयोदयनीयाभ्यां सह एकविंशतिरात्रोऽन्तरात्रिसिधीयतात्वाहोऽग्निष्टवै
महाव्रतं स्तुवति। द्वादशाहसहितानीति द्वाविंशतिरात्रोऽन्तरात्रिसिधीयतां च। तदा तिष्टवोम महाव्रतं स्तुवति द्वादशाह
सहितानीति द्वाविंशतिरात्रस्त्रिःपंचाहास्त्रिवृः अच्छा दशाहसहितानीति त्रयोविंशतिरात्र ऋत्विः।७। पृष्ठ्यस्तोमः
षलहः। इति स्वत्र विंशतिरात्रः। संमदा मयनमित्याचक्षते। इति स्वत्र छंदः। स्कंदशस्तूयते। पृष्ठ्यस्य य स्तोमा स्त्रिवृद्दाद
यास्तस्तोमा यस्य यामा यष्ट पृष्ठ्यस्तोमः षलहस्तोमा एवमेतानि पृष्ठ्यानि परिसंख्यानानुतनायंच्यायतार्ह हह अंतरप्र
स्तोमव ति।७। त्रयस्त्रिंशमहरनिरुक्तं। षलहानंतरं त्रयस्त्रिंशास्तोमकमहः षष्ठपाप्ति किंत्वनिरुक्तता विशिष्टं कार्यं तत्र

हरंतरसमतद्वितीयातनषष्ठस्याङ्गोगुणविधिः। अनिरुक्तत्वांत्वहर्षिकाविवक्षा। कार्यतिएवस्वरूपासिध्यनान्नदनिरुक्तंस
वतीत्वसितष्टीयंदेवतापाराक्षातिध्यनानानस्वश्रुतोप्रदर्शितं।ढ। तस्यकाण्वरथंतरंमाध्यंदिना। तस्यत्रयस्त्रिंशस्याङ्ग
अनिरुक्तस्यकाण्वरथंतरंमाध्यंदिनछंदोगाः कुर्वंति। तत्रतत्रयान्यत्त्रशंसनंकार्यं।ढ। त्रयस्त्रिंशंनिरुक्तंवचनात्तृतीयेप्स
दिनत्वं। तत्रकाण्वरथंतरात्यतिपूर्वत्रियनात्तु।ढ। एवंततस्त्रयस्त्रिंशंनिरुक्तादनंतरंत्रिणवस्तोमकमदः।ढ। हेएक
विंशा। एकविंशस्तोमंवैराजपृष्ठंत्वत्रयोमितितादवकेनचिदसादद्वितमुक्तं।ढ। एवंएकविंशायाः पुरस्तात्स्वापरिष्टा
त्वा।ढ। त्रयस्त्रिंशंनिरुक्तंयथोक्तेपूर्वत्रतथा।ढ। एवमादेत्तरसमतावानुविज्ञापः।ढ। त्रयस्त्रिंशमहरनिरुक्तं। पूर्वत्रपृष्ठस्तो
मात्तुछलहादुत्तरमिदं त्रयस्त्रिंशांनिरु(को)दुत्तरसमतावत्रिविज्ञापः।ढ। त्रयस्त्रिंशारंसताः पृष्ठ्यास्तोमः छलहः। त्रयस्त्रिंशारंस
ताऽङत्येतावताविज्ञापगापूर्वस्मादयंविशिष्यते।ढ। पृष्ठदहरनिरुक्तं। ततः छलहादनंतरंपृष्ठस्तोममदर्शगात्रिकस्म
निरुक्तंसवति।ढ। ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः। अनिरुक्तोतुपृष्ठ्यस्तोमकादनंतरयाज्यातिष्टोमोऽग्निष्टोमःकार्यः।ढ।। २२२

३ अतो ... त्यामेतूमि ... विं ...
द्विश ... इत्या ... ग
... इति वा ... ३

इतिश्च तुर्विंशतिरात्रः यं सदामयनमित्याचक्षते । इत्यातनाह यौगे नायं चतुर्विंशतिरात्रः संसदामयनाख्यः । प्राकृत
त्रयस्त्रिंशद्रात्रादहर्योगः परिस्तिताः पाक्सामगाणाम्यात । द्विरतिरात्रो वा महाव्रतं चाग्नेयं द्वनि पंचविंशतिरात्रा गोत्रा स्तुधित्रि
तिरात्रो वा द्विरित्याग्नेयं द्वनि षड्विंशतिरात्रे । ठाच्चेदो द्विश्वातिरात्र वङ्त्याग्नेयं द्वनि सप्तविंशतिरात्रा च्य हो द्वावतिरात्रो वो महा
व्रतं च इत्याग्नेयं द्वनि त्रष्टा विंशतिरात्र पंचाहो द्वावतिरात्रौ वा वित्याग्नेयं द्वच्यकांन त्रिंशद्रात्रे द्विरतिरात्र वङ्त्याग्नेयं द्वनि त्रिंशद्रात्रे
द्विरतिरात्रो वा महाव्रतं चाग्नेयं द्वन्येक त्रिंशद्रात्रे । गोत्रायुष्टी विश्वातिरात्र वङ्त्याग्नेयं द्वनि द्वात्रिंश द्रा त्राठा पंचातिरात्र विका
नि त्रिकापत्य विश्वजिदतिरात्र एवं पंचाहा द्वादशरात्रउ ति त्रयस्त्रिंशद्रात्रः । त्रातिरात्रविकाच्य हानि पंचविरात्र द्वात्नापर्यंता त ४
विश्वजिदतिरात्र ठापयः ततएव एवातिरात्र विकः । पंचाहस्ताता द्वादशरात्र इत्यनेनाहर्योग त्रयस्त्रिंशद्रात्रा रव्योरत्रिसत्र
विशेषः । प्राकृतस्य त्रिंशद्रात्रादहर्योग ठच्यात । पारिस्ताषिकएवं त्रीण्यातिरात्रविकानि । त्रयं तिरात्रो वा महाव्रतं त्वत्याग्नेयं द्वनि
चत्व त्रिंशद्रात्र पंचादश्वातिरात्र वाखयङ्त्याग्नेयं द्वनि पंच त्रिंशद्रात्र चत्वराहतातिरात्र वक्त्राग्नेयं त्रावन षट्त्रिंशद्रात्र त्राठा च

धा २

त्रिविंशमतिरात्रः। एषो नवाहो गवामा पृष्ठ्यो दशरात्रो महाव्रतमिति। सप्तत्रिंशद्रात्रः। चतुर्विंशमहस्ततोऽतिरात्रः। षडह
स्ततः पृष्ठ्यः षडहस्ततो नवराहो नवरात्रायाद्यावदत्यातः। अभिजित्स्वरसामानोऽथ विषुवानावृत्ताः स्वरसामानो विश्वजि
तुच्चेति। सत्रापिते ऋषयो ग्रासी वर्जीन्वायतनं संवत्सरसंमितइति वचनात्। ततो गवा पृष्ठीतदनंतरो दशरात्रः। ततो महाव्र
तमित्येष सप्तत्रिंशद्रात्रः। अयातो महायोगमन्ध्यातापश्चिता षयायन। गवाआयुषी चतुरहस्ततोऽतिरात्रवड्त्या गं त्र्यष्ट
त्रिंशद्रात्रञ्च दशचतुरहस्ततोऽतिरात्रवडत्या गं त्र्यष्टकोऽच्चत्वारिंशद्रात्रञ्च दशचतुरहस्ततोऽतिरात्रो वा महाव्रतं चत्या गं त्र
निचत्वारिंशद्रात्रात्रा छाच चतुर्विंशं त्रयोऽतिरात्रा वा संवत्सरसंमित इति सत्रांतः। खंडे सुत्या गव्या क्रियतां चतुर्विंशा ग्रमहा
ततश्च योऽतिरात्रा स्ततो नवरात्रावदत्यामागकः। अभिजित्स्वरसामानो विषुवानावृत्ताः स्वरसामानो विश्वजित्। अति
जिदाद त्यायथोदिष्टक्रमसमुत्थिता नवरात्र अतिजित्स्वस्तुतिनवरात्रइत्यावदात। संज्ञाकरणं शास्त्रसंव्यवहारार्थं। अति
तान वरात्रं स्वरात्यव मादय उपादशाः। अतिरात्र। गवा आयुषी। दशरात्रा महाव्रतमिति नवरात्रादनंतरमतिरात्रः। १२२

नित्यः। तेषु नित्यो द्वादशाह इति यत्र तु कृतानन्नी निवर्तन्तेति। अन्ये पुनः समन्त्रेषु र ।छ। इत्येकोन पंचाशद्रात्रः।

णात्रायुषी अस्मिन्नेवानंतरं द्वाशरात्रो गात्रायुस्त्रीश्रनंतरं महाव्रतं दशरात्रा। नंतरं रुद्रविंशं त्रायासिन्नेवाङ्ग्यास्य
छन्दकामा वकानं पंचाशद्रात्राज्ञायः।छ। संवत्सरसंमितः। संवत्सरसाद्यगानुल्यतामापादितः। संवत्सरसत्र धर्मि
र्ष्यत्क इत्यर्थः। तत्रनव्रता दीक्षासंख्याकाल विशेषः। अत्र धृमुत्य इत्येव मादयश्च विश्वादव विशेषः। अनास्यत्वा
दसिद्धाश्रीवर्तांत्वायाननं विष्वतिब्रह्मसाम अस्मिन्नेवंस्यान्ते मात्रूक्तिः। यज्ञागाराणां दाहविकल्पः। अग्निबंधा
वपांतवपनं। इष्टं कुत्स्नु दवसानीयायात्तं दिनकरणां। पयस्यायाश्वसाधिका। पत्न्यधश्च्छमनीत्यातिकालानरा
त्रिसानर्षं धागमिद्धाशाङ्कातरग्नि विलागः। एवमाद्यर्थं संवत्सरसंमित इत्युक्तं।छ। अथैकषष्टिरात्रा। अथश्च ब्राह्मण
माणकाविशेषः। त्रा पंचपूर्वेण समानी। एकषष्टिरात्र विधिं व ह्यामइतिवाक्यशेषः।छ। अस्ति तानवरात्रं श्रेष्ठो। अस्ति
त्रिवृद्विश्वजित्सर्वजितिकं नवरात्रमस्तितः श्रेष्ठ्याकर्ताष्यो।छ। तयोरावृत्तन्तरः। तयोरेव पृष्ठ्यायारावृत्तन्त्र यस्त्रिंशा
दारभ्य प्रतिलोमन्तरः।छ। त्र्यायत्क्रमः शतरात्रः। वक्ष्यमाणः शतरात्रो ह्यमानान्यायत्क्रमः। किमस्यान्वाद

जम्प्रतिलो–

कृष्णपक्षादिमासाङ्गीकरणेन सा तैषस्य भवति ज्योतिषामयने विकल्पित ५

ऊर्द्धं

स्यप्रयोजनं संवत्सरसंमितधर्मप्राप्तिः। एतस्माच्च धर्मात्तदा चत्वारिंशद्वा त्रिसत्राणीत्यर्थः। त्रैहविषं पंचदशातिरिक्तं वास्त्व
षां प्रथमस्याह्नो द्वादशरात्राणामह्नां व्रतमिति। प्रथमस्यातिरिक्तविकल्पाह्नस्ततः स्तुतदशातिरिक्तं वास्ता ता दशरात्रस्तदनंतरम
ह्नां व्रतमित्येवं कृत्स्नः शतरात्रः। ७। सप्तदशगवामयनस्य दीक्षा। गवामयनं नाम वक्ष्यमाणैकसंवत्सरसत्रं तस्य सप्तदश
दीक्षा कर्तव्याः। ७। द्वादशवा। द्वादशवा गवामयनस्य दीक्षा भवंति। तत्प्रकल्पार्थं पृथक्कृत्या योगकरणं तैष्यस्यामावस्या
या एकाह उपरिष्टाद्दीक्षेरन्माघस्य वा। तैषः पौषस्तस्य याऽमावास्या तां लोका मार्गशिरामावास्यायां माहुः। कृष्णप
क्षादिमासांगीकरणमत्र। सा श्रुतिलिंगानि च विद्यंते। अतस्तस्यामावास्याया उपरिष्टादेकाहे गते दीक्षेरन्निति
या यामस्ति प्रायः। माघस्य वेति विकल्पः। कृष्णपक्षादि पौषमास्यादीक्षेरन्यदि तदा दशदीक्षामंगीकुर्वंति। ततः पौ
षमासस्य मासांगीकरणेन वा। ७। तैषीं माघस्यामावास्यायामुपवसथः फाल्गुनस्य वा तैषीं दीक्षितानां माघस्यामावा
स्यायामुपवसथः। पौषशुक्लप्रवृत्तानां फाल्गुनस्य वा माघशुक्ले शुक्लप्रवृत्तानां एवमेवस्तुतत्वाद् नियमार्थत्वेन तद्व १२३

123

दीक्षेरन्त्रायदिद्वादशादीक्षा

स्यात्तर

ऊर्द्ध

नां प्रतिपदि माँघ्रुदमावास्याविशाणान्तानंतां प्रथमरात्रं ऽल्पाद्यशिष्टे पूर्वपातयित्वकं। त्र्यहे पंचदशातिरिक्तवास्ते

संवत्सरा॥ द्वादशादीक्षाः कर्वाणास्त्रु उरस्तात्पुरस्तात्तेषां मासि मास्यौः पुरस्तात्तत्सविवास्तासादशरात्रमन्तदनंतरंम

मरात्रसति॥ तेषां ज्योतिषस्य पंचम्यां प्रसवः। तषामेकादश्यां दशम्यां वाऽ ह्यमासाणकसंवत्सरसत्रंतस्यसद्वदश

स्प्ये ४ श्वक्लपक्षे त्वर्थः। पंचम्यां प्रसवः सुत्याकालः॥ प्रायणीयमतिरात्रमुपपद्य तेर्थं पृथक्त्यागकरणं तिष्ठ स्यामावास्या

नंतरं च शुक्लः समुच्चयार्थः। तेन तथा शुक्लानां च मासान्युपपद्यतायारक्षमाकामागेशिरामावास्यायां माक्षः। शुक्लप

क्षुपर्यंतौ तेनातनक्रमेणासन्निणेऽपर्यंति॥ समासः। प्रायणीयादास्यायाजपरिक्षाद्वकाद्गतदीक्षरन्तुद्वितीं

न्नतरा॥ तथाशुक्लानां च मासानुपपत्त्या तथा शुक्लाकृर्यं शुक्लाट्क्षरन्ना यदिद्वादशदीक्षामंगी कुर्वंति ततः पो

ऽयं त्र त्र्यर्थं पंचमसितिएतावुपपत्त्य त्राह्वत्यर्थः॥ प्रथमचद्वर्थानिति ः फाल्गुनस्य वा तेषां दीक्षितानां माघस्यामावा

चतुर्थौत्रीनिसिक्लवानुपयंत्ये तेनैवक्रमेणा॥ नवरात्रं चातत प्रवृत्तानां एवाभवस्तुतत्त्वात्तु नियमार्थं स्थितत्व २३३

द्वद्यः पौषमोये षीतद्वमे पूर्वद्यपौषमा ऽमिश्र ह्यवा ॥ ८

नापयंति। अभिजितं स्वरसाम्न स्ततो विषुवंतं एवमयं प्रायि विषुव त्रिंशद्यात्रिमन्नाणीत्यकां अर्द्धेषु पंचदशातिरात्रं वास्त
ततरेषां नपारगामित्याङ्कुरिति श्रुतः। ७। ऊर्द्धं विश्वजितः पृष्ठ्यार स्ततश्छन्दोदशातिरात्रं वास्ततो दशरात्रस्तदनंतरं म
श्चन्द्रस्य उक्तोरात्रं वा न्दुपयंतीति श्रुतः। ८। पृष्ठ्यातिरात्रौ वा चान्द्र द मयनामवद्यामाणकसंवत्सरसत्रं तस्य सप्तदश
न पृष्ठ्यादारभ्य प्रतिलोम्येनावर्तते। चकारः समुच्चयार्थः। अतश्च म कल्यार्थं पृथक्प्रयोगकरणं तेषु स्यामावास्या
दस्तकानि चान्द्रमा नामातिरात्रिकानां अन्तु धर्मस्त्यहश्च वमादीनियात् लाकामा गर्भशिरामावास्यायां माकुः। उक्तम प
नाग्रं एन तान्यावर्तंते। चतुर्थं स्तोत्रीयं द्वितीयं प्रथममिति। ९। पृष्ठ्यमुपयत्य याजन परिष्ठात्ककाद्गात दीक्षरन्निति
आहृता न स्वरसाम्ना विश्वजितं स्वापयततः पृष्ठ्यं तन्त्रात्रीन तिरात्रं वा तु समा दिक्षा दशदीक्षामंगीकुर्वंति ततः पौ
तं मासमाविति श्रुतः। १०। पृष्ठ्यमुपयत्य चतुरात्रिरात्रं वा स्तथा युक्तां श्च तुरा मासमा वांतपां दीक्षितानां माघस्या मावा
सोमैः। यएषघाषोः फल्गुनः पुनः परस्ताः स्यादितितन मासा श्राहृत्ताः इति वदंतः। इ पवस्तुतत्वा नियमार्थेत्वितदृव १२३

पंचमासा उक्ताः। ऋद्धसुत्याता॥ ७॥ त्रीन लिङ्गवान्नुपयंत्यास्वर्गो दशरात्रं सदाव्रतमतिरात्रं च। त्रीन लिङ्गवान्नुपयंति
पूर्ववदच्छन्दोमा छन्दाग्न्याश्रुगामितिय त्याद्दिक्षुन क्रमेण तत्ता दशरात्रं तत्ताम हाव्रतं ततउदयनीयमतिरात्रं॥ ७॥ इ
ति गवामयनस्याह्वर्यागः। सप्तदशगवामयनस्य दीक्षा॥ ८॥ इत्थं व मादिकाय उक्तः स्वश्रुत्यात्ता व द वीश्वर्वकारिंवश्याद
श्यपित्त वतीति स्वज्ञारंसः॥ ७॥ तस्य कृतीनि संवत्सरसत्राणि। तदिति सर्वशा म्नागवामयनं निर्दिश्यात्ता गवामयन प्रकृती
नि संवत्सरसत्राणि सर्वंति॥ ७॥ तस्य विकारा न्य त्र दशरात्राश्च॥ तस्य संवत्सरस तत्रस्य विकारा वक्ष्यमाणोन्यत्र दशरात्रादृ
पृथुः॥ ७॥ एष स्वम्य्यालिङ्ग वायनत दलिङ्गवायनं दशरात्रेयः पृथस्त्वं कर्जयिवान्न्मस्त्का नलि ङ्गवः कार्यः। तदवै स्व कमलि
ङ्गवायनं नाम संवत्सरसत्र ऋयादीनि विश्वादवानि सप्तसमेमासे पंचमादीयुत्तमेश्च्यादिता वाछदइतिश्यायात्॥ ७॥ न
अग्निणामयन॥ ७॥ अग्निणामयनं नाम संवत्सरसत्रं गवामयनधर्मग्राह्हि। तत्रविधिं वक्ष्यामः॥ ७॥ यानि त्यामिमासीलिः स्
त्यान्यहानि संनिपतत्युश्या स्मुस्कंदेरन्॥ यानि गवामयन प्रकृतातः स्यामिमासी त्तिः स ह सुत्या संगाछ स्तान्युस्कंदेरन सत्रिणः।
न्यहानि

यजमानायाद्दर्शेन इति पाठः

दर्शपूर्णमासाभ्यां यजनी यदिवसाभ्यां सद्यान्यहनि सन्निपतेयुस्तान्पुरस्तोदन २

अत्र द्वितीयपंक्तिस्यःशस्त्राणां

हस्तौ तो वोशेषः ३

णोर्णमासीशाद्बायंयजनीया दर्शेचनन्तरस्त्रिकर्मेनिर्दिशात् ॥ ठ । दर्शास्यांवादर्शपूर्णमासाभ्यां । वाशब्दो विकल्पार्थः

ः शस्त्राणामेकेकामुक्थंस्त्रात्रियाणां छायाद्यजरन् ॥ ठ । एकत्रिकंवास्तोमंकुर्वीरन् ॥ अनयोरपिकालकल्पयोरविशेषा

देकंस्तोमंकुर्वीरन् ॥ ठ । एकेकांवास्तोत्रियाणांपुरस्ताद्यजरन् शस्त्राणांवाशब्दोविकल्पार्थः । शस्त्राणामेकैका

मुक्थंस्तोत्रि पापा वैयाजरन् ॥ ठ । यजुषां वायजुषां त्वेकैकाम्यायगः । अध्वर्युगस्यापदशेणेकेकस्य प्रतिगरस्यार्थ

गार्थः । अर्धदर्शपूर्णमासाभ्यांयजनीयदिवसाभ्यांसद्यान्यहनिपतत्यस्तान्पुरस्ताजेरन् ॥ ठ । अद्दहत्यजमानाः प्राजा

पत्यनतदहः पशुनायजरन् ॥ अहरहत्यागपिकृतस्मिन्नहनिप्राजापत्यः पशुः कार्यः ॥ ठ । यद्दहवातावासवनीयस्यात् ॥ तस्मि

न्नहन्यनुष्ठीयमानयाद्दहतः सवनीयास्तेनवायाजरन् ॥ ठ । तत्रपशुतंत्रहवींष्यन्वायातयंति । तत्रतस्मिन्याज्ञेपशुतंत्रसवनी

यहवींष्यन्वायातयंति । पशुतंत्रमध्वनाद्यपापशुपुरोडाशहवींष्यन्वायातयंति । तस्यवपायाश्चरंति । ततःसवनीयेनाशाक

पालनततश्चाग्नायनाशाकपालनततश्चरूणांद्रुणततः आतःसवनंसंतिष्ठते । पशुपुरोडाशमश्चरंतिततःसवनीय १२५

श्रीं

निकादशकपालेन तातामरुत्वतीयं निकादशकपालेन तातादैंद्राणतेनो माध्यंदिनं संतिष्ठते । पश्चिना ऋचरंति ततः स
वनीयेन द्वादशकपालेन ततो वैश्वदेवेन द्वादशकपालेन । ततश्च रुणाग्निमारुतेन । तृतीयसवनं संतिष्ठत इति । छंदोगा
नां तित्तिरीयाणां मध्ये रकल्पाच्च पुरोडाशानेषु सवनीयेषु पशुपुरोडाशा एकस्मिन् सवनीये होतायक्षदिंद्रमिंद्रस्यात
पुरोडाशमिंद्र प्रस्थितं जुषाणा वर्द्धिति नयथासवनीयविनरीणि सवनानां सावा अंतिष्ठत इत्यर्थवादः । पशुपादशाद्वा इमं नु
माप्येनं क्षुवमायाद्देवाद्वास्मिन् स्मामाका इति मरुत्वतीयस्यया स्यात्परोनुवाक्या । मंत्राम्नाये होष्ट एव वदध्वः इति त्वं चारुम
ध्वरमित्यग्निमारुतस्य पुरोनुवाक्या यदुत्तमे मरुतामध्यमे वा तितिजाज्या ॥८॥ तेषां सधर्माणः पशुतं त्वावाह्यमानानां ते
षां सवनीयानां तदाख्यानां सधर्मास्तिवति यः पशुत्वावाह्यमानानां पश्चात्स्योन निगमाः संति । पशुत्वं त्वावाह्यमानाना
मिति मन्त्रानारांतयोते सवनीये देवं विदवेनो निगमाः भविष्यतत्वे स्युरिति ॥८॥ परस्यां ऋचः स्त्रियां नरूपाकुर्वीरन् ।
परस्यां ऋचां यस्त्रां स्त्रियां स्त्रानस्तु रूपानुकुर्वीरन्नात मृज्यमानस्या ॥८॥ यथार्थमति प्रिषः । यथार्थमति शीतां क्षेहमुत्या

मन्नीदिति। ठ। नक्षत्राय च द्वादश्याहमासीरन्। नक्षत्रायेतिवचनात् पृष्ठ्यशमनीयमहृत्वा त्र्यहश्चात् द्वादशाहां तत् पृष्ठ्यशमनीयं

च। ठ। उत्सर्गिणस्तु यजमानाः संसदामयनं। उत्सर्गी पौर्णमास्यमावास्ययोस्तु यजमानाः संसदामयनमुपयन्तः संयागाद्य

वतिष्ठत इति सिद्धं उत्सर्गिण्यजमाना इति वचनमितरयारपिपक्ष्योरेककत्रिकं स्यादित्याद्या द्वादशाह एव। ठ। आदित्या

नामयनं। आदित्यानामयने संवत्सरसत्रे क्रमाणा क्वविकारविधि। ठ। पृष्ठ्यं पंचदश्यावस्तिन्नवस्तोमो। पूर्वस्मिन्पटले। ए

कस्मिन्नहनि दृष्टे द्वदपरस्मिन्नंस्त्वदशमएव महव्रत्यासः। पूर्वस्मिन्न[illegible]न प्राग्विषुवतः पटलेहः समुञ्चायइत्यर्थः। ठ। पंचदशात्रि ग ५

वृतानुत्तरस्मिन्। अस्मिन्नवस्तोमाविति विपरीता विषुवतः। उत्तरस्मि[illegible]ले पंचदशा त्रिवृतोरस्तोमो पूर्ववदहा त्यासः। ठ। मध्येह

ष्याश्च मासाः। माध्यपृष्ठ्याः पार्श्वयोरस्तिन्नवा विपरीवर्तयामासः। ठ। षष्ठमासिश्चीनस्तिन्नवान् पृष्ठ्यानुपयंति नवरात्रं च।

षष्ठमास्यास्तिन्नवत्र्यहं कृत्वा ततः पृष्ठ्यमुपयंति नवरात्रं च याक्रमेण। ठ। अभिजितस्थाने बृहस्पतिसवो। नवं। ठ। इंद्र

स्तोमं विश्वजितः। इंद्रस्तुदिं द्रस्तोम नक्षत्रतातं विश्वजित्स्थाने कुर्युः। बृहस्पतिसवं इन्द्रस्तुतावस्ति जिद्विश्वजितोस्थानस्यै १२६

रात्रेयोभिजितस्यस्था
नेबृहस्पतिसवं। २

तरयिणां॥छ॥ पृष्ठ्यमुपयंत्यभिप्लवं च इड्डस्तुतो ऽनंतरं पृष्ठ्यमुपयंत्यभिप्लवः पृष्ठ्यानंतरं॥छ॥ चूल्हछंदसं दशरात्रै। नपप्रयं
ता त्र्यधरमित्याज्यं। चूल्हइत्यवमादिस्तिर्विंशोऽभिर्यज्ञानवरात्रसरूदशामनाक्तास उच्यते। चूल्हछंदादशरात्रः शा
खांतरीया वायथावचनं छंदसां प्रसिद्धारणा॥छ॥ त्रिवृत्स्ताम मग्निष्टोमसंस्थां मंस्थांतरपाठप्राप्तेनियमः॥छ॥ उद्भिद
नसिदेश्वा। दवाक्पस्तुकाम इत्यवमादिस्यो ऽद्भिदुक्तस्तदनंतरश्च बलभित्। नाब्धुद्भिद्बलभिदो याम्याद्दिः पृष्ठ्यो दशरात्रा
दनंतरमुपयंति॥छ॥ मध्ये पृष्ठ्यांश्च त्रयो मासानुपयंति। सप्तमं मासं संख्याणा कं ऋत्वा तातामध्ये पृष्ठ्यांश्च त्रयो मासानुप
त्यक्रमेण॥छ॥ मध्ये पृष्ठ्यावभिप्लवाननुपयंति। द्वादशमासमध्ये पृष्ठ्योद्भवाभिप्लवावर्तन्ते॥छ॥ गा आयुषी पृष्ठ्यो मध्ये ४
रभिप्लव पौर्णनंतरगो आयुषी नपतस्य॥छ॥ छंदोमदशाहं च। छंदोमदशाह इति शाखांतरविशिष्टस्य दशाहस्याख्या
कंदोमरूपणा दशाहः छंदोमदशाहो ऽहृदद्वयंतर पृष्ठ्यसाकुण्ठान तं छंदोमदशाहं गा आयुष्यामनंतरमुपयंति॥छ॥
अंगिरसामयनं। अंगिरसामयनाख्य संवत्सरमात्रविधिं दृश्यम इति वाक्यशेषः॥छ॥ त्रिवृदभिप्लव स्तोमः। अभिप्ल

वाक्त्रिहृद्व्योमकाः। ८। इष्टारंभगणान्मासान्नुपयंति पूर्वस्मिन्पटले। प्राग्विषुवतः ॐ श्रीपटलं तस्मिन्नुद्दिष्टारंभगणान्मासान्नु
पयंति। ८। इष्टादयान्नन्तरस्मिन्निष्टादयानुदृष्टांतानिति यावत्। ८। आद्युगो। यथोद्दिष्टेन क्रमेण। ८। समानमन्यदा
दित्यानामयनेन। अस्मिञ्जितस्त्वानि दृष्ट्वा स्यातिसर्वमिंद्राक्षामं विश्वहितडन्यवमादि। ८। इति वात वतारयेन। इति वातव
तारयनाख्ये संवत्सरमात्रवक्ष्यमाणाकाविधिः। ८। इष्टास्त्वामामासेकैकनमायां। इष्टास्त्वामानां इहदादीनां एकैक
नमासं मासमुपेयुः। ८। मदावृतं विषुवान्। विषुवतःस्थानमदावृतं स्ववति। ८। आहृन्नानां इष्टास्त्वामानामेकैकनमा
सं। आहृन्नानां त्रयस्त्रिंशादारभ्य प्रातिलोम्येन इष्टास्त्वामानां प्रतिस्त्वामासमेकैकनमासं समुपेयुः। ८। अतिरात्रावस्थि
तः। सप्त सत्रं च वह्नुमारभ्यात नशातिरात्रावस्थितः सप्तसत्रविशावणामतत्। ८। अग्निष्टोममाध्या। सप्तसत्रस्यामध्यस
र्व एवाग्निष्टोमसंस्था दिवसाः। ८। दशादशी संवत्सरः। दश काम्यामाः प्रत्यह्नमस्य संतीति दशादशीई दृशः संव
त्सरः सह्नातिराज्ञास्यां। ८। द्वादशी विषुवानुसप्तसत्रस्या। द्वादशकाऽऽस्त्वामास्यति द्वादशीकाम्यो विषुवान्। सप्तस्त्र। १२७

स्यायं विधिः। गवामयनमेवेनत्वास्ताम संस्थाविशिष्टं इति गवामयने चास्ति गरस्तुतरितित्त्वैकात्यायनस्य। ठ। मासे
ष्कौण्डुपायिनामयनस्य। कौण्डपायिनामयने नामसंवत्सरसत्रं तस्य मासस्य संमितां दीक्षा नियमे मासं च्य प्रसृ प्रस्थिरित्यर्थः। अ-
क्तः। संकुंडयति कुण्डपाश्वमयास्तिः पीयतायामे रध्वा। ठ। क्रीता राजानमुपनह्योपसद उपस्थायाग्निहोत्रेण मासं। क्रीता रा-
जानमुपनह्यति मासचनिकामत दुपनह्य स्याण्णनद्धनंत ह्वोपसद उपस्थकर्तव्यं। तथा च श्रुत्यंतरं। उपसद्भिश्चरित्वा।
मासमुपनह्य स्वयास्थानश्च मासमग्निहोत्रं जुहोति। तस्यायं प्रातर्होम प्रक्रमेणादनावान्मासं संभवति। ठ। दर्शपूर्णमा-
मासाभ्यां मासं। दर्शपूर्णमासकर्मभ्यां एक तंत्रक्रियया यथा मास समुपेयुः। तंत्रेण वा समस्तत्वादित्वात् अग्निहोत्रं इति कात्या-
यनस्य। ठ। चातुर्मास्यपर्वणां एकैकेन मासं। चातुर्मास्यपर्वणां विश्वदेवप्रभृतीनां चतुर्णां एकैकेन मासं मासमुपेयुः।
ठ। हविस्सहृतीनां पंचानां पष्ठ्यास्त्वामानामेकैकेन मासं संस्थिता मास समुपेयुः। पंचदशेन मासौ एकविंशेन मासं त्रिण-
वेन मासमिति। ठ। अष्टादशाहं त्रयस्त्रिंशेन। तत्र मासमासत्र्ययं विधिः। अष्टादशाहं त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेनोपेयुः। ठ।

सप्तदशेनमासं २

दशरात्रे महाव्रतमति रात्रं चेति। अथ दशाहादनंतरं दशरात्रे ततो महाव्रतं ततोऽतिरात्रं इति करणान्नप्राजापत्यीयः।ठ।
योऽहितान्नाः सोऽध्वर्युः स पोता। योऽहीनस्य कर्त्ता चोदनाप्राप्तः स अध्वर्युः स पोता तिस एवाध्वर्यवं पोत्रीयं कुर्यात्।ठ।यो
मित्रावरुणः स ब्रह्मा स प्रतिहर्त्ता। यो मित्रावरुणः पदार्थः प्रवृत्तः स एव प्रतिहर्त्रं कुर्यात्।ठ।य उद्गाता सा च्छावाकः सेन
य उद्गात्र उद्गानेन अच्छावाकीयं कुर्यात्।ठ।यः प्रस्तोता स ब्राह्मणाच्छंसी स ग्रावस्तुत्। यः प्रस्तोतारथः स ब्राह्मणाच्छंसे।ठ।
यः प्रतिप्रस्थाता स आग्नीध्र उन्नेता। यः प्रतिप्रस्थातोच्यते स आग्नीध्रमुन्नेतृत्वं कुर्यात्। एवमेते पंचैवेतराणि च कुर्युः।ठ।सुब्र
ह्मण्यः सुब्रह्मण्यः। यः सुब्रह्मण्यः स सुब्रह्मण्य एव।ठ।गृहपतिर्गृहपतिः। गृहपतिरपि स्वकर्मैव कुर्यात्। परिसंख्याऽ
कार्यं द्वयोरनुवादः।ठ।देशकालसंनिकर्षे विवादश्च प्रश्नस्य वशं नयेत्। दशाहेऽनुषदनादहनीय सौमी पादिकाले
नित्यपक्षेणाद्युपलक्षितः। सयाज्ञ प्रसुत्याता तस्मिन्काल एतत्कुर्यादिति न यथा दशमे दशाहात्कुर्यादिति ज्ञु कुर्यात्
तत्र एतत्कुर्यादित्यादि देशकालस्यादश्यकालो चयत्रलक्षिता क्रियां गाच्छन्क्रियासे दाक्षत्रिनो। तत्र कर्त्तासादप्रः १२७

वदन्नुष्ठानं शक्यमेवाऽऽहानिकस्य कर्तृगतक्रियापादद्यातत्त्वं ब्रह्मयोर्देशकालयोः संनिकर्षेण । हापनिपाने त्वनिय
मानियमकारिणः शास्त्रस्यासावादिति प्राप्ते आह । अविदेश्याया अप्रक्षेपस्य वशं नयेत् । होत्रादस्य समुपदेशः । तत्र क्रि
याविशेषयोगपद्यनासंसाध्यं । देशकालसत्त्रमप्रक्षेपस्य मैत्रावरुणादर्शनं नयेत् । तदायन्तं तु कर्तृकं कुर्यादित्यर्थ
ः । अत्र त्वीयं मैत्रावरुणादिः समर्थस्त्वयमाध्वर्यवादि कुर्यात् । तस्य प्रत्यक्षत्वात् । अप्रक्षेपस्य वशमनयाद्यवस्थयानयेत् ।
कर्याऽनुज्ञाता । अत एवादेश्याविदेशसा वं त्वादेशयं न विद्यातावदेशमस्यां व्यवस्थायामिति सा व्यवस्था । अत्र वादेशीर्ङ्कारे
णाद्वीप्रत्यायनमत्र तस्तया सुक्तं स्तवति । मैत्रावरुणादि होत्रं कुर्वन्ति दात्रहादन एव कुर्यात् । न विदेशात्र अशादाहरणं । प्रति
च्यवणीयां मैत्रावरुणो ब्रूयात् । सूपानां परिच्यवणं हर्ता कुर्यात् । विप्रतिषेधकरणं समवायादिति तथाऽन्तरमन्त्रस्तेषां
यातां विशेषस्यादिति मीमांसकाः ॥ यथादेशमितराणि गत्वा गत्वा यथादेशमितराणि । पात्राणि वाकानक्षांधिष्ण्या ६२
नि स्तुत्या संबंधीनि कर्माणि कुर्युः । तथाऽऽश्वलायनसूत्रव्याख्यानस्यानुपसंसर्पमितराणीति ॥ एकाहः संघातमापद्यमा

त्त

न्तालात्तत्तायमानरूपाणि एकादश्यञ्जुष्टिंशमसिद्धिहिस्तुवन्ना महाव्रतादिसंघातः समानजातीयसमुदायस्तेत्रविंकाह
श्चञ्जुष्टिंशमित्येवमादिरहः संघातमापद्यमानः समुदायं विशनुवक्ष्यमाणानि तायमानरूपाणि लसातपरिसंसाधसं
गोनेदभारद्धं।ठ।संघातिकादकाहीसवातानिवर्त्तरन्।संघाताः पृष्ठ्याभिप्लवछंदोमस्वरसामपञ्चनुतयाम्नष्टुभवंसंघातिक
मह्नः।तद्याद्दकाहीसवति।तत्तस्मात्तायमानरूपाणि निवर्त्तरन्।नसवतीत्यर्थः।ठ।अयंयज्ञरुहातिविषः सप्तुस्तुवा
कः अस्तातिद्रियाहीनकाणां कर्तुंतंत्र कुमुखीयाश्वालितष्टीयमिति तायमानरूपाणि।अयंयज्ञ इतियाज्या हारियोउ
नस्याइ इमद एवमघवन्नित्यतिप्रैषः।स इष्टवाक्यानुवाक्यापरायादीच्यतया।अंगभूतया प्रैषस्य पुरोनुवाक्याय
ह्णं पाठश्चार्थी।तनायिस्तुतिश्चानुतत्राग्नेयीकर्तव्या।अस्तातिद्रियाहीनरूपाण्यस्तोत्रीया इतियज्ञकार्यदिहीनकाणांक
र्तुंतः कचेत्तेवाः।तद्यथायदिंद्रनाकुषीबिभितिइतीयः।शाकरं मैत्रावरुणशसान्यत्रसंसवं तु कुमुखीयास्वअपश्चात्तः।ब्रा
ह्मणामुखरून्नः।अस्तिताष्टदीधयामनीषामित्यस्तितष्टीयइत्यतानि तायमानरूपाण्युच्यंतासंज्ञाकरणांशास्वसं १२९

व्यवहारार्थं नित्यमतत्त्वाप्रयुक्तमादाङ्क्षांतरणप्रायणीयोदयनीयातिरात्रादिभिः सिद्धस्तु न दर्शनम ह्यादशाहविकारार्थं (कल्प्या)
संगणनपरिभाषां कृत्वा क्वोंदुपायनामयनस्याहर्कत्वं तदाह ॥ ८ ॥ गवामामयनस्याहार्यागः ॥ यद्यपि क्वाण्डपायिनामम
यनसंज्ञकमो विधिः ॥ तथाप्यसौ वक्ष्यमाणायानमहः संख्याहार्या गवामयनस्यैव च ॥ स एव गृहीतव्यः ॥ एवं ज्ञस्थानाम
मापयमुक्तएकादशस्यापि संज्ञाज्ञापनार्थो न याच्चेडे मिनिः ॥ गव्यस्यचतदादि ष्टत्वाच्चिया दि ॥ ८ ॥ न्तन्त्रारामासा न्दीक्षा ।
नपस्थुरिति वाक्याशेषः ॥ ८ ॥ च न्तरनुपमदः ॥ न्तरएवमासा उपसदनपसृः ॥ ८ ॥ चन्तरः सुन्वन्तीति ॥ न्तरएवमासाः सुन्वं
ति सुत्यासित्वी भवंति ॥ ८ ॥ गवामयनस्यप्रथमा मासोमासोयादृशो गवामयनस्य प्रथमा मासोमासो तादृश्या वस्यापि
स वतः ॥ ८ ॥ अक्षाविंशिनिर्त्योश्च द्वादुगवामयनवत् ॥ ८ ॥ विश्वदोश्चतं ज्ञुह्नकतापश्चितमित्याच ज्ञाता तादत्तसंवत्सर सन्तं
त्तरामासा नित्यतत्राररस्य ज्ञुह्नकतापश्चितमित्येवमाचज्ञाता । प्रमिद्धादीयमस्यसंज्ञत्युत्तिप्रायः ॥ ८ ॥ संवत्सरं दीक्षाः
तापश्चितं दीक्षाः संवत्सरमितिच कात्यायनः ॥ ८ ॥ संवत्सरस्तुपसदः ॥ उपसदापितापश्चितस्यसंवत्सरामवत्स्त्वित्युः ॥ ८ ॥ सव

सरंसुच्वंतीति। सुच्यान्ति संवत्सरं व्याप्नुवंतीति करणः परिमाणार्थः। ठ। तन्नापश्चितमित्याचक्षते। तदिति सर्वनाम्ना दीक्षादे
रुक्तस्य निर्देशः। तादृक्तापश्चितनामप्रसिद्धेः। ठ। त्रीण्यं वत्सरान्दीक्षाः दीक्षानियमः। महातापश्चित संवत्सरं सांवत्सरैका
यीः। ठ। त्रीन्युपसदः। संवत्सरान्निवपन्नलतत्वात्। ठ। त्रीन्सुन्वंति। त्रीन्संवत्सरान्सुत्यानि व्याप्नुवंति। ठ। इति महातापश्चि
त। इति यदुक्तं तन्महातापश्चितिनामसंज्ञी। ठ। अभ्यासो बहुसंवत्सरगवामयनस्य। सर्वस्मिन्नव बहुसंवत्सरगवाम
यनस्याभ्यासः कार्यः। ठ। संहार्यो व्यापरिहार्यश्च। संहार्या मासाः प्रथमषष्ठसप्तमान्तमाः एकादशानां संहारान्तानु संहा
र्यान्परिहार्यश्च गवामयनाख्यो बहुसंवत्सरो भवति। सकलस्य गवामयनस्य। ठ। अतिरात्रः सहस्रमाहानतिरात्रा
ण्यः सहस्रसाध्यं। अतिरात्रसंस्थं प्रथममहः। ततः सहस्रसंख्यान्यहानि। ठ। दोगवञानततोतिरात्रश्चयत्तत्र सहस्रसाध्य
मित्येव संज्ञकं सत्रं। ठ। गवामयनं प्रथमः संवत्सरः। त्रिंशां वत्सराख्यं सत्रमुच्यते। तस्य गवामयनी प्रथमः संवत्सरः। ठ। आ
दित्यानां। अयशब्दः क्रमनियमार्थः। ठ। आदित्यानामयनमपि संवत्सरमन्वयंगात्। ठ। अथांगिरसां। अंगिरसामयनम २३०

मेकैकेन त्रीस्त्रीन् संवत्सरान् प्रजापतेर्द्वादश संवत्सरं। प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरमित्यनया ख्यया द्वादशसंवत्सरे सत्रे। तत्र त्रि
वृदग्न्यादीनां चतुर्णां षष्टस्तोमानां २

शाक्त्यानां ३

पि संवत्सरं सत्वतीयथेष्टेण यशाहुरिच्युक्तः। ७। त्रिसांवत्सरं प्रजातिकामानां त्रिसांवत्सरं नाम सत्रं प्रजातिकामानां सत्रिणां
सवति। ७। त्रिवृत्स्वत्स्रुत्तीनां स्तुत्सोमषष्टिधास्तोमानां त्रिवृत्सोंच दशसप्तदशैकविंशानामेकैकेनं त्रीस्त्रीन् संवत्सरान्नुप
युः। ७। एतेषामेवैकैकेन नवनवनवर्षशक्त्यौ षट्त्रिंशत्संवत्सरं षट्त्रिंशत्संवत्सरप्रसिद्धाख्यं सत्रं। तेषामेव त्रिवृदादीना
मेकैकेन नवनवसंवत्सरानुपेयुः। ७। एतेषामेवैकैकेन पंचविंशतिः पंचविंशतिः साध्यानां शतसंवत्सरं। एतेषा
मेव चतुर्णां त्रिवृदादीनां षष्ठ्यस्तोमानामेकैकेन पंचविंशतिः संवत्सरानुपेयुः। तेन साध्यानां शतसंवत्सरमित्येवं पंचविंशतिः ५
नामसत्रं। ७। एतेषामेवैकैकेन पंच पंचाशतो विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरं तथा च संवत्सरान् पंच पंचाशत स्त्रिवृत्तः सं
वत्सरान् पंच पंचाशतः पंचदशाः संवत्सरान्पंच पंचाशतः संवत्सरान्पंचशतः सप्तदशाः संवत्सरान् पंच पंचाश एकविंशाः
पंचपंचाशतिवीश्वासु चतुर्मासेऽश्यत विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरमित्युच्यते। ७। सरस्वत्या विनशनादीक्षा सारस्वतानां सरस्व
त्या विनशनं प्रसिद्धं तत्र दीक्षा सारस्वतानां सत्राणां। ७। कीत्वा राजानं सुपनह्योपसदनेपत्या दीक्षानंतरं प्रह्लातनक्रमेण

131

सोमं क्रीत्वा पनस्याति थ्यां तस्य नर्द्द वचनात् । ततउपसदनपेन्य क्रमार्थो निर्देशः ॥ प्रायणीय मतिरात्र मुपेत्या उपस
दामनं तरं प्रायणीयमतिरात्रं कुर्युः । तथा च कात्यायनः । सरस्वती विनशनात् द्वादशाहं वदीक्षा उपसदो त त्र्यैव प्रायणी
यातिरात्र सान्नाय्यं च ति ॥ दृष्ट्वा सान्नाय्य माध्वर्युः शम्याप राम्यसीनाय वदतामावास्या न द्व त्वादशास्त्रि त्वाध्वर्युः श स्प ३
म्यां परास्य शम्याप्रसिद्धा याजिकानां ॥ तत्र गार्हपत्यंति श्रयंत ऊश म्यापात गार्हपत्यं निदध्यात् ॥ षट्त्रिंशत्क्रमस्था
हवनीयमस्या दध्याति । षट्त्रिंशत्क्रमा यस्मिन्स्थ्यंते । गार्हपत्यात्सषड्विंशत्प्रक्रमा पादशः । सत्र त्रया पक्षं बद्ध्व
चनां तस्य षड्विंशत्प्रक्रमस्था हवनीय मस्या दध्याति ॥ चक्री वशदः सादायज्ञागारं तच्चक्रीवदाकारं सवति ॥ तथा
ग्नीध्रं आग्नीध्र मथागारं तथा चक्रीवदाभारं स्रवति ॥ उल्ल खलबुध्नायूपः । उल्लखलबुध्नकारा यूपा सवति ॥ नाप
रवान्नस्खनंति । आस्थाता नपरवान्न कुर्वंति ॥ तामत मासूर्य माणपक्ष मामावास्यनयंति । याज्या स्त्राः सूर्यमाणपक्षः त
मत मामावास्यनकर्मणा शम्यापात स्वसंतायज मानायंति ॥ तेषां त्योर्म मास्यां गो रुज्येोष्ठ हयाम ते षामवेग् २३२

ष्ठतां क्रमप्राप्तायां पौर्णमास्यां गोसंज्ञकं उक्त्वा संस्थाप्य ह्यस्या मासवति।ठ। तमेतमपक्षीयमाणपक्षां पौर्णमासेन यंति।
याज्यायां पक्षीमाणपक्षस्तमेतं पौर्णमासेन कर्मणा यंति सत्रिणः।ठ। तथा ममावास्या या [illegible] मास्तु रुद्धो रथंतरसामा।
तथां सत्रिणाममावास्यायां क्रमेण गतायामास्तुःसंज्ञकः उक्तसंज्ञो रथंतरसामा सवति।ठ। प्रतीपं दृष्टिशापक्षस्यायंति। स्यो व
प्रतीपमनादृत्य विपर्ययेण पक्षस्यार्द्धं यज्ञमानां यंति।ठ। आपानद्रीयं स्वरूं निरुच्यते। आपानद्रादवता अस्य सोयमापानद्रीय
स्वरूपं निरुच्यते अस्यमाणाद्दृष्ट ह्यस्य पत्या।ठ। तदस्यानीकमस्मिन्नाड्यस्यापानद्रीयस्य। तदस्यानीकस्तस्य स्तनामति। पुरो
तुवाक्या। अस्मिन्यादपरामतनिष्ठि वीसमिधि याज्या। आपानद्रीयस्य निवचनात्। केषांचिच्छाखिनामापानद्रीयस्त्रेत
नसवतः।ठ। अथ पृष्ठ्याहत्याः। ह्नृष्ठत्ती प्रसिद्धा तदथ्या दश विशेषः। तस्मिन्नापानद्रीयस्य रूपं।ठ। सरस्वतीमपियंति। नि
शाप्यति क्रमार्थः। प्रत्ययो ब्रवन्ती। अपानद्रीययागादनंतरं ह पृष्ठत्यययाथ्य सरस्वतीमपियंति सरस्वतीमाप्यतयंति। अ
पिशब्दानुद्देपृष्ठत्यथमेषप्रवकृश्य। नयाच कात्यायनः। नावसृथे सरस्वत्यामित्याह।ठ। शातगाष्ठपृष्ठमष्ठस्कडे तानशनसे

प्रतिषिद्धामप्यवभृथे।

रथ्या सुगा प्रगर्हितीति पुंश्चा खांतराणु। ऋषभम् पुरुहूतं इति। गामंडलणवाखेजेष्य दीक्षाकाले। ७। यदा सहस्रं संपद्यते
त्योक्थानी। यदेव सहस्रतमी गां रूपाणां सहस्रं संपद्यते। तदेवा ज्ञानमथ शब्दात्रु। ७। सार्वत्रस्वापद्यते त्रस्वा। सार्वभूवा मासु
एषु प्रजननानं रूपलक्षणेत पश्यवा सात्रा ज्ञानं भवति। वाशाब्दा विकल्पार्थः। ७। गृहपतेर्वा स्मृता। मंत्रो ज्ञानं वा भवति। ७। ज्ञा
त्वं गपस्रवणं। प्राथान्य यक्कामाय यष्टिं निर्वपति। अयमपरः ज्ञा नणऊः। अभ्यात्रा ऋसनगऊं तः। ज्ञात्वं प्रस्रवणं प्राप्य तस्मि
न वाग्न कामाय यष्टिं निर्वपेद्धः। ज्ञात्व प्रस्रवणो लोकप्रसिद्धः। ७। तस्याम श्वांश्च रूपोरुषी चाध त्रुक दत्वा कार यत्र वंश्नतिय
मुनाव तृथम त्यवयंति। यात्र न्यकामाय यष्टित स्यां सत्यां न तु तादार्थ्यं नत्र तश्चान्य स्मात्र प्रत्विजे दानं। अश्वांश्च वडवां पो
रुषीं च मानुषीं। ध त्रुक प्रत्युप्रसव कन्य योगाव त्रुकं पितृ क्षिप्रियात्व नकारप्य त्वर्थं प्रसिद्धं। तं त्र प्रतिय मुना व तृथ श्चेम
वयंति। ७। इति मित्रावरुणयोरयनं यदत्त दुक्तं सारस्वतमत न मित्रावरुणयोरयनं नाम सत्रं। ७। अतिरात्रा त्रिजिद्विश्वजि
तो गात्रा पृषीडं द्रकद्वी अतिरात्रः। आद्यंतयोर्विहिताति रात्रमध्य नात्। पूर्वं विस्मिन्नेतास्त्र त्रिजिद्विश्वजितो गा स्तोसंत्रय १३२

तत्र यस्तो क

रंसवतः। अथ क्रित्तिजितु। कृते विश्वजित इंडुकस्ती सुत्त्वा। तापोर्मिमासयामावासयच्छेतो। गात्रादृषी द्योत्वेत्सवतः। एतस्यी
तोरएरास्यमोस्ता कस्ती पृणतां वात्रे घ्नं समाघ्रानं स्वद्रू क स्योंच्छ्रा पलिंगं। ७। इतीद्रा ग्याइं त्येतस्य त्र सारस्वतमिंद्रा ग्योरि
त्यथे संज्ञकं। ७। अतिरात्राज्योतिर्गोरायुर्विश्वजिद त्तिजिता विंड कस्ती अतिरात्रज्योर्मन्त्रः। आद्यंतावतिरात्रो मध्ये ज्यो
तिर्गोरायुर्विस्यतान्यहानिदंडानकलितवदावस्तिरन्। विश्वजि दत्तिजिताविंडु कस्ती विश्वजिदकस्यामपरस्यामत्तिजि
त्। एतत्सारस्वतमयमन्त्रः समाख्यानं। ७। संवत्सरं ब्राह्मणस्य गारद्वेत्। संवत्सरं दृषद्वत्या एवसमीप संवत्सरं ब्राह्मणस्य ग
ति
रद्वेतुइत्विजश्चा चर्यस्या वैछं दाणानां तनयो वा तथां वा सत्वो वा गारद्वेतु। ७। संवत्सरं व्याप्तिनितीधवत्सरि मिंधीता
यामि नितंधावो ता कुप्रसिद्धः। तस्मिन् प्रज्वलितमग्निं धारायत्। अपरं संवत्सरं। ७। संवत्सरात्परीण हामीनाक्षय दृषद्वत्या
दक्षिणेनतीरेण गे त्यनाष्टाकपाल निर्वापम् परासंज्ञम्यापरां सयजमानएति। तृतीये संवत्सरएतत्कर्मत्र्य
न्वाधनंपरिण हिस्का न दृषोष्टि समासीनं कृत्वा सरस्वतीं दृषद्वतीसंगमानुप्रदृत्त्वा दृषद्वत्यादक्षिणेन तीरेण त्र्येयना

श्चकपालेनग्राम्यापराास यजमानो वन्हेः थत्रावशामिति।७। त्रिः श्रद्धां प्रतियस्तुनामवत्वःथमस्यावेर्तित्रिः श्रद्धा रक्षं तीर्थं
यमुनां प्रतिमामवत्वःथमस्यावेति।८। इति दार्षद्वती। संवत्सरं ब्राह्मणस्य गार्हस्थे दीक्षयमाणस्य यद्वा के सैव वत्सरस्त्रयम
तदार्षद्वतीनाम सत्रमेकाकिनोप्यत दूलवतियजमानश्च क्षाता।७। त्रितिरात्रः सहस्रं हृतसंवत्सरात्रतिरात्रः प्रजापतेः स
सहस्रसंवत्सरं | हस्त्रसंवत्सरं त्रादावतिरात्रस्त तेतास्तामकाः संवत्सराः सहस्रसंख्याकास्तेषां रूपं पूर्वकाति वशात्तु ज्ञेयं।त्र स्यासा बह्व
चार्य४ | संवत्सरेगवामयनास्यति स्वशाखोक्तं।।तेन वा सहस्रसंवत्सरस्तु रणां तत्ताभिराज्ञःएतत् प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरं सत्रं द्विरस्या
१३३ ।सोऽध्यायपरिसमाप्तो शिष्टाचारस्तदाचरणं चा वृष्ट्यमिति।७। इति श्रीकात्यायनसूत्रस्याष्टत्रयोदशोऽध्यायः॥ ॥एकाह
ध्दीनस्य च प्रकृतिर्विकारः व्याख्याता द्वादशाहः प्रकृतिः सत्राहीनानामित्युक्तं।तद्दशकर्माणि सत्राण्युक्तानि।अथेदा
२६। नीमेनानामवसरस्तत्राकान्तराणां धर्मविधानात् पृथग्भूतानामुत्तरत्र वचनमितरेषामेकाहः सहधर्मसामान्याद्विहा
नुक्रमणीना यो।तदर्थमाह।एकाहस्य एकस्मात्यस्त्रकर्तुं सत्रहीनस्य द्वादशाहः प्रकृतिस्तायाविकारतत्त्वात।सप्रकृतेर २३३

द्वि

ग्निष्टोमस्य विकारः प्रत्येतव्यः। नान्यकाहाश्चग्निष्टोमधर्मका एवातमांक्षिं वचनेष्वनश्रहीनानां द्वादशाहविकाराणां प
द्दशविरोधः स्यात्। द्वादशाहिकस्याह्न एकाहे तिदिश्यमानस्य द्वादशाहधर्माः प्राप्नुवंति। मासुदायिकानां धर्माणा
श्रवयवेपि संभवात्। तेन द्वादशदीक्षाद्वादशोपसदश्चाग्निषोमनिर्वपनं नामप्रथायद्रव्यमित्यवमादयः प्राप्नुवंति। त
न्निवृत्त्यर्थमेकाहेष्वप्रज्ञातविकारवचनं। यद्यप्येवं प्राख्याता ऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्द्वादशाहस्यैकाहानां तथाप्यैकाहे वेन द्वा
क्रिं सोम्रयाजनं सुच्यते। धर्मप्रवृत्त्यर्थमेतदुच्यते। तत्र किंचिम हावृतादिष्वपि जातरसु द्वादशाहिकानां समुदायधर्माणामव
त ४ यवेपि संभवतीति निवृत्त्यर्थमेकाहेष्विति। अहीनेष्वप्युत्पत्त्यहीनानामग्निष्टोमः प्रकृतिर्द्वादशाहश्चकथं नाम स्यात्। एवं
कोत्तराणां तु मासापवर्गे ऽहीना द्वाश्यवमादिकं धर्मजातमुपदिष्टं ह्यारभ्याम्नः स्या ॥६॥ यस्मिन्नहनि यदहः प्रदिश्येत सर्ववनीया
महात्रेतत्। दशमेका दशायां रथ्यायां पंचयोः ऽप पदशानि देवाप्रायेण परिसाधितत्वात्। त्रत्र द्वादशाध्यायप्रक
रणा कृत्रकाणामपि। तस्य समुदितस्य पादशार्थो परिसाषा। तस्मिन्नहनि यस्मिन्नक्रातो धनजिदादा यदहस्तु सर्वं

ऽस्ति

आदिप्रदिश्येत। सवनं वानुचरपृष्ठं इति षष्ठाहृतीयसवनमित्येवमादिना देशो न सदोहं तत्र महदाद्यादिलिम्नं क्ष्वतीति
त्वदितत्वात्। ८। एकादिकमनादेशा अहीनानामुक्तयपृष्ठं तितवान्। विकल्पश्चात्र नियमश्चैकादिकमेवानादेशे स्यवति।
न विकल्पः। ८। अग्न्याधेयेन ब्रह्मवर्चसकामो यजेत। अग्न्याधेयान्नं हविर्यज्ञसामन्त्रेन ब्रह्मवर्चसकामो याजेत तत्राग्न्या
धेयसामग्न्यागेन ब्रह्मवर्चसं साधयेदित्यर्थः। अपरे त्वाहुः तद्व्यतिरिक्तं मन्यमाना आहिताग्निप्रति एवमेवमाहिषुकाम्येषु
मन्यन्ते प्रतिषेधपि चापञ्चतस्य पुत्रदारात्याये प्रवृत्तिः। ८। तस्याष्टाश्व शास्त्राणि तस्याग्न्याधेयसामस्य स्तोत्राण्यष्ट स्वष्टा
सुस्तोत्रियासु स्यादिति। ८। अष्टाक्षरा गायत्री न तु स्वरूपमात्रकथनमेतन्नायमागमस्य तिष्ठयं न्यूनता। अर्थवादोऽयं विधुप
दिष्टस्य स्तावकः। न ह्याम्नायगतस्य गतिरुपानापेक्षायस्य कल्पस्य एवं तर्हि ब्राह्मणमेतन्मन्त्राकोषीतकादिष्ठते कल्प
कारेणाध्याहृत्य यं कथं नाम नेन तु। ब्राह्मणमनुष्ठीयमानं कामं कर्मविशिष्टफलदानसमर्थं स्यादिति। अष्टाक्षरा गायत्री। पा ६।२
अष्टाक्षरा स्तुत्का। ८। तेजो ब्रह्मवर्चसं गायत्रीसन्निवादोऽयं। ८। रथन्तरं पृष्ठं। तस्याग्न्याधेयसामस्य रथन्तरं पृष्ठं भवति॥ २३४

तत्रार्थवादः ॥ ब्रह्म रथंतरं सन्ति सामस्त्वयर्यत ॥ अग्निष्टोमा यज्ञः । संस्थानियमार्थं वचनं ॥ ब्रह्मवा अग्निष्टोमः । केनचि
द्गुणसामाख्येन ॥ एतन त्रिःसमृद्धेन ब्रह्मणा तेजो ब्रह्मवर्चसमाप्नोति । गायत्री रथंतराग्निष्टोमाख्येन त्रिःसमृद्धे
न ब्रह्मणा तेजो ब्रह्मवर्चसमाप्नोति । गायत्री रथंतराग्निष्टोमाख्येन त्रिःसमृद्धेन ब्रह्मणा तेजो ब्रह्मवर्चसमाप्नोति । त
स्मादेवं कर्तव्यं ॥ [illegible] वृषभं शस्त्वं अन्याधेयास्य [illegible] विर्यज्ञा सामष्टचत्वारिंशत् स्तं कार्यं ॥ त्रिवृद्वा अन्नमन्नं पानं रथा दयं ति
तस्य सर्वस्या [illegible] याष्टि [illegible] त्रिवृत्ता ऽन्नाद्यस्य प्राप्त्यर्थं कर्तव्यमेव अर्थवादात् न फलविधिः ॥ तस्य विंशतिर्दक्षिणा ।
गवामियं संख्याऽऽम्नायात् ॥ तस्य विंशतिर्वै संवत्सरा द्वादश मासाः संवत्सर इति स्वरूपमेतत् ॥ संवत्सरात्प्रत्येवाप्त्या इति च फलार्थ
वादः । उत्तरपमेतनुत्थ्यर्थं ॥ तस्या आद्यपवमानाय पावकायस्य [illegible] इति पञ्चाहुतयः सवनीयस्यता स्यति श्रुत्यर्थे नि
र्दिशः । अग्नये पवमानायेत्येवं दद्यात् एकपक्ष्यः । तथाग्नये पावकाय तथाग्नये शुचये । इत्य [illegible] इति स्वनेम
वं स्वत्र आ स्वाधी [illegible] अन्यथा पिसवति । सवनीयमन्त्रा [illegible] सवनीयस्य कर्म

उक्तो विषासहस्सुवस्कृत इत्येका।१

न्याय इति हविर्यज्ञस्य। मखत्वाद्धवत्यानां दक्षिणामन्वायातनाद्गुपालस्यानां पश्चपुरोळाशानस्सवतीति ततश्चतस्रस्त्रिंश्रे

शिः प्रयोजनं। तत्रह्वविस्माविदिताएषा यदि त्वष्टुर्दिकारिवशास्पष्टपुरोळाशोसवति। ततः षड्भिः प्रयाजनं। अग्निर्ज्योतिः पव

मान इत्येका। यत्ते पवित्रमर्चिषीति पंच। एताग्न्यापवमानायाश्चस्याजरास्यादमामरिश्राद इत्येका। उशिक्पावको अरतिः

सुमेध इत्येका। तयं तश्चग्मउक्तिर्विधामस्येका। समिधामानः प्रथमानुधर्माःस्येका। शश्वितानस्तन्वं अहराद्धनस्स इत्येका।

विशांकविं विश्पतिं शाश्वतीनामित्येका। इत्यग्नये पावकाय। वितविष्ण्यातजूता साक्षम इत्येका। यदी गणस्य रशनाम

जीगरित्येका। तिस्राय दग्नशरदस्त्वामित्येका। विशां कविं विश्पतिं मानुषीणामित्येका। त्रिरस्यता परमासंति सत्येत्येका।

ऽग्नये शुचये ऽध्वर्युस्त्रादित्याववशान्नबंधायानपाल्त्येवंविधास्त्र दितिदवत्यावशाहिबंधायाः स्थानेपालवस्था। एवंविधि वंध्या ३

श्वशाद्धाविधिवचनः एषएवविधिरित्यर्थः। तातानपयस्यापत्के एवंविधतिस्त्रनात्रा पयस्या पत्कपयास्येवा। अस्यायाभ्या

गक्याषद्भः। उदिचामदितमहीतितिस्रः। महीमूषुमातरंसुव्रतानामित्येका। सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसमित्येका। १२५

अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमित्यृकेति। ॥ तद्यादेवं पश्चात् वा निष्क्रमा सवंति। तदध्याध्ययादयानीति। तद्यदित्युद्देशप्रति
निर्देशो। एवमिति प्रकारवचनः। यादेवं पश्चाद्वा निष्क्रमा सवंति। तदेतत्कारणं नेवा ध्याध्ययाक्रमेणः अध्यानिष्क्रम्य
स्याद्यशाने॥ पगच्छामि। एवं ज्ञात्वा ध्याध्यादनपगमः श्रुतः साद्यह्य नित्यमिप्रायः॥ तस्य प्रातः सवनीयानन्वपुरोलाशानग्नये प
वमानायाष्टाकपालं पुरोलाशं निर्वपेत्। तस्या अध्याध्यस्यासा मध्यप्रातः सवनीयपुरोलाशानंतरमग्नये पवमानाया
पुरोलाशी॥ ष्टाकपालं निर्वपतु॥ माध्यंदिनीयानन्वपुरोलाशानग्नये पावकाय। अग्नये पावकाया ष्टाकपालं पुरोलाशं निर्वप
तामाध्यंदिनीयान्पुरोलाशानन्व। ॥ तृतीयसवनीयानन्वपुरोलाशानग्नये शुचये। तृतीयसवनीयान् सवनीयान्पु
रोलाशानग्नये शुचयेष्टाकपालं पुरोलाशं निर्वपतु। ॥ आवपनीत्वसवनीयाः पुरोलाशाः। विज्ञाद्यात्हविर्यः।
यतः कारणात् सवनीयपुरोलाशाहविषमावापाद्यापः ततः एतदुच्यते। आवपनं त्वसवनीयाः पुरोलाशाः॥ आ
वपनएवतदावपति। न चात्र प्रतिप्रत्यावपनं। द्वाष्टक्त्वप्रज्ञात पुरस्तादनध्यायनएवतदावपति। ॥ अथ यदादित्याध्या
स्यापनेधितिवा पाठः।

गुरवधारणे। ये वाग्न्याधेयस्य मं स्यातादृशीमे वाग्न्यापिकरोति। ३

तूष्णीं धायायानुपालंभ्या भवति। अर्थवादार्थः पुनरुपन्यासः॥ अदितिं वा ऽ ग्न्याधेये संतिष्ठते। विज्ञाद्यो हत्वर्थः। यस्मा
ददितिमन्त्रसमाप्यते। अग्न्याधेयंतस्मान्नामसामान्येन दर्शितायैव करोति॥ यांच्चग्न्याधेयस्यसंस्कारा मेंतद्यज्ञस्य व २
संस्कारं करोति॥ पदैःपञ्चावःस्वाराला शाश्वान्वायाध्यंते हविर्यज्ञ पुसामस्तु। एवमितिप्रकारवचनः। एवमनेनप्रका
४ सोमेपु रेणाहविर्यज्ञ स्वंपञ्चावःस्वाराला शास्वान्वायात्यंतद्धविर्यज्ञाः स्वपुसामस्तु॥ तस्य शस्त्रं तस्यतिप्रतिप्रक्रांतस्य प्रे
तिनिर्दिष्टः प्रतिदर्शपूर्णमासे। तस्यैवव्यवधारणार्थः। अतस्तस्य न ज्योतिष्टोमि कैं विकल्पो न शस्त्रीवक्ष्यमाणे। अभिक्र
रश्चायंतत्रैनन्तरमतिदेशपूर्णमासावेवातिदिश्यते॥ यद्धाहिष्मितिस्वचमाद्यं यद्धाहिष्मंतदयमयज्ञायतनु।
स्वचमाद्यंभवति॥ माश्चुछंदसः क्रमनगः। अन्यत्रापिस्वचन्त्रे प्रेमरुत्वतीयं॥ उपयस्तयस्तुचा दोत्रकाणींशतःसव
नात्ता शियानुरूपोपप्रर्यसस्य। एकाहिकानां यथाप्रापानां परिसंख्यानार्थं स्वचने॥ इंद्रमरुत्वइहपाहि सोममि
तिस्वचं मरुत्वतीयं। इंद्रमरुत्वइहपाहि सोममित्यवमादिकैः स्वचं मरुत्वतीयं भवति। प्रकृतासानिहतिः। परिसंख्या २३८

नाता। एकांशमन्नांनि विरिस्त्यरिनाविततवान्॥ ७॥ तृणा मुवान्तमंगीतिरूक्केरितित्रचैनि। क्वल्लां। तृणा मुत्रेत्येवमादि
कं हर्चीनिक्कवल्लीकार्यो। ७। अध्वर्योवीरप्रसादसुतानामितिट चैमित्रावरुणस्याकमुखीया। अध्वर्यो वीरत्येवमा
दिकं हर्चीमित्रावरुणस्याकमुखीयेसवति। ७। पूर्वंब्राह्मणाछंसिनः। अध्वर्योवीरस्यमानुः। पूर्वं हर्चमिंदुहुतस्यामि
न्मघवंनरत्रमस्येततब्राह्मणाछंसिनः। उक्तमुखीयेसवति। ७। उत्तरमछावाकस्य। उत्तरं हर्चमिदंत्यत्वा त्रमिंद्रणा
नमुक्तमुखीयेऽच्छावाकस्य सवति। ७। पर्यामानामुत्तमानुः। आज्यतानां पर्यामानामुत्तमां छंसति। ७। उदुष्य
देवः सविता हिरण्यया। वक्ष्यतिविश्वदेवाग्निमारुतायाः सूक्तानीस्थानइतिततन्त्र। मामित्रस्यस्थाने हर्चीतत्तरा
ण्यपिहृचान्यवरुद्धमाणानि। ७। घृतवती भुवनानां अभिश्रियेति द्यावापृथिवीयं तस्य। ७। इंद्रं स्तुतमुलिंगं जवह्निः
समुद्रितमित्यास्तंगं। ७। स्वस्तिनामिमीता। स्वस्तिनामिमीतामश्विना सगइति विश्वदेवी। ७। वैश्वानरं मनसाग्निं वैश्वा
नरं मनसाग्निं निचाय्येति वैश्वानरीयां। ७। प्रयं त्ववाजाः। प्रयं त्ववाजास्तविषीभिरग्नयइति मारुती। ७। समिद्धमग्निं

घृतवतीभुवनाना ३

(त्वमग्ने १) इंद्रस्सुमि ३

दर्चं

समिध्म गिरा गृणे। समिद्धमग्निमित्येवमादिकं ज्ञातवेदसीयं ॥ इति स्वचनि विश्वदेवाग्निमारुतयोः सूक्तानां स्था
ने। तद्दुष्यादेवः सविता सवायेत्येवमादिका निरूढानि विश्वदेवाग्निमारुतयोः सूक्तानां स्थाने यथार्थं सवेति। संयो
गाद्यवति र्थ्रितिपतिरिसा सणात्। ॥ स्वस्वक्कृत्त उत्यतस्यादेनायामतश्च स्वं प्रतीयत। स्वस्वक्कृत्तमित्येवमेतस्यामिति क्व
नातु नद्यामिश्रह्यादेनायां नतानेकं ऋझिका। ॥ एकाहिकं स्वस्वकृत्ते वाशाद्ये विकल्पार्थः। एकाहिकं वाशस्य जातिस्व
स्वकृत्ते सवति। आनो तदीयस्य परिधानीया। उक्तमिति वचनात् सामस्वयण्। ॥ एतेनाग्निहोत्रो व्याख्यातो। एतेनाग्नि
होत्रसंज्ञको होत्रविर्यज्ञः सोमो व्याख्यातो सवत इत्यर्थः। ततास्तामकामष्टषदक्षिणामं स्थादित्कल्यं। यद्वाहि षमि
त्यादिकं शास्त्रमेतनेति वचनात्। द्विरात्रोऽयमहीनः। तेनाद्वदं दक्षिणा इत्ययमहीनधर्मा सवावेत्यविरोधमत्तश्च प्र
त्यहं स्व विंशतिश्च त्रिंशा निर्देश्याः॥ आत्ययं पयः स्वदेस्मिन्। अग्निहोत्रस्यामाकुत्यारभ्य यं पयस्तातीयसवनीय
पुरोलाशान्तुगाह्या होत्रयदह्य इति लिंगात्। ॥ सोमार्थसुत्तदस्मिन्। पयएवान्द्रवंगात्। प्रातःसवनीयानन्तां ॥ प २३१

विनादशिता ३

स्रुवा। स्रुविति लोकवत्कात्यायनश्च शाखान्तरतः आग्नेयः पूर्वस्मिन् सौम्य उत्तरस्मिन्। ७। प्राजापत्यावत्यात्पूर्वे धाय्यांउपालंस्त्यर्थे
विधाः। प्राजापत्येति देवता निर्देशः। वचनातिपश्वङ्गत्व विज्ञापणं। अन्त्यूवें धाय्यायाउपालंस्त्यति स्थाननियमः। एवं विधश्चान्
वें धाया प्रकारातिदेशः। तेन यदित्र पयस्यान्तवें धाया स्थाने तत्र उपालं स्त्यास्थानेपि तत्स्थैव। ७। पुनराधेयेनातजस्कामो मा
यजेत। पुनराधेयसोमासोमा वक्ष्यमाणास्तेनातजस्कामो मायजेतिचोदना। ७। तस्य पंचसु पंचसु स्तोत्राणि। तस्य सर्वस्य
पंचसु १ वाङ्कः पुनराधेयसोमस्य पंचसु स्तोत्राणि स्वतीति। ७। पंचपदा पंक्तिः। पंचपदा अस्याइति। ७। पाङ्क्तो वियज्ञः। वित्राहूश्च
श्राहूस्यार्थपांक्तोवयज्ञश्च हविर्धांस्थाः। ७। यज्ञस्येवाह्यो। यज्ञस्येवाज्ञाय पंचकानि स्तोत्राणि कर्तव्यानीत्यर्थवादः त्राणि
७। सर्वाग्न्याधेये अग्निष्टुतः। आग्नेवं। सर्वाग्नेयो अग्निष्टुत्। ततः आग्नेवं। साहोत्रमस्य स्वति। ओं अग्न्यामाज्ञातिदेशात् हविरन्नाया
तेनमन्त्रूवंधादिपथोक्तौ। अन्यादेवतान्तवें धायाहमवनीयतिकात्यायनेन। ७। दर्शपूर्णमासावन्नाद्यकामस्य। दर्शपूर्ण
मासौ नाम हविर्यज्ञः सोमोऽन्नाद्यकामस्य यजमानस्य स्वतः। कश्चिदाहुः। अन्नकामस्येति। ऋचां। तथाश्वलिं

शस्त्रमत्रातिदेशाद्धविः २

गमक्ति। अन्नकामायचरातन्नशाप्यति। अन्नकामायेत्येवं न विग्रह्णाति। सोऽयं तावज्जनशक्तिश्च इति कामः। तद्वदन्नस्य
अवाप्ता। अविशेषेणान्नं प्राप्नोति। तेनान्नमवान्नाद्यमिति व्याख्यातव्यौ। पर्यायश्च ब्रूवते। तथा वसिष्ठाद्यन्नाद्यकाम
इत्येवमादयः प्रयोगा एवं व्याख्यातव्याः। द्विरात्रमयमहीनः। अन्यस्याशास्त्रस्याश्वनादेकाहिक आसन्नः। अन्तःस्थाति
रात्रस्तावः पाङ्क्तिकोहविरन्वायातने। सुवनीयमन्वायातने च यथा। देवतापरिसाषितत्वात्। अङ्गिलादश्वगयश्यणः
सामिक्षिश्चापवर्ग्यः। अन्नाद्यकामस्यास देयं ते च शब्दात्। सामेष्टिसुहविर्यज्ञसोमः प्रवर्ग्यरहितो भवति। इलान्दक्रि
सुत्याह्नि त्यनाहीन एकमेव क्रतुं यथादाक्षायणयज्ञाश्वत्थारः सर्वकामस्य सर्वे एते च शब्दात्। सामेष्टिसुहविर्यज्ञसो
मः प्रवर्ग्यरहितो भवति। इलादाधे सुत्याह्नि त्यनाहीन एक एव क्रतुं यथादाक्षायणयज्ञाश्वत्थारः सर्वकामस्य बहु
साषितत्वात्। तत्र पञ्चनामन्वायातने। हविषा च यथा देवतं परिसाषितत्वात्। अथ यणोद्यकाहोऽग्नि हियवाग्रयणाद
वतानामनूबन्ध्या पञ्चावाज्यं हवींषि त्वन्वायातनानि सामेष्ट्यस्य येऽहविर्यज्ञसोमे एकसुत्यता। सोमः पञ्चरूपालंख्यो २३८

दर्वन्

हविरन्वायातन (सर्वं कामि विद्याद्वा सर्वेत्र नियमः ।८। दाक्षायणयज्ञाश्च द्वारः सर्वकामस्य । बह्वृचवना विधान एकप

व । ऋत्वर्दाक्षायणयज्ञाख्यः सर्वकामस्य यजमानस्य भवति । अत्रापि पशवो वा हवींषि च यथा । देवते यथा परिसाधित

चइष्टयः । सर्वकाविद्यान्नियमः । स्वराडादीनः ।८। महायज्ञश्चा सर्वकामाख्ये वा चशब्दान्महायज्ञस्सामा ।८। त

स्मिंश्चान्वर्मास्यहवींष्यन्वायात्यंता । तस्मिन्महायज्ञे चान्वर्मास्यहवींष्यष्टादशभवनीय हविषांया हांता । पित्र्यान्वबंधो म चा ४

पामनकाला ।८। पशवश्च पर्वदेवतास्युः । पशवश्चपर्वदेवतास्यो भवंति । विश्वादेववारुणमारुतमाहेंद्रश्चनासीरीया :।

।८। एककपालदेवता च्यश्चान्वबंधायात्रपालंस्यात् एवं विधः । चान्वर्मास्यस्ययाएककपालादेवताः सूर्यश्चान्वबंधायात्र

पालेस्याः पशवएवं विधश्चान्वबंधायात्रपालंस्याद्व्यकल्पनसमानविधनात्तु ।८। अतिरात्रोयज्ञः । अयंयज्ञो महायज्ञ

। अतिरात्रसंस्थ एकाहः ।८।८। प्रजापतिर्देवजातिकाममन्तःपश्यत्तामुतं यज्ञक्रतुमपश्यत्दृश्वादशे । विश्वेदेवाख्याहविर्य

ज्ञस्साममन्तमन्यातीपुरस्तादर्थवादः प्रजापतिश्चाहिन पुत्रादुहितरश्चाप्ययमभिधीयाता । तामिष्ठन्प्रजापतिरतं यज्ञक्र

यः कश्चिद्यजमानः प्रजातिकामः स्यात्तेन २

द्विम २

त्त्वमपश्यन्। दर्शनं चात्र तद्विदितिकर्तव्यतायाः। तालात्त्वं नं त्वेष्टा द्वदर्वी यज्ञस्य च मालोचितवन्तः॥ तमाहरन्ते नायजन्त तं तस्य साधन
द्रव्यमाहरन्। तदुपाकृतवन्तः। तेनायजन्त तदिष्टवन्त आसीत्॥ ततस्तस्य प्रजा यः ते प्रजातमासीत्॥ ततः प्रजातिकामो य
जेतास्ये ह्यपि समानतन्त्राः स्विन्नकालाश्च तथापि द्विविधा इष्टयः सत्ता मस्मिय्यमाकूष्माण्डाश्च मस्मियत्सोमाः एतत्सोमयागाः तथान्ये
पाग४ तत्रालोचादना यः॥ त्वेष्टादेवः पशुरूपालंस्यः सवनीयस्यास्यामाचान्तमस्मियासम्याव शेषिका धर्मा निच्यन्ते। तत्त्वेष्टदे
वः पशुरूपालस्यः सवनीयानन्तरं॥ द्यावापृथिवीयावशाम्नूवेध्यायाज्यपालं त्यर्वविधा द्यावापृथिवीर्द्वत्याव शाहवे
ध्याज्यपालन्नद्धा। एवं विधं च्यम्नूवेध्याविहितनिर्देशः। अयं चापत्ताविशेषः। सत्ताला शाम्नायातनी परिसाधितत्वात्॥ त्रि
ष्टतः शस्त्री। त्रिष्टास्त्रामसे स्त्रशस्त्रं सोदशी द्रा कैवकाणां बृहतीक विशेषः। इच्छस्त्वं वा इच्छस्त्वं शास्त्रं सवति॥
त्रवन्तथा दुदात्या दवमानीयायज्ञासुनिमत्वध्या यजमानस्य प्रात्तत्र हरदक्षश्च तारामासौना प्रम्या प्रात्तिष्ठ द्यावांतराल
त्रवन्तथादुदात्यादवमानीयाय ... अनया आग्नेय्यावाग्नावैष्णव्या वा अत्र हरदहयाज श्लप
स्मा आग्नायनद्धविषा आग्नेयीं आग्नावैष्णवन हविषा आग्नावैष्णवी। अनया आग्नेय्यावाग्नावैष्णव्या

वाग्रा द्वो विकल्पार्थः॥ २

तचत्रारामासामास्मोनंतरादेषुसर्वस्मोमानां।८।सिवतत्रदीक्षादीक्षांतरनिवृत्त्यर्थंस्नानं।८।विश्वादावनेवेप्रजाप
तिःप्रजाअसृजत ताववरुणप्रघासाख्याद्हविर्यज्ञात्सामेहिराज्ञादीनः।तस्यायंपुरस्तादर्थवादोविधिप्ररोचनार्थः।
मंत्रयोर्विधिरर्थवाददर्शनात्।विश्वादावनकर्मणाप्रजापतिर्देवताविशेषःप्रजाःसृष्टवान्।८।ताःसृष्टाप्रसृता
वरुणस्ययवांजक्षुः।ताः(प्रजाः)सृष्टाःप्रजापतिनाअननुज्ञातावरुणस्ययवानजक्षुः।वरुणस्ययवानुसक्षितवत्यः।८।तावरु
णोवरुणपाशैःप्रत्यमुंचत्।प्रतिमुक्तवानसु।विविधानिवरुणोनामदेवताविशेषः।ताःप्रजावरुणपाशैर्योधाद्दिस्तिः
प्रतिमुक्तवान्।८।ताःप्रजाःप्रजापतिंपितरमत्योपाधावन्।ता(प्रजा)वरुणगृहीताःसत्यःप्रजापतिंपितरमत्ययथादेस्
पाधवंनितिनावक्ष्यमाणमर्थंपुरस्कृत्य।८।उपतंयज्ञक्रतुंजानीहि।येनक्षावरुणपाशस्याःसर्वस्माच्चपाप्मनःसंप्र
मुच्यामहीति।उपयंज्ञाप्रथमाप्रवृत्तिः।उपज्ञानीहिप्रकाशयतंयज्ञक्रतुंनक्षावरुणपाशेभ्यःसकाशात्सर्वस्माच्च
पाप्मनःसम्यक्प्रमुच्यमहि।ज्ञायतमर्थंप्रजाःप्रजापतिमूचुस्ततएवंप्रजापतिस्स्वार्थमामिहिराज्ञेयज्ञक्र

ये २

त्तमपश्यत्तं वरुणप्रघासं ततस्तास्तिः प्रजाभिरस्याथितेः प्रजापतिर्विश्वादेवाश्च हविर्यज्ञसोमादनंतरं मासचतुष्टयेमु
निसत्वश्चादिकं तपः प्रचर्यं तस्मादेमासिद्वासिणोपती यज्ञक्रतुमपश्यत्तमाधोश्चैसोर्नरपा पंदृष्टवान् । एतं वरुणप्रघास
यज्ञं हविराजमद्दीनं ।८। तमाहरत्तेनायजत । तं यज्ञं संताप्युक्तमाहरत् । तेनयाजानष्टवान् ।८। तेनेष्ट्वा वरुणमप्रीणा
त् । तेनयागेन वरुणं प्रीणीतवान् ।८। सप्रीतो वरुणो वरुणपाशात्ताः सर्वस्मात्पाप्मनः प्रजाः प्रमुंचत् । अनेनहविरा
ष्णा क्रतुना वरुणप्रघासाख्येन सप्रीतो वरुणो वरुणपाशात्स्यः सर्वस्माच्च पाप्मनः प्रजाः प्रमुक्तवान् ।८। प्रहृत्वा
अस्य प्रजा वरुणपाशात्स्यः सर्वस्माच्च पाप्मनः संप्रमुच्यात । य एवं विद्वान्वरुणप्रघासैर्यजते । प्रजाश्चेनुपसर्गक्रिया
पक्षीयस्यायागस्ता लक्षणमुच्यत इति क्रियाविशेषाध्यायः । विशाद्धावाक्यपुराणः । प्रमुच्यंत एव प्रजा वरुणपा
शात्स्यः अयं च यजमानः सर्वस्मात्पाप्मनः संप्रमुच्यात । य एवं रूपं क्रतुराजं विद्वान्जानानो वरुणप्रघासैर्यजेत ।
तस्मादेवंविद्वान्वरुणप्रघासैर्यजत । अर्थवादादेवपरिकल्प्यमस्य फलं रात्रिसत्रप्रतिष्ठान्यायेन ।८। उक्तौ । १४०

इत्यादौ विनियुक्ताच्या पः ।३

विश्वस्त्रिपुरोलाशो पुरोलाश स्त्रिविषम न्वायातनमिच्छंति। पाठः। ३

पे

सवतः। द्वावेतौ दिवसावृत्व्यसंसर्गो सवतः। स्तोमसंनियमार्थं वक्ष्वनी। ७। वारुणः पश्च रुणालंभ्यः सवनीयस्य पूर्व
स्मिन्वरुणाद्देवताकः पशुः सवनीयस्य निःक्षन आलब्धव्यः पूर्वस्मिन्न हनि। वरुणप्रघासहविषाम न्वायातनं परस्मा
तत्वात्। केचित्तु प्रविदस्य त्रिष्वपि सवनीयपुरोलाशेषु हविषामन्वायातनमिच्छंति। तत्र पूर्वका रिवशांनिश्चयः
तथा ... विषां देवत ... रूपां श्वेतायां वेति। ८। मारुत ... रस्मिन्नु। आलब्धव्य इति ... । ७। को
यी वशा ... धायायाउपालंभ्ये विविधा। कादेवता अस्याः इति कायी ... गोर्वै धाय अन्नं वै धायायाउपालंभ्या।
एवं विधा। एवं प्रकारा पयस्यापादकस्य अन्नं वै धा देवतां ... पयास्य त्वर्थः। ७। ताः प्रजाः प्रजापतिमब्रुवन्न कामस्ते न
न्नाद्या यास्म श्टाः इति अर्थवादेन प्रयाग ... नेरिक्तां दर्शयति। ९। ततः एतं प्रजापतिश्चतुर्थमासि त्रिरात्रं यज्ञक्रतुम
पश्यत्। साकमेधं ततः आत्तिः प्रजासि ... प्रजापतिश्चतुष्करणः चतुर्थमासि त्रिरात्रं यज्ञक्रतुं दृष्टवान्। सा
कमेधस्य ...। ७। तमाहरत्। तमिति क्रतो आहरणं संवत्तत्रा ... आहरत्। ७। तेनायजत तत न क्रतुना इष्टवान्

न्नु। ७। ततनक्षान्नाद्यमाप्नोत्। आन्नवान्। ८। ततनान्नाद्यकामो यजेत। प्रयोगवचनाद्वादशेषा। ९। अग्निष्टोमरूज्योति
रात्रः। क्रमनियमः। संस्थानियमश्च। १०। अग्न्यायनीकवत प्रथमम्। पशुरुपालंभ्यः सवनीयस्य। अग्न्यायनीकवत्तृणाय
प्रथमसहनिपस्थः सवनीयस्यापालभ्यैन्द्राः नस्याद्वाद्धः कल्पितस्य ट्रकाशिख्याता। यत्तु सन्तर्यदनीकैस्तुमित्रः। स
द्वे तत्राश्च सहमित्रनीकं। तद्वा। तत्राग्नेस्तनीक सीदकृ। अग्निसंनि स्वात्राहवनानि शूरो। अग्निमस्यापितरमग्निमाविं। अ
स्याद्वत्यसंस द्यनीके इत्यग्नेरनीकवतः। ११। मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो द्वितीयः। द्वितीयेऽहनि पस्थः सवनीयस्योपा
श्रौ॰ पि॰ प ४ लंभ्यो मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो युक्तो त्यः। तस्या विशद्धः। पूर्वं संप्रदाय दुह्यात। आत्रायं दवादासा अहम्। संयद्धनीतमन्धु
सिर्दनासः। धुषाख्याता विप्रा मरुतः। १२। तस्वी। अग्रा शर्धस्यर मा आदव। अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते। मिमान्नु घोर
द्वितिवीतरयेनः। मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यः। १३। माहेन्द्रस्तृतीयो सवनीयस्यापालंभ्यो माहेन्द्रस्तृतीयेऽहनि पस्थः का
र्यः। अस्य पूर्वस्यार्थस्याकृः पक्षः। सत्राहणं दाधृषिं तुम्रमिन्द्रं महामपारं वृषभं सुवज्रम्। महामहानिपनयंत्यस्याम २५२

दृ॰ २

हां उपयामगृहीतोऽसीर्याय । सूर्य धाम्यात्तद्गृह्णस्यस्वराजः । महद्गायतं वाम्न्मद्दक्षिमिति ॥ ठ ॥ विश्वकर्माणीवज्ञानूर्बे ध्याया
न्पात्यंतार्विचिदं विक्षविश्वकर्मादिवता ऋग्याइति ॥ ठ ॥ एकाहिकं यथाप्रधानं शस्त्रं । प्रथमारथंतरं द्वितीये बृहत् । तृतीय
न्नृहत्रृद्धंतरं । याहरांवृहद्वृथंतरपृष्ठाद्युदह्यानशस्त्रं विहितं । ताहशमन्नातिदिश्यते । एवं प्रथाहपृष्ठोनशस्त्राम
काहिकौ ॥ ठ ॥ पृष्ठ्यावाविह्नतः । गशाह्ना नानार्थेऽश्वस्मादन्यस्माच्च पार्ष्टिकादह्नः । स्तोत्राणी हृत्य हृछंदोगव
शादाह्रियंते । तान्येवशस्त्राण्यपि सविधंति ॥ ठ ॥ विश्वजिता वा बृहत्पृष्ठान्नृतीयहनि शस्त्रं । वाशाह्नाविकल्पार्थः ।
त्या विश्वजिद्बृहत्पृष्ठ उक्तस्तत्तृतीयदहनि सर्वपृष्ठकल्पस्तु विशाह शस्त्रे सवति ॥ ठ ॥ सोऽग्रामणेः ॥ विश्वजिता वा बृह
त्पृष्ठादिच्युत वृ सोऽग्रामणेच्च सवति । पाक्षिकाहिकं वाशाह्नात्तु ॥ ठ ॥ आयुः कामयज्ञेमहायज्ञमर्वकामस्य महाय
ज्ञ उक्तः । प्रति प्रयाग स्व कामा मासादान कनप्रयागणस्तर्वका माइति । सयस्मिन्नहे आयुः कामीयज्ञो सवति । त
स्मिन्नहनि विश्वजिता वा बृहत्पृष्ठाठ स्वं सवति । एकाहिकं वा प्रत्ति सापि सन्त्वात्तु ॥ ठ ॥ विकल्पसिद्धत्वाः । सयतोयज्ञक

142

त्रुत्रुपश्यद्दिनत्यजिनुमीतिवक्ष्याति। तस्यार्दिनत्यसिनुत्योः विश्वजिताना। बृहत्स्तोमा ३ स्वंतं भवति। नन्नुवयदि विश्वजिता

बृहत्स्तोमस्य तादनयाः शस्त्रमिति वक्ष्यात एवा। एकाहिकस्यपार्श्वविधानार्थं वचनी। ३। महजिति। उक्तं नयज्ञ इव वा ए

मयमहर्ति दितिवक्ष्यातितस्मिन्महजितिविश्वजिताना बृहत्स्तोमा ३ स्वंसवत्यैकाहिकं वा। ३। इं इवज्ञे च। इत्युवज्ञोस्य

नाजिरामितिवक्षे वक्ष्याति। सएवं इवज्ञइत्याक्रमेतस्मिन्निं इवज्ञविश्वजितर्विवा। बृहत्स्तोमास्त्रशस्त्रं सवत्यैकाहिकं वा

। ३। ताः प्रजाः प्रजापतिमब्रुवन्कामं पुनः प्रतिष्ठाया अस्त्वा इति। शुनासीरीयाहविर्यज्ञासामावक्ष्यमाणः त=

स्यायं पुराकल्पस्वरूपार्थवादः। ३। ततएतैर्यज्ञैः क्रमपश्यत्शुनासीरीयां हविर्यज्ञे शुनासीरीयं कालै एवविधार्थोव

चनानुबद्धमायज्ञक्रमनामध्याख्तितामदीकामसंपत्तियात्यां पर्यालोचनया हष्टवान्। ३। तमाहरत्। तस्य संसारान्

दरतु। ३। तेनायजत। तान्नष्टमाना। ३। ततनष्टाप्रत्यतिष्ठत। कुमातन निर्वर्तितयागैः प्रतिष्ठांप्राप्नः। ३। तेन प्रतिष्ठा=

कामोयजेत। यत एवं पुराकल्पः अतस्तेन प्रतिष्ठाकामायजमानायागेन प्रतिष्ठांसाधयत्। ३। शुनासीरीयः पश्च १४२

रूपालंस्थः सवनीयस्य। शुनासीरीयः पशुः सवनीयास्या पालब्धव्यः। ॥ सौरीवशानूबंध्याया अपालंस्यैव विध्य
सूर्यदेवताकस्येइति सौरी। ॥ विंशतिविश्वदावददाति। सार्वभौमियं संख्यां न्यायर्ज्यत्। ॥ त्रिंशतीवकुलाग्र घासेषु।
द [illegible] दा [illegible] ती [illegible] त्य [illegible] नुष [illegible] द्रः [illegible] ।त्रिंश॥ द्वाद्विती यां ता गवां कर्मणूतत्वाद्भूवि सद्भ्यो नेया। गां नेदं
दक्षिणा इति वचनात्।॥ पंचाशतमाकमाधस्त्रित्रिष्ठ्यद्रुः सुप्रतिविसृज्य दानं सर्ववेद दीनत्वात्।॥ विंशतिशुना
सीरीया। दद्यातीत्यस्य नुषंगः सर्वत्र। ॥ तद्विंशतिशतं। सर्वैतिवाक्यत्राक्षार्थैः संख्या पद्यासः।॥ विंशतिशतं वासर पञ्चार्थे वाद
तारदहानि अत्रत्वर्थे संपाद्यं तत्र अहोरात्रविसा गाविंशतिशतमहोरात्राणि सर्वंति।॥ तदृतुमाप्नाति। तदृ्योगात्र्यौ सं
ख्याया देविकाद्वारात्र परिच्छिन्न मृतुं कामो पास्तागमाप्नोति।॥ ऋतूनां संवत्सरं। पुनाहिका द्वारेण संवत्सरमाप्नो
ति। देवाम व संवत्सरं काम फलमुपभुंक्ते।॥ यत्र संवत्सरकामः। न दृ संवत्सराकृष्यन वद्धि द्वांकाना मासीतित्र
यं दक्षिणादानविधिस्त्रापरजक्तः। शहत्सुपराचनाया॥ पश्मभस्तुवान्त मौस्यपश्चास्वश्रुतादविर्यज्ञ कानिचान्तमौस्या

न्युक्तानि। तथामेव पश्चगुण विशिष्टानामिदानीं विधानं महाको धीति किं ब्राह्मणं निश्रेयणनाम्नाधर्मीति द्रष्टइति

तभैक्ष्यर्मप्रवृत्तिः। ८। पूर्वं द्युः पाशुकं कं मेंगुणात्कृतस्यापि धर्मारिहाग्नावेलवीवयव्यमाणस्य द्येतक्रवति। ८। त्रप

रद्युर्विश्वादवः पश्च। अपारद्युरपारदनि विश्वादवः पश्वसंवति। ८। पश्चदवारालाशमद्रुवा उर्मास्याद्दवतायथापवर्पं

शुपवरालाशानंतरं यूपस्मिन्यवीतिचातुर्मास्याद्दवतास्ताः सर्वासिंचति। ८। पाशुकः स्विष्टकृतु। पशुार यंपाश्चकः स्वु पशुर्

रालाशकः समामार्थः। तदीयः स्विष्टकृद्भवति। नत्वच पश्वर्थानि विस्तवादर्थं साधयंतीति मन्त्रनादवाच्यमेतत्। नैत्यक

च्यात। पशुपुरोलाशार्थानामसाधकत्वात्। पश्वर्थानीति विशेषणार्थं स्विष्टकृतस्य तस्य शिष्टत्वात्। कृविम ऊँताविसवः पुरो

लाशः स्विष्टकृत्स्य मवायपिङ्कतिचतुर्सिद्धं रवाच्यी। पशुपुरालाशस्याम्नाया त्यानांच्यनं गात्वीर्पि विशेषस्थानाप

त्तेः। पशुपुरोलाशतंत्रं न्याय्यं। इडन्तभेन्वान्न मास्यानां प्राधान्यात् विराजः स्यात्। त्रधर्यव श्रयडी त्रेषं कवंति। तथां

स्विष्टकृतत्तु यस्त्वादिति द्वित्यायनस्य। तस्मादारंभः। नन्वेत्त्वितमन्यायः स्यात्। नन्वमुख्यातश्रुतनियमपरत्वात्। इ १४३

वाङ्‌ त्वेपि ३

143

र्वकार्यन्तु विधनानुपाञ्चिमासावः सद्वदर्शश्चारंभः । नतुल्विवंपञ्चोश्चाज्यभागायाजत त्वान्नायविरोधः । द्व्यस
मान्याद्वपाञ्चाद्दधर्म्मी तोंश्रुतोद्दिश्चानुमान्यिष्णसामान्याश्चायतः श्रुतिबलवती । पूर्वकार्यन्तु विधनानु त्वपेश
सावः । नचान्याप्यानियमपरत्वात् पूय सांवंगानीकारणादेकादशप्रयाजादिविकारः । अयमप्यिस्त्वामित्रंथः ।
अत्रपूर्वकारिवश्याज्यिमासाव इत्यन्या पस्वनपूर्वकत्वात्याश्चकः स्विष्टकृद्विच्छस्यमूत्रस्यसागयोश्चपूर्व
कार्यन्तु विधनान्नुपिमासाव श्रुत्यन्मादिकंधर्मजातंनविरुणाद्धि । एवं सद्वदाज्यसागार्थमन्त्री इत्यत दपयु
क्रमुक्तं कृतः । यथाक्रमविरुद्धमितिकाच्यायनवस्वनाद्यायेवप्रस्तरंबर्हिर्ष्मस्तारोगाप्रणमज्ञश्च ग्यारित्येव
मादिकं धर्मजातं पश्वधर्मा नुन विरुणाद्धि । एवं सद्वदावाज्यसागावथ विरुद्धोत्तस्यानवपेपावतस्माच्चपि
मावता ठा । निगमस्थानवर्ज्जीनपश्यते द्वि हवीषिचोद्यमानानि निगमांलूसंतइत्यत दुक्तं नत्रप्रधानः पश्चः ।
द्वद्द्वगुणाघ्रातपिप ञ्चोतेत्रबाकृत्यान्नस्यचानुमान्यिद्दविषांप्रधानानामपितत्रान्वप्रावग्राः । तत्रनिगमस्था

नानां प्राप्तानां वाचनिकः प्रतिषेधः । ठ । यथास्थाने वाजिनं । पश्चात्प्रारात्ताशामनुप्राप्तस्यायं प्रतिप्रसवः । ठ । हृदय
शूलांतमंतिष्ठात । हृदयशूलोपस्थानांतं कर्म परिसमाप्यते । येषां शाखिनां सहृद्दूतत्र निषु साकमेधस्तथा
मित्रश्चरुः । अदितायावति । कृत्वा हृदयशूलोपस्थानं । येषां प्रतीष्टिर्विकारस्तेषां संज्ञन्म दादविषोऽन्न । ठ । वारुण
144 मारुतौ च रुणप्रघासेषु । वारुणमारुतौ पशू वरुणप्रघासेषु सवतः । ठ । उत्तारं यूपमब्रुयंति । उत्तारविहारे
वारुणः पश्चाद्दक्षिणमारुतस्तत्रोत्तारे यूपमब्रुयंति पूर्वकारिणः । तोयवायुविषयं समानयूपौ । वा विशेषोपदे
शादिति कात्यायनः । ठ । माहेंद्रः शुनासीरीयाउत्तरयोः । उत्तरयोर्द्वयोः पर्वणोः साकमेधशुनासीरीययोर्यथासं
ख्यं न माहेंद्रः शुनासीरीयौ पशू सवतः । इंद्रश्च नः शुनासीराविति षड्होत्रस्थस्यासावातु । यस्थानाऽह्नयः स्त्रवी धा ३
ह्या दिषु कालविशेष । पशुस्थानशब्दः । चातुर्मास्यपूर्वादिष्टीनां स्थाने तत्रादवाऽपि । ठ । पित्र्या च । यथास्थाने
वा । इष्टित्वात्पूर्वेषां प्राप्तपरिसाधार्थं वचनं । तन महायज्ञ सोमिकादिषु च पित्र्या यथास्थाने वा । ठ । यद्यादे २४४

वतं वा पञ्चवः । वाशब्दो विकल्पार्थः । यायाद्देवताभ्यश्चातुर्मास्यपुत्रास्येत स्येपशवो सदंतीति ॥ तद्व्याख्यातमेकाद
शिन्या । तन्न कर्मण्याख्यातामेकादशिन्या । तया तुल्यमित्यर्थः । तन्न प्रतिपस्य द्यूपास्तदंतीति ॥ आनीकवतः सांतपनो गृ
हमेधीयः क्रीलिना मित्रश्च मरुद्भ्यः देविषि । आनीकवतादयश्च पशवो मरुद्देविषि तदंत्याग्नेयादयश्चयथोक्तादे
वताः ॥ पर्वणि पर्वणि वा सीत्विताएंद्राग्नः । अयमपरः पास्तुकश्चातुर्मास्यप्रकारः ॥ समानमन्यत्तु । ऐष्टिकैश्चातु
र्मास्यैस्तुल्यमन्यत्तु । तन्न पस्यपुरोडाशानां च्यस्माच्चातुर्मास्यादेवतानस्तदंतीति ॥ अथवाष्टकपर्वाण्येकपाशोवैंद्राग्न
परांस्ति द्वींषि । अथशब्दः सांवत्सरिक चातुर्मास्याद्युपसंग्रहार्थः । वाशब्दो विकल्पार्थः । अपिशब्दो यदि सांव
त्सरिकाणि न शक्नुयात्तदेतमर्थं प्रतिपादयति । एकशब्दः संख्यावाची । पर्वशब्दो वैश्वदेवादिकर्मवचनः । मुख्यक
ल्पाशक्तौ नित्यवश्यकर्त्तव्य एतमपि पक्षं कुर्यात्तु । एतस्मिन् पर्वणि तत्राधिकत्वमनाद्दृत्वा निरूढ वींषि समानतंत्रत
या कुर्यात् । ऐंद्राग्नं वा पशवो वक्ष्यमाणपक्ष्यपुरोडाशांति सर्वाणि चातुर्मास्यहवींषि कुर्यादयं पक्षः ॥ गपद्ध

समानतंत्र —

यत्नांपित्र्याऽङ्लोपक्रानादनंतरंस्व तंत्रेवपित्र्यास्तवति।ठ।त्र्यंबकादूर्ध्वमनुयाजप्रभृतिमनोतादिपश्वनावाऽऽर्ध्वं
बकाकर्मणऊर्ध्वमनुयाजप्रभृतिकर्मसंतंत्र्येष्टिकपश्वनावासमानतंत्रं।क्रियमाणमनोतादिकर्मस्तवति।ठ।
सामिकिः समानदक्षिणानिसर्वपशूनि।यथाद्दवतंवापशवइतिसर्वपशूनिचातुर्मास्यान्युक्तानि।तैषयैंदक्षि
णाकल्पः।सामिकिश्चातुर्मास्येष्वतुल्यदक्षिणानिसर्वंति।ठ।चातुर्मास्यपशुदक्षिणाः पशुकानि।याश्चातुर्मास्य
145 दक्षिणायाश्चपशुदक्षिणास्ताभिः समानदक्षिणानिपशुकानिचातुर्मास्यानिसर्वंति।ठ।प्रत्यवरारोहणीयः प्रतिष्ठा
कामस्य।प्रत्यवरारोहणीयोनामैकाहः।प्रतिष्ठाकामस्ययजमानस्यभवति।ठ।संकल्पविज्ञातोज्योतिष्टोमः।सं
कल्पोविज्ञातस्संकल्पविज्ञातः।ज्योतिष्टोमधर्मेणाद्दी।ज्योतिष्टोमएव।कश्चिदनेचातुर्मास्यासामोन्नगार्थैर्मन्यंते
।ठ।पशुबंधः पशुकामस्य।पशुबंधोपशुकामस्ययजमानस्यभवति।ठ।एकादशास्तोमः।पशुबंधेविशिष्यते।
बहुदक्षिणा।ठ।एकादशाक्षराविष्टुप्।एकादशसंख्याकास्तोमस्यार्थवादायेति।ठ।त्रिष्टुभः पशवः।युवेद २४५

नामैकाहः २

गाणां गुरुवृत्तिः सर्वगुर्वन्तरं। विष्णुसमर्वविद्यात्रि संक्रान्ते विष्णुसाः पशवः॥ पशूनां समाख्यापस्य प्राप्तये एवं रूपस्तो
मः क्रियते॥ पिबा सोममस्मिन्यमुग्रदैत्तर्दृत एतायामापगव्यं तदिन्द्रमिति निर्दिष्टानां ऐन्द्रत्वात् विष्णुसत्वाश्च निष्केव
ल्यमरुत्वतीयायाः। जर्वं गव्यं महिगृणानं ऐन्द्रे तायामापगव्यं तदिन्द्र मिति गोसंस्तावत्वात्तस्याः क्रोरूपं गव्यं तद
ति लिंगना गा संस्तुतिः तात्तस्याः क्रान्तिर्लिंगं। पशुकामस्येतदहः पशवश्च गावः॥ उद्भिद्बलभिदा गोसत्त्वा एतेप
वनि विद्धानि पशुकामसामान्यात्॥ अथातः सौत्रामणी। अथ शास्त्रात् विकारार्थः। हविर्यज्ञसंस्था सामान्यात्॥ सु
रा ड्स्य विशेषार्थे विशेषः। अ॰ः आद्यादन्तर्यस्मात्कालान्तरे व्यत्ता तैः सर्वैः मधुरतस्मादिदोच्यते। सौत्रामणइति व
क्ष्य मा णास्य कावस्य नामधेयं॥ इन्द्रं दावका मस्तपास्त मा। पुराकल्पार्थवादार्थः। इन्द्रः किलाद्युक्ता मस्तपस्त
त्तवान्॥ स तपस्ताप्तैर्यज्ञक्रतुमपश्यात् सौत्राम णीं। स ध्यानं कृत्वा एतैः सौत्रामणीं यज्ञक्रतुमालोचितवान्॥ ॥
तमाहरत्तेनायजत। तस्य साधनद्रव्याण्याह र त [illegible] ॥ तत्र सष्टवाग्॥ तनेष्टा दीर्घाद्युत्वमगच्छत्। तनया

१५६

गं कृत्वा दीर्घायुत्वं प्राप्तवान् ॥ ७ ॥ तस्मुदस्रहाजायडीम्मर्यिप्रोवाच । उदकेति निपातो वाक्यपूरणे । तं सौत्रामणसिंद्धे
नरहाजायज्ञमायडीम्मर्यिप्राह वाच ॥ ७ ॥ अनेन वाक्येद मिष्ट्वा दीर्घायुत्वमगच्छमानेनापि त्वं यजति । वेशब्दो निपातो
यस्मादर्थे अनेन सौत्रामणेन अहमिष्ट्वा दीर्घायुत्वं प्राप्तवां त्वमप्यनेन यजाय येन दीर्घायुस्त्वं भविष्यस्येवमुवाच स्वं ड्रोस
रहा जो ॥ ७ ॥ तेन दस्रहा जइष्ट्वा सर्वायुत्वमगच्छत् । दशब्दो विनियहार्थः ॥ तेनेदं सौत्रामणेनेष्ट्वा नरहाजंःस
र्वमायुः प्राप्तः । मालशब्दो नरं वर्षशतं पुरुषायुरिति ॥ ७ ॥ सर्वमायुरेति य एवं विद्वान् स्वेनानेन यजते । वर्षशतं सार्थं
जीवति यः सौत्रामणं विदाय शोक्तेन पूर्वाकल्पेन विदित्वा च यजते ॥ ७ ॥ तस्य रथं तरं पृष्ठं । तस्याः सौत्रामणस्य रथं
तरं पृष्ठं भवति ॥ ७ ॥ अग्निष्टोमो यज्ञः । संस्थानियमार्थं वचनं ॥ ७ ॥ यथा श्रद्धं दक्षिणा । श्रद्धानुसारेण दक्षिणा देय
त्वसिद्धाय ॥ ७ ॥ तस्य त्रीणि त्रिवृंति स्तोत्राणि । तस्यास्सौत्रामणस्य त्रिवृत्स्तोमकानि त्रीणि स्तोत्राणि भवंति ॥ ७ ॥ त्रीणि
पंचदशानि प्रथमस्य त्रिवृत्स्तोमकस्य द्वितीयानंतराणि चत्वार्थि पंचमषष्ठानि ॥ ७ ॥ त्रीणि सप्तदशानि । सप्तमाष्टमन २ अद

व मानि त्रीणि सप्तदशस्तोमकानि । त्रीण्येकविंशानीति । दशमेकादशद्वादशानि । ० । उत्तरा उत्तरिता ये पूर्वस्माद्
द्भूततरसुत्तरः स चाधिकः । नान्तरीउत्तरस्यामावन्तरी च्युत्तरा नन्तरी तस्य सा उत्तरा उत्तरिता । तस्ये उत्तरा उत्तरिताय
मुत्तरा उत्तरितायाऽइति तादर्थ्ये चतुर्थी । ० । उत्तरा उत्तरा वद्दीर्घसुत्वमश्ववामदोऽइति । उत्तरा उत्तरा इत्युक्त्वं दीर्घमासुः
प्राप्नुयामित्याशिषि प्रत्ययः । ० । तस्याश्विनाग्नोहोजः सारस्वतीमषीति पञ्च उपालंत्यो सवनीयस्य । तस्यास्सो-
त्रामण्यस्त्राश्विनं प्रस्तलोदितनवाम्नेनविशिष्टः सारस्वतीचमषीऽइन्द्रुतो पञ्च उपालंत्यो सवनीयस्य । ० । इं-
द्रायसुत्राम्णे वशाऽऽइत्ये धाया उपालंत्या वंविधा । इंद्र सुत्रामादवन्या वशा ब्रूं धा या गोरस्त्रू बंधाया संनिधवालब्धा ।
एवंविधसत्रनूबंधापक्ष उत्तरा । इमा ब्राह्मंइत्युसंशांसि । त्रातारमिंद्रमवितारमिंद्र । इंद्रः सुत्रामा स्ववाँ अवोभिः । उ
ग्राजइन्द्रवीर्यस्य क्षत्रवात् । अथ स्मात् तच्च सेणयायदेवाम्ना तस्य सेवयं सुमातो यज्ञियस्यतिप्रथमा । एताइंद्रस्य सुत्रा
म्णः पट्क्रः । ० । तद्यदर्वै पज्ञातानि सुक्ता सर्वीति । नद्योत्रामण्या अयानीति । अहबंधा सोत्रामणी । पश्वेलिसत्यदेवत्या

एतैः स्तुतैः सौत्रामण्या अपगातान स्तवानीति ॥ तस्य प्रातः सवनीयान् पुरोडाशान् बाहिताः अग्निमुपसमाध
यसुरा सोमान् चरंति । तस्याः सौत्रामण्याः अयं क्रियाविशेषः । प्रातःसवनीयस्य पुरोडाशानंतरं बाह्यतः परिश्रित्
तः आहवनीयमपनीय उपसमाधयत् तस्मिन् वा अग्नौ सुरा सोमान् प्रचरंति । सुरया प्रचरंतीत्यर्थः । आकृ ह्विह्व दवये
त्यः स्विष्टकृद् दा इत्यादिना ॥ तृतीयसवनीयान् पुरोडाशान् सावित्रं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । सावित्रं
द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् तृतीयसवनीयान् पुरोडाशानन्तु ॥ ऐंद्रमेकादशकपालं पूर्वं निर्वपन्तु ॥ वा
रुणं दशकपालं पूर्वीयाः अनंतरं ॥ आवपनीवे सवनीयाः पुरोडाशा आवपनपवत् तदावपति । इत्य तद्यासख्यानं पूर्व
वत् ॥ अथ यदिंद्राय सुत्राम्णे वद्भ्यो ध्वायाः उपालं स्याभवति । स्तवनार्थवादोपन्यासः ॥ इंद्रं वा अनुसुत्रामा
णं सौत्रामणीसंतिष्ठते । विशाखा निपातः । इंद्रं सुत्रामाणं इति सौत्रामणीसंतिष्ठतयतः ॥ ये वा सौत्रामण्याः सं
स्थाता भवत यज्ञस्य संस्थां करोति । हविर्यज्ञसंस्था सौत्रामणी । संतिष्ठां साम यागः । सौत्रामण्याः तत्र हविर्यज्ञ २४५

सामप्रकरणे सौत्रामणिकासंस्थाप्राप्नुमिश्चाततामसवार्थवादेनयोजयति॥ ॥ तंहैतिराज्ञंकुर्वंति। बृहद्दम
य्यिष्टोमऋक्ः। तमेवसौत्रामणं कश्चिदति राज्ञसंस्थं कुर्वंति। एकइतिविकल्पार्थः। ॥ एकविंशस्तोमं बृहत्पृष्ठम्
सयसामानं। एकविंशस्तोमंतंसौत्रामणं सर्वमेव। बृहत्पृष्ठमितिनियमार्थं सयसामानमिति॥ ॥ दाम्यन्तेतावि
ज्ञायः। ॥ तस्यय हि विश्वजितो बृहत्पृष्ठस्ययज्ञस्वंतं ॥ स्वंत स्यानंतरांकधर्मकस्ययद्विश्वजितोबृहत्पृष्ठविशेषण
स्यशस्त्वंत ॥ स्वंसवति। तस्य बृहद्रथंतरं पृष्ठमित्यर्थः। स्वस्तिनामिमीनामितियस्त्वास्वानसवति॥ ॥ अग्नहविर्य
ज्ञाः सामाः संतिष्ठते। अत्रास्मिन्नु सौत्रामणे हविर्यज्ञाः सामाः समाप्यंते। यद्दक्षमद्वपशवः पुरोलाशा श्वा
न्वायास्यांतद्धविर्यज्ञस्य सामम्बिति तन्नु सौत्रामणंतं सवति। येवसौत्रामण्याः संस्थेति लिंगात्॥ ॥ सौत्रामण्या
पिहतिर्यज्ञसंस्थानां माध्यसवतीतिज्ञापितं सवति॥ ॥ देवाहपशुकामाश्चचरामासानश्चतेचरिश्वितमुद्दिदं य
ज्ञऋतुमपश्यन्नादेवाः पशुकामाः हशब्दो निपातो वाक्यपूरणश्चचरामासानश्वतंचरित्वाप्रकरणानुदीक्षा

उद्भिदाऽऽतन्या गोपदिमन्येत विरेण मे पशवो भविष्यंतीति मासमवतुष्टयं व्रतं चरित्वा बलभिदा यजेतेर्ते ३४

व्रतं एतमुद्भिदा स्वयं यजन्न् द्वंह पशवंतः ।ठ। तेनेष्ट्वा पशूनाप्नुः । तमोद्भिदे या ऽऽऽ तयोपेशून्नाप्नाः ।ठ। तेन पशुकामो

यजेत । एतद्व विधिवाक्यं ।ठ। उद्भिदः पशूयदिमन्येत विरान्मेपशवस्त्र आद्युरिति चत्त्वरामासानुव्रतं चरित्वा बलभि

दा यजेत । अत्र नार्थवादेन तत्त्वज्ञाप्यात । पूर्वं पाण्डनालेणाव शमिति ।ठ। उद्भिदं वै पशव आयंति । एनं यजमा

नं छिद्रमसि दषिताः पशव आगच्छंतीति ।ठ। गोसावन पशुकामो यजेत । गोसवनयागेन काहेन पशुकामो यजेत

148 ।ठ। षट्त्रिंशत्स्तोमेन । एवं धर्मिकाणा गोसवनतत्रार्थवादः ।ठ। षट्त्रिंशदक्षरा बृहती स्वरूपतः ।ठ। बार्हताः पश

वः । तत्स्थायामान्यात् ।ठ। पशूनामवाप्त्ये । शा पांचीं ठा षट्त्रिंशत्सहस्रा दक्षिणा । गोसवस्य । षट्त्रिंशत्सहस्राणि

ज्यं ३ यासां ताः षट्त्रिंशत्सहस्राः । बद्ध्वी दक्षिणा विशापौ । तत्र गोसवस्यति पुनर्वचनाद्रस्येत ठा खांतारदक्षिणाकल्पीं

तरमस्ति ।ठ। अथ श्रुतेवा । गोसवस्य दक्षिणात्वेन गावः संख्यायाम्यायतः ।ठ। तत्काया यज्ञः । तत्थ्य संस्थयर्थः ।ठ। अस

तायायनातज्स्कामायजेत । अतपायनामिकाहास्तनातज्स्कामायजेत ।ठ। द्वादशाही द्वाद्वादशोपसदः । २४८

चतुरोमासान्व्रतंचरित्वाबलभिदायज्ञेनेतिनिवर्तिः।५

दीक्षाणां परिमाणनियमप्राप्ते नियमः। उपसदां च द्वादशत्वं विधीयते।ठ। मध्यमेनांगुष्ठपर्वणोदुंबरं चम
संमितं द्वितत्वाव्रतयेत्। अंगुष्ठमध्यमेनपर्वणेति विवक्षितं तेन मध्यमेनांगुष्ठपर्वणा अदुंबरं चमसोदरं वेष्ट
तस्य व्रतयेत्। प्रमिते।ठ। अप्सुजासुक्षीरोदने दीक्षासु। अप्सुजासु दीक्षासु क्षीरोदने यथाक्रमं व्रतयेत्।ठ। सो
मस्य मासादक्षिणास्तिस्रस्तस्य। अज्ञापि सामस्यास्तिस्रस्तस्यचेसोमे दक्षिणेति विवक्षा। अदुंबरपत्र प्रज्ञतत्वानुव
चनात्प्रज्ञितस्य दक्षिणानि वृत्तिः।ठ। ज्ञतं सत्यं वदन्तां संस्थायधुः। तं च मसमस्थितिजातदीक्षाज्ञतं सत्यमित्यवेक्ष
णसंस्थाययुः।ठ। भूर्भुवः स्वरिति वा। भूर्भुवः स्वरिति वा तेन मंत्रेण संस्थापयेयुः।ठ। सगोत्राय वा ब्राह्मणे दद्यात्।
समानं गोत्रं यस्यासौ सगोत्रः। विसच ब्राह्मणत्वेन विशिष्यते। तस्मै सगोत्राय ब्राह्मणे ब्रह्मब्राह्मणयोरेक्या
त्सगोत्राय ब्राह्मणाय यत्तिप्रायः।ठ। जनिष्यावग्रः सहस्रन्त्राय कथा मदोमद्दधक्ष्याद्दात्विति निविक्षानि
क्षद्वल्लमरुत्वतीर्यायाः।ठ। मंदमानस्तादधिक्षजायाज्ञतस्यादिष्टकृधः संतिपूर्णेरिस्तुतवतीतादतस्याको

ई

पांक्तत्वाप्रयाख्यमतदहः ॥ अतलिंगत्वात्तस्यास्तु ॥ ७ ॥ प्रजापतिरिमं लोकमीक्षंस्तपस्तप्त्वेतं यज्ञक्रतुमपश्यद्येंवंते
नेष्ट्वेमं लोकमाप्नोत्तेनेमं लोकमीश्चन्याहजत भूर्नामिका हस्तस्यायमर्थवादः ॥ प्रजापतिरिमं लोकमीश्चन्नि
त्यैवमादिकः ॥ ७ ॥ प्रजापतिरंतरिक्षलोकमीक्षंस्तपस्तप्त्वेतं यज्ञक्रतुमपश्यत्तन्नुवंतातेनेष्ट्वांतरिक्षलोकमाप्नोत्ते
149 नांतरिक्षलोकमीश्चन्यजत भुवमंतरिक्षालोकमीश्चन्याजतेकाह्निनेति विधिः ॥ तस्यायमर्थवादः ॥ प्रजापतिरंत
रिक्षलोकमित्येवमादिकः ॥ ७ ॥ प्रजापतिरमुं लोकमीक्षंस्तपस्तप्त्वेतं यज्ञक्रतुमपश्यत्स्वस्तेनेष्ट्वामुं लोकमाप्नो
त्तेनामुं लोकमीश्चन्यहजत स्वर्नामिकाहः ॥ तस्यायमर्थवादः ॥ प्रजापतिरमुं लोकमीश्चन्नित्येवमादिकः ॥ ७ ॥ स्व
ष्यः ३ रसामशस्त्राणि यथास्तामं ॥ सप्तदशस्तोमाः स्वरसामानश्चधुकं ॥ यातत्स्याग्निःस्यः ह्याद्धतियज्ञानां यथासंख्येनत्र्या
स्त्राणि भवंति ॥ यथास्तामं च ॥ यथासंख्यनोकथ्यं त्रिवृश्चाखिनांस्तोमाच्चावंतदपीष्यतएव ॥ ७ ॥ अस्तुत्कुमास्त्रि आनुष्टु
भानि नि विद्धानाभिनावेक्षुसानि ॥ ७ ॥ सूर्यो होत जरकामस्तपस्तप्त्वेतं यज्ञक्रतुमपश्यत्तक्रत्यस्तोमं तेनेष्ट्वा तजस्त्राभो २ धाप्य

त्तेनातेजस्कामोयजेत।शुक्रस्तोमानामेकाहस्तेनातेजस्कामोयजेततत्रार्थवादः।स्वर्योहितेजस्कामइत्ये
वमादिकानुध्यानप्ररोचनार्थः।ठ।एकविंशतिःस्तुतोऽश्वादक्षिणाप्रज्ञातदक्षिणानियमस्थितिःस्वयमाणंप्रज्ञातंनामधे
यमन्यस्मिन्नुस्यप्रज्ञातिंनिवर्त्तयतीत्युक्तस्तोमाः।ठ।विश्ववतमहः।सप्रातरन्नवाकसमतदहर्दिवाकीर्त्यवतीत्ये
वमादिधर्मसंयुक्तमहर्वचनात्।ठ।तीव्रसवः।प्रजयापशुभिस्तीव्रस्यबभूवतुः।तीव्रासवोनामेकाहः।सभवति।
प्रजयापशुभिस्तीव्रस्यसविद्यमिच्छन्।ठ।अयंतीव्रस्तीव्रः।सुदिंडसोमोमार्हैदत्यायदरियौऽस्यपाहि।वज्रंशि
ज्ञानोजगरंप्राणस्वानाध्वश्चोवृषसंजग्मिंडमितिपुरस्तान्मरुत्वतीयस्यनिविद्धानस्य।अयंतीव्रइत्येवमादिका
कल्पर्द्धिविष्णुपुरस्तान्मरुत्वतीयस्यनिविद्धान्यस्यशस्या।ठ।तीव्रस्यासिवयसइतिनिष्कैवल्ये।तीव्रस्यासिवयसो
अस्यपादीतिनिविद्धानमित्यतावानुनिष्कैवल्येविकारः।ठ।ज्योतिःस्तृतसवः।स्तृतसवोनामेकाहः।यत्रयज्ञो
ज्योतिरग्निष्टोमः।प्रथममास्तिष्टविकंसुत्यामहर्भवति।ठ।एग्यास्थपतिसवः।स्थपतःकुञ्जकारस्यायंभवति।

स्थपति सत्वानामेकाद्वः॥ एतासंज्ञिकर्मसिद्धविकं भवति॥ ७॥ अग्रत्वर्थं ग्रामणीः सत्वः ग्रामणी द्विश्च्यस्त स्य ग्रामणीस
त्वानामेकाद्वः॥ सत्रायुः संज्ञकमात्सिद्धविकमद्वर्भवति॥ ७॥ संदंशात्तास्ता मा विश्वदाञ्जो॥ श्यनाह्वि रो मूर्धुं न
कोह्वुरवपिशी षे छिदो मद्वः॥ श्यनश्चात्सिवरणीया॥ संदंशश्चात्तास्ता मश्च संदंशान्तस्तामो॥ द्वंद्व निर्दिष्टो॥ पूर्व
णा श्चात्तारणाव श्यमित्येवमादिकां॥ ७॥ रवांतरीयानुधर्मानिपेत्नाद्वं द्वनिर्दिशः॥ इत्युश्च वञ्जाश्च इत्युवाञ्जो॥ श्यन श्च
शजिरश्चस्मेनाजिरो॥ मृत्युश्चांतकश्च मृत्युंतको॥ तुरपतिश्चैहुरवपिशी षेछि द्वो॥ मद्वूएककः॥ श्यनएकक इत्यसि
वरणीया॥ अत्सिवरणकार्यद्वमाइत्यर्थः॥ एषां सामान्य विशेषाधर्माइदानीमुच्यंते॥ ७॥ मन्युसूक्तेनिविद्धानलिंग
द्वापानिविद्वीयात यायास्त निविद्धानायास्तन मन्या व यामन्याइत्यो॥ तमन्युसूक्तेनिष्कवल्यमरुत्वतीयया॥
निविद्धानस्ववतां लिंग द्वापाइत्यर्थवादागात व यामन्याइतिमरुत्वतीया॥ द्वर्षमाणा॥ स्याध्वपताम रुत्वइतिमरुत्वती
य लिंगानु॥ यास्त मन्याइ तिनिष्कवल्ये॥ मन्युरिंद्रइतीइ लिंगात्वा॥ ७॥ यत्स्याछनास्विरयुस्त स्पष्टप्राज्ञातासिव्यर्थमाण १५०

संग्रामकर्मयोग्यानि तानि शयाना अपि न मुञ्चंतीत्यभिप्रायः। तत्कर्तृणामुपदेशो रक्षणार्थे पितृव्य एव ७४

स्था। आत्मसंरक्षणार्थमसिवर्यमाणस्यप्राप्तातावन्निष्टामासवति। किं न्वयादवत्थमसिचारैर्युद्धेशात्रवः कुर्वंस्त
दावतारणापिकर्त्तव्यं। ७। शम्भो त्वं हृदुह्लसामा। इत्युसंज्ञिकब्राह्मणाछंसिनाम्नदत्स्पष्टं नवति। तत्रायान्यच्चयंसनं
कार्यं। भल्लीवर्त्तंइतारण। इतरच्छपिसिचारयद्धेधसीवर्त्तीब्रह्मसामसवति। ७। शिखरैः सछन्नं सवति। शिखरैरन्लिष्ट
फलतामरकर्मिकादित्तिः सदछन्नं यथा सवति। तथा कुर्यात्। ७। कार्मुकाण्युपाशरात। कार्मुकाणि धनूंष्यारापिता
नि संग्रामकर्मयोग्यानि तानि शयाना अपि न मुंचंतीत्यभिप्रायः। तत्कर्तृणामयमुपादशोरक्षणार्थे पितृव्य एव। ७।
बाणवद्भिराग्नीध्रं। बाणाः शराः तद्वद्भिः शिखरैः तैः संग्राममयाभ्यैराग्नीध्रशिखरैराग्नीध्रमागारं छन्नं कुर्युः। ७। धन्व
नाः युपाशरात। धन्विना मात्सदस्तन्मयानि धनूंष्याग्नीध्रशायिन उपाशरात। ७। शरमयं बर्हिः। सोपव्यदनिप्राधन्या तस्
वनाछरपात्राणि। ७। बाधकइध्मः परिधयश्चासुवर्मीत्सफालिकानाँ वंति कतिया कतियाप्रसिद्धा। सहाद्धा बाधकः।
वयवइध्मासोसवति परिधयश्च। ७। बिसीदकाव्युपः। बिसीदकः प्रसिद्ध एव। तदन्यावाव्युपकार्यः। ७। उपतापिनी

ना वति २

बा॰ अधि

ंगवामाज्यं उपतापारोगः। सयासामस्तिता उपतापित्रः तासांयदाज्यंतद्भाह्यं। ७। अनुस्तरण्यागोध्नमौधिषवणं। अ
स्तरणी॰गेः कस्यचिद्दहनक्रियायांयातिमुक्ता तदीयंचमौधिषणं अनुस्तरणीचर्मसामासिषवाध्मानसदति। ७। ज्ञाव
चि न स्त्यश्रसिषवणफलाकायजमानशाबशारीरंयानाह्वाता। अनसातस्यायंनस्ये फलाकश्रंशाधिषवणफलाकातसवतः।
७। शबच्चग्रामापः संस्रुतास्तास्त्रिर्वसतीवरीः स्तुवंति। चमूशब्दः सेनावचनः। ७। दलक्षण्यासमुदायउमशानेयाआपः
151 संस्रुतासंस्पंदिन्यआसाततास्तिरद्भिर्वसतीवरीरामिश्रयंति। ७। गापातपरुषा। अधिज्यधन्वानालाहिताक्षीषात्रसिबद्धाः
प्रचारस्नुः। परुषाइष्वः। तप्ताः प्रद्विष्टायष्टा तनतपरुषाइष्वधयउच्चांता। संभूमिशराक्षीणीतःउपसमीपेष्टाषबद्धा
। याषांपरुषाणां। तनापानपरुषाः कर्त्तारः। अधिज्यधन्वानअपारापिनधनुष्कालाहिताक्षीषा। कुसुंसादिरक्तोक्षीषाः अ
सिबद्धाः असायाबद्धायेस्तउच्चांत। एवंरूपाः प्रचारस्नुः। ७। नाहितं कस्यानशातयाथ्याद्वादशाद्वंजीवनुा नतिप्रतिषध
ः। ह्रइतिनिपातातविनिग्रहायीयः। एतमिस्वस्तिचर्यमाणनिर्देशः। कश्चात्ततिनिपातसमुदायः। कश्चिदपीत्यस्यवाच २५२

कईज्ञातत्ति आर्थनायां लिङ्गाद्यदि स्वल्पपरिमाणत्ति प्रायः सङ्ख्यास्त्विवर्यमाण निर्देशः अकारान्निपातः आडर्थे
एतदुक्तं भवति निर्विममस्त्विवर्यमाणं कश्चनाश्चायान्नपिड्यत्परिमाणमल्पकालं द्वादशाहं द्वावपि तं कश्चित्पारयति।
॥ नदेवितं कश्चन स्तुणुत। यएतेः प्रत्यस्त्विवरति। नतिप्रतिमाधद्वाडतिवाक्यशेषेणानेवतं कश्चन स्तुणुतद्दिनस्ति।
यएतेः संदंशादिभिः प्रत्यस्त्विवरति। प्रत्यस्त्विचारमस्मात्। यत्रस्माकंनाश्चायविदक्षति। तत्रास्यैवसवतिविचानन काम
संयोगना॥ सदः पाभानं द्विषतः श्वा पजिघांसमानस्य। सादानामिकाहः। प्रत्यस्त्विचरतः सभवति। पाप्मगृहीतस्यच।
तदुक्तुक्तानाय॥ उपान्नमाश्च शस्त्राणामुक्तं स्यंत उपान्नमाः अंहं मां समीपवृत्तिन्यः उपान्नमा इति शस्त्रबक्कृत्वात्। बक्कुव
चनं त्वशक्षादुसयकामसंयोगविधि॥ उपसदः प्रजाकामस्यपशुकामस्य। यउपसदानामेद्दः सप्रजाकामस्ययज
मानस्यभवति। पशुकामस्यच। आयोगांतराणप्रवृक्तः॥ उपान्नमाश्च शस्त्राणामुपजायांते। अस्य यमस्यैवेशमिकाध विशोघ्न का
र्मः। शस्त्राणां या उपान्नमास्तासामनंतरमस्याधिकास्ताद्दवत्याः तं छंदस्का उपजायांता॥ ॥ देवासुराः समयतंत। अप

उपजायंत इ २

सो नाम वक्ष्यमाण एकाहस्तस्यायं पुरस्तात्पुराकल्पोऽर्थवादत्वेनाभिधीयते । देवासुराः समयंत ते देवाश्चासुराश्चाद
ठासुराः तपरस्परं संग्रामं प्रतियज्ञं कृतवंतः । ८ । देवा बृहस्पतिं पुरोहितमुपाधावंस्त्वं पते यज्ञक्रतुं जानीहि येनेमानसु
रानभिभवामहीति । ततो देवाः संयता बृहस्पतिं पुरोहितमुपगतवंतः कं मर्त्यं परस्य क्रतुमुपजानीहि ते यज्ञक्रतुं नेनप कथं
रभिभवेम ४ ज्ञाय प्रथमतः उपलब्धिरं धीयतां तदर्थं देवा बृहस्पतिं कृतवंतः । तमुपजानीहि । यज्ञक्रतुं येनेमान्वयमसुरानभिभवे
महीति । ८ । स एतं मूर्धन्वंतं यज्ञक्रतुमपश्यत् । स बृहस्पतिर्वक्ष्यमाणकस्य सारथ्यं यज्ञक्रतुं दृष्टवान् । उपलब्धवानित्य
र्थः । ८ । ततेनैवासुरानस्य सवत् । तेनैकाहेनैव देवा असुरानभिभूतवंतः । ८ । तेन द्विषतो भ्रातृव्यानभिभूय
न्यहत । तेनैकाहेन द्विषतो भ्रातृव्यान्द्विषतः शत्रून्भ्रातृव्यानभिभवति विनाशयति मिछन्न्यहन्तु । ८ । पंचदशस्यास्तोमस्य सप्तदशो मा
ध्यंदिनः पवमानः तदस्यैकाहस्य रूपं पंचदशास्तोमस्याह्नः सप्तदशो माध्यंदिनः पवमानो भवति । तदस्याह्न एकस्य
रूपं क्रतुं दर्शयन् सप्तदशो माध्यंदिनः पवमानोऽत्याधिकत्वेन । ८ । पिबा सोममभियमुग्र तर्दमित्यस्मिन्हि याः अङ्गिरसो २५२

ज्ञा इति निविद्धानानि क्षवल्यमरुत्वतीयायां यथा संस्थं तन्निविद्धानं भवतः ॥ ८ ॥ यः शिप्रवान्वृषभो यो मतीनां गी
र्भिर्वृद्धो वृषभः संचर्षणीनामित्युपभवती तादेतस्याङ्को रूपं ॥ वृषभस्य वृषभस्य स्थायारिक्यार्थितं ॥ ८ ॥ सूर्योदितेजस्का
मस्तपस्तामूर्तीयद्यक्रतुमपद्ध्यवंद्यो मानंद्यो मानामिकाकस्तस्यायं पूराकल्पोऽर्थवादः ॥ ८ ॥ ततनक्षातजस्त्रा ब्रह्म
नातजस्कामायद्भतां तेन द्यो मास्थाने काहेनक्षाम्रूर्यसंतेजस्कामायजातत्यसिधायः ॥ ८ ॥ सप्तदशास्तोमास्येक
विंशश्चासंवः पवमानः ॥ सप्तदशस्तोमस्याङ्कः ॥ एकविंशश्चासंवः पवमानो भवति ॥ तस्यार्थवादः ॥ ८ ॥ एकविंशोवा
एष एष एव प्रजापतिस्तादेनं स्वेन रूपेण समर्द्धयति ॥ द्वादशाद्वैमासाः पंचर्तवस्त्रयोलोकाः ॥ एष एवैकविंशो
एषतपतीत्यवमेकविंशस्तादेनमादित्यं स्वेनैकविंशेन रूपेण समर्द्धयति ॥ ८ ॥ इमाउत्वा पुरुतम स्यंद्र स्ताववति
निविद्धानानि ॥ इमाउत्वापुरुतमस्य कारोरिंद्र स्तवान्हतमं यस्यम ॥ क्षेति ॥ निक्षवल्यमरुत्वतीयायां निविद्धानं भवतः
॥ ८ ॥ सूर्यायेणाव सुनवच्चकार समृथः पत्नीनृवरांसी तिसूर्यासिद्यावा रोणलिंगनेवाङ्को रूपसंपत्तिः संसूर्यः प्रसूर्य
तदेतस्याङ्को रूपं ॥ नैपं तुकेनसूर्यो नित्यावा रे

स्तोत्रियाणित्रिवृत्स्तोमकानितानि ४
फ॰नाविधिरुक्तत्वात्फलांतरस्या

वरांसीतीकारांतंपादं। ७। वसिष्ठोह्नाम्नाद्यकामस्तपस्तपुत्रेतंयज्ञक्रतुमपश्यद्धिराडं वैराण्यमेकाहोन्नाद्यकाम
तस्मात् तस्मायंस्वराकल्पस्वरूपार्थवादः। ७। तानवश्यान्नाद्यमाप्नातुंयाप्तवांन्नाद्यंवसिष्ठः। ७। तेनान्नाद्यकामोयजे
तावसिष्ठानुष्ठानात्स्व अत्र ना। ७। पंचदशोध्वर्तोपिवमानो। स्तुतीतराणि। बहिष्पवमानामाध्यंदिनश्चापंच
दशस्ति। पंचदशास्तिस्त्रस्त्रियास्त्रिवृतराणिदशास्तोत्राणिस्तुतस्तोमकानिता एतास्त्रत्रियासंख्ययाविंशतिशती। ७।
153 मविराजमसिसंपद्यते। सएकाह्नविराजनाख्यः। दशाह्नयामान्नविराजमसिसंपद्यते। ७। श्रीर्विराडन्नाद्यं
श्रियविराडान्नाद्यस्यापाप्तिफलार्थवादायंनफलविधिरुक्तत्वात्फलांतरस्या। मदश्चित्वमिंद्रयतएतान्द्वैराजंड
यस्त्वादेवाडत्यद्वैराजवराडनिविद्यानतादतस्याङ्गरूपं। अद्वैराजवराड्इतिशास्त्रसंख्यवदाहार्थसंज्ञाकरणं। ७॥
इंद्रो ह स्वाराज्यकामस्तपस्तप्तेतंयज्ञक्रतुमपश्यत्स्वराडं। अथैषस्वराणांनामेकाहः स्वाराज्यकामस्यतस्यांगराक
ल्पस्वरूपोऽर्थवादः। ७। तेनेन्द्रः स्वाराज्यमाप्नोत् स्वाराज्यंप्राप्तवानिंद्रः। ७। तेनस्वाराज्यकामोयजेतफलविधि २५३

त्रिष्टुप्यै घ्नंवा-

रयं स्वाराज्यमुच्यते। स्वस्वदीप्तिता॥८॥ स महादशोपक्लृप्तेपवमानो। त्र्यहतीतराणि। एवमेतच्चतुर्विंशतिशतं स्तो
त्रियाणां ताश्च तस्मात्स्तोत्रियाविराड् मतियंति छ र्विकांविराडं चतास्वाश्रति यंत्यतिस्वयंति॥८॥ तासिः स्वाराज्य-
माप्नोति। ततस्तस्तिरतिरिक्तासिः॥८॥ अस्तरावेराजत्वा। छर्वविदश्चापिनिविद्वानसवतः॥८॥ उशना ह काव्योऽसुरा
णां पुरोहित आसी। उशनः स्तोमोनामिकाहस्तस्यायं प्रयोगकल्पेमः पाप्मवादः। उशनाश्चक्रुः काव्यः पुत्रः का
व्यः तस्य किलासुराणां पुरोहितो बभूव॥८॥ स हदेवानामन्नमशित्वा परिददौ सहि दैकृयं तेन यज्ञक्रतुना
यजेयं येनेष्टा पाप्मानमपहन्यामिति। ईक्षदर्शनं कन्यायाः। एवंपर्यालोचितवान्। कथं पुनस्तेन यज्ञक्रतुनाय
ज्ञेयं येनेष्टा पाप्मानमपहन्यामित्य तत्रु चिन्तितवान्॥८॥ स एतमुशनास्तोमं यज्ञक्रतुमपश्यत्। सा धा सा धनसं
बंधसंपत्तिं दृष्टवान्॥८॥ तेनेष्ट्वा पाप्मानमपर्हातनपाप्मानम पजिघांसमानो यजेत। अस्य विधिः उशना ह काव्यइ
त्यवमादिकः सर्व एवार्थवादः॥८॥ उदरव्याधितस्य। अनेन वयजे तेति वाक्यशेषः। उदरंजलोदरमिति प्रसिद्धं।

त। तेनयागेनेष्ट्वा पाप्मानमपहृतवान्। १२४

इति कर्त्तव्यतामिदानीमाह ॥ ८ ॥ तः सवनी । अस्य त्रिवृत्स्तोमकं प्रातःसवनं भवति । ८ । ब्रह्म वै त्रिवृदिति वचनात् ब्रह्मणाय
स्मात्पाप्मानमपाहत । ब्रह्म त्रिवृत् तस्मिन्साहचर्यादित्युक्तं । ८ । यदनेनामाध्यंदिनः । सप्तदशस्तिःसप्तदशः दशकस्तोमः स्य
र्थः । माध्यंदिन इति माध्यंदिनसवनास्तित्वमं । ८ । सा विराट् विराड्वै तस्माद्यतः पाप्मानमपाहत । दश त्वे सामान्येन विराड्
संपद्यते ऽर्थवादः । ८ । स्तृत्तृतीयसवनं स्तृत्सूत्रस्तोमकं तृतीयसवनं । ८ । ब्रह्म वै स्तृत्त्वृदिति वचनाद्ब्रह्मणो परिक्षात्पाप्मान
मपाहत । अपहतवान् । ८ । आर्यमाद्योर्नयइं इति निर्विद्वान् । निष्कैवल्यमरुत्वतीयायारात् । यथासंख्यं निर्विद्वानेन व
तः । ८ । उशनायस्मदास्येरयातं वरिवस्यं स्तुशान काव्यायस्युशनवतीतादेतस्याङ्कारूपं । उशनवतीस्थाको द्वेपिनक्का =
त्यां लिंगात्यां । ८ । सो ऽहृतपाप्मानमपहत्य कथं तु तनयज्ञक्रतुनायजेयं । येनेष्टानाद्यमावेन्तुयामिति । स एतमुत्तर
मुशनास्तोमं यज्ञक्रतुमपश्यत् । उत्तरायमुशनास्तोमावक्तव्यः । तस्यायमर्थवादः । पूर्वेणाष्टान्तरेणावश्यसिद्धि
यमात् दुत्तरत मुत्तर मुशनास्तोमं यज्ञक्रतुं उशनाऽपश्यत् । ८ । तेनेष्टानाद्यमावान्तुं प्राप्तवानित्यर्थः । ८ । तेनान्नाद्य १५४

॥ठ॥त्रिवृतै वतद्रूसदृशो भयतो न्नाद्यं परिग्रहात्मन्न्दधत। माध्यंदिने सवने विराट्संबद्धमन्नाद्यं तदुभयतस्त्रिवृता
ब्रह्मणा संदशा वम्प रिग्रहात्मनि स्थापितत्वात्॥४४   स्तोमः स्तु २

कामायेतें विधिवाक्यमेतत्॥ठ॥त्रिवृत्प्रातः सवनं त्रिवृत्स्तोमकं प्रातः सवनमत्र तत्रार्थवादः॥ठ॥ब्रह्म वै त्रिवृत्॥
संक्रिमाह चर्यात्॥ठ॥मदशा माध्यंदिनं दश माध्यंदिनः दश्या कामाध्यंदिन सवनस्तोमः इत्यर्थः॥ठ॥स
विगलन्नाद्यं॥दशत्व सामान्येन विराट् विराडूसा वैमान्येनान्नाद्यं विविधदीप्तिहेतुत्वादन्नाद्यस्य॥ठ॥हद्य तृतीयसव
ने॥हद्यस्तोमकं तृतीयसवने॥ठ॥ब्रह्म वै त्रिवृता उक्तार्थमेतत्॥ठ॥तयैवैतद्यजमानस्त्रिवृतैतद्ब्रह्मणा स यतो
न्नाद्यं परिगृह्य संधत्ते माध्यंदिनसवनविराट्संबद्धमन्नाद्यं तदुभयतस्त्रिवृता ब्रह्मणा सदृशा परिग्रहवत्परि
गृह्य आत्मनि स्थापयति॥ठ॥उशनवती चाइह स्तुतेनिष्कवल्यमरुत्वतीयसवतः॥उशनायज्ञदास्येरयातं वरिव
स्यंतु शानकाद्यायति॥ठ॥विविधश्चैवं स्तोमान्नाद्यकामस्य॥विविधनामेकाहादः॥सोऽप्येवं स्तोमएव॥एवं शब्दे
नाशनस्तोमस्य निर्देशः॥अन्नाद्यांश्च्यति फलसंबंधनिर्देशः॥ठ॥अक्लशखवराऊँवा निविष्ठान विविधस्य॥ठ॥सह   निविष्ठा नस्य २
स्रं शतानश्वं दक्षिणा॥विविधस्यायं दक्षिणा विशेषः॥सहस्रं गवामश्वश्वातस्व दक्षिणा स्तवति॥ठ॥इंद्राग्नी विदेवस्

काम २

155

हांश्रयासविवादयातां। कुलायोनामैकाहः तस्यायं पुरस्तादर्थवादः। देवेश्च देवानां मध्ये इंद्राग्नी अहं श्रेयसे

विप्रायविवदयातां। अहं श्रेयानहं श्रेयानित्यहं श्रेयसंतस्मिन्नहं श्रेयासि।। ७।। ते देवा अब्रुवन् यदि वा इमाविदं

विवदिष्येते तर्हि नासुरास्तविष्यन्ति। ते देवा ऊचुर्वंतः। यद्येताविंद्राग्नी एवं वदिष्येते तस्मिन्बलं हीनोस्ति दृष्ट्वा असुरा अभिभवि कुत बल

ष्यंति नासुराः।८। उपतं यज्ञक्रतुं जानीमा येनानयोः संज्ञामाप्स्यामहे इति। अथ जानीमहे इति। उपजानीमनुपलप्स्यामहे।

तं यज्ञक्रतुं यन्नद्यतानेनताविंद्राग्नी संज्ञमायामहि। सीज्ञमंस्यां गत्यमुच्यते। परस्परस्संविदा।९। तमेतं यज्ञक्रतुमप

श्यन्निं द्राग्न्योः कुलायं। ते देवा एतं यज्ञक्रतुमुपलब्धवंतः। इंद्राग्न्योः कुलायाख्यं।१०। ते नेतौ समज्ञमयन्।त

नेंद्राग्न्योः कुलायाख्येन एकाहेन संज्ञमनं संविदं कृतवंतः।११। तेन ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च संयजेयातां। यं पुरोधा

स्यमानः स्यात्। यं वा क्षत्रियं पुरोधास्यमानो ब्राह्मणः स्यात्। यं वा ब्राह्मणं क्षत्रियः पुरोधास्यमानः स्यात्। स ब्र

ब्राह्मणश्च कुलायेन संयजेयातां।१२। ब्रह्मक्षत्रे एवैतत्संवासीमंसृज्येते। सह यजमानौ वैकेन क्रतुना।१३। तत्तं 

सह

चदशो स्तोमो भवत्यग्नेर्वै ततः अग्निर्दिवि हविंश्च पंचदशः संक्रिया देनेव सद्यात।ठ। इंद्राग्नी एव तत्रान्वो समस्ट
ध्यतां। तस्मात्तु त्रिवृत्यं च दशो कर्तव्यो।ठ। तिष्ठाद्दरी तस्तु स्तुदीति निविड्ढानाः। तिष्ठा हरी रथ आयुज्यमानेति मरु
त्वतीयं। तस्तु स्तुहि या त्रिस्तिं त्र्यच्या जाइति निष्क्केवल्यं।ठ। आयः पिबन्निष्क्याः सामभिंद्रा अग्निर्नेश्व श्रुवनमिंद्र इति
विश्वं इत्यग्निम तीता दत तस्या च्छा स्कूपं। एंड स्ट च्छ आयः पिबेत्यग्निर्नेश्व श्रुमित्यग्निमती।ठ। मित्रावरुणायोर्वैविरा
ड्य मन्यतराए ऋष्वा राज्यमन्यतरः। विराट्स्वराडं च दन्नुपराकल्पमाह। मित्रावर्वै रुणायोरेकोः वैराज्यमिछद
न्यः स्वा राज्यं।ठ। ताववंयज्ञ क्रतुमपश्यतां विराट्स्वराजं। मित्रावरुणो हष्टवंतो।ठ। तत्तनष्टोर्वैराज्यमन्यतर श्च
त्वा स्वाराज्यमन्यतरः। तिन्न कामयाएरुकः एव क्रतुर्दर्शनस्य समर्थ्यास्त्र।ठ। अन्हरविराडज्च। निविड्ढानस वतइतिवा
क्याशाषः।ठ। ज्येष्ठस्तोमः कनिष्ठकुलीनस्य ज्यैष्ठ्यं कामयमानस्य। ज्येष्ठस्तोमानामेकाहः सर्वति। कनिष्ठकु
लीनस्य कनिष्ठकुले जातस्य ज्येष्ठ्यमिछतउक्तस्सिशायः।ठ। सप्तदशो बहिः पवमानः। सप्तदशस्तिः स्तोत्रियासि

निविद्धाने भवतस्तदे
तस्याह्नो रूपं ॥

षर

बहिः पवमानः कार्यः ॥ ७ ॥ एष वै स्तोमानां ज्येष्ठः एकप्रभृतीनां स्तोमानां सप्तदशो ऽधिकत्वात् ज्येष्ठः ॥ ८ ॥ तमेव तद्य
ज्ञस्य मुखे युनक्ति । यज्ञमुखे बहिष्पवमाने ॥ ९ ॥ जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमिति ज्ये
ष्ठास्तिष्याहार निविद्धानेतादतस्याह्नारूपं ॥ जनिष्ठा उग्रीयं नियमतामरुत्वतीयं प्र वः सतामिति निष्केवल्याम
तज्ज्येष्ठास्तिष्याहारनिविद्धाने जनिष्ठा उग्रीयं श्रेष्ठत्वसामान्यात् । प्र वः सतामिति ज्येष्ठशब्दात् ॥ ९ ॥ देवासुराः समय
त्तं तदेवा बृहस्पतिं पुरोहितमुपाधावन् । दुराश्यानामेकाहः । श्रावणं तरह्निनामा कुबेदिराप्येदूणासमिति । अ
त्मत्वालंभस्तु परास्तं ॥ ११ ॥ ता मरुत्वतीयार्थं वा दाक्षिधि स्तुत्रीयमानाच्चास्वयाकर्तव्या । तत्र समयत्तं तनि संघर्षं वा यतिर्वा
त्त्वः संग्राममवच्चन् । लुङि लङ् प्रथमपुरुषबहुवचनं समयत्तं तनरूपं प्रत्ययवाच्या देवासुराः । तदेवा बृहस्पतिं पुरो
हितमुपाधावन् इति बृहस्पतिरुपाधावन क्रियायाः कर्म बृहस्पतिं शरणमुपागताः इत्यस्याभिप्रायः ॥ १२ ॥ उप तं यज्ञक्र
तुं जानीहि येनेष्टासुरानाद्ववर्तमानासि सेवधुः । इति । उपजानीहि तं यज्ञक्रतुं यज्ञकर्म येनेष्ट्वा सुरानाव्वावयन्नासि सेवत्युः । इत्येवं १५६

वदंतः उपधावन्॥ ७॥ स एनं दुराशां यज्ञक्रतुमपश्यन्॥ स बृहस्पतिर्दिवाग्नग्रहाय॥ दुराशनामानं शाखांतरेब्रह्म
दिराण्यनामानं तृणाशनामानं छित्तं यज्ञक्रतुमपश्यन्॥ ७॥ तेनेष्ट्वासुरानाश्नवायन्॥ पराभवेयो गच्छेति क्त्वाप्रत्ययः॥ ७
तता विदेवाश्च सदन्परासुराः॥ ततो वि देवाश्च सवन्परासूता सुराः॥ सवत्यात्मना परास्य द्विषो भ्रातृव्यो य एवं वेद॥ अत्र ननय
उमानः स्वत्रा त्मना परास्य द्विष्यो भवति॥ नवनं शाव: श्राधन्य स्वस्य तान सत्त्वा मात्रं॥ परासवंति शत्रव: परासवंतायज
मानशत्रवाय एवं वेद॥ ७॥ अपरपक्षे सोरीष्टिः पूर्वाह्णे कृष्णपक्षे सूर्यदेवत्येष्टिः॥ पूर्वाह्णे कार्या॥ प्रायस्य पूर्वाह्ण
स्यानुवादत्वरार्थः॥ प्राची दक्षिणी याया ज्य मिष्टिः॥ सा शिकनप्रागिष्टकापागाः॥ समुद्रायां गत्वोद्वस्याद्वन्विपूरणोह्न
त्वं गत्वातु॥ ७॥ चांद्रमसीमायां इष्टिश्चांद्रमसी तस्मिन्नवाहनि रात्रो॥ ७॥ विधुं दद्राणं नवा नवः॥ याज्यानुवाक्ये प्र
धानस्य चंद्रमासा विधुं दद्राणं समानब ढून्नामिति पुरोनुवाक्या॥ नवा नवो भवति जायमान इति याज्या॥ चंद्रमस
मावहस्वाहा॥ चंद्रमसमयाड्ढं चंद्रमसं चंद्रमा दक्षिरज्जुष तति॥ ७॥ सो वर्मः शतबलो दक्षिणा पूर्वस्यां॥ सोवर्णाः सूर्या

सौत्रं शतबलि दिक्षाद्धे ~

कारादक्षिणा [illegible] पूर्वस्यामिष्ट्यां यच्छतबलं इति वचनं तन्नाकेवलमाहुतिमात्रं शाखान्तरान्मानसं
ख्यापिज्ञातव्या।ठ।राजतमन्नरस्थां। राजतःशतबलस्य चङ्क्रा कारादक्षिणा चांद्रमस्यां।ठ। सारद्वाडी पृष्ठां नूतनस्पृष्टीत
वति। सारद्वाजमितिस्म त्र्यर्थवस्त्रनी।ठ। तथाह्युक्तं सारद्वाजेनैव। पिबासाममसिरैतमुष्टुहीति पूर्वस्यात्तमाषुस्त
हजुं।ठ।स्ताद्वास्तोञस्तुतञ्चिंशतं शतबलांददाति। सूर्यकारानासो धर्मानुशतवलीयुक्तांस्ताद्वस्ताञ्चस्तुतञ्चि
शतं दद्यात्। दक्षिणाकाले द्वादशांशं देयमथवा।ठ। यावद्वा यजमानात् हिरण्यस्य च्छेत्। अयं विकल्पस्तावच्छतवली
युक्तामस्ताद्वस्तोञस्तुतत्रिंशतं त्रिंशतं दद्यादित्यनेनवा दक्षिणाकाले द्वादशांशतीदद्यामथवा यावद्वा यजमानो
हिरण्यस्य च्छेदिति। पूर्वोक्तानां शतबलानां त्रिंशतं प्रतिस्तोत्रं दद्यात्। यजमानवचनां न प्रतिगृहीता हिरण्यव
चनात् विकारार्थी।ठ। इंद्राद्वापचितिकामस्त प्रस्तुतं यजकः अपचितितांतानन्द्वापचितिमाप्नोत्वनापचि
तिकामायजेत। अपचितिः पूजा। तेनापचितिकामो यजेत इति विधिः। शेषोऽर्थवादः।ठ। ... १५७

नो बहिष्पवमानो माध्यंदिनश्च ।ठ। द्व्येकत्वं च दशान्याख्यानि । यथा संस्तवंति ।ठ। सप्तदशैकविंशानि द्व्येकानि । यथा स
मेव ।ठ। त्रिणवस्त्रयस्त्रिंशः पवमानः हृ णादः स्तोमक त्रयस्त्रिंशः पवमानो भवति ।ठ। एकविंशमग्निष्टोमसाम । अग्निमारुतं
स्तोत्रं ।ठ। तस्य गायत्रीमस्ति प्रातःसवने संतिष्ठते । तस्मापचितगायत्रीमतिस्तोत्रियासंख्याभिः प्रातःसवने संतिष्ठते ।
अपचितिकामस्यापचितिर्गायत्र्येकस्यापचितिरवेस्तोमविधिं बहिष्पवमाने चतुर्विंशतिस्तोमसंख्या गाय
त्री द्वयोर्गायत्र्योस्त्रिवृत्पंचदशायाश्चतुर्विंशतिः सापि संख्यया गायत्र्येव संपद्यते । अपरयोरपि द्वयोः स्तोमयोः ।ठ। ग
यत्रछंदसां वसवः प्रातःसवनमाक्रमामान्वेन ।ठ। तत्तांडा वसुश्चापचितिमश्नुते । तेन गायत्री संपद्वित्रोघेणावसुष
पचितिं कुर्वंत्र संप्राप्नुवंति पचितिं ।ठ। गायत्रछंदसा ब्राह्मणास्तेनायं ब्राह्मणो ह्यपचितिमश्नुते । गायत्रछंदसो ब्राह्म
णा न हि साध्ययंति । ब्राह्मणा अपि गायत्रछंदसः । तेनायमिति प्रत्यक्षमावं दुग्धमाने ब्राह्मणैः प्रदर्शयति । तथा
चायं पूज्यत एव ।ठ। त्रिष्टुभि माध्यंदिने सवने । त्रिष्टुप्छंदसो रुद्राः । त्रिष्टुभमपि संतिष्ठते । माध्यंदिने सवने चतुर्विंशा

माध्यंदिनः पवमानः सप्तदशो एकविंशानि पृष्ठानि तत्र त्रिष्टुभं संख्यापरिकल्प्यापणकातिरिच्यते तां न स्तोक्तलाक्षरेणा
न्यच्छंदा स्तवतीति त्रिष्टुब्बवा त्रिष्टुप्छंदसो रुद्राः सवनसाज्ञाः तितसलं ॥ ७ ॥ ता नेंद्रा रुद्राश्च पचितिमाश्नुत । रुद्रेश्च पि
पृश्जांश्च प्राप्नुवन्निंद्रः ॥ ७ ॥ त्रिष्टुप्छंदसः क्षत्रियाः । यस्यापूर्वं भगिनीमाद्वयति । गायत्रछंदसो ब्राह्मणा एवं क्षत्रियाः त्रि
ष्टुप्छंदसं इति [illegible] हापितसक्षिवादनङ्गुष्ट्यो ॥ ७ ॥ तना यं क्षत्रियश्च पचितिमश्नुत । तेनायमिंद्रा उक्तिं से पत्तिविशेष
158 णाः क्षत्रियश्चपिपृश्जांल्स्तत ॥ ७ ॥ जगती तृतीयसवनं । त्रिणवत्रयस्त्रिंशः पवमान एकविंशमग्निष्टोमसाम तत्र जगती
संख्यापरिकल्प्य ॥ ७ ॥ जगच्छंदस आदित्याः । सवनसाक्षा तु ॥ ७ ॥ तेनेंद्र आदित्यश्च पचितिमश्नुत । तेन जगती संपद्धिष धो ४
ण आदित्यानीश्च पचितिं कुर्वन्नायश्चपीडा पचितिं प्राप्नुवान् ॥ ७ ॥ जगच्छंदसो विशः सक्षिमादा ॥ ७ ॥ तना यं विट्च
पचितिमश्नुत । तेन सक्षिमाद् चर्षणीं ड्रा विट्च पिपृश्जांल्स्युवान् ॥ ७ ॥ वाचा वाह । वाचा शंसति । वाचा यजति । वागनुष्टु
बिति ब्राह्मणं ॥ ७ ॥ अनुष्टुप्छंदसो विश्वेदेवाः संपत्या ॥ ७ ॥ तनेंद्रा विश्वेदेवाश्च पचितिमाश्नुत । तेन संपद्विशाष १५८

णाविष्णुस्त्वचादवर्षिंद्रः प्रजामापन्नवान्॥७॥ अनुष्टुप्छंदसः शूद्राः त्वर्थ्लिसामाम्नाता॥८॥ एतन्नारं शूद्रेष्वपचितिम
श्रुता। तन्नसामान्यनायमिंद्रः शूद्रेष्वपचितिं लभते॥७॥ अश्वरथः खाङ्गकवचत्रावियाघ्रपरिछदस्त्राह्णीपासंगा
ह्व पश्वः अश्वाश्वाद्दक्षिणा। अश्वशुल्कौ अश्वरथः। खड्गस्य विकारः खाङ्गः। मचासोकवस्त्रा। खड्गकवचः एवं वियाघ्र
परिछदस्त्राह्णीपासंगाद्वि धन्वधिः स्वता स्वाद्दक्षिणा भवति॥८॥ अपचितिमता रूपेण पचितिमान्भवानीति। इतियज्ञ
मानस्यकामः। अपचितिमता प्रजावता रूपेण पचितिं प्रजां प्राप्तवानीति प्रजाकामस्यायमपचितिनामायज्ञः॥७॥ इ
इमामंसामपतइंद्रस्मावतिनिविद्धानं इत्तिद्याहारतदतस्याक्षोरूपं। एतइंद्रश्च स्तिथ्याहारनिविद्धानेसवत
स्वादतस्याक्षेरूपं॥७॥ सूर्योहि त्विषिकामस्त पश्तोध्वतंयज्ञक्रतुमपश्यत्त्विषिं तेनेष्ट्वा त्विषिमाप्नोत् तेनत्विषिकामाय
डेता। तनत्विषिकामायजेततितिविधिः। अत्रार्थवादः॥८॥ अश्वरथः कांस्यकवचः श्वेताश्वाद्दक्षिणा। एषा दक्षिणा अस्मि
नत्विषिनाम्निएकाह॥७॥ त्विषिमता रूपेण त्विषिमान्भुवानीति। त्विषिर्दीप्तिः। तामाप्नुवानीतिकामः। त्विषिनायागेनय

नतज्ज्यर्थः।ठ।सूर्योसिद्ध्याहारेनिर्विघ्नोनाज्माअत्वाप्तरुतमस्यइडंस्तवाहृतमंयस्यमङ्केत्योतोनेधंदुकेत्वनाम्नासूर्या
सिद्ध्याहारनिर्विघ्नानसवतः।ठ।तादतस्याङ्कोरूपं।तत्सूर्यासिद्ध्याहाररूपमेतदहः इत्यर्थः।ठ।वरुणाद्वृष्टिकाम
स्तपस्तप्त्वैतंयज्ञक्रतुमपश्यद्वृष्टिंतानश्चाद्वृष्टिमाप्नोत्तेनवृष्टिकामायजेत।वृष्टिर्नामैकाहः।तेनवृष्टिकामायज
ततितिविधिः।अथार्थवादः।ठ।उक्तांवरुणस्यप्रतीकमिंद्रावरुणास्तुवमध्वरमद्यनडात्यैंद्रावरुणासिद्ध्याहारेनिर्वि
159 घ्नानतादतस्याङ्कोरूपं।अवगतार्थो।ठ।तानुमतीहातेजस्कामस्तपस्तप्त्वैतंयज्ञक्रतुमपश्यदादित्यंतानश्चात्तेजआ
प्नोत्तेनतेजस्कामायजेत।आदित्योनामैकाहः।तेनतेजस्कामायजेततितिविधिः।अथार्थवादः।ठ।यंवै
स्वर्येस्वर्सद्भिःस्वर्सानारभ्यदित्यासिद्ध्याहारनिर्विघ्नानेतादतस्याङ्कोरूपं।एतत्आदित्यासिद्ध्याहारनिर्विघ्नेनसवत
एतादवास्याङ्कोरूपं।ठ।इंद्राविष्णूहस्वर्गकामस्तपस्तप्त्वैतंयज्ञक्रतुमपश्यत्स्वर्गंतेनेष्ट्वास्वर्गमाप्नोत्तेनस्वर्गकामा
यजेतस्वर्गनामैकाहः।तेनस्वर्गकामायजेतेति।ज्वादना।अथार्थवादः।ठ।इंद्रासिद्ध्याहारनिर्विघ्नानेतादतस्या २८८

द्वेरूपं इन्द्रसोमं सामपत इन्द्रस्त द्वेथे तेन निविद्धानेस ववतः । तादतद्दिं द्वात्रिंश्यां दारलक्षणमतस्या द्वेरूपं ॥ ७ ॥ देवा
सुराः समयत्ता आसन् । ते देवा असुराश्च देवासुराः । ते संग्राममार्थ्यं यत्नं कृतवंतः ततः ॥ ८ ॥ ते देवा बृहस्पतिं पुरोहितमुप
अवदन् । ते देवा असुराणां जयसाधनमिच्छंतो बृहस्पतिं पुरोहितमुपगतवंतः उपगम्य तदुक्तवंतः ॥ ९ ॥ उपातो यज्ञ
क्रतुं जानीहि । यथा त्वामिष्ट्वा असुरान्विजित्य आसिसावमहीति । स गवन्बृहस्पते तो यज्ञक्रतुं उपजानीहि । प्रकाशं यस्यै
नयेमेत्यर्थ :५ साधनात्वां असुरान्विजित्य आसिसावमहि जीयामेत्यर्थः ॥ १० ॥ स एतां यज्ञक्रतुमपश्यत् विजित्यनिकृती । स बृहस्पति
रे तो विजित्य निकृतिनामानो संघातयज्ञो अपश्यत् ॥ ११ ॥ तानि चत्तिनाविजित्य ति निकृतिनात्यसवन् । तानसुरान्विजित्तिना
यागेन विजित्य अतिनिकृतिना देवा अत्यसवन् ॥ १२ ॥ तस्य विजितेः षडूर्ध्वाः पृष्ठ्यास्तोमाः षडलं हंतीति षंसतोमा विशेषेणावि
जुत्वा विजिदं तीतित द्विजितरूपं । तस्य विजितेनाय [illegible] तिनाम्नो यज्ञस्य षट्संख्याका ऊर्ध्वाः पृष्ठ्यस्तोमा दश सप्तदशा
कविंशत्रिणवस्त्रयस्त्रिंशास्तोमाः षट्संख्याकास्त्र अष्टमास यत्स्त्रिंशास्त्रिणवएकविंशसप्तदशपंचदश इति वि

षं धात यज्ञो नाहीनः सोयमह नावाणाठा ५

आपचितिनाम्नानैकाहमारभ्याभिमरायं यावत् भाष्यं युक्तके पुस्तक विदविन दृष्टं तत्र मह
लस्तमात्रं पाठशुद्ध्यर्थं केन विमरादेवनाम्ना स्वपुस्तके लिखिते भाष्यमध्ये तस्मिन्नेव
अनइंद्रोदाप चिति काम इति सूत्रादारभ्य राशिमरायावन्नाद्य कामस्येति सूत्रात् जिवाव्या

श्वंत्वा यस्मात्स्रवंति यतो विश्वं त्वाकृत्वा विन्दंति तदस्य विनुत्ते रूपं ॥ अथाभिजिता तःमल्ल धर्मः पृष्ठस्तोमाः पला
इत्वाः सप्तमं त्वास्तोमाः सप्तमं त्वा विभूत्वा विस्तवंतीति तदभिजितरूपं । अस्याभिश्रित्वा पादशात् । पूर्वे वाद वार्थ
वादार्थी स्तामम्य तौ ॥ यद्धि विश्व जितास्य हस्त पृष्ठस्य । तादनायाः श्रावीस्व दस्तपृष्ठस्य विश्वजितो यत्र खंतादन
यार्थि विद्यत्यभिजित्या ॥ शस्त्रं द्वात्र्यस्त्रिकाणां चौ ॥ राशिमराया यं अन्नाद्यकामस्य । राशिश्च मरायश्च द्वावेकाहे
संघातयज्ञानामहीनः । अन्नाद्यकामस्य अन्नाद्यकामयोर्भवति वतः ॥ उत्तमो छंदोमो यपूर्वे तौ । सामूहि
केप द्वयाद्वुत्तमो छंदोमो ता विदस्व वतः ॥ स्त्रीणां गवां सहस्रं दक्षिणे ददाति । दक्षिणा देवयजनस्त्री
णां गवां सहस्रं दद्यात् ॥ यु सा मुत्तर । पुंसां गवां मुत्तर सहस्रं ददाति देवयजने ॥ तं त्रं दीक्षा प्रसदः श्रा
यणीयाक्रय श्वाधोंत्वदीक्षित ष्टिश्च । विरवातु । इष्टका पशुबन्ध । द्विगुणाश्च यन दिवातु ॥ तायादयनीया
तंत्रामवतस्यायहणात् ॥ यमाव हुत्वीन गत्सेवासं यहज्याता । एवमाज्ञायायत्वत्वीन गत्तेतान संस्रवति ॥ ॥ १६०



एवमे
वं

विद्यमानः पाप्मानं द्विषतः श्चापजिघांसमानस्य। विद्यनो नामैकाहः। स पाप्मानमपजिघांसमानस्य। यस्त्वद्वि
षंतस्तांश्चापजिघांसमानस्य।८। कया श्वसीयतदिदाशीयवानि विद्वान्नवाग्गाह्यो विकल्पार्थः। प्राकृतान्यी सह
विकल्पो भवति।८। अथ द्वेष्यं द्विषतश्चापजिघांसमानस्य। अयमेकाहो द्वात्रिंशत्स्तुप हेतु मिष्ठतः।८। अत्रादित्या
श्चाङ्गिरसश्च स्पर्द्धन्त। सा द्युः ऊ आदित्यस्य त्वाः प्राकुर्वत। [redacted] स्यार्थवादाय। आदित्याश्च
चाङ्गिरसश्च स्पर्द्धन्त। आदित्याश्चाङ्गिरसश्च विकिल स्पर्द्धन्त तवं तः।८। वयं पूर्वे स्वर्गं लोकमेष्याम इत्या
दित्या वयमित्यङ्गिरसः। स्वर्गगमने हेतु विकास्पर्द्धा।८। तेङ्गिरस आदित्येभ्यः प्राहुः। श्वः सुत्या नो याजयत
न इति ते यांदाग्निर्हूतस्ता सा। तं गिरसः स्पार्द्ध मा नो याजयत न इति आदित्येभ्यः। श्वः सुत्या प्राहुः कथं श्वः सुत्या
प्राहुः कथं श्वः सुत्यास्माकं याजयतेनेति तथामंगिरसामग्निर्हूतो स्वयतु।८। त आदित्या ऊचुर्यदि वा एतद्वे
यद्यंत्ता तत्पूर्वे स्वर्गं लोकं गमिष्यंतीति इति पूर्वं स्वर्गमनपायाकांक्षिणो बभूवुः।८। उपतीय इक्षुक्तेजानी मये
ते आदित्या एवमुक्तवंतो यद्येत आङ्गिरसः [redacted] गः पूर्वे यद्यपि तत एते पूर्वे स्वर्गं लोके गमिष्यंति किम
तद्वयं तत आहुः।८। अभिनो मुरा भविष्यंति। ततो स्मानमुमा अभिमविष्यंति —×

आदित्याऽङ्गिरोभ्यः ३ यवभूमिका स्या योवेदिः

नवयंप्रविंशाद्भमहीति। तंयज्ञक्रतुमुपलसामहे। एयनांगिरसान्नाःप्रक्रांतयज्ञेन्योपिवयंप्रवेयज्ञेमहीयेव

मादित्या अब्रुवः। ठा तएते साद्यःक्रं यज्ञक्रतुमपश्यतु। आदित्याएतामकाहं साद्यःक्रं संडं यज्ञक्रतुं दृष्ट्वैतेन। ठा

तानष्ठाप्रस्वर्गंलोकमायन्। [illegible] तेन साद्यःक्रेणाज्ञातयागाः प्रवं स्वर्गं लोकं गतवंतः। ठा ते

181 न स्वर्गकामायजेत। एषएवप्रयोगविधिः। आघोऽर्थवादः। ठा स्तुत्यस्तोमः। अस्याङ्गः। ठा रथंतरं पृष्ठं। नियमा

र्थवचनं। स्वचक्ष्णं श्वतं। उक्षं पृष्ठं। ठा अग्निष्टोमायज्ञः। संस्थानियमार्थवचनं। ठा यवावरावदिः। कर्त्त

र्था। प्राक्तातनिवप्रमाणेनंतथाचकात्यायनः। व्रीहीन्यववाह्ना पद्धाम धावस्यतीति। ठा यववत्वलउत्तरावदिः। यज्ञ

नरिंगतिः३ यज्ञयवापंक्तिगतिः सा उत्तरावदिः कार्या। यात्रावत्तरतदिस्तत्रयवमर्दनं। यावतदिमस्तिनः तावदुत्तरावदिदद्भ्यो

मृदंतीतितंत्रांतरात्। ठा लांगलेनवाप्तपः। लांगलयष्टिर्यूपः। कार्यः [illegible]। ठा यवकलापिश्चमालं। यवकलापि

यवस्यमूलकश्रवालानकार्यः। ठा ईज्ञानम कलाद्वसतीवर्यः। तास्येवयजमानस्यगृहाद्वसतीवार्याह्वा। १६१

वै॥७॥इति प्रदक्षिणं वनीवाह्यंते।सामप्रवाकरणेष्वहतया दधिघर्मस्याग्नीध्रान्ते।तेष्वारोपितेष्वरथ्या
वनीवाह्यंते॥७॥ताता यज्ञपिण्डादेतितान प्रचरंति।वनीवाहितप्रहृति प्रभृत्युद्गात्रन वनीतंत्सर्वि
पक्कं सर्पिर्कृत माध्यंकार्यंतिन प्रचरंतीति।सद्वाध्येटतीया।प्राणानुवादश्चायं॥७॥अश्वरथः।सामप्रवाक्तेः।
अश्वस्तत्कारथः अश्वरथः।सामं प्रवक्तिाज्जति।सामप्रवाकः।तदारूढाप्रासर्प्यकाना मंत्रायमः॥७॥योजनं
ततः।सर्वेषि प्रक्रष्टा योजना परास्ट्वैया जनानु॥७॥आश्वादक्षिणा।प्राकृतायानि इतिर्दक्षिणायाः॥७॥
इर्वाक्षदीक्षणीयाः अपराह्णे प्रातार्थोपवादः॥७॥अस्तायं कर्माणि वर्ज्जैते।स्वस्थाः स्वस्था इत्तरीमदत्यय
ता लुप्यसिद्धः कल्पा कर्त्तव्या॥७॥अर्थेलुप्तः प्रवर्ग्यः।असंन्नाद्यमानत्वात्प्रवर्ग्यस्याभावः॥७॥तिस्रः परांचीरुप
सदः।तिस्र उपसदौ परांचीरनाहस्नाः कर्त्तव्या इत्यस्तिपाठः॥७॥प्रगलाशाग्नीषोमीयः।अग्नीषोमस्य पशोः षोमीः
स्थाने अग्नीषोमीयादवच्यः पुरोलाशः कार्यः॥७॥सवनीयकाले समानतंत्राः पशवः।सवनीयपशोः कालेसौ

यसवनी

नेत्राया पिपञाशे ग्नी सामीयान्नबंधाः मानतंत्राः कर्तव्याः ॥ ठ आश्विनी वशान्नबंधायाः स्थाने । आश्विन
162 देवताका वशा वान्नताया आ न्नबंधायाः स्थानकार्या ॥ ठ मैत्रावरुण्या वा पयस्यया यजेत । वाशाद्या विक
ल्पार्थः । मित्रावरुण्या पयस्यया प्रतिवद्धा यजेत ॥ ठ आत्या पूर्वप्रक्रांत मन्त्रे ठ नु । आत्या अपि स्व पूर्व प्रक्रांत
मन्त्र प्राप्तुं एवं कुर्यात् ॥ ठ एष वा न्नरस्य विधा । एषा वान्नरस्यापि साद्यस्क्रस्य पूर्वोक्ता एवं विधा विधिः प्रकारः
त्यर्थः ॥ ठ स्तोमा एवा न्यथा । अपवादार्थमेतत् । तत्र त्रिवृत्तं स्तोमान् भवंति । सर्वस्मिन्नहनि ॥ ठ अष्टादशाः प
वमानः । बहिष्पवमानमाध्यंदिनार्ज्ज वाः ॥ ठ ऋतंती तराणि । यानन्यानि स्तोत्राणि तानि त्रिवृत्स्तोमकानि भवंति
॥ ठ मनु एव न कुः प्रत्याहृतः । स्तोत्राणि त्रिवृत्समाह ॥ ठ यान्यशिष्टा सकाः माध्यंदिनयोः स्तोत्रयोः कौ कामा दिषम तातिवाक शेषः । ३
मार्थं त्विनी ॥ ठ गायत्री माधवेरा[redacted]गोधूम खलः । न्नराव दिक्षितीतिवाक्य शे
षः ॥ ठ गोधूमकलापि श्वखालंवयकलापि वादेशु ॥ ठ कुंत्या आपाते सतीवर्यः । ईजानश्च कर्त्तीनाएव ॥ ठ अ १६२

श्व[illegible]ः स्सामप्रवाकः । नाश्वरथः विशेषवचनात् ॥ ठ त्रे पादं ततः । पदशोऽभ्यो विसागस्वनः । स्वरौ ऋस्याश्चैभ्वनः
त्या डनस्य सागत्रयं स्सामस्य । प्रवाक्यागच्छतु ॥ ठ वडवा दक्षिणा । वडवात्र अश्वेभ्यो कार्थः । प्रजनता यादक्षि
णा निवृत्तिः । ठ एषां वाजरस्य विधा । एषां वाजरस्यापि साद्यः ऋस्य प्रथमस्य साद्यः ऋस्य यद्दिध्मनं तद्विश्यते ।
ठ स्तोमाण्दा न्ना था । यावार्वरा त्वदिरित्यवमादिकं पूर्वया यज्ञकृविकच्युथात ॥ ठ च स्तु विंशाः पवमानास्तु
ती तराणि त्रयाणि पिपवमानाश्चतु विंशाः स्तुवंती तराणि जतराणि स्तोत्राणि रु वृहस्तोमकानि । ठ स एष वाजपेयः
प्रत्याहृतः । संस्थाविशेषः ॥ ठ यः षोलशिनि काम्यो वाजपेयेऽन्याकृतायाराष्ट्रो । षोडशिश्च संवती यस्मि
न्नायः । ठ यथ्यस्य द्विषन्ननु द्याया दक्रियान्तपरिक्रिया यादनुतयदिपरिक्रियया क्रिया । प्रथमास्तु क्रियः द्विती
यः परिक्रियः तृतीयश्चक्री यः । एवमात्रयः सर्वदाः क्रास्त द्यदिकस्य चिवद्धजमानस्य द्विषन्त्राष्ट्र यश्चसुं रतक्रिये को॰
णयजेत । न तद्धतरः परिक्रियायजेता परिक्रियाच्चिच्छन्तु स्त तज्जतरन्त क्रियायाजत ॥ ठ एकद्विकत्रिकेकार्यां ब

देकनु

ह्मवर्चसकामो यजेत । एकत्रिकश्चत्रिकैकश्चैकत्रिकत्रिकैकोत्तरास्यां ब्रह्मवर्चसकामो यजेत । इदं ह्य यज्ञो मे
दानकस्या तु ॥ ७ एकस्यां तिस्रस्तिस्र इति प्रथमस्यास्तोत्रियाणि भवंति । एकस्यामुच्चित्तिस्तोत्रं गीयते । ततस्तिस्र षष्ठ्यन्त्यते एवं द्वा
दशाहैर्ध्यासं एवं प्रथमस्यास्तोत्रियाणि भवंति । ७ तिस्रः षट्कस्याभियुत्तरस्य । तिस्रः पञ्चस्तोत्रं तत एकस्यां सर्वं द्वादशा
विपर्ययेणास्तोत्रविन्यासः ॥ ७ ताश्चतुर्विंशतिस्तोत्रियाः षट्सु स्तोत्रेषु पादशाद्गतासु षट्सु पञ्चलेकं चतुर्विं
शतिस्तोत्रियाः तत्रार्थवादः ॥ ७ चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । अष्टाक्षरैस्त्रिभिः पादैः ॥ ७ तेजो ब्रह्मवर्चसं गा
यत्री । जपात्य … दर्शनात् ॥ ७ तदास्यां तेजो ब्रह्मवर्चसमाप्नोति । तदास्यास्मकत्रिकत्रिकैकास्यामने
नसाधनेन तेजो ब्रह्मवर्चसमाप्नोति ॥ ७ इच्चक्रूपंशाख्ये । द्वादशाख्याता इच्चक्रूपंशाख्यो भवतः । इच्चक्रू पंमित्युत =
स्यांत्वा दनाया मततनुशस्त्रं प्रतीयेते काहिकं वा इच्चक्रू पंमित्युतद्रुक्तं ॥ ७ अभिजिदभिजिगीषतः । अभि
जिदकादः । आसिमुरव्यस्थोऽज पंमिच्छतां भवति ॥ ७ विश्वजिद्विश्वं जिगीषतः । अभिजिदकादः । विश्वंजे तु १६३

नि

सिद्धतानवति॥ ॐ त्रिसंख्योचाते। अतिरात्रसंख्याविच्छसि प्रायः। द्वंद्वयाज्ञो ह्रिवचनं द्विशा तु॥ ॐ अग्निष्टो
मो ऽनूक्थ्यो ऽस्मिन् ज्यतिष्ठमानां अवयववादस्तु यर्थः॥ ॐ उक्थ्यो नूक्थ्यान्यस्मिन् ऽज्यस्तान्नशस्त्रे संपन्नो
ऽत्रिवृयुक्तसंस्थस्तुतिरवयवद्वारेण॥ ॐ अतिरात्रानूक्थ्यान्यस्मिन् प्रत्यन्ता घताम्नि अनुष्टुभं गः॥ ॐ इं द्रा वि ष्ट
नू जिगीवंस्त पस्त्वा पुतं यज्ञ ऋ तुमपव्यं नू डितां तानष्ठाह्न नड्यान्तनन्ह ज्जिगीवन्य ऽजतानू जिन्नासिकाद्वः।
तनन्हनु ऽजनु मिठन्यडोततिप्रयोगवाक्यं त्राभार्थवादः॥ ॐ इं द्रा वि पृतना जं जिगीवंस्त पस्त्वा पुतं यज्ञ
ऋ मपव्यत् पृतना ऽडितां ततनष्ठा पृतना ऽडमड यान्नन पृतना जं ज्जिगीवन्य ऽजता पृतना जिन्नासिकाद्वः। तन
पृतना जं जनु मिठन्य जोततिविधिः। त्राभार्थवादः। पृतना ऽडति संग्राम उच्यते। तमाक्षिपतियः पृतना ऽजः।
यो अजगति ह्नणा यारितिस्मरणात्। पृतना ऽजः शूरः॥ ॐ इं द्रा वि सत्रा ऽजं जिगीवंस्त पस्त्वा पुतं यज्ञ ऋ तु
मपव्य सत्रा ऽजि तं ततनष्ठा सत्रा ऽड मडयान्तन सत्रा ऽजं जिगीवन्या ऽजता सत्रा जिन्नासिकाद्वः। तन सत्रा ऽजं

164

ज्जेत मिछन्त्यज्जेत नित्यादनाशंगस्याऽर्थवादः ॥ सत्राजः सदो ॥ जितां सत्राजित्वं स्वरूपमितिलिंगात् ॥ सत्येन
वाजिता सत्राजित्स्य सत्यनामस्तु पागतु ॥ ७ प्रथमाख्यानामधेयं दिनस्य निर्दिष्टानानि ॥ अथ मासाः शिंका
ख्यानामधेयं दिनस्य सवनमित्यर्थः ॥ ७ यथा संस्थानं विश्वपि दृष्टिस्तत नाजित्सत्राजित्सु निर्दिष्टानानिक
र्षातीति निर्दिष्टानानीति वचनात्र इन्तु धं तत्र निर्दिदानावतु ॥ ७ इं द्वातेधनं जिगीषं स्तपस्तप्तेतं यज्ञक्र
तुमपश्यत् धनजितं तेन ह्ला धनमजयत्तनधनंजिगीषन्यजेत ॥ धनजिन्नामैकाहः तेन धनं जयन्नमिछन्यजे
तेति साधनावाक्यं शंगाऽर्थवादः ॥ ७ चतुर्विंशमहः ॥ अहर्वचनं सर्वयातिकधर्मनिहत्यर्थं ॥ ७ इं द्वाते स्वर्जि
गीषं स्तपस्तप्तेतं यज्ञक्रतुमपश्यत् स्वर्जितं तेन ह्ला स्वरजयत्तनस्वर्जिगीषन्यजेत ॥ स्वर्जिन्नामैकाहः स्वर्गे
न स्वर्जित्वमिछन्यजेत ॥ स्वरिति स्वर्गमच्यते ॥ तस्याप्ति र्दयः ॥ ७ तस्यन्न यज्ञयवाएषयः स्वर्जितु ॥ यस्यैनः सत्य
तायनेति परिसंख्याप्यतरात्र्यांश्रेष्ठ्यां वा ॥ श्रेष्ठयज्ञः स्वर्जिदित्यभिप्रायः ॥ उत्तानमदीर्दंसिनेहितिप्राधन्ये १६४

पनि सान्ना

न दर्शनात्। उत्पन्न यज्ञ इव गणप्रय दश्व मेधइति मन्त्र अश्वमेध दर्शनात्॥ ॐ ह्रां ह्रां विसर्व ह्रिंगी घंस्त पक्त स्वते
यज्ञ कृत्त्व म पञ्चयज्ञ सर्वे जितं तं तान स्वा सर्व म जयात्त न सर्व ह्रि गी घ मन्त्र ह्र जत मह्रा। तृतीय मन्त्रः। सर्व जिन्नाम एका
हास्त न सर्वे जि गी घ न्त्र जे ति विधिः। ज्ञापो ऽर्थवादः। विधुद्ध्वस्यस्ता वकः। ॐ ह्रां ह्रां विसर्व मुह्रि गी घंस्त पस्त्वे
तं यज्ञ कृत्त्व म पञ्चयन्तु। गजितं तं तान स्वा सर्व मुद्र जयात्त न सर्व मुह्रि गी घन्त्र जेत। गजि न्नाम एका हास्त न सर्व
मुह्रि गी घन्त्र हजात ति विधुद्ध शः। ज्ञापो ऽर्थवादः। अस्य वक्ता वकः। ॐ ह्रनि ष्या न यः स हास्त्र राय तमुह्र
ह्रियाञ्च स्ति न्नाया ज ज ति विद्धानि। एवं मन्त्र तृतीय मपरं निष्कवल्यां। ॐ ध्वं तां तात्व पित्वा ह्र दरं तग सह्रि वयाणं
घतानि नियत्क ह्रती नाद तस्या ह्रो रूपं। न दरं त गन्नू वयाण मित्येता त्यो लिंगा त्या मुह्रती स्व ह्रे तादतस्या ह्रो रू
पं॥ ॐ ह्रां ह्रां विह्री श्री मणिं त्वा ह्र मन्त्र नन्तु। न पद्रा या नाम एका ह्रः। तस्या यं पु रा कल्प्य स रूपा पार्थ वादः। कृत्वेथ
ता विधुद्ध्वस्यस्ता वकः। ॐ अरुन्न ख्याप्य तीन्न शाला ट्टा कस्यः आय छन्तु। अरे ता असुराण वं ना मा नं असुरा

स इन्द्रो देवेभ्यः प्राच्यतो वरि कृतइव व कुमारः ३

मखसंज्ञकायतिसंज्ञकाश्वताश्चालाहाकत्यो मर्कटिच्यः प्रायच्छ दर्प्यितवान्‌ानकेवलं ज्योतिर्गणां त्वाङ्गमत्

नतुाछतंसर्वाणिकृताश्चस्याक्राद्यत्रा तमिंद्रं ब्रह्महत्तिरत्याः सर्वाणिकृताश्चस्याक्राशयानदन्ता क्राशर्यविच्छ रामि:

वुरिंद्रं प्रतिाछायदावव्यः पाश्वतद्ववचचारोछ तादमानव्युर्येदिवाश्रयामवंच्चरिश्चयसितानासुरासविश्

तिाताद्वाइदमूच्चुर्ये ह्ययमिंद्रएवपाश्वतश्चरिश्चत्यसितस विश्यंतिनासुराः। छउपतंयज्ञक्रतुंज्ञानीमये

नितनुपाक्ष्येमढ्ढीतितंपज्ञानीमतेयज्ञक्रतुंयातेनमिंद्रंउपक्ष्ययमहिा उपाक्षानंसंसर्ग सस्त्रेत्यर्थः।छ मरी५

तएत उपहव्यंव ज्ञक्रतुमपश्यं स्तेनैनमुपाक्ष्यंतातादवाएतमुपहव्यारव्यामकादंयज्ञक्रतुमपश्यंयज्ञक

सोपश्यन्नु ह्वष्टवंतः।छ तानेनसुपाक्ष्यंतायमस्मज्ञंता तन्नावरुद्धोग स्ताय ह्लनाछरोक्षमवत्तिगीपश्चात

नयज्ञक्रतुनाउपहव्याख्यानेनावरुद्धाराज्ञाराज्यज्रष्टायजेतावाक्षमवति गीपनरा ज्यंकन्नीमिछं निश्चयर्थः

छा अहविवगच्छतिस्त्रवगच्छतिाहवप्राप्नाचैवच्यसिप्रायः।। छद्मानवाप्नुरुतमस्यकारादेर्घ्यंतीरहद्या १६५

ह वंता। यएकङ्द्वष्टश्चवृणीन मितिङ्कृतवतीनिविद्धानो। यथोक्ता स्यांङ्कृतयाद्वास्यां त द्धतीसङ्केनिष्कवल्य
मकृद्वतीयायानिविद्धा सवतः। ठ तादतस्याक्तारूपं। उपद्धद्यसंज्ञकस्यतदूघेतवतुरूपं। ठ तमात्यवाक्तो
शान्ना। तमिंद्रमस्येवाक्ता शान्नह्नातद्युपदाद्यभूता निं। ठ अनद्धजीततयावेतत्यार्थविलद्वस्या। अग्निहुताय
मुपक्रमः। अनद्धजीतता मूलनक्षत्रजन्मानिनवपापरूपा। न द्वमीः साधुवादः तयावीएतास्यां निमित्ता
स्यां अग्निहुतकार्यः। अस्तिज्ञास्यमानं यान्जायदिति श्रुत्यं तयान्ना। अनिष्टततावनिमित्तां। ठ सायान्नयस्य वीणिस
वनानिवायठ न्नाय ड्ंद्वत्रये सर्वाणि नू सवूनानि प्रदत्तवान्ना। ठ तस्याग्निः सर्वामनद्धजीततां सर्वपापीम
लद्धांनिरदहन्नु। तस्य्यं ड्स्याग्निः सर्वामेंद्धजीततां मूलनक्षत्रजातानां सर्वांच पापीमलद्धांमसाधुवाद
हे त्रं दग्धवान्ना। ठ ययायानद्धजीतस्यातयं वापापी वागस्तिवादश्च योग्निहुताय जेता। तस्याग्निः सर्वामनद्धजीत
तां सर्वपापीमलद्धांनिर्दहति यएवं वेद। सायाग्निहुताय जेतातिविधिः श्याचार्यवादः। आस्तांतावद्यजने

यएवंवेद तस्यापिस्रक्षा वाता अग्निः पापीमलक्ष्मीमनर्दज्ञा ततांश्च निर्दहति॥ ॐ यमग्नेत्वेन नयजते। यास्वेने
नद्वद्वक्षो ऽसनद्यष्टा ऽसनवाब्रह्मवर्चसकामश्च इष्टा ऽसन प्रतिष्ठाकामः प्रातरनुवाकप्रभृति द्वारियो ऽग्नी
तंसर्वमायुर्यन्यथार्थमुद्दोवचना स्वयाम्नायाग्निमान्थ्यपितरमिति प्रतिपद्यातरनुवाकस्यलिंगश्रुक्तर
त्याः क्रतोः अग्निशब्दं कुर्वीत प्रादवजेच्च हृद्यास्मामस्यमतिरुद्ध देशतामामधीरिच्छवदीयमानास्वोर्दश्च
166 युवदिति तिस्रोऽब यज्वन्यू हृत्योपप्रयंतस्त्वीति गायति प्रथमउन्नमाचाग्निमंथनीयानामग्नेजुषस्वनोहवि
विति प्रथमा चतुर्थी। पंचमी च। समनीयानांद्रुतं वा विश्वव दस्समिति द्विदनत्यानां। ॐ अग्निमीळे पुरोहित
मित्यनूनीयमानेभ्यो ऽग्निं दूतमिति सप्तप्रस्थितानामुत्तराश्वतस्त्रो ऽच्छावाकसूक्तस्य स्थाने ऽविनिपतानंतरा
श्वतस्त्रः। दद्वति मिथ्यातामनिविनियुक्तामंतरर्भि न्नगाश्वतस्रो ऽच्छावाकसूक्तस्य स्थाने नवंति। ॐ अमेदिवइति
याञ्या जास्या। अयमेदिवःसुद्धरसि प्रचताऽइति याज्या न्यस्य। प्रारताया निर्दहतिः परिसाषितत्वाग्नाऊ ५ २६६

वा जा मय एषि रग्ने कास्त्वजामि र्नायोरुपह्वि रग्नि र्द्वि ज्ञाण्यम्भ सुतस्यात्मेध्दतव्रतायतिप्रगढ्वानि। नपक्म
जा माया गिरङ्क्ति वाय व्यस्य स्थान स्वं। एणि राग्न द्वा गिरङ्ग्यं ङ्वा य वस्या कास्तजामि ई नाना मितिमै
त्रा वरुणस्या नायोरुपह्विरम्या ङ्यात्मिन स्या। अग्नि र्वृत्राणि जंघनदिविर्यं ङ्स्या। आग्नसुतस्यपीतयङ्क्तिवेस्य
ङ्दवस्या। अग्नेधृतव्रतायतङ्क्तिमारस्वतस्या। ङ्यताभिप्रगढ्वानि। ० अग्नविस्पतिरर्ग्नि शितिय जातिः
आग्नविस्वतिरग्नि सिरिति याङ्ययाप्रगङ्कावांतयङ्क्ति। प्राकृताया निवृत्तिः परिस्ता षितत्रा। ० कास्त्वजा
मिः कृयात आग्ने श्रं गिरङ्क्ति स्त्रा त्रियान्वरूपो मैत्रावरुणस्य। कास्तजामिर्ई नाना मिति स्त्रात्रियः कृयात
आग्नेश्रं गिरङ्क्यन्वरूपना। ० विपर्यस्तो स्तु मा ध्यंदिन। मित्रावरुणास्येव माध्यंदिने सवनएता व वास्त्रात्रि
यान्वरूपा वाविपर्यस्तोसवतः॥ ० अग्निर्वृत्राणी निब्राह्मणाछंसिनः। अग्नि र्वृत्राणि जंघनदित्यता स्त्रात्रिया
न्वरूपो ब्राह्मणाछंसिनोसवतः। ० अग्निर्मूर्धाद्वियङ्क्तावा कस्या। अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदित्याता स्तात्रियान्वरू

ण्यो। अच्छावाकस्य भवतः। ठ अर्चंतस्त्वेति मैत्रावरुणस्य। अर्चंतस्त्वा हवामहे इत्येतस्मिन्सूक्ते मैत्रावरुणस्य भव
ति। ठ उत्तरं ब्राह्मणाच्छंसिनः। अर्चंति त्वा इत्यस्या उत्तरं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवंति। ठ आद्यद्वितृतीया इति अच्छा=
वाकस्य। आद्याय द्वितृतीया यद्ध्यताः अच्छावाकस्य भवंति। ठ उत्तमा स्तिर्यद्वंति ता स्त्रिमैत्रावरुणादयोंत्या
स्तिर्यद्वंति। ठ अपिंबा देवमित्युंनीयमानेस्यः। अपिंबाद देवमिति सजोषा उच्यतादः [illegible]नीयमानेत्या
नुब्रूयात्। ठ प्रवः शुक्रायेति सप्त प्रस्थितानां। प्रवः शुक्राय भानवे भरध्वमित्येताः सप्त प्रस्थितानां याज्या
भवंति। ठ उत्तरं मरुत्वतीयग्रहस्य। उत्तरं मरुत्वतीयस्य याज्यानुवाक्ये भवतः। ठ विशो विशो वस्त्वम.
यज्ञानामिति प्रतिपदनुचरौ मरुत्वतीयस्य। विशो विशो वो अतिथिमिति प्रतिपत्तृचः। त्वमामयज्ञा
नामित्यनुचरः। एतौ मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ। ठ अग्न आ याह्यग्निभिः शावाकेयेमिति इंगायो। इंद्र न
हीब्राह्मणास्पत्यायाः स्तोत्रे। ठ अग्निं नमा मथितं वमाग्नेय घामा अंगिरा अग्निं स्थैकपातिनीनां अग्निं नमा १६९

मथितं संदिदीपः। त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा ऋषिः प्राज्ञ त्यवह्वयी ऽन्येता वा एकपातिनी गां स्थाने॥ ॐ अग्ने सद्धे
षदिति निविद्धानं। अग्ने सहन्त महत पात्र तेजा ऽन्यतं निविद्धानं भवति। मरुत्वतीयशस्त्रे। ॐ नन्न मा याज्या।
पूर्वी कस्य स्व क्रत्(?) नमयाज्या भवति। ॐ पाहि नो अग्न एकया पाहि नो अग्न रक्षसः इति स्तोत्रियानुरूपौ
प्रगाथौ निष्केवल्यस्य। पाहि नो अग्न एकयेति स्तोत्रियः प्रगाथः। पाहि नो अग्न रक्षसः इत्यनुरूपः प्रगा
थः। एवं निष्केवल्यास्येतौ भवतः। ॐ प्रात अग्ने हविष्मतीमिति धाय्या। कर्तव्या॥ ॐ एना वो अग्निमिति प्रगाथ
ः। एना वो अग्निं नमसेति धाय्यानंतरः प्रगाथो भवति। ॐ यथा ह्वातरिति निविद्धानं। यथा होत मनुषो देव
तातेति निविद्धानं कार्यं। ॐ अग्निं नर इति याज्या। अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति याज्या भवति॥ ॐ अग्निमच्छिं
दात्र अधिगु मन्ने जरितरिति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ ब्राह्मणाछंसिनः। अग्निमच्छिं वा अधिगुमिति स्तो
त्रियः प्रगाथः। आपन्न जरितर्विश्पतिरित्यनुरूपः प्रगाथः। एतौ ब्राह्मणाछंसिनास्त्र भवतः। ॐ अश्मानः ओरत्वावि

सभित्यछ्रावाकस्तोत्रियानुरूपौक्रमेणप्रगाथावच्छावाकस्य सवतः। ठ अभिविस्त्वमग्नेगृहपतिस्त्वमित्य

प्रथाऽस्यानुपूर्वप्रगाथाः। एतामैत्रावरुणब्राह्मणाछंसिनोः सवतः। ठ अच्छानःशीरशोचिषमित्यच्छावाक

स्य स्तोत्रियानुरूपौक्रमेणप्रगाथावच्छावाकस्य सवतः। ठ अग्नेविवस्वदुषसाग्नेगृहपतिस्त्वमित्यप्रथाऽ

स्यानुपूर्वंप्रगाथाः। एतामैत्रावरुणब्राह्मणाछंस्यच्छावाकानांक्रमेणप्रगाथाभवंति। ठ यजस्वहोतरिति

168 त्रस्क्तानि। तेषामेवक्रमेणयजस्वहोतरित्यादीनिभवंति। ठ नत्वमाभिर्यजंति। तएवमैत्रावरुणादय

स्तेषामेवस्क्तानामन्त्वमाभिक्रमेणयजंति। याज्यान्त्वमाकुर्वंतीयर्थः।। ठ अग्नमदयाद्दि त्वय्यह

स्यप्रारानुवाक्यान्तरायाज्याएतश्रादित्ययदस्यप्रारानुवाक्यायाज्येसवतः। ठ नहि नुष्णो [illegible]

होतरितिनवाहनीयमानस्यः। ॐ नहनीयमानेन्स्यानुब्रूयात्। ठ नत्तारहोरियाजनस्य। नवत्याहनत्तारहोरि

याजनस्यस्थानेसवतः। ब्रह्मामग्नज्ञतायवडतिसप्तप्रस्थितानां। ब्रामग्नज्ञतायवज्याद्याःसप्तप्रस्थिता १६८

एता २

नां याज्यास्सवंति ॥ ० एति प्रहोतेति तिस्रो विश्वरूपस्य पुरोनुवाक्यो त्तरा याज्या ॥ एति प्र होतेति पुरोनुवाक्या त्व
स्याण्वा त्तरया याज्या सविश्वरूपस्य ॥ ० इयं ते नव्यसी मतिरिति प्रतिपदनुचरो वैश्वदेवस्य सवनत इति वाक्यश्च
घः ॥ ० त्वमग्ने द्रविणोदा इति तिस्रः सा विश्वस्य स्थानेस्सवंतीति शाघः ॥ ० आसे वाम्या नराम्ति स्रः ॥ पूर्वाषा
र्त्तिस्रण्वा त्तरा स्तिस्रः स्वैञ्श्लोद्या वा पृथिवी यस्या मा यज्ञमणा ॥ ० पत्न्यादितो वैश्वदेवस्य ॥ त्वमग्ने द्रविणोदा
इत्यस्याः पूर्वाः षड्वैश्वदेवस्य सवंति ॥ ० अबोधि जार इति वाय व्यायाः ॥ अबोधि जार उषसामुपस्थादिति
वायव्यायाः स्थाने सवति ॥ ० जुषस्व सप्रथस्तममिति सुरूपकृत्नोः स्थाने सवतीति शाघः ॥ ० समिद्धा
अग्निर्दिवीति तिस्र एकर्पति नीनां ॥ समिद्धा अग्निर्दिवि शोचिरश्चेदिति तिस्रास्सवं याज्यकपातिनीनां
स्थाने ॥ ० तद्द्यावा च इति पञ्चजनीयायाः ॥ पञ्चजनीयायाः स्थाने तद्द्यावा च इति सवति ॥ ० यज्ञेन वर्द्ध
तेति याज्या ॥ पातुं पूर्वो यजति होता पत्नीसाषि तन्वातु ॥ ० असि प्रवंतेति घृतस्य ॥ स्थाने सवतीति शोघः ॥

यज्ञेन वर्द्धत जातवेदसमिति

।ऊ उन्नरात्सोमस्य।पाग्रकमोणो।वाम्नरात्सोमस्यस्थानेस्तवति।ऊ आवोराजानमितिरोद्धाः स्थानेस्तवति।अ
वसुंनस्त्रिव मदस्समितिमारुतस्य।एतन्मारुतस्यस्थाने।ऊ आनोयज्ञंदिविस्पृशमानोवायविश्वयित्रिष्टामसा
मः।स्ताविया न्नरूपोप्रगाथो।आनोयज्ञमितिास्तात्रिपः प्रगाथः।आनोवायोमाकतनज्ञन्नरूपः प्रगाथः।
एतावयित्रिष्टामसामः स्थानेस्तवतः।ऊ नियोवांशशाक्षविकल्पार्थः।नियोवास्तात्रियान्तरूपोस्तवतः।नियु
प्रस्ततावुच्यते।ऊ अश्वयज्ञ्या।पार्दिवीयानां।अश्वायमधिष्ठवद्यतास्तिस्रः।आपार्दिवीयोनस्तवंति।ऊ तेद
वाबृधनितिविश्वादव्याः।तंदसवृधरुजस्सुदंससमितिविश्वादव्यास्थाने।उतनाद्दिर्बुध्नजेत्युतस्याः।ऊ उ
म मूणु।वात्रतिथिमुषर्बुधमितिचतास्मादवानांपत्नीरोकायाश्च।उ मसूत्स्वावात्रतिथिमुषर्बुधमितायतास्य
तस्वस्तत्रादवानांपत्नीस्थानेनन्नागाद्वराकायाः।ऊ ह्वावदःसुद्योत्मानमितितिास्ताह्नरपंक्तीनां।कुवदः
सुद्योत्मानमित्युतास्तिास्ताह्नरपंक्तीनां स्थाने।ऊ त्रिमूर्द्धानमितितिस्रः।पित्रीणांत्रिमूर्द्धानंसप्तरश्मिंस्त ११७

पमे दे २

णीषङ्क्येतास्मिन्सः। पत्नीणां स्थाने। ० कथा तदग्ने श्रन्वयंत आयारितिति स्मायामीनां स्थाने तदग्ने स्व
यंत आयारितिति स्मायामीनां स्थाने। ० मथी हृदीमितिति सः स्वादुक्षित्रीयाणां। मथी हृदं विष्टो मान
विष्वतितिसः स्वादुक्षित्रीयाणां स्थाने। ० उत्तराया रुत्तरा। मथीहृदीमितिति स्थ्य उत्तरस्य उत्तरयोः स्था
ने। ० एवाग्निगोतामसिरिति परिभ्रमणीया। एवाग्निर्गोतमसिर्जैतावति परिभ्रमणीया कार्या। ० ग्राहश्च विकृते
तिष्ठाद्दीत सुष्टुद्धीति निविष्ठाने। ग्रहाणां विकारपक्षे उत्क्रोधमः। तस्यास्तयाग्रहासदीति। आग्नेयः स्वेरास
पक्षे ४ वंसर्वमान्नियमद्धरित्येतस्मिन्सूँ राज। अविकृतेषु ग्राहेषु यः ग्रहातर्विकारः स न ग्राताति ग्राहरीरथ आग्न
ध्यमानतिमरुत्वतीयां तमुष्टुहि यान्न सिन्धुर्यात्राजाड इति निषिद्धवत्यां नियमत एतनिविष्टाने सवतः। ० अ
नड्वान्हिरण्यं वा दक्षिणा। वाशब्दो विकल्पार्थः। अनड्वान्दक्षिणा हिरण्यं वा दक्षिणा प्राकृताया निवृत्तिर्द
क्षिणायाः रक्षणात्। ० एतद्याग्नेयं रूपं। आम्नाया अनड्वानग्निरतसंवेद्धिरण्यमित्यर्थवादात्। ० उत्काय

त्वाग्निष्टोमः। परिसमाप्याग्निष्टुतं ततोग्निष्टोमः कर्त्तव्यः। ७ आग्नेयावारुणौ सर्वाभ्यो देवताभ्यो ह्यस्यते योऽग्नि
ष्टुता यजेत। उक्ताय चाग्निष्टोमऽव्ययस्याऽवश्य कर्त्तव्यतार्थोर्थवादः। ८ ब्रह्मवादिनो वदन्ति यस्माऽः सर्वस्याल
ह्वि·रूपं त्र्या वृश्चात सर्वाल्याद्देवताभ्यः। ७ छिद्यतकृत्यलिप्रायः। अग्निष्टुता यजेत सर्वाभ्य यजनतस्माद देवऽ्यै
त नाग्निष्टोमः कार्यः। ७ इंद्रो देव बलकामस्तपस्तप्तोऽग्निष्टुतं यज्ञक्रतुमपश्यदिंद्रस्तुतं तानस्मा बलमाप्नोत्तेन ब
170 लकामायजेत। इंद्रस्तुन्नामैकाहस्तेन बलकामायजेततिविधिः। आशार्थैवादोऽस्य वस्तुच्यर्थः। ७ इंद्रा
ग्निष्टुत्कारनिविद्धानेतादेतस्याप्राकूपं। इंद्रस्सामंत्सामपमइंद्रस्तवेद्यातत्र्यहविकारपिऽवनादेवमेव
विकारान्याला। ७ सूर्योहतेजस्कामस्तपस्तप्त्वेतीयज्ञक्रतुमपश्यत्सूर्यस्तुतं तानस्मात तेजआप्नोत्तेनत
जस्कामायजेत। सूर्यस्तुन्नामैकाहः तेनातेजस्कामायजेततिचोदनांशः। पुराकल्पमरूपार्थवादो
विधिशेषात्वनार्थवादान्। स्वर्यात्तिद्याकारनिविद्धानतादेतस्याप्राकूपं। इमा उ त्वा पुरुतमस्य इंद्रस्तवेद्य १७०

महरिति

तस्यां सोर्यो ग्रहा भवंति सोर्यः पृशेरूपः सर्वं सोर्यमंस दिति अत एव वचनात् सामवायं विकारो नाम्ना
कंअयास्त्रिष्टुब्वचनात् साबानुष्ठ विश्वेदेवाः प्रजातिकामास्तपस्तप्त्वा तं यज्ञक्रतुमपश्यन् विश्वदेवस्तुतं त
तेनेष्ट्वा प्रजायंतातनप्रजापतिकामायाहर्तुं विश्वादेवस्तुन्नामिकादः । तेन प्रजापतिकामाया हरेतेति विध्यु
द्देशः ह्यामास्येवस्ताकाऽर्थे वादः । छ इमान्वापुरुतमस्य वृषामदधतिनि विद्वानेप्रोतायवरुणामि
त्रद्वंद्वं मित्रावानोऽत्र वरुणश्च पृषति विश्वादेवासिद्धाहारतादतस्यां क्रौरूपं च हविकारपिनष्ठास्त्वांतरक नशास्तुत तामक-पन
ल्पनां वचनात् सावानुष्ठ । गौतमादब्रह्मेवर्चसकामस्तपस्तप्त्वा तं यज्ञक्रतुमपश्यन्तु गौतमस्य चतुरुत्तर
स्तोमं तेनेष्ट्वा ब्रह्मवर्चसमाप्नोत् तेन ब्रह्मवर्चसकामो यजेत ब्रह्मवर्चसकामस्य चतुरुत्तराविधिः शेषोर्थ
वादः । छ । चतस्रो बहिः पवमानं च तस्मात् स्तोत्रियाः सुबहिः पवमानो भवति । ऋषेश्छान्दस्य छन्दांस्याज्यानि द्वा
केत्रकाणां चाष्टास्तु स्तोत्रियास्तु आज्यानि भवंति । छ द्वादशस्तु माध्यंदिनः पवमानः । द्वादशास्तु स्तोत्रियास

माध्यंदिनः पवमानो भवति॥ षोलशसु षोलशसु पृष्ठानि। होतृदैत्रिकाणां च पृष्ठानि षोलशसु
वति॥ त्रिंशत्त्या मार्तवः पवमानः। त्रिंशति संख्यासु स्तोत्रीयास्वार्तवः पवमानो भवति॥ चतुर्विंशम
ग्निष्टोमसामा चतुर्विंशतिस्तोत्रियाकमग्निष्टोमसाम भवति॥ सामांतरुक्थ्यः। सामांतरुक्थ्यायोव
कारः सप्तदशिकः॥ पंचदशारदीयः। ऽवनी वक्ष्यत इति वाक्यशेषः॥ मरुत्वतीयेन पितामहपीथ्या
आसुस्तयात्तिंद्रं मरुतः पुष्पुवुस्तादनानिंद्रः सामपीथ्यन्नामसादं मरुतः स्वराअनपिसामपीथाः अज्ञ
प्तासामपानाउत्त्वर्थ्येः। एवंरूपाआसुः तयात्तिंद्रं मरुतः पुष्पुवुस्तादनानिंद्रः सामपीथ्यन्नामेदो अचास्त
वाशीनृपुष्पुवुरितिपवमानमिंद्रस्य मरुत्वंतः निमित्ती॥ यथानपिसामपीथ्यं स्याद्यावा मरुतां सलोकतां
मासद्वज्य मीप्सतामाननयज्ञेता स्य इति वाक्यपूरणाय द्वौ श्रोअनपिसामपीथः पितापितामहो वा यस्य
सामंनापिब द्यश्च मरुतां सलोकतां सायुज्यं सामाननयज्ञेता॥ पंचदशाणः पंचदशाद्यो मरुद्भिः प्राहिता २९२

वेद्धुः शप्रतिनिर्दे

स्तोमाः इत उत्तरं तत्पश्यं तदिति वाक्यशेषः । ठ वसवो वा एतं स्वर्गकामस्तपस्तप्त्वेनं यज्ञक्रतुं न पश्यंस्त्वार्थ
स्तोमानि साध्या देवाः किल निरतिशयप्रीतिः स्वर्गोत्तिलाषिणः तपस्तप्त्वा त्र्यग्निष्टोमानपश्यन् । ठ तेनेष्ट्वा
स्वर्गमायन् । तिवृत्प्रभृतिस्तोमैः कृतत्यागा वसवः स्वर्गं प्राप्ताः । ठ अतः स्वर्गकामो यजेत । यः कश्चित्स्वर्गकामो
ऽधिकारी ॥ ठ मित्रावरुणयोरग्निना दिष्टानां मरुतां विश्वेषां देवानां मित्रावरुणयोरग्निष्टोमः क्रतुः ए
वंसंज्ञकः । तत्र यमास्तोनेव पदव्याख्यानसंज्ञायां यथाज्ञाप्यः कल्यायमिति अग्निनाग्नेर्यस्तोमः । एवंसंज्ञ
कः क्रतुः । ठ वसूनां ब्राह्मणस्तोमः । एवंसंज्ञकः क्रतुः । ठ मरुतां ब्राह्मणस्तोमः एवंसंज्ञकः क्रतुः । ठ विश्वेषां ब्राह्मस्तो
मः । एवंसंज्ञकः क्रतुः । देवानां ब्राह्मणस्तोमः । एवंसंज्ञकः क्रतुः । ठ एवमेतेषां ब्राह्मणस्तोमानां तेषां शस्त्रं वक्
ष्यते इत्युच्यते । ठ सम्भृत्याप्तृष्टस्तोत्रशस्त्रं यथासंख्यमेव वक्ष्यते इत्यर्थः । ठ नक्षत्रं तिरतिरात्रः । वक्ष्यमाणेन
क्रान्ति नाम क्रतुः सातिशयेऽस्मिन् भवति । तत्रागापठनाय यं वक्ष्यमाणार्थवादः । ठ इन्द्रो विष्णोर्वा स्वर्गका=

लौक २

सोतपस्तोष्यंतंयज्ञक्रतुमपश्यतांगृह्णाति। इंद्राविष्णूमहतातपसाकिलतंयज्ञक्रतुमुद्धांतसंज्ञक्रम
पश्यतां। उततेनस्वर्गमुदाक्रामतां। तेनाक्रांतिनंस्नाताविंद्राविष्णूस्वर्गलोकमलुप्याक्रमतां। उततेन
स्वर्गकामोयजेत। व्रात्यस्तोमोयद्यपिफलसंबंधनकार्यः। फलश्रवणात्तुइंद्रस्यफलाश्रुतत्वात्यताश्वद्ध त ३
ये। उइमानुत्वापुरुतमस्याद्योनयइंइतिनिविज्ञानेंइमानुत्वापुरुतमस्यकारारितिमरुत्वतीयां। द्यो
नयइंद्रासिद्धमार्यइतिनिकेवल्यां। एतानिविज्ञानेनसवतः। उपवृष्णंविष्णुमग्निंपुरंधिंहंस्यंडीविविष्णु
नासचानइतिविष्णुंयंगतादेतस्याक्रोरूपं। विष्णुर्यंगविष्णुलिंगइंद्राविष्णूविस्वर्गकामोऽज्येकदेशलिं
गिर्नइमितस्याक्रारूपं॥ उमित्रावरुणायोरश्विनोर्वसूनांमरुतांसाध्यानामाद्यानांविश्वसृजांभूतद्गतो
ज्येष्ठानांमध्यमानांकनिष्ठानांच। मित्रावरुणयोरश्विनोर्व्रात्यस्तोमः। वसूनांव्रात्यस्तोमः। मरुतांव्रात्य
स्तोमः। साध्यानांव्रात्यस्तोमः। आद्यानांव्रात्यस्तोमः। विश्वसृजांव्रात्यस्तोमः। भूतद्गतांव्रात्यस्तोमः॥ २९३

173

बा
सुष्मौमाजी त्री

ज्येष्ठानां व्रात्यस्तोमः । मध्यमानां व्रात्यस्तोमः । कनिष्ठानां व्रात्यस्तोमः । एवमेते दश व्रात्यस्तोमाः । व्रात्य-
श्चित्तार्थाः कर्तव्याः । प्रत्यक्षं ॥ ७ ॥ चतुर्दशास्तोमः । चतुर्दशस्तोत्रीयाकास्तोम एतेषां भवति ॥ ८ ॥ विषुवत्स-
प्ताहः । सप्तधन्वादक्षिणा ॥ विषुवदिति विलंघ्य यत्र संवन्मार्गगामी डीर्मा द्वचक्रः सप्ताहः सह सप्ता-
दन सप्ताहाद न्यूतप्राणाकर्म एतावता विशिष्यान्यथा । अन्यड्ड्वादिकं न भवति । सप्तधन्वा । सप्त ज्या-
णा धन्व यस्मिन्मासो स सप्तधन्वा रथः । धन्व आह्वानकारं ता धनुषः पर्यायः ॥ ९ ॥ एतेषां देवगणानां सप्त-
दशरात्राः ॥ सर्वं एतेषां देवगणानां पूर्वपदानां व्रात्यस्तोमानां सप्तदशरात्रा छस्त्वं भवति । सप्त-
दश गृहाणां च पृष्ठनिवृत्त्यर्थं ॥ ७ ॥ व्रात्यस्तोमानां । एवमेव स्तोम दक्षिणा शस्त्रोत्तमशास्त्रान्तरीयाः ॥ ८ ॥ च-
मात्ल स्तुवतरस पुरालाशो वनिष्टुसव ब्रह्मसव क्षत्रसव भूमिसव ओषधिसव उदनिसव वनस्पतिसवानी
वाच मात्लमुख एक प्रथमः तरसपुरालाशो द्वितीयः । वनिष्टुसवस्तृतीयः । ब्रह्मसवश्चतुर्थः क्षत्रस-
वत्सर्वं मुक्तं ॥ ७ ॥ नवानां नाकसदां । एवमेव स्तोत्र दक्षि णा शस्त्रं वनाकसदो पदे नवयज्ञाः तेषुडाम स्तो-
मरुत्वः । तेषामपि दमेव स्तोत्र दक्षि णा शस्त्रा ॥ ३ ॥

वः पंचमः। भूमिसवः षष्ठः। ऋषिमवः सप्तमः। ऋद्धनमवा अष्टमः। वनस्पतिसावान्नवमः। केचिद्योगेनः
आख्यांतरीयाण्येतानि। एतेषामपिकल्पनां इर्वविद्युस्तामदक्षिणाशस्त्रं॥ ॐ प्रजापतिर्हपरामष्ठी प्रतिष्ठा
कामस्तपस्तप्त्वेतं यज्ञक्रतुमपश्यद्दशममहः परक्रतिरूपाणामर्थवादः। प्रजापतिः किलपरामष्ठी प्र
तिष्ठाकामस्तपः क्रियानंतरं एतं यज्ञक्रतुमपश्यद्दशममहः। ॐ ततानह्याप्रत्यतिष्ठत। प्रतिष्ठितवान्प्रजा
पतिः। ॐ तेन प्रतिष्ठाकामा यजेत। यः कश्चिदधिकारी। ॐ सत्त्वास्तामांश्चनंतरस्यच्छांताव सतावा हस्वर्ग
कामास्तपस्तप्त्वेतान्यज्ञक्रतूनपश्यन्नष्टद्वा। क्रतुरास्ताममानांनामानिवचनाधारणांस्तुत्यर्थोऽर्थवादः। ए
डातस्त्वंतीतिपदद्वर्शनार्थेचा। ॐ तैरिष्ट्वा स्वर्गमायुः। विधार्थोऽर्थवादः। ॐ तैः स्वर्गकामा यजेत। प्रत्येक
६:श। महैकैकैकवचनात्। एकमुत्तारषु पिंडयच्चो। ॐ मासस्ताममाः द्वादशैतवक्ष्यमाणाश्च। नाद्यकामस्येतन्नायम
र्थवादः। ॐ मासाद्वांनाद्यकामास्तपस्तप्त्वेतान्यज्ञक्रतूनपश्यन्द्वादशातिरिक्षान्नाद्यमापुः। नक्कार्थ २७४

स्तोमार्थवादः।

वादः। तिरन्नाद्यकामायजेत। फलार्थिनः प्रवृत्तिर्वाक्यमतनु॥ अर्द्धमासस्तोमाः। अन्तरा। अर्द्धमासा
दन्नाद्यकामस्तपस्तोपि तान्यज्ञक्रतून पञ्चपञ्चविंशतिः। एवं संख्याकास्त्वर्द्धमासस्तोमाः। अतिरिक्ता
न्नाद्यमाप्नुः। ~~तान्यज्ञक्रतून पञ्चपञ्च विंशति।~~ एवं संख्याकास्त्वर्द्धमासास्तोमास्ते रिक्तान्नाद्यमाप्नुः। अ
र्थवादोयं स्तुत्यर्थः। तिरन्नाद्यकामायजेत। फलार्थिनः प्रवृत्तिवाक्यं॥ नक्षत्रस्तोमाः। अचूंतऽतिवा
क्यशेषः। नक्षत्राणिहितरस्तोमानितपस्तोपि तान्यज्ञक्रतून पञ्चपञ्च। सप्तविंशतिंतिरिक्तात्तस्त्र आप्नु
स्तोमस्तऽस्तोमायजेत। तिनक्षत्रास्तोमास्तऽस्तोमायजेत तिवि[illegible]धिः। शेषार्थवादः। अहोरात्र
स्तोमाः। अचूंतऽतिवाक्यशेषः। अहोरात्राद्यन्नाद्यकामस्तपोत्पि तान्यज्ञक्रतून पञ्चपञ्च। सप्तविंश
तिशतानि तिरिक्तान्नाद्यमाप्नुः। अर्थवादोयं विधिस्तावकः। तिरन्नाद्यकामायजेत विधिरयं॥ संवत्स
स्तोमाः। वक्ष्यमाणतिवाक्यशेषः। संवत्सरादीनाद्यकामास्तपस्तोपि तान्यज्ञक्रतून पञ्चपञ्च शसहस्राण्यष्टौ

वाक्य

त्र्यशतानि एतत्संवत्सरस्य मुहूर्त्ता भवंति । तावत्संख्याकास्तोमास्ताः मास्ते ऋद्धिं नाद्यमापन् । ते मुहूर्त्ताग्नि

ष्टोमैर्ऋद्धिं नाद्यमापन् । विधिद्वारा स्तवनार्थी फलश्रुतिः । तेन्नाद्यकामा मायजंत । एतावान् विधिः । शेषोर्थवा

दः ॥ ७ निमेषास्तोमाः । अनंतरमेव वक्ष्यमाणा न्यूंखंत । निमेषाहा क्षितिकामास्तपस्तेपुस्ता यज्ञहृहनपश्य

न्दृशमस्यां शोचिष्केव सहस्राणि ते ऋद्धिं क्षितिमापन्स्ते रक्षितिकामा मायजंत । तेरक्षितिकामा मायजंत इति वि

धिः । शेषः स्तुतिरूपोर्थवादः । संवत्सरे एतावंतानि निमेषा भवंति मुहूर्त्ते एवं दशलिपुर्णयंत । ७ ध्वंसिस्तो

माः । न्यूंखंत इति शेषः । ७ ध्वंस यापाहानंतकामाः । तपस्तेपुस्ता यज्ञहृहनपश्यन् स्त्रं शर्पि शोचिष्वासुता नि निमे भूतान्यन्त

षाएव दशलिपुर्णयंत । एषां संवत्सरे ध्वंसीनां संख्या भवति । ७ ते ऋद्धिं नंतमापन् । अर्थेशादायं । ७ तेरनंतका

मा यजेत । विधिरेषः । शेषोर्थवादः स्तावकोस्य ॥ ७ दिशांस्तोमाः । उत्तरः । अदिशाहानंतकामास्तपस्त

पुस्ता यज्ञहृनपश्यंश्चतुरास्ते ऋद्धिं नंतमापुस्ते रनंतकामा मायजंत । चत्वारोमी दिशां च वारा स्तोमास्ते र १७५

175

नंतका।मायङ्गत।तिविधिरस्थो ऽर्थवादः॥ छ ॥ अथांतरदिशां स्तामाः॥ अथांतरदिशोक्ता नंतका मास्तपस्ताह्वे
ताच्यज्ञकृत्तनपश्यंश्च त्वरास्तेरिष्टा नंत माध्वास्तर नंतका।मायाजत।दिकुक्ता मवह्यारथ्या॥ छ तए तप्तहृद्
थंतर ष्टष्ठाः ऋग्युगे ते सार्वेष्टहट्ठ्यंतर ष्टष्ठास वंति।छ एकाहिकशस्त्राः॥ एकाहिकं शस्त्रं यज्ञातत थोक्ताः॥ छ
कयाश्वसीयतदिदासीयवानिविद्याने। विज्ञापरूपस वतः॥ छ दिकुदिशां स्तामाश्च यंतरदिक्षवंतरदिशा
मथुतंतरद्विशांक्षिकुदिशांस्तामाःश्च वंतरदिशां स्तामाः॥ देशनियमायां द्विरस्थासा ऽध्याय परिस
मा ग्निशिष्टाचारस्तदाचरणं॥ यावद्गृथमिति॥ छ॥ इतिशांखायन गृह्यसा त्थे नदेशा ऽध्यायः॥ अथमिन्न
ध्यायकिंचित्सूत्रं किंचित्स्वंडंच्छं डितं तत्रा मनीषिकया पूरितमस्ति। संप्रदाय विमूढ्यप्रचरणीयं॥ छ॥
अरदिगड्यपयः। मध्यानां सामसस्वानां माध्यंपंचमः सामयागावाजापयः मश्वरदिशरञ्जंज्ञाक
त्तासवति। वचनां नरमांत। प्राष्ठपदी मार स्यकार्त्तिकी यावछ रत्नप्रसिद्धे। अथवा कन्यां संक्रांतिमा

रस्ता वृश्चिकसंक्रांतिं यावत्॥ अथवा तुलामारभ्य धनुःसंक्रांतिं यावत्॥ अन्नाद्यकामस्य सवाजपेया
निष्ट्यापि फलश्रवणात्॥ अन्नाद्यकामस्य यजमानस्य भवति। वाजपेयशब्दस्य निर्वचनं या। आह। वा
ह्वनयक्ष्यमाणः पुरस्तात्संवत्सरं। पेयपेयेंद्रकर्त्रन्नीर्यजेत। अनेन वाऽत्र नन्नाद्यक्ष्यमाणा यज
मानः पुरस्तात्पूर्वं संवत्सरं। अत्यंतमायागाद्द्वितीया। पेयसंज्ञाके यैर्ज्ञैर्यजेत। पानं वा पेया। अन्नं वा
जः। पीयत इति पेयाः पानी। अन्नं घृतं इत्यन्नं वाज इत्यनर्थांतरं। अन्नः। वाजः पाज इत्यन्नं नाम स्मृपाठात्। वा
ह्ला। अन्नं। पानं वा पूर्वमथान्नं। पानपूर्वीत्वाजनमिति पेयसंज्ञकाः पूर्वमन्त्वाख्ययाः ततो वाजसंज्ञको
यागः। तयोस्तु सायागाद्धि। तयोः पानान्नयोः प्राप्त्युपूर्वं पेयाः पश्चात् यागो वाजः एवं वाजपेय
स्य वाजपेयनामधेयता। कृतपेयाइत्यपेक्षाया माह। द्वादशाग्निष्टोमाः। एतद्द्वादशाग्निष्टोमाः
प्राकृता लिंनतंत्राः प्रतिमासं संवत्सरं सर्वैति विकल्पमाह। गातमस्य वाचकप्रकृत्तर स्तोमा माद्यत्यासे १७६

प्राज्ञातेनाग्नितमाद्ब्रह्मवर्चसकामस्तपस्तोद्भुतंयज्ञक्रतुमपश्यज्ञोतमस्यचतुरुत्तरस्तोमर्मि
तिप्रसिद्धः ॥ अश्वमेधस्यप्रथममहर्भवति। प्राज्ञातेनाग्निष्टोमेनयज्ञ्यासां अग्निष्टोमागातमस्य
चतुरुत्तरास्तोमङ्ग्यवंषडग्निष्टोमाः षड्गातमस्यचतुरुत्तरास्तोमायथास्मिनभवति। अपरियज्ञ
मिका। अयंक्रतुरपरियज्ञः परियज्ञः परियज्ञाः पयसंज्ञकास्तइह्निताभवति। एकइतिवचनाद्धि
कल्पः परियज्ञानां अन्नाद्यफलेष्वशकल्पमाहा। इंज्ञाद्धेतेनयज्ञक्रतुनेष्ट्वाबृहस्पतिश्चान्नाद्यमा
पन्नः। इंज्ञाद्बृहस्पतीअपिअनेनक्रतुनेष्ट्वाअन्नाद्यंप्राप्तवतांविद्यज्ञाद्यशापाकायज्ञः। तेनान्नाद्य-
कामायजेत। तेनक्रतुनाअन्नाद्यकामान्नाद्यंप्राप्नातीतिकाम्यापायंयज्ञोभवतीतिगम्यतापका
गंतरागनिर्वचनमाह। आप्याद्धेतेनवाइंज्ञालोकाइष्ट्वासर्वान्कामानापतस्माद्द्वाजापयः। अथोऽप्य
र्थेहइतिप्रसिद्धएतेनयज्ञेनदाजोनामलोकस्थापत्यंसापीष्ट्वासर्वान्कामानापप्राप्तवान्पयसं

द्गुनिरपेक्षस्याप्यनया व्युत्पत्त्या वाजपेयनामधेयता। एवं वाजपेययागस्य नामधेयसमृद्धिं दादिवतन-
गुणविधानं। तथा चाह जैमिनिः सूत्रं सूत्रयामास। नामधेयगुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेत्तुल्य
त्वात्क्रिययोर्न। तस्मान्नामधेयं वाजपेयः। एकशास्त्रपरार्थवद्गुणविधानादोषात्तस्मान्नामधेयता।
विशेषमाह। त्रयोदशादीक्षास्तिस्र उपसदः सुत्यं सप्तदशमहः शक्वर्यो। सप्तदशो वै प्रजापतिर्वाज-
पेयः। षोडशकलाः पंच बुद्धींद्रियाणि पंच कर्मेंद्रियाणि पंच विषयाः षोडशं मनः सप्तदशः पुरु-
षः प्रजापतिः तस्य पूरणो डदिति डप्रत्ययांतः स प्रजापतिरेव वाजपेयः। तदेनं स्वेन रूपेण समर्द्धय-
ति। तस्मात्सप्तदशसंख्या सा कनास्वेन रूपेणैनं प्रजापतिर्वाजपेयं समर्द्धयति। समृद्धं करोतीत्यर्थः।
चतुरस्रा गोधूमचषालो बैल्वो यूपः सप्तदशारत्निः। श्रुतौ प्राकृता यूपाः ष्टाश्रिः संवदति श्रुत्वा बैल्व
श्चतुरश्रिः सप्तदशारत्निप्रमाणकः। गोधूमचषालश्च। सप्तदशो वै प्रजापतिर्वाजपेयः। तदेनं स्वेन २५७

रूपेणा समर्द्धयतिॐ तथा स्थानमेतना सप्तदशाग्नीषोमीयाः अग्नीषोमीयलोपदर्शनायपशुनायजात
शत्यकृणदाग्नीषोमीयाः पशुयागस्थाने वाजपायसप्तदशपशुचनाङ्गं भवंति। तथांसमानं चरणां। मनोताया
थना हविरिति कश्चदा नन्वातु। आग्नेयायैंद्राग्नाएं। द्वादशहविर्भिः सारस्वतीमधी मरुद्भ्य उक्षा वेत्यो व शापहविः
पंचमी ऋतुपशूनां। आग्नेया दायामधी पर्यंताः ऋतुपशावातिरात्रे। वाजपायतुमरुद्भ्य उक्षो वेत्या व
शा हविः पंचमी भवति। हविर्भिः ऋजननसमर्थः हविर्धिश्च धर्मा। सप्तदशप्राजापत्याः श्यामास्तूपरालः
शुदिनउपालंभ्याः। श्यामाः श्यामवर्णाः। तूपराः अविषाणाः लशुदिनः कृशीलास्तस्मिंनवहूपशुतु
पश्च समीपेआलभ्याः। सवनीयानां तंत्रं पर्यग्निकरणांतं। प्राजापत्यानांपर्यकरणांप्रसिद्धंतदंतं सवनी
यानांतं तंत्रं भवति। उत्तरत्र विशेषविधानाद्विं नतंत्रासविष्यतीति विशेषस्तनंविशेषमाह। ब्रह्मसाम्न्या
लभ्यांता। ब्रह्मसाम साम्नादजसिद्धं। ततस्माप्रजापत्याः पशवः आलभ्यांता। सइति सवनीय

स्यो विशेषः। विशेषांतरमाह। अग्निर्यावद्वर्त्तेत तस्तोक्याश्च। कृत्स्नपक्षानां यथाशास्त्रं अग्निमुपक्राप्राज्ञाय
श्यानामकादशायेकपक्षधर्मकं प्रतिपक्षमावर्त्तेत। आहृत्या पठनायमित्यर्थः। यत्राग्निर्गार्हपत्तिस्तत्रा
हिदग्निरिति कपाडापक्षमाथाहृत्तिः। उक्तापाडाषड्तिक्वनात्। उपस्थमपश्यस्तमभिरव्याहाः पल्लूर्न्तःस्तो
क्याः ताः कृत्स्नपक्षनां वैशादनंतरं उक्ताप्राज्ञा पश्यानां सप्तदशाहत्व आवर्त्तेत। आहृत्या वैशनिरापक्षाव
कृत्या। तत्राग्निर्गातिविशेषः। अस्मा अग्निं संरतोवध्यगाहमिति तं उत्तमः प्रयाजः परिवाप्योत्वा। यतनीया
नामग्निर्गोपात्रा पत्योग्निं संरतेत्यतावत् जवध्यगाहं पार्थिवं खनतादिति। तत्र पवितं अग्निर्गार्हपत्तात् उप
तिष्ठाते। तत्र न पठनीयं कथनात्। जन पद्यग्निर्गो न वतबूसासान्वंतीं न वज्रत्वोग्निगावशानीतिश्रुतेः। तत्र प
क्षेत्र बूत्स पड्विंशतिस्त्विहस्मिन्मध्यात्र्यवसानं कुर्यात्। उत्तमः प्रयाजः स्वाहा कृतिश्वेशादनंतरं आग्नीण
मुत्तमाया उपत्त्ययमपि तां त्राणस्वति। परिवाप्योत्वा। परिपञ्जाच्छा कृतीश्चक्षुर्वादशसिद्धा स्वाहा देवेभ्यः १७८

देवस्यः स्वाहेति। तेऽपि तं त्रेणा सर्वतः सवनीयानां तंत्रमिति वचनात्। अथ स्विष्टकृद्भागो नातीति वचनी
जं ईडप्रदानं द्वारियजनानुप्राजापत्यानां दक्षिणाप्रदानं द्वारियाजनादनंतरं भवति वचनात्। वनस्पति
प्रभृतीन्यंगान्युत्कृष्यंते। तस्मिन्नर्धे वनस्पत्यादीनामंगानामुत्कर्षो यावत्स्विष्टकृदीत वचनात्। इड
वानुयाजे स्वाहा सूक्तवाके ष्ववाङ्गच्छ प्राजापत्यानां दक्षिणाप्रदानं भवतीति पक्षांतरं। अस्मिन्नपि पक्षे
अंगानामुत्कर्षस्य कालो वा। य एवेतरेषां पशूनां वपादिभिः प्रचारकालः स एव तेषां प्राजापत्यानां
वपादिभिः प्रचारकालः। अयामगपक्षः कात्यायनो विशेषमाह। सप्तदशस्तोमः सप्तदशस्तोत्रम्
सप्तदशास्तोमास भवति वचनात्। ज्योतिष्टोमः स्तोमनिवृत्तिः। विद्यात् समस्तिभ्यः पृष्ठेभ्यः शस्त्राण्याहवैरा
जमाज्यं। अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति वैराजमाज्यं होतुर्भवति पंचविंशस्तूचं। अष्टादशार्द्ध
देवाः। शिष्टाः पक्षः। पळ्ह्विष्टुब्जगतीनामिति त्र्यायात्। इह तस्तोमीयं वा। इतास्तोमीयं समुद्राद्दूर्मि

179

रिच्यतदाजं भवति। माधुछंदसः प्रउगः। माधुछंदसः प्रउगा नामवाय वायाहि दर्शतेति स्कं द्वयेस
प्तस्वाः। तस्य उगंस्त्रं प्रातः सवनं क्षितीयं तद्भवति। तत्रार्थवादमाह। अग्ने विविरा ट् घृतमंनं कि
यालयन्नं घृतमयंनम घृतइति श्रुतयस्या। रसो माधुछंदसः प्रउगः। माधुछंदसः प्रउगो रसमारत्तु
तः इमामामा मा अरं इताः सोमपीतयइति रसमारभ्य दर्शनात्तु। अन्नेन तदुसंदधाति। यदच्छेराज्यं घृत
स्तोमीयं वा आज्यं कृत्वा माधुछंदसः प्रउगं करोति। तदंननरसमविछिन्नं दधाति। एकाह्निकं वा। एका
ह्निकं वा। एकाह्निकं वा होतुः प्रातः सवनं भवति। प्रवो देवायेत्याज्यं। प्रउगस्तु स एव। तत्रार्थवादमाह।
प्रतिष्ठा वा एकाहः प्रतिष्ठित्या एव। एकाहो ग्निष्टोमः सर्वेषां प्रतिष्ठानमिति प्रतिष्ठित्यै प्रतिष्ठानाय
वा एकाह्निकं प्रातः सवनमिति। त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मतृष्यदिति छंदः सा मरुत्वतीये
प्रतिपद्भवति। माध्यंदिनसवने मरुत्वतीयशस्त्रस्य त्रिकद्रुकीया इति छंदस्का प्रतिपद्भवति। ३ १८५

विश्व षष्ठ विकृताऽत्युत्तमायाऽध्येप्रप्रतिपदस्तृचः। एतछंदः प्राजापत्यं। अतिछंदा विप्रजापतिरिति साम्य
नु। प्राजापत्या अतिछंदाऽइति स्वनाम्ना अतिछंदः प्राजापत्यं। प्राजापत्यं वे छंदा तिछंदाः प्रजापतिर्वाज
पेयस्तादनं स्वेन रूपेणास मर्द्धयति। अतिछंदा वि प्रजापतिः प्रजापतिर्वाजपेय ज्ञ विप्रजापतिरिति
वचनान्नु। आत्वा रथं यथोतयऽइत्येवप्रतिपाद्यता आत्वा रथं यथोतयऽइत्येवप्राज्ञ तं प्रतिपदं स्वं वाज
पेये भवति। प्राजापत्यं वे छंदोऽनुष्टुप् प्रजापतिर्वाजपेयस्तादनं स्वेन रूपेण समर्द्धयति। प्राजापत्यं वे छंदो
नुष्टुप् प्रजापतेर्मुखं निःसृतत्वादनुष्टुभो वा चः वा गनुष्टुप्तस्मादनुष्टुप् छंदः प्राजापत्यं वाचस्थातः। कया नः
कया श्वरा सवयसः सनीला इति मरुत्वतीयं कद्व कया श्वरीयं को वि प्रजापतिर्वाजपेयस्तादनं स्वेन
रूपेण समर्द्धयति। कयेति कद्वदिति श्रुतेः। कया श्वरीयं कद्वत्तु। को वि प्रजापतिर्वाजपेयस्तादनं कया
श्वरीयेन स्वेन रूपेणास मर्द्धयति। बार्हस्पत्यो नेवारः मप्रदघ्रायारादः सप्रदम्नो वि प्रजापतिर्वाजपे

यस्मादेनं स्वेन रूपेण समर्द्धयति। बृहस्पतिर्देवताकः। स एतदेशाय शरावस्य रूर्भवति वाजपेये स्वामंशत
व्याख्यानं। सांतरेण निष्कैवल्य मरुत्वतीय बृहस्पतिसवस्य निष्कैवल्यमरुत्वतीययोरंतरेण मध्येस
व कर्त्तव्यं भवति। न कैवल्यं वाजपेये बृहस्पतिसवस्य तेन वसवतीत्यर्थः। तत्रापि विचिंत्यात्र प्राकृत्स्वेष्टस्तः। तस्य
चारः प्रक्षमनावदानेकृतैतत्तत्र उक्मानीभ्यस्तिविच्यते। तस्य प्रदानं स्विष्टकृदिलंच। परिसंख्यार्थस्तु कौ। एत

त्रितयमेव तत्र भवति नान्यत्तु। तथा च स्पष्टं परिसंख्याप्रकृतिं निवर्त्तयति। तस्य याज्यानुवाक्ये स्तु स्विमार्क स्तंश=
ग्मा भवति वकृत्वसामा माध्यंदिन राजो स्विष्टकृतः। रथंतरं पृष्ठं भवति तस्मिन् रथंतरं शास्त्रा। तदिदा सन्नुवते
स्तदेयष्टमिति निष्कैवल्यं। न वर्चस्कं निष्कैवल्यं निविद्धानीयं भवति। रथंतरस्य निवृत्तिः। यज्ञो विभुवेने
स्ज्यायष्ट यज्ञ उ वै प्रजापतिर्वाजपेयस्तदेनं स्वेन रूपेण समर्द्धयति। विभुवनेन स्व यज्ञः प्रजापतिर्वै
श्रः श्रेष्ठः स एव वाजपेयः। तदेनं ज्येष्ठं प्रजापतिं वाजपेयं स्वेन रूपेण ज्येष्ठेन समर्द्धयति। अकृत्स्नस्य 

ऋति मध्यात्तृतीयसवनं। संस्थह निष्पत्ति द्वाद वेद्यन्
इत्यादि तृतीयसवनं होतुः सध्यात्मा मूल्हिका वन्त्रुनद
नं। स्वनरूपाणां समर्द्धयति। अथ पुरुषस्य सप्तमहः स
नं। विष्णुवती वा विष्णुवत्तृतीयसवनं वा होतुः सेवति। गा
वाजपेयस्तदेनं स्वनरूपाणां समर्द्धयति। वाजपेयार।
ख्यानं। एकाहिकं वा प्रतिष्ठा वा एकाहः प्रतिष्ठित्या एवा पू
स्य मधुना ऊ विदहरदिति पैंग्यं। तत्राणेकाहिक तृतीयसवन प
नको पीतकोरेकाहिकतृतीयसवनपादो वाजपेयो कृतमधुन
दविदथ्यायाया सम: पूर्वोऽस्य ऋकू छः। इमम मधुनाडीसंज्ञकाद्वाविंश

।रा वश्यरूर्ध्वं भवति वाजपेये ह्येषं स्त

स्य सूक्तस्य पच्छः शांसेत्। ततोऽनन्तरस्य सूक्तस्य प्रथमां एवं क्रमेणा ऽक्षवल्यमरुत्वतीयस्यारंतल्लेणमध्येस

अग्निष्टोमसामन्ह ऊर्ध्वं। तदुक्तं दाशतयदि त्रिः शास्त्रा विद्यातया। तत्रा लिखिच्छातप्रा कृष्णि ष्टहतः। तस्य

यज्ञायज्ञावस्त्रयज्ञीयतत् ऊर्ध्वस्तदा। वंनक्षित्रनत्यायं शिक्षिष्टउदितं च। परिसंख्यार्थमुक्तं। एत

181 वः प्रगाथः स्तोत्रियः ककुकारः द्वितीयात्तु स्तुतः अनुचर्त्तयति। तस्य याऽज्यान्ववाक्यास्तु त्रिमार्कस्तंश=

श्वत्सलं प्रयज्यवऽमां स्तामभित्याभिमारूते। यज्ञायज्ञ्यं संभवति तस्मिन् रथंतरं शाम्ना। तदिदा मनुवेने

यदि समानं। ऊर्ध्वं पालशिनो तिरिक्तोक्थं। वाजपेय ज्ञानीयं भवति। रथंतरस्य निवृत्तिः। यज्ञा विसुवेने

दृक्का भवंति। अथ यदि पृष्ठाङ्गिकं तृतीयसवनमसर्वेष्टु नपेण समर्द्धयति। विसुवनान एवयज्ञः प्रजापतिर्ज्यै

ष्ठोऽडशीशस्समुक्तो षोडशिन ऊर्द्ध्वं मतिरिक्तोक्थं हान्तुः३ नापयांस्वनरूपेण ज्याष्ठेन समर्द्धयति। अनुचरस्य १६०

वति तदाह। वतात् अग्रेसिपिविष्ट प्रतद्विष्णुरितिस्त

न्द्रेइ त्यं क्रमः। आ दावपुर्वी विमोः शापोपछः अस्वातनः। ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति द्वाभी
तीवाप्यत्र नगंवा ह्वात्रयं मन मा गायेवदं हुतानि हुतीयेन ब्रह्मणा संविदानाः। आहूय ब्रह्मजज्ञा
नं इयं पित्र्या धीतीवा एताः पछः शंसतु। वेनस्तत्पश्यदिति पंचा एताः पंचशस्वः पछः शंसतु। स्वद्या
स्वायांगछिं नवा तुतक्षातनमृत्र कारः विकल्पमाद्य। अयं वेन इति वा। पंचपछः शंसतु। तं प्रत्नाथति
त्र्यायादशा नासूक्तमां परिशिष्याह्रूय ब्रह्मणां यथा विष्ठवति। तं प्रत्नथेत्यारभ्य ह्यादशानृचः पछः
शस्त्वाह्वय होमः स्वस्ति मदितिय था विष्ठवति शस्त्वा। उत्तमा सु पद्यं समस्य त्र्यायादशीं सूत तं संतेपयजमान
स्याध्यतां शस्त्वा ह्वया यज्ञो वह्निर्वति परिधमय्यप्रजापत इति यजति। सप्तदशगवां शतानि ददाति। ग
वां सप्तदशशतानि दद्यातु। सप्तदशवाससां सप्तदश या मानानि युक्तानि रथानपि सप्तदश दद्या
तु। नन्द्र शतानि रथानपि सप्तदशाश्वा दत्तिनः सप्तदशश्वानिष्कान्स्व चतुरस्वत्रासोनिर्मितानुसप्तद

शानि षांदद्यानु। कुंदुसीत्तिजामा कुंदुसीम प्तदशादशेद्यानु। तानि सप्तसप्तदशानि सर्वं तिसृश्रोत्रो वा
जपेयः दक्षिणास्तदाम्नात्रा म्नावाजपेयः कथ्यते। को दक्षिणास्तदः। तानि गवादीनि सप्तसप्तदशा
नि सर्वं तिर्यग्मित्रावयस्तावयसः सप्तदशसप्तदश। अतिक्रुवाजपेयः। सप्तदश गवामिति गोरूपा
णं च वाचा वरूढ़ास्तदसिं नागवासिधीयते। क्षेत्रपंच वाचा वरूढ़ारूपास्तु गावः सप्तदशसप्तदशा दवाज
ति एवं पंचाशीतिगावो भवन्ति। सक्रुवाजपेय इत्याचक्षते याज्ञिकाः। अथ दक्षिणानिवर्तीत दक्षि
णास्तदं नाम तदः। अन्य सर्वं समानमिति॥ वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवः। वाजपेयेनेष्ट्वा गानिल
क्षणिकाप्रत्ययः। ब्रातरूस्कामस्य ब्रह्मवर्चसकामस्य वा। तादनान्तर्धानं फलश्रवणानु। ठायादोवा
जपेयस्ते जो ब्रह्मवर्चसं बृहस्पतिसवः। वा हास्यथवाराहः सर्वज्ञानीष्टः। ठतान्तजसि ब्रह्मवर्चसमप्रति
तिष्ठति। यद्बृहस्पतिसवेन यजेत। ठहहतु स्तोमः। अस्मिंन क्रतौ ठरथंतरं पृष्ठं। विकल्पेना नियमः। १८२

दृष्टं गृह्यं शास्त्रं। न कस्य स्वरूपं तत्॥ ॐ अग्निष्टोमो यज्ञः। संस्था नियमार्थं वचनं। ॐ यस्तं स्तौति च तस्मादुक्थ
र्थं पुरस्तात्सूक्ता नाम केकां निष्कैवल्यप्रभृतिषु। यस्तस्तं ससदसा विद्यायात्रंता नियतासां च तस्मान्नि
ष्कैवल्यप्रभृतिषु शास्त्रेषु पुरस्तात्सूक्ता नाम पूर्वशंसकेकाशांसनुः। ॐ त्रयस्त्रिंशद्दक्षिणा। दक्षिणा
ग्रहणं प्रातस्तनित्ति स्वार्थी ॐ अनुसवनामेकादशैकादश प्रतिसिविस्त्र्यादयाः इति ग्रायः। ॐ अत्र हृदं ध्या
स्य वपायां संस्थितायां वलगं ब्रह्मणानुशिष्टं अत्र हृदं ध्यास्य प्रज्ञोद्दीपायां परिसमाप्तायां वलगं ब्रह्मणे
दद्यात्॥ अनुशिष्टं यत्किंचाशीरित्यर्थः॥ ध प्रजापतिर्देवान्सृष्ट्वा तस्य एतदंनपानं ससृजे एतान्यज्ञा
नु। आग्नायामेसंज्ञकः अनुवर्षिष्यमाणतस्य महासाग्यारव्याप्यानमस्तुतिरस्तिधीयते। प्रजापतिः किल दे
वान्सृष्ट्वा तस्य एतदंनपानं ससृजे। तदर्थमंनपानं सृष्ट्वा यज्ञानस्यासि प्रायः। किं पुनस्तत् एताः शवक्ष्यमाण
काम्यज्ञानृता नाहा। ॐ अग्निष्टोमं प्रथमं। तथा मग्निष्टोमं प्रथमं सृष्टवान्। ॐ स एतां नवनवत्। स एतान्नाद

वान्नुक्त्वा नाम्ना स वव्रे । अन्नेनाङ्गः कर्म्मप्रवर्त्तनीयाद्दीनार्थः । ठ अथाग्निष्टोमं ससृजे इति वर्त्तते । ठ स एतां
नाम्ना स वव्रे । सोऽग्निष्टोमः एतान् परिपापयित्वं नक्रमः । ठ अथोक्थ्यं अग्निष्टोमादनंतरं उक्थ्यं ससृजे वाज
। ठ स एतां नाम्ना स वव्रे । सोऽथ्यं पशुक्थ्यादेवाननुपापप्रणायन समर्थः । ठ अथ षोडशिनं । प्रजापतिः ससृजे
183 नंतरमुक्थ्यात् । ठ स एनं नाम्ना स वव्रे । सोऽपि षोडशी एतान् देवान् नाम्नुतोऽन्नान्न । ठ अथ वाजपेयं षोड
शयनंतरं प्रजापतिर्वाजपेयं ससृजे । ठ स एनं नाम्ना स वव्रे । सोऽपि वाजपेयः स एतान् देवान् नाम्ना स वव्रे । ठ अ
थातिरात्रं वाजपेयादनंतरमतिरात्रं प्रजापतिः ससृजे । ठ स एनं नाम्ना स वव्रे । सोऽथातिरात्र एतान् देवान्
नु स वव्रे । ठ अथाप्तोर्यामाणां अतिरात्रादनंतरं । प्रजापतिराप्तोर्यामाणं ससृजे । स एतान्न स वव्रे । सप्तो
र्यामः एतान् देवान् परिपापयित्वं प्रातः सवनु समर्प्य सवदित्य सिप्रायः । तस्य त्रयस्त्रिंशत् स्तोत्राणि । तस्याप्तो
र्यामस्य शस्त्राण्यपि त्रयस्त्रिंशत् संख्याकानि सवंति । ठ त्रयस्त्रिंशद्गद्दुच्या क्रुतयः । नच्या क्रुतो यपि त्रयस्त्रिं २८३

भवंति। ठ त्रयस्त्रिंशद्वै सर्वा देवाः संख्यासामान्यांस्ता अदितिर्देवानां। ठ तादनात्तोत्रैः शस्त्रैः उच्या
द्धृतिभिरिति प्रत्येकं सर्वान्प्रीणाति। तस्मात् संख्यासामान्यात् तस्तोत्रैः शस्त्रैरुच्याद्धृतिभिः सर्वान्देवान्प्री
णाति। सत्राम्नायो मः। एकमेकं प्रतिप्रत्येकं। ठ तस्य नवास्तोमाः। तस्याम्नायो मस्य स्तोमा नव संभवंति। ठ
नव पृष्ठानि। पृष्ठानि चाम्नायो मस्य नव संभवंति। ठ। षट् संस्थाः। संस्था अग्निष्टोमादिकाः षट् संभवंति। ठ प
रिग्रहेणतानि त्रयस्त्रिंशाति। एतानि स्तोमानि सामान्येन कृत्य गृह्यमाणानि चतुर्विंशति संख्याकानि संभवं
ति। ठ चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाः संवत्सरस्यैवाप्त्यै। संवत्सरस्यार्धमाससंख्यासामान्यात्संप
न्नः सत्राम्नायो मः संवत्सरस्यैवाप्त्यै प्राप्तये भवतीति। ठ आम्नातिव्रतां यामायादवांश्च संवत्सरं यान्सं
वतीति तस्मादाम्नायो मः। विदस्मादार्यायितायं बलं प्राप्नोमः सायायादवांस्त्रयस्त्रिंशत्सामान्येन सं
वत्सरं चतुर्विंशत्यर्धमाससामान्येन नवस्तवस्त्रीणाति स्मृतितस्मां निर्वचनादाम्नायो म इत्यर्थवादावि

भिः स्तुयुर्यः ॥ छंदोमाः पवमानाः । बहिष्पवमानमाध्यंदिनार्भवाः पवमानाः छंदोमास्त्ववंति ॥ अष्टचत्वा
त्वदाशमष्टदशैकविंशत्या आज्यानि णृतानि त्र्याज्यानि स्तुवंति ॥ त्रयस्त्रिंशानि पृष्ठानि । सर्वंतीति वाक्यशेषः ॥ त्र
यस्त्रिंशमग्निष्टोमसामास्तुवंति ॥ चतुर्थ आज्यानां स्तोमास्तिरिक्तोक्थानां आज्यानां ये स्तोमा उक्थास्तए
मातिरिक्तोक्थानां स्तोमास्तुवंति ॥ ते विष्कृत्य प्रजापतिरुत्सृजताग्निष्टोमस्तोमैः सर्वान्कामानुत्सयतः प
रिगृह्यात्मं नदधत ॥ प्रजापतिरेतेऽग्निष्टोमस्तोमैस्त्रिवृदादिभिरुत्सयतः सर्वान्कामानगृह्णीत्वमनिनिहतवा-
न् अर्थवादोयं त्वादनात्राचना थः ॥ तायायणेवतद्यजमान एते रात्रावुत्सयाताऽग्निष्टोमस्तोमैः सर्वान्का
मानुत्सयतः परिगृह्यात्मं धत्ते यथा पुराकाले प्रजापतिः सर्वान्कामानधत्त तथाधुना यः कश्चिद्यजते सो
ऽग्निष्टोमस्य सर्वान्कामानुत्सयतः क्रीडीत्यात्मनि दधातीति ॥ विश्वजितः सर्वपृष्ठस्याह्नोऽष्टं प्रातःसवनं त्राम
योग्निकत्वे द्व्यमितिवाक्यशेषः ॥ कयाशुभीयं तदुर्थाद्विकिकविकाह्निकाः स्वर्गाणीति मरुत्वतीयं कया २८४

ना॥ तथाद्भिक्कृचाद्बेणकाह्निकात्स्तवोणीति मरुत्वती यंस्तवति। ॐ बृहद्वि
रंवा बृहत्स्पृष्ठं वैराजं पृष्ठगर्भैर्वा॥ तुःपृष्ठंस्तवति। रथंतरं वा वैराजं ग
वावरुणस्य। वामदेव्यं पृष्ठं स्यात्॥ श्याकृ रगर्भे मित्रावरुणस्य यत्स्तवति। ॐ 185
तो। धसंवा॥ शितं पृष्ठं तोकं पपृष्ठगर्भै ब्राह्मणाछंसिनः। पृष्ठं स्तवति। नौ
गर्भै मा छावाकस्य कालेयं पृष्ठं रैवत गर्भै मा छावाकस्य यत्स्तवति। ॐ ग
त्मानमिति। श्याह्व यगर्भे पूर्वं शंसेदित्येवं कश्चित्स्तुतिपन्नास्तत्र आत्मा
पूर्वं शंसेत्॥ तु शाब्दावधारणार्थः। आत्मानं स्वपूर्वं शंसेत्॥ ॐ श्रा स्मा
सि स्तवति। ॐ एकाह्निकान्तस्ता त्रियानुशस्या विश्वजितः सर्वपृष्ठान्स्ता
ह्निकानास्ता त्रियानुशस्या पूर्वं तेतो विश्वजितः सर्वपृष्ठानस्ताद्वि

184

धिः स्तुयर्थः। ७ छंदोमाः पवमानविकार्हिकान नु रूपान्नयास्त्वाविश्वजितः सर्वपृष्ठा न स्वान्नु अनुरूपा
वदाश मप्तदशोक विंशा वा अष्टमान सामप्रगाथो श शंसंति। ७ तदिदासीयं वान्तु थाह्नि केत्व काहि
यस्त्रिंश मस्मिन्हा मसामास शंसत्सु वनेषु अध्वमि ति सक्तं। चान्तु थाह्निकत्व द्वितत एकाहिकामतं नि:
मातिरिक्ता छन्दोमास्तामानवंति यानि पांचमाह्निकानि मध्यतस्त्वीणि मैत्रावरुणस्यैकाहिकास्यां स्त्वी
त्रिष्टुत्स्थानं दधत। कृद्वा पत्विमाह्निकानि मध्यतइति ब्राह्मणाच्छंसिनः पंचमेह्नि पार्ष्ठिकियानि नि
त्यं श्र थे वादायं त्वा दना रास्वाम दायापदंब ह्या स्तानि मैत्रावरुणस्यैकाहिकास्यां स्त्वीणि
मान्वनयतः परिगृह्यास्मं ब्राह्मणाछंसिनः। मध्यतइति तृतीयेह्नि पार्ष्ठिकियाह्ना ऽनि छ्वल्यस्क्तब्रा
यो भूमा समवर्त का मान्ववयतोस्वतः। ७ अच्छावाकस्य षष्ठाह्निके। मध्यतो यनिाक्ष वाल्व। स्व क्ष
योभूक र्तव्यमिति वाक्य शेषः। अच्छावाकस्यानुक्तः। ७ अनवर प्रभृति षष्ठात्तृतीयसवनं। आह्ना वाहो २८५

त्रकाणां यथायथं । ॐ आश्विनादूर्ध्वमतिरिक्तोक्थानि तान्येवं स्तुतवान् । ॐ जराबोधजरमाणाविति स्तो-
त्रियानुरूपौ होतुः । जराबोधतद्विविड्ढीति स्तोत्रियः जरमाणः समिध्यस इत्यनुरूपः । होतृग्रहण-
मसंमादार्थं । ॐ त्र्यस्तु वः सत्रामादमिति मैत्रावरुणस्य स्तोत्रियानुरूपौ क्रमेण । ॐ कं तदा नात्रस-
न्तत । यदद्य कच्च वृत्रहन्निति ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रियानुरूपौ विभक्तुषड्जातौ । ॐ तद्वो गाय स्तोत्र-
मिंद्राय गायत इति वा । एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ ब्राह्मणाच्छंसिनः । ॐ इदं विष्णुरित्यच्छावाकस्य । इ-
दं विष्णुर्विचक्रम इत्यच्छावाकस्य स्तोत्रियः । ॐ तन्तारश्च पूर्वश्चेत्यनुरूपः । एतावेव स्तोत्रियस्य यत्र
रयास्य पूर्वस्यानुरूपः । ॐ एषा मा न पा दूरादिहेवावादीरथामामदं वमित्यनुपूर्वं नवर्चीनि । एषो उषा अ-
पूर्व्येति होतुर्नवर्चं । दूरादिहेव यत्सतीति मैत्रावरुणस्य नवर्चं । उदीराथामृतायत इति ब्राह्मणा-
च्छंसिनो नवर्चं । आ मदं वं नासत्येत्यच्छावाकस्य नवर्चं । ॐ आनातीति होतुः । आनात्ययिरुष साम

186

नीकमित्येतस्य सूत्रं नस्यादिनं तरं ह्यनुसंधत्ते । ॐ अन्तरं मेत्रावरुणस्याश्रातयतिवोपेत्येतत् । ॐ अग्नौ
मतेति ब्राह्मणाच्छंसिनः आग्नीमतानामस्यार्थे नेत्येतस्य सूत्रं ब्राह्मणाच्छंसिना भवति । ॐ उत्तरमच्छा
वाकस्य । अन्ताश्रूतम समस्या रमास्येत्येतत् । ॐ आह्व अन्यपतिनं तिद्व याज्यांतिस्रः परिधानीयाः । क्षेत्रस्य
पतिनावयमित्येतास्तिस्रस्त्रयाणां होत्रादीनां परिधानीया भवंति । शंनोदेवः सवितात्रायमाण इत्य
च्छावाकस्य । शंनोदेव इत्यवमादिकाच्छावाकस्य परिधानीया भवति । होत्र वस्याः परिधानीयाः ऊर्ध्वं
तृतीयं स्तुतिर्बाह्वि स्यात् । ॐ इमंसोमामासदइमसंज्ञासोऽत्या यातं निवतआनोगच्छतं हवंतिया ज्याः ।
इमंसोमासन्तिरोऽह्नास इति प्रोक्ष उपरिष्टा इममिंद्रसोऽश्विनेति सोपर्णी । अत्यायातं निवत उ
हतश्चेति सोपर्ण्ये वां आनोगच्छतं हवनापयज्ञमिति सोपर्ण्येना एता स्तुतस्योपाया हि हि होत्रादीनां या
ज्या भवंति । ॐ पुराणमोकः सख्यं शिवं वामिति । वास्तु पूर्वं त्वस्मः पुराणमोक इत्येवमादिका वश्चा १८६

नुस्वर्यं च तस्योद्गात्रादीनां याज्या भवंति। अथ यदि रोऽप्यन्नवत्स स्विष्टुतायाज्या भवंती च चापि न्यायेन लिंगं विद्य

त एव॥ ठ॥ ॥ ठ॥ यमस्य साम। यमोऽकामयत स्वर्गकामस्य तपस्या पूर्वं यज्ञ कर्तुमप्रपद्यस्तोमं। यमस्तोमा नाम एकाहः स्व

र्गकामस्य भवति। तस्यायं परस्तात् इतिहासोऽर्थवादः। यमः किल स्वर्गकामस्तपस्वी स्थास्व एवमेतं यज्ञ कर्तुं यमस्तो

मारव्यं दृष्टवान्॥ ठ॥ ॥ तमाहरत्तेनायजत। तमाहरत् अंतरत्तरेण आह्वच्च चते न दृष्टवान्॥ ठ॥ ॥ तेनेष्ट्वा स्व

र्गमाप्नोत् ध्यासवान्॥ ठ॥ ॥ तेन स्वर्गकामो यजेत। याया चोदनावाक्यमेतत्॥ ठ॥ ॥ स्तोत्रियानुरूपाच्छस्त्रा

णामनुरूत्य सामातानां अथ एकाह्निकानां अग्न्यग्रीणां स्तोत्रियानुरूपानुरूच्य सामातनां अथ सामातनाऽशति सामप

गाथा उच्यंते॥ ठ॥ ॥ यावच्यस्ता भवंति तावच्च सदेवता स्वछंदस उपजायंते। यावच्यस्ता अहुता भवंति ताव

त्य एव तादेवत्या— छंदस उपजायंते। व्याक्रियंते इत्यर्थः। अगाथस्यानेनापि तथैव व्लंदातु सर्वव्यं॥ ठ॥ ॥ पर

श्विांममिति पंचानां गरस्था स्वस्कानामके कांमाध्यं दिनपर्यायिकां संभूवतामदीरविच्येतासां पंचानां मरुव

187

तीयनिष्केवल्यप्रद्योचन्द्रास्त्वेषु। यानिसूक्तानितेषांपुरस्तादेकेकांक्षामसुः॥ माध्यंदिने सवने गायत्रं सर्वस्वारो मरणका-
मस्य स्वर्गकामस्य वा। सर्वस्वारेणाभिक्रान्दः॥ ससर्वगायत्रो मरणकामस्य। यजमानस्य भवति। प्रयोगांतरे च स्वर्ग-
कामस्य। त्रिष्टुभः सर्वनिधनः॥ प्रतिष्ठाकामस्य सर्वनिधन इति। गुणयोगादुच्यते॥ सच्चगुणच्छंदोगाप्रसिद्धः॥ सर्व-
त्रिष्टुब्भोऽयं भवति॥०॥ ॥जागतः सार्वलः पशुकामस्य वा। सर्वल इति गुणयोगादुच्यते। क्रतकामस्य। क्राम्निमिष्ठ-
तः सर्वानुष्टुभोऽयं भवति॥०॥ ॥अच्छन्दसंपदो वा गायत्रत्रिष्टुब्जागतानुष्टुभः षु। अल्पसूक्तानिवितानि हुंदांसिप्र-
श्रतान्यह्युचकर्त्र्यानि नानाछंदस्येषु वा प्रांनतास्वातषु संपदा प्रश्नातिसंपादयितव्या॥०॥ ॥द्वतिस्तु नृति
त्यानि विज्ञानानि द्विजित्र एतनाजित्संत्राजित्यः॥०॥ ॥वागकामयत सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठं स्वाराज्यमाधिपत्यं
परियामिति वाचस्तोमस्य। यमर्थवाद नापक्रमः। नो किलाकामयत सर्वभूतकामस्य श्रेष्ठ्यस्वाराज्याधिपत्य-
वक्ताश्रद्दं गच्छामीति॥०॥ सितयज्ञक्रतुमपत्रयच्छात्वस्तोमं वक्ष्यमाणविधिविशिष्टं द्रष्टव्यं॥०॥ ॥तमाह

१८७

रत्नेनायजत। तस्य संवत्सरेणाहरहरादित्य वेष्टवती।ॐ ततस्तेषां सर्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं प

र्येतु परिगताऽआसीत्।ॐ तथाएवैतद्यजमानाय द्वाचत्वास्तोमेनयजत सर्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वारा

ज्यमाधिपत्यं पर्येति। तस्मात् श्रेष्ठ्यादिकामो वचत्वास्तोमेनयजेत।ॐ अतिवर्धमानः स्तोत्रियास्त्व

वं संख्यास्तु वर्धिघवमानस्तोत्रमानं कार्यं।ॐ सहस्रस्तोत्राज्यां सहस्रस्तोत्रियाणामाज्यस्तोत्रगानं भवति

।ॐ अत्र खलु तत्र सुतनिसुतस्त्र बुदन्यर्बुदनिखर्वादसमुद्रसलिलान्त्यनन्त्यइति स्तोत्रियाणि। दशास्तो

त्राणि यथाक्रमतास्तोत्रियाणामतासु संख्यासु गयानि सर्वेश्च चः पञ्चश्चं तस्या वर्तं स्तोमातिशंसनेय

मर्वाह्निश्चास्यावर्तन्तास्तोमसंख्यानि कथयप्रयोक्तव्याः। स्तोमातिशंसनावाद्युत दिवस्तोमस्वा।ॐ सा

मानि यज्ञंप्रिया। सर्वाणि मामानि प्रयुज्यन्ते। सर्वाणि यज्ञंप्रिया।ॐ उच्छायस्याग्निष्टोमः। उच्छायपरि स

मायवाचस्तोमं ततोऽग्निष्टोमः कार्यः। अशक्तार्थमग्निष्टोमवचनात्।ॐ सहस्वं दक्षिणावा चस्तोमस्य

188

गवामतनु। ठ महायज्ञो। महायज्ञः पुरुषमेधो हविर्यज्ञः। सोऽयमस्य तस्यापि सहस्रं दक्षिणा। ठ विश्वत्य
सिमूत्यो। सणेता यज्ञ ऋक्त्व प्रश्नयतु विश्वत्य सिमूतीति पूर्वमुक्तो तत्रापि सहस्रं दक्षिणा। ठ सर्व
जिद्धनजिताः। सहस्रं दक्षिणात्यनुवर्त्तिता ठ विश्वजिदसिजिताः। प्रक्रांतिवदक्षिणासंख्या। ठ स्वर्जि
दिंदुवन्नत्योः। सहस्रं दक्षिणा। आप्तोर्यामश्च। सहस्रं दक्षिणा महाराज्ञादिष्टा। सप्तमीनिर्देशात्तुश्चा
स्वांतशीया। अपि दक्षिणाकल्पा अन्नसत्वं श्रयाः। ठ अनादेशाच्छतिर्दक्षिणानां। प्राप्तमाधवनं दुच्येतां स्या
स्वांतरीयधनादशा यथास्यात्। ठ वरुणो कामयत सर्वेषां राज्यानां श्रेष्ठं स्वाराज्यमाधिपत्यं परियामि
ति राजसूयो वरूत्यः। तस्यार्थवादेनोपक्रमः। वरुणः किला कामयत सर्वेषां राज्यानां दिव्यं तरिक्षसो
मानां श्रेष्ठं स्वाराज्यमाधिपत्यं परियां मानश्चतां श्रेष्ठं आतकूल्यं स्वाराज्यं आधिपत्यं प्रसिद्धमेव। ठ सए
तं यज्ञ ऋतुमपश्यद्राजसूयं। स वरुणराजस्सूयाख्यं यज्ञ ऋतुं सा धासाधनसावेन उपलब्ध्वा। ३। ठतमा १८७

हरात्तेनायजततंराजन्स्त्यस्पुपकरणद्वारणोहरन्नाश्वाद्धतवान्नात्तेनायजततेनस्वयाचा।ठतेनस्त्री
सर्वेषांराज्ञानांश्रेष्ठ्यंस्वाराज्यमाधिपत्यंपर्यैत्प्रतिग्राप्नत्रासीद्वरुणाणठनाप्याएवेतद्यज्ञमानाय
द्राजस्त्यनयज्ञातासर्वेषांराज्ञानांश्रेष्ठ्यंस्वाराज्यमाधिपत्यंपर्येति।तस्मादेवंकासोराजस्त्यनय
ज्ञाता।ठसार्गवाह्वानासार्गवाग्नेयसमानगोत्राद्दोतास्त्वति।वसिष्ठजातीयाहोतावाच्चा।ठएंद्रापोष्ण
नबास्तनष्टामाघ्नाश्वमावास्यायाएकाह्वपरिष्टाद्दीक्षेतमाघ्नात्त्वमावास्यायाउपरिष्टादकाहेफ
ल्गुनप्रथमाहेएंद्रापोष्णेनवस्तेनष्टादीक्षेता।ठपवित्रायांपविद्यानात्याश्वाहणीयाऽग्निष्टोमःत
स्मदीक्षातेतिष्टुवेणासंबंधः।ठसएवायंत्रन्नाष्टोमः।सएवपवित्रश्चन्द्रष्टोमास्तवति।ठ।रथंतरपृष्ठः।
रथंतरंपृष्ठंयस्मिन्सतथोक्तः।ठअग्निष्टोमःएवसंस्थः।ठएषएवपवित्रंएतेनदृष्टतःसर्वमस्तुताएषो
ग्निष्टोमएवपवित्रएतेनाग्निष्टोमनकिलइष्टतःपवित्रीस्नतःसर्वमस्तुतप्राप्नोति।ठत्रष्टव्यांसुयमहः॥

189

सत्त्रदीक्षाप्रसक्तो ऽष्टम्यां सुत्यमहो भवति । ॐ इष्टिभिः पक्षशेषं । पक्षशेषं तमिष्टिभिः परिसमापयन्त
इत्यर्थः स्वरूपेणानाज्ञा । पूर्वका विकल्पा ह्यवस्थिता इत्यर्थाः । फाल्गुन्यां पक्षं दुःस्वा ऽमावास्यानि । प्रकृत्य
तिसकलस्य प्रयोगस्याच्छादनार्थमेवानुवृत्तिः ततो वैश्वानरपार्जन्यावुत्सर्गश्च भवतः । ॐ एषमास्यं च प
क्षं । नित्या दत्यायमिति नियमार्थः । ॐ माघ्यां स्तुनामीरीयां माकामोधेरिष्ट्वा वक्तं स्तुनामीयं माघ्यां वाणेम
मास्यामिति विकल्पो ऽप्यामावास्यामेवेति नियमार्थं वचनं । ॐ उत्तमं मासमिष्टिभिः । समापयेत्पूर्वकाविव
शातु । ॐ फाल्गुन्यां दीक्षितेति । सिद्धवनीयेष्ट्यपेयायां पूर्ववत्तेनेष्ट्वा सर्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं
पर्येतिपरिगतश्चासीत् । तथा एवैतद्यजमानो यद्वाजपेयेनयजते सर्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमा
धिपत्यं पर्येति । तस्मात्तु श्रैष्ठ्यादिकामो वाजपेयेनयजेत । ॐ अतिब्रह्मिः पवमानः । स्तोत्रियास्त्वेवं संख्या
सु बहिष्पवमानस्तोत्रेगानं कार्यं । ॐ सहस्रमाज्यं महत्स्तोत्रियाणामाज्यस्तोत्रगानं भवति । ॐ अयुते २८९

ष्टुतन्निष्टुतस्त्रह्मोदनाद्वीदनिश्चर्वादसमुद्रसलिलस्यमंत्यइतिस्तोत्राणिदशस्तोत्राणियथाक्र
मणास्तोत्रियाणामेतासुसंख्यासुगेयानिसर्वाग्निचः प्रपृष्ठ्यांतस्यावर्तेस्तातानिशंसनायसर्वाग्निवा
स्यावर्तंतस्तोमसंख्यानिरूपणायोक्तव्याः। स्तोमातिशंसनावाप्नुतादिषुस्तोमेषु। ८सामानियद्वे
षिचसर्वाणिसामानिपृष्ठ्यांतामसर्वाणिवर्द्धेषिच्या। ८उक्तायस्याग्निष्टोमः। उक्तायपरिसमाप्यवास्तो
मंततोग्निष्टोमः कार्यः प्राकृतार्थमग्निष्टोमवच्चनी। ८सहस्रंदक्षिणावाचास्तामस्या। गवामेतत्। ८म
हाराज्ञोमहायज्ञः सर्वमुक्तोहविर्यज्ञः सोमस्तस्यापिसहस्रंदक्षिणा। ८विश्वजित्सिजूद्योः सर्वतो
यज्ञक्रतवःपशुपन्नविश्वस्यसीजूतीइतिसर्वमुक्तोतयोरपिसहस्रंदक्षिणा। ८सर्वदीक्षुनजिताः सह
स्रंदक्षिणायज्ञवर्ततएव। ८विश्वजिदभिजितोः प्रक्रांतेवदक्षिणासंख्या। ८सर्वजिदिंद्रवज्रयोः। सह
स्रंदक्षिणा। ८आप्तोर्यामिवा। सहस्रंदक्षिणामहायज्ञादिषु। सप्तमीनिर्दिश्यात्। भ्यास्वांतरीया। अपिद

क्षिणाकल्पा अनुमन्त्रिया। ॥ अन्नाद्ये प्रकृति दक्षिणां ग्राममेवे तदुच्यते। आखांतरी यथमाद्ये
१९० य श्चास्यात्। ॥ वरुणा णकामयत सर्वेषां राज्ञानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं परियामिति राजसूयं वक्त
व्यः तस्यार्थवादनापक्रमः वरुणः किल कामयत सर्वेषां राज्ञानां दिव्यांतरिक्षस्थानानां श्रैष्ठ्यं स्वा
राज्यं आधिपत्यं परियां मान्यतामेषामादृक्र्त्वां स्वाराज्यं अनाज्ञातावक्रृत्वं स्वाराज्यमाधिपत्यं प्राप्ति
द्वमिव। ॥ स एतं यज्ञक्रतुमपश्यत् राजसूयं। स वरुणो राजसूयाख्यं यज्ञं तं साध्यसाधनं नानाभावेनापल
ब्धवान्। ॥ तमाहरत्तेनायजत तं राजसूयमुपकरणद्वारेण कृतवान्। आहृतवान्। तेनायजत तेनेष्ट
वान्। ॥ ते तानेष्वा सर्वेषां राज्ञानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येत्। परि प्राप्त आसीत् वरुणः। ॥ सर्वथा एवं
तद्यजमानाय यद्राजसूयेन यजते। सर्वेषां राज्ञानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति। तस्माद् एवंकामो रा
जसूयेन यजेत। तत्रागेवादोता। तागेवाच्छुप समानगोत्राद्धोतारं वृणीते। ऐंद्राग्नाहस्त्रवास्तेन द्वामा २५०

व्या॰...वास्यायाएकाहूतपरिष्टाद्दीक्षेत । माघ्या अमावास्यायाउपरिष्टादेकाह फा

ल्गुनप्रथमादहैंद्रापौष्णेन वसेनेष्टाद्दीक्षेत । पवित्राय । पवित्रो नामान्यारोहणीयाग्निष्टो

ध मस्सदीक्षेतेति पूर्वेण संबंधः । सर्व्वा पंचदशष्टोमः । स एव पवित्रः चतुष्टोमो भवति रथंतर

190 वृ: साम । रथंतरं पृष्ठं यस्मिन् स तथोक्तः । अग्निष्टोमः । एवं सछागः । एषएतयपवित्रएतेनयज्ञेन ।

राद्वे अस्कतो एषोऽग्निष्टोम एव पवित्र एतेनाग्निष्टोमेन किल इतः पवित्रीकृत सर्वे अश्रयेत

दीक्षेतेति । अष्टम्यां कृष्णमहः । चतुर्द्दीक्षास्युपसदो अष्टम्यां अदीक्षेत भवति । इष्टिनिर्वपदशेष ।

पदत्तशेषं तमिष्टिनिःपरिसमापयेत् । ताइष्टयः स्वरूपेणानोक्ताः पूर्वका शिवशाखा व स्थिता

द्रष्टव्याः । फाल्गुन्यां प्रयुज्य वातुर्मास्यानि प्रयुज्यते सकलस्य प्रयोगस्य वोदनात्तत्र

मेवातुष्टन्नेः । विनोविश्वानर पर्जन्यावृक्षगैर्भवतः ॥ ७ ॥ १४ ॥ ॥ षण्मासं पक्षांनिश्राद

न्यायमिति नियमात्॥छ॥ माघ्यां शुनासीरीयं साकमेधैरिष्ट्वा चत्वं शुनासीर्यं माघ्यां वा
सोर्ध्वमास्यामिति कल्पप्राप्ते माघ्यामेवेति नियमार्थवचनं॥छ॥ उत्तरं मासमिष्टिभिः। स
मापयेत् पूर्ववत्कारिवत्रात्॥छ॥ फाल्गुन्यां दीक्षितेऽभिषेचनीयं। दशापेयान्तां पूर्वफाल्गुन्या 191
190 नभिषेचनीयदशापेयान्तामर्थाय दीक्षते॥छ॥ द्वादशाहादीक्षास्विष्ट उपसदः दीक्षणानुप
सदं च नियमार्थवचनं॥छ॥ कृत्यं षोडशमदः। अर्थवादो पन्यासर्थः॥छ॥ षोडशकलं वाइ
ध्वर्वन्तिस्यैव सर्वस्याप्त्यै। इदं शुरुपार्थं षोडशावयवं अस्यैव सर्वस्याप्त्यै दीक्षाभिः षोडश
बुरदं च षोडशकलमिति। संपत्त्यस्यैव सर्वस्याप्त्यै नवतरमोऽभिषेचनीयदशापेयो
दाः णा फाल्गुन्यामभिषेचनीयदशापेयान्तामर्थाय दीक्षते
॥छ॥ द्वादशाहादीक्षास्विष्ट उपसदः। दीक्षाणानुपसदं च नियमार्थवचनं॥छ॥ कृत्यं षोल १२१
मदः। अर्थवादो पत्यासार्थः॥छ॥ षोडशकलं वाइदं सर्वमस्यैव सर्वस्याप्त्यै प्राप्तयेन

Hillebrandt p. 283

वतश्चामो अग्निषेचनीयदन्नापयो ॥१२॥ सहसोमो क्रीणंतिदत्तापयस्यचाद्वे सोमो
क्रीणंतिनेतस्यक्रीतस्यविनाशो यथान्यत्र सदत्तापेयस्यवाग्निषेचनीयस्येतित्राब्र ॥ ९१
त्॥छ॥ मंत्रमानिष्यापर्यंतंसोमक्रयणीयाघाः स्तनूत्तनातउत्नयोरूपउकर्वंतितासूत्रं ॥
ज द्विवावष्टथान्। यजेत॥छ॥ त्वमग्नेवरुणइत्याज्यं त्वमग्नेवरुणोजायसे यादित्येत
दाज्यंसूक्तंभवति। वरुणान्योगेवरुणात्स्पाबिंवंति। वरुणलिंगमेतसूक्तं यस्माद्वरुण
मग्निविक्त्वंतंत्रबिंवंतियागस्तुतिरियंसर्वेस्य विधित्रोषवान्॥छ॥ चतुर्विंशान्मध्यंदि
नः। चतुर्विंशादक्को मध्यंदिनंसवनंभवति॥छ॥ मैत्रावरुणंतारणानिष्केवल्यमरुत्व
तीया। मैत्रावरुणीपयस्यानिष्केवल्यमरुत्वतीययोरंतरेण॥छ॥ बृहस्पतिसवेचाग्निवे
कं सप्तद्वीयते॥छ॥ तत्राग्निषिचित्यात प्राक्स्विष्टकृतः। तत्रतस्यां मैत्रावरुण्यायांप्राक्
स्विष्टकृतोग्निषिच्यते। यजमानः संस्कार्यश्चात्तस्याः प्रदानस्विष्टकृदित्यंवा। तस्याः पय

स्यायाएतावद्देवकर्म्मनान्यत्॥ठ॥ द्वितीयादह्नस्तृतीयसवनं। पार्ष्टिकात् द्वितीयादह्न
स्तृतीयसवनं भवति॥ठ॥ तदुक्तं। संतिष्ठते। संतिष्ठत इव वचनात्तु संक्रांततरं॥ठ॥ पत्र
कोवाउक्ता। निपश्चनामेवाश्वाप्रातायं यंघवत्स्पथं। नपादावधानं। यंत्यवत्स्पथंशिथितिवद
नात्॥ठ॥ क्रियमेवत्स्पथकर्म्मनिस्नाति। क्रियतेवत्स्पथकर्म्म यत् कर्त्तव्यं न स्नाति। तिस्रामं
निषिध्यते॥ठ॥ तस्मात् जिनस्यद्दक्षिणं पूर्वपादमुद्दकेवधायप्रत्याहरंति। वसनस्यवा
दशां। तस्मात् जिनस्ययजमानसत्कस्यपूर्वपादमुद्दकेवसज्यवसनस्यवादशां तत
प्रत्याहरंति॥ठ॥ १२ अथोत्तरदेवयजनमध्यवस्यति। उत्तरं दशापेयार्थं देवयजनं य
जमानोवस्यति। अयत्राक्षादन्यनकर्म्मणा व्यवदधत्॥ठ॥ तत्संस्थापामिष्टिनिर्यजते। तद्दे
वयजनं प्रागुक्तं संस्थया ख्यानां द्विपा। इष्टि इष्टिनिर्यजेत्॥ठ॥ दशानिर्द्दशरात्रं दशानिरि १९२
ष्टिनिर्द्दशरात्रं यजते। एकैकयाकेकमहः॥ठ॥ अथसवितृप्रसवितृ। दीक्षणीयान्त

नंतरं सवित्रे प्रसवित्र इष्टिं निर्वपेत्॥ ठा। सवित्र आसवित्रे। सवित्र आसवित्रे इष्टिं
निर्वपेत्। सविता देवता आसविना इति विशेषणं॥ ठा। सवित्रे सत्यप्रसवायेति। तृतीया
मिष्टिं तृतीयेऽहनि सवित्रे सत्यप्रसवाय गुणान् निर्वपेत्॥ ठा। सरस्वत्यै वाचे। चतुर्थीमिष्टिं
चतुर्थेऽहनि सरस्वत्यै वाचे कर्थाद्यावाव इति विशेषणं॥ ठा। वाष्ट्र हूपेभ्यः पंचमेऽहनि पंचमी
निर्वपेत्। वाष्ट्र हूपेभ्यः। पंचमेऽहनि पंचमी निर्वपेत्। वष्ट्र रूपविशिष्टाय॥ ठा। इल्लपथिभ्यः।
षष्ठेऽहनि षष्टीं निर्वपेत्। इल्ल देवतायै पथिभ्य इति विशेषणं॥ ठा। इंद्राया। सोम सप्तमेऽ
हनि सप्तमीमिष्टिं निर्वपेत्। इह स्पतये तेजो गुणाय॥ ठा। सोमाय राज्ञे। नवमीमिष्टिं नवमेऽहनि नि
र्वपेत्। सोमाय राज्ञे। सोमो देवता तेन गुणेन॥ ठा। विष्णवे शिपिविष्टायेति। दशमेऽहनि दश
मीमिष्टिं निर्वपेत्। विष्णवे देवतायै शिपिविष्टायेति। विशेषणं। देवयजनांतरमेकैकेनास
र्वेनीति पवमानादिकः शाखांतरीयो धर्म इति करणाद्वक्ष्यते। दशाभ्यां दशापेयः। दशामी

वं इति धिर्गृह्यते।तस्यां दशापेयः कार्यः। सोऽयम् इह दशापेयाख्यं।।ठ।। अपि विनाग्नि
देशान्निर्देवनाग्निः सहोऽश्वारोणेन सह प्रसर्पेयुः गद्यान्वानदयेयुः।।ठ।। सवित्रप्रसवि
त्रप्रसर्पणौ तिया। प्रयोगमंत्रस्य प्रतीकवचनं।।ठ।। सवित्रआ सवित्रेनन्दयामीति वा।
एवमंनोऽन्नदाणमंत्रः।।ठ।। येषाकृन्नयनः श्रोत्रियाद्दशा पुरुषं। वयाजयेयुः। इति जोनेन
193 विशेषणविशिष्टायाजयेयुः। येषां मातृतः पितृतश्च श्रोत्रियाद्दशाभिः पुरुषैः पितृतश्च दश
पुरुषाः श्रोत्रियान्नवंति। श्रोत्रियश्छंदोधीत्यविवेदपाठपारगाः।।ठ।। शतं ब्राह्मणाः सो
मं नन्दयति। शतसंख्याकाब्राह्मणाः सोमं नन्दयंति।।ठ।। दशादशैकैकं चमसं। यज
मानचमसेपि ब्राह्मणा एवं शतसंख्यायोगात् दशादशैकैकं चमसं मनुसर्पंति। निष्क्र
म्यंतरान्।।ठ।। तस्माद्दशापेयः। यस्माद्दशादशैकैकं चमसमुपसर्पंति। तस्माद्दशपेयः। १९२
इति निर्वचनेन क्रतिः।।ठ।। उच्छायपं चविलस्य क।। परिसमाप्य दशपेयमनंतरं पंचा-

बिलश्चरुर्भवति। यागोयं द्रव्यानिर्देशात्॥ ॐ॥ समाप्तेऽरपनीष्टपतीन्यां पष्टेष्टो हीत्यागार्हि
णीन्यामादित्याऽस्वविश्वदेवीवामारुत्सुत्तरा। परिसमाप्तेऽयं पंचबिलयागेऽरपनीष्टपत्नी
न्यांऽरपनीलोहितारष्टपतीश्च लक्ष्वसोनाहि। लन्दाणोऽरपनीष्टपतीन्यामिनि पंचमीपष्टे
हीयज्ञवर्षानिगमेऽहुप्रसिद्धागर्हिणीन्यामंतर्वर्त्तिन्यां स्वाऽदितिदेवचोवश्चदेवी
वामारुत्सुत्तरा॥ १४॥ अथ सौत्रामणी॥ अथयराजाश्वादियं सौत्रामणी-चकाराणां राजसूय
द्वाहिरपिवर्णत्रयस्यापिभवति। काम्येष्टीनांमध्येपाठात् तस्याः संस्कारमध्येऽत्रपाठात्
कोकिलात्रासौत्रामणीयेषामधुऽग्रणां पठितानानदधीनमेवबाहुचो आश्विनोलोहोऽ
आश्विदेवत्यो लोहितनखो अजालक्ष्यः॥ ॐ॥ सरस्वती मेषी। सरस्वतीदेवताकामेषी
कर्त्तव्या॥ ॐ॥ इंद्रायसुत्राम्णे ऋषभः। इंद्रायसुत्रामणो गुणार्थऋषभ आलभ्य
॥ ॐ॥ पर्यग्निकृतेषु सुरासोमे नवरंति। पर्यग्निकृतेष्वेतेषु सुरासोमेनप्रचरंति।
म

सुरया एव सुरासोमान्निधमं॥ब्रा॥पवित्रेण पुनाहि मा शुक्रेण देव दीद्यत्। अग्ने
क्रत्वा क्रतूंरनुतीति सुरां ऋत्वीनीषुपतिष्ठंते स यजमानात्त्विजोऽगृह्यमाणविशेषात्
॥ब्रा॥पितृदेवत्यान्निर्वापित्रश्चजिर्वेतिनो कथं नाम सोमवतां बर्हिषदाम ग्निष्वात्ता
195 नां च यत उक्तास्वादुस्पृगिति॥ब्रा॥सुवं सुराममिति उपरोनुवाक्या॥सुवं सुरामम
श्विनेत्येषा सुरासोमानां पुरोनुवाक्या भवति॥ब्रा॥होतायक्षद्दश्विनासरस्वतीमिंद्रं
सुत्रामणमिति प्रैषः॥होतायक्षद्दश्विनासरस्वतीमिंद्रं सुत्रामाणं सोमानामित्ययं प्रै
षो भवति॥ब्रा॥सर्वान्नेके विहृतानाममंति॥सर्वान्प्रैषानेके आचार्याः॥विहृतान्नहिताना
मनंति॥ब्रा॥तदुत तथा न कुर्याद्युपरं तन्नातनूग्रहितमासान्तं तथा न कुर्यात्। आसुरढि
नत्॥ब्रा॥पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रायाज्या॥पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रापायाज्या कर्तव्या॥सोमस्या १९४
ग्नेवीहीत्यनुवषट्कारः॥सुरायाः सामन्त्राद्धवानाम्॥ब्रा॥यमश्विना नमुचावासुरेरधिसर

त्वत्प्रसूनो हिंडियाया॥ इमंतंत्रञ्छुक्रं मधुमंतमिंद्रं सोमं राजानमिहन्तदायामीतिन्दा
मंत्रं सुरायाः। यमश्विनेत्येवमादिकः सुरामद्दामं त्रः॥७॥ ब्रासेरां सुरायं परिस्रोणीया
दिति मद्दादुपनीयते। ब्राह्मणं सुरापं परिस्रुत्क्षीयादित्येवं ज्ञात्वा तस्मै मद्दादुपनीयते॥
परिस्रुत्क्षीयादिति ब्राह्मणवचनं स्मृतिविरोधशंका निरस्तार्थी॥१५ अतऊर्ध्वं केश
वपनीयः। सौत्रामण्यनंतरं केशावपनीयो नाग्निकाहः। यद्यस्मिन्नेव सरे सौत्राम
णीक्रियते। ततो यं क्रमोऽतः शाखादन्यत्रापि भवतीति ज्ञायते। त्रिधातव्यकर्त्वसानीया
त्रैधातवीनामोदवसानीयाकार्या॥७॥ अग्नाविष्णवाएंद्राविष्णवो॥ कुरोलात्राः शाखा
न्तरात्। इन्द्राविष्णु दृंहिताः शंबरस्य नवजिग्यथुर्नेपराजयेथे इति याज्यानुवाक्ये। सं
त्रांकर्मणेति द्वितीयासशम्पो॥८॥ व्यक्षिरतो द्विरात्रः त्रिधातव्यानंतरं व्युष्टिद्विरात्रः
कार्यः॥९॥ अग्निष्टोमोतिरात्रश्च। अग्निष्टोमसंस्थमेकमहर्द्वितीयमतिरात्रसंस्थं॥

विवाए तस्मै ब्राह्मणायोपयाति यो वेदमनुब्रूते। अग्निष्टोमसंस्थस्य ब्राह्मणसंस्तवः। बु
द्ध्यास्मै ब्राह्मणाय श्रुतानात मदर्भवति। यो वेदमनुब्रूते शिष्येभ्यः॥छ॥ कृतास्मै
क्षत्रियायोऽपतिष्ठति। याज्ञिकं प्राप्नोति। अतिरात्रसंस्थस्य क्षत्रियसंस्तवः क्षत्रिय
195 स्यापि तस्य श्रुतानां यो निषिध्यते। तस्मादिष्टश्चात्रापसो व्यक्तान्यं स्त्रायस्व नवामे
त्याहेति मंत्र एवमेव वचनात्॥छ॥ अथ तेन नक्षत्रस्येष्टिनामायजते। व्याप्टि द्विरा
त्रादनंतरं क्षत्रवृष्टिर्नामिकाहस्तेन यजेत॥छ॥ चतुष्टोमेन रथंतरपृष्ठेनाग्निष्टो
मेनादितन्नृष्टेत। विज्ञापयाणान्येनान्यन्यपदार्थो निप्राह्णतात्ये वान्हर्यंतो॥छ॥ तेनोदत्रिष्टो
मेन हृद्धकस्मात्तनिप्रातारित्याई जे। जेहन्निनिपातो वाक्यपूरणे। तेन त्रिष्टोमेन हृद
क्मोनामाग्निप्रतारिण्युद्धवान्॥छ॥ न ह्युद्ध ब्राह्मणोऽनुव्याजहार। तं ह दृढकर्मा ब्राह्म १२५
णः कश्चिदनुव्याजहारा। अनुव्याजहारो नामाग्निशापः॥छ॥ नक्षत्रस्येष्टिनायष्ट

इममेवप्रतिसमरंकुरवःकुरुक्षेत्रायोध्यंनइति।एवंब्राह्मणोनुव्याजहार।नायमस्य
ष्टल्लत्रध्वतिहृदकम्नक्रनएतस्मायज्ञापवारादिममेवसमरंसंग्रामंप्रतिकुरवो
राजानःकुरुक्षेत्राद्देशात्न्याय्यंनइति॥छ॥तदुकिलतथैवासयथैवैनंप्रोवाच।यथै
वतेनब्राह्मणेनोक्तंतथैवानूचानब्राह्मणेनैवोक्तं॥छ॥तस्माच्चतुष्टोमेनैवयजेत।चतु
ष्टोमेन॥छ॥प्रतिष्ठावैयज्ञानांचतुष्टोमः।प्रतिष्ठित्याएव।प्रतिष्ठायज्ञानांचतुष्टो
मःप्राप्यस्मात्॥छ॥अयुतंदक्षिणा।अयुतंदशसहस्राणि।दक्षिणागवामिदंसंख्याः।
न्यायप्राप्तेः॥छ॥नहवाएतस्माद्भ्रंशान्नतच्छेविशाच्युवतेयोऽयुतंददाति।नैवतस्मा
त्राज्ञाघस्याधिपतिःतस्मान्नच्युवतेप्रजाः।नतस्यैवावैश्योराजातस्यानच्युवते
नदृष्टयज्ञावंगच्छतीत्यर्थः।योऽयुतंददाति।तदयुतंतस्याच्युतंनवंअच्युतंतस्यैतानिवि
वनं॥छ॥शतंवासहस्राणि।लक्षंवादद्यादित्यभिप्रायः॥छ॥उक्तमाध्वर्यविज्ञानः

त्रापंचमं श्रवति। सूतां विततनः प्रपितेनेनदेवात्रायतरव्यातयं तदिदं सूत्रकारः पठति॥१८
हरिश्चंद्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजा अपुत्र आस। हरिश्चंद्रो नाम राजा। वेधप्रजापतिस्तस्यायं
विधसः ऐक्ष्वाक इति वंशाख्या। स किल राजा अपुत्र आसीत्॥ ॥ तस्य ह शतं जाया बभूवुः।
तस्य राज्ञः शतपरिमाणा जाया बभूवुः॥ ॥ तासु ह पुत्रं न लेभे अनेकास्वपि पत्नीषु तयो
196 ऽपुत्र एव वा। साधनसंपन्नोऽपि पुत्रं न लब्धवानित्यर्थः॥ ॥ तस्य ह पर्वतनारदौ गृह ऊषतुः।
तस्य राज्ञो गृहे सर्वदा तस्य पर्वतनारदौ ऊषतुः। कथंचिदेकस्मान् गृहे सवितो॥ ॥ स ह नारदं प
प्रच्छ। स राजा नारदं पृष्टवान्॥ ॥ यन्न्वेवं पुत्रमिच्छंति ये च जानंति ये च न। किंस्वित्पुत्रेण विं
ततन्नः प्रब्रूहि नारदेति। यदेतद्वयं पृच्छामस्तद्भगवन्नारदास्माकं प्रब्रूहि तु इति वितर्के इमाः
त्यनिष्टतस्य प्रत्युदत्तनिर्दिशान्॥ सर्व एव जना विद्वांसोऽविद्वांसश्च पुत्रमिच्छंति। किं पुनस्तत्पुत्र १९५
फलं येन पुत्रेणापि ना विंदत इति॥ ॥ स एकया पृष्टो दशभिः प्रत्युवाच स नारदः एकया वा

दृष्टोवक्ष्यमाणाभिर्दशभिश्श्लोकैस्तु वाचो॥७॥ ऋणमस्मिन्संनयत्यमृतत्वं च विंदते। पिता पुत्र
स्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखं॥ पुत्रेण जातेन पिता पितृऋणं मातृऋणं च भवतीत्यनेन ऋयते
ऋणमस्मिन्सन्नयतीति अमृतत्वं च विंदते न वा सो मृयते। यस्य पुत्रः। पिता पुत्रस्य जातस्य
कर्म्मयोग्यस्यानिष्पन्नस्य पश्यते चेज्जीवतो मुखं। संप्रति काले॥८॥ यावंतः पृथिव्यां भोगा
यावंतो जातवेदसि। यावंतो अप्सु प्राणिनां भूयान्पुत्रे पितुस्ततः॥ सर्वेषां प्राणिनां पृथि
व्यां यावंतो भोगाः क्षुद्रपश्वामादयो यावंतो जातवेदस्या लोकप्रकाशरूपा लब्ध्व्याद
यः कृतायेपत्न्यादयः। अप्सु च यावंतो भोगाः पानादयः तेभ्यो भोगेभ्यः पितुः पुत्रे भूया
न्भोगः॥९॥ शश्वत्पुत्रेण पितारात्यायन्न बहुलं तमः। पितरो नरकपातलब्धाणं सांश॥
मः। पुत्रेणात्मायन्न किं वात्मना आत्मा हि जज्ञ आत्मनः सकाशात् जातो अष्टयंतनः पुत्रस्तत्पुत्र १९९
सहरावत्यतिनारणी। इरावत्यन्नवती आह्लादकदानादौ कर्म्मणि अतितारुदः एकयवा

पिता अवश्यकर्त्तव्यस्य श्राद्धादेः कर्त्ता ॥ ७ ॥ किं तु मलं किमाजिनं किमु श्मश्रूणि किं पठति ॥ ८
ब्रह्माण इच्छध्वं स वै लोको वदावदः हे ब्राह्मणा ब्रह्मब्राह्मणयोरविशेषात् ऋत्विजः स्वायं
इत्यामंत्रितं ॥ किं तु मलं धारयतां न खादानामा हि किं आश्रमांतरे विद्यमाना किमेणाजमजा
197 या पयः न हृदाजिनं मुष्टुदनदः संत ॥ किं श्मश्रूणि धारयथा वैखानसाः संतः किं तपा
धारयथा तत् ब्रुवां चांद्रायणादि किं विष्णुलोकप्राप्त्यर्थं किं तर्हि तु मंत्रः ॥ पुत्रमिच्छध्वं स वै लोको
वदावदः इति वदाम्येव विष्णुलोकप्राप्तिहेतुः पुत्र एवेत्यर्थः इहलोकपरलोक
सुखधर्मसाधनरूपत्वात् वदावदानवलोकक विष्णुलोकप्राप्तिश्च हेतौ अपि पुत्रमिच्छध्व
लोकप्राप्तिहेतुरित्यर्थः वदावद इति वदाम्येव स्यापापवाधनं ति द्विर्वचनं स लोकः हिर
इत्यर्थः ॥ ९ ॥ अन्नं ह प्राणः शरणं ह वासो रूपं हिरण्यं पशवो विवाहाः सखा ह जाया कृ १९७)
पणं ह दुहिता ज्योतिर्ह पुत्रः परमे व्योमन् ॥ अन्नं ह प्राण इत्येवमादीनां दृष्टांतत्वे नापाद

नं यथैतन्नि।श्चितं अन्नं प्राणः शरणं वध्रं सर्वतः। परित्राणं। ह्रश्यांभो वधारणार्थः। रूपं हि
रण्यं सर्वतन्द्रियं घः। शोभनं नंद्रव्यं पशवः व सद्दृप्याः दाश्च विविधं वाद्याः विवाहर हिताः। सखाह
जाया समाना। कृपणं दुःखं तु पापायच्चात् याथितानि यथायथं निश्चितानि। एवं ज्योतिः पुत्रः
परमे व्योमन परमे स्थाने॥ ॥ पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरं। तस्यां पुनर्नवो
भूत्वा दशमे मासि जायते। पतिर्जायायां सर्वांगीनरेतसा प्रविशति तत्र गर्भो भूत्वा मातरं मा
ताश्रित्य तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते निष्पद्यते॥ ॥ तज्जाया जाया भवति य
दस्यां जायते पुनः आहूतिरेषाहूति बीजमेतन्निधीयते। जायाशब्दस्य निर्वचनार्थं तन
कं यस्मा दस्यां पुनर्जायते तस्माज्जायाज्जाया आसीं मारमेषाहूतिर्नवतं यदस्यामेव त
द्बीजं निधीयते। यदस्यां जायते पुनः॥ ॥ देवाश्चैतामृषयश्च तेजः समभरन्महत् देवा मनु
ष्यानब्रुवन्नेषा वो जननी पुनः। देवा ऋषयश्च एतां जायां महत्तेजः संभारं तच्चा देवाम

नुष्यानक्रोवन्नवान्न युष्माकं जननी न विद्यन्ति जायास्तु तिरपत्योत्पत्तिं सूत्त्यर्थः ॥ ॥ एष पंथा

विततो देवयानो येनाक्रमंते पुत्रिणो ये विशोकाः । तं पश्यंति पशवो वयांसि तस्मात्ते मातरा

पि मिथुनं भवंति ॥ एष इति प्रकृतसंति ऽन पश मंत्रो कः ॥ पंथा विततो विस्तीर्णः देवयानो ना

198 पितृयाणः । येनाक्रमंते पुत्रिणः । ये विगतशोकाः । न पश्यं पशवो पयांसि च । पक्षिणश्च ।

तस्मात्ते मातर्यपि मिथुनं चरंति एवं नाम पुत्रोत्पत्तिः प्रशस्ता येन विरुद्धमप्याचरंति धीमं

तो न तथा लोके दृष्टं व्यवहारी वा निषादाय तं किमपीति ॥ ॥ नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति तत्सर्वं पशवो वि

दुः । तस्मात्तु पुत्रो मातरं स्वसारं चाधिरोहतीति । अर्थवादो यं पुत्रोत्पत्तिप्रशंसार्थः ॥ गा

था एता सप्तमा सततेति यथा ॥ ॥ स होवाच सा वै मे पुत्रं ब्रूहि । यथा मे पुत्रो जायेतेति । तं ना

रदं स राजा उवाच । सह इत्यभिमुखीकरणार्थः । विशेषणनिपातो वाक्यश्ररणः । तस्मै पायंक १९८

ययेन पुत्रो जायेतेति ॥ ॥ तं होवाच वरुणं राजानमुपधाव नांश्रयस्य अपथ यपिकं नदेवं

ब्रूहि पुत्रो मे जायतां तेनाहं वरुण त्वां यजे। एवं वरुणं ब्रूहि॥ ॥ तथेति हरिश्चन्द्रेण नारद
वाचोऽव्यपगतं॥ ॥ स वरुणं राजानमुपससार। हरिश्चन्द्रो वरुणं राजानमुपससार। क
थं तदाह॥ ॥ पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यज इति। एवं वरुणमुक्तवान्। स हरिश्चन्द्रः॥ ॥ तथे
ति वरुणोऽप्युक्तवान्॥ ॥ तस्य पुत्रो जज्ञे। तस्य हरिश्चन्द्रस्य प्रसादात्पुत्रो जज्ञे॥ ॥ रोहि
तो नाम। तस्येदं नाम पित्रा दत्तं रोहित इति॥ ॥ वरुण उवाच। अजनि वै ते पुत्रो यजस्व मा
नेनेति। तं हरिश्चन्द्रं वरुण उवाच॥ ॥ अजनि वै ते पुत्र इति। अजनि इति। लुङि विणि रूपं
जातस्तेन त्वं इयावत् यजस्व मानेनेति॥ ॥ स होवाच यदा वै पशुर्निर्दशो भवत्यथ स मेध्यो
भवति। निर्दशो न्वस्त्वथ त्वा यजा इति। स राजा हरिश्चन्द्रः पुत्रस्य दशाह्वरुणं प्रत्येतदुक्त
वान्। यदनतिक्रान्तदशाहोऽयं पशुस्तेनामेध्यो न भवति। दशरात्रोऽस्त्वथ त्वा यजा इति॥ ॥ त
थेति वाक्यं वरुणेनाङ्गीचकार॥ ॥ स ह निर्दश आस। स रोहितो निर्दशोऽभूत्॥ ॥ तं होवाच

निर्दशो वा अस्त्वथ यजस्व मानेनेति। तं हरिश्चंद्रं वरुण उवाच। निर्दशोयमभूद्यजस्व मानेनेति। स होवा
च यदा वै पशोर्दंता जायंतेऽथ स मेध्यो भवति। दंता न्वस्य जायंतामथ त्वा यजा इति। दंतैर्विना पशु
र मेध्यो भवति। उक्तः सोऽनवक्तु दंताः अस्याथ त्वा यजा इति॥ तथेति हरिश्चंद्रोक मनप्युपगतो रा
199 जा वरुणेन। तस्य ह दंता जज्ञिरे। तस्या हि तस्य दंता जाता॥ तं होवाचाजनि वा अस्य दंता यज
स्व मानेनेति। तं हरिश्चंद्रं वरुण एकवान् दंता अस्याथाहि तस्य जाताः। अनेन मा यजस्व॥ स
होवाच यदा वै पशोर्दंताः पद्यंतेऽथ स मेध्यो भवति। दंता न्वस्य पद्यंतामथ त्वा यजा इति। पतिता
दंताः पशुर्मेध्यो भवति। दंता अस्य पतंतु। अनंतरं तव यागमनेन करवै॥ तथेति। तथैव
वरुणो मेने॥ तस्य ह दंताः पेदिरे। तस्य दंताः पतिताः॥ तं होवाचापत्सत वा अस्य दंता य
जस्व मानेनेति। तं वरुण एकवान् दंता अस्यापत्सत यजस्व मानेनेति॥ स होवाच यदा वै १९९
पशोर्दंताः पुनर्जायंतेऽथ स मेध्यो भवति। दंता न्वस्य पुनर्जायंतामथ त्वा यजा इति। पुन

दंतजन्मा नरेन्द्रनवान् हरिश्चंद्रः ॥ ॥ तथेति श्रुत्वैवं ॥छ॥ तस्य ह दंताः पुनर्जज्ञिरे पुनर्दंता श्रु-
तवन् ॥छ॥ तं होवाचाजज्ञत वा अस्य पुनर्दंता यजस्व मानेनेति ॥ पुनर्दंतजन्मा नरेन्द्र नवान् हरिश्चं-
द्रः ॥छ॥ तथेति श्रुत्वैवं ॥ ॥ तस्य ह दंताः पुनर्जज्ञिरे ॥ पुनर्दंताश्रवन् ॥छ॥ तं होवाचाजज्ञत वा
अस्य पुनर्दंता यजस्व मानेनेति वरुण उक्तवान् ॥ ॥ स होवाच यदा वै क्षत्रियः संनाहं प्राप्नो-
त्यथ स मेध्यो भवति ॥ संनाहं नु प्राप्नोत्वथ त्वा यजा इति ॥ संनाहप्राप्नं तं क्षत्रियः पशुर्मेध्यो
भवति इत्येवं हरिश्चंद्र उक्तवान् ॥ ॥ तथेति भवेदेवमिति वरुण उवाच ॥छ॥ स ह संनाहं प्रा-
प सारा हितः संनाहं प्राप्तवान् ॥ ॥ तं होवाच प्रापद्वै संनाहं यजस्व मानेनेति वरुणेनोक्ते ॥ ॥
स तथेत्युक्त्वा पुत्रमामंत्रयांचक्रे ॥ स हरिश्चंद्रः स तथा हत्यं गीत्वा तस्य पुत्रं रोहितमामंत्रितवान् ॥ ॥
नायं वै मह्यं त्वामददाद्धंत त्वयाहमिमं यजा इति ॥ न तेति पुत्रमनिध्याय संवत्सरं तत्वे
त्रयं त्वगवान् वरुणस्त्वामनेन समयेतां ददावेव यापकेनाहमं यजा इति स समयः संप्रा

तः हंतुमिति खेदपरमं खेदं प्राप्तवान् हरिश्चन्द्रः पुत्रं रोहितं किं कृतवान्॥ ॥ स नेत्युक्त्वा
धनुरादायारण्यं प्रपातस्थौ॥ स रोहितः पितुः खेदं वरुणस्य यतिकर्तव्यतामात्मनश्च मरणं
च करमालोच्य नेत्युक्त्वा न करिष्यामीत्यग्निभयवापंगुः ही वा पितृरथ विधेयोन्य वा वनं गतवा
नः॥ ॥ स संवत्सरमरण्ये चचार॥ स रोहितो धनुष्पाणिः सन्नेकं संवत्सरं यावदरण्ये निर्जनप्र
200 देशे चचार॥ ॥ अथ हैक्ष्वाकं राजानं वरुणो जग्राह॥ अथान्तर्ये रोहितवनगमनानंतरमि
क्ष्वाकुवंश्यं राजानं हरिश्चंद्रं वरुणो जग्राह गृहीतवान्॥ ॥ तस्योदरं जज्ञे॥ तस्य हरिश्चं
द्रस्योदरं जलोदरनामानं व्याधिं कृतवान्॥ ॥ तदु ह रोहितः शुश्राव॥ तत्पितुर्वरुणकोपान्निमि
त्तमुदरं रोहितो वनस्थः श्रुतवान्॥ ॥ सोरण्याद्ग्राममेयाय॥ स रोहितोरण्याद्ग्राममा
गतः॥ ॥ तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच॥ तं रोहितमुपगम्य ब्राह्मणवेषधरः पुरुषरूपेणेन्द्रो 200
वक्ष्यमाणमुक्तवान्॥ ॥ नानाश्रान्ताय श्रीरस्तीति रोहित शुश्रुम॥ पापो नृषद्वरो जन

नइंद्रइच्चरतःसखा।हेरोहितनेतिनिश्रुमनानामितिवाक्यंवयंश्रुतवन्तोयदश्रान्तायानलसा
यनानानाप्रकाराश्रीरस्तीति।नृषद्वरोअलसोजनःपापादुष्पमिवरतउद्यमवतइंद्रोदेव
राजामित्रंतस्मात्।ठ।चरैवरोहितेति।हेरोहितचरैव।उद्यममेवकुरुतइतिब्राह्मणउवा
च।।ठ।।चरैवेतिवैमाब्राह्मणोऽवोचदितिसद्वितीयंसंवत्सरमरण्येचचार।।सरोहितोग्रा
मएववसन्पापपद्यंडःस्वंतरंमवानचरैवेतिमांयदयमवोचत्तदेवस्वपकर्तव्यं।मयेति
मत्वाद्वितीयंसंवत्सरमरण्येचचार।।ठ।।तमिंद्रःपुरुषरूपेणपर्येत्योवाच।हेरोहितेति
थ्यवपुनरिंद्रउवाच।।ठ।।आस्तेभगआसीनस्योर्द्ध्वस्तिष्ठतितिष्ठतःशेतेनिपद्यमानस्यचराति
चरतोभगः।भगोभाग्यंकुएपंसंपदितियावत्।सआसीनस्योपतिष्ठतस्यपार्श्वेउपविशति
निवर्ज्जातः।सएवभगस्तिष्ठतःऊर्द्ध्वंतिष्ठतःपुरुषस्योर्द्ध्वस्तिष्ठति।हृद्यंनिद्रुरवोनवति।स
एवानिपद्यमानस्यपततोऽधःपतति।सञ्चगश्चरतउद्यमवतश्चरोतिवर्द्धते।इष्टप्राप्ति

करोतितस्मात्॥छ॥चरैवरोहितेति उक्तार्थः॥छ॥चरैवेति विमा ब्राह्मणोऽवोचदिति। स तृती
यं संवत्सरमरण्ये चचार। तृतीयमपि वर्षमरण्ये चचार॥छ॥ सोऽरण्याद्ग्राममेयाय। पू
र्ववद्व्याख्यानं॥छ॥ तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाचाकृतव्याख्यानं॥छ॥ कलिः शया
नः पुरुषः संजिहानस्तु द्वापरः। उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति। कृतं संपद्यते चरन्। चरैव रोहिते
201 ति। चरैवेति तस्माच्चरेदेवा एवकाराक्षेऽयवकेदार्थः। यतः शयानः पुरुषः कलिः पापो भ
वति। संजिहानो निद्रां त्यजन् द्वापरा ईषत्पापो भवति। उत्तिष्ठंस्तत्र धृक्षितात्रिपात् धर्मो भ
वति। चरन् चलन् वृद्धयादिगतिं तत्कृतयुगं संपद्यते। इति मैत्राकबोधपूर्वसिनो
व्याख्यानेंद्रः॥छ॥ चरैवेति विमा ब्राह्मणोऽवोचदिति स चतुर्थं संवत्सरमरण्ये चचार।
गतार्थः॥छ॥ सोऽरण्याद्ग्राममेयाय। चतुर्थं संवत्सरं वने चरित्वा तदंते पुनररण्या २०१
द्ग्राममगात्। रोहितः॥छ॥ तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाचेत्युपमानं वाक्यं॥छ॥

ऋषिण्याचरतोनाघंनस्तुरात्माफलेयग्रहि॥ग्रारनेस्पसर्वपाप्मानश्रमेणप्रथमेहताः।
चरतउपायस्ववृद्धिधर्मंकुर्वतोऽजंघेषुष्यतवल्यो अनंतफलकारिण्याचरतः। उंसत्रा
माङुखङःखफलनोकाफालेयगृहिहस्तछेन्टफलोमून्भुतवनशीलः। अस्य उकर्ष
स्यचरतउद्यमतःपाप्मनष्टंफलहंतारानिष्टफलदातारः विषादात्मकास्तमोगु
णोद्भवाहनाउद्यमेननाशंनीताः प्रपथेइरमार्गेश्रमेणस्तानिनाशारते। नयाद्दिव
लीयंतेउद्यमवर्तंनस्पृचातीत्यर्थः। तस्मात्ववारचरोहितेति। अनःसंबोधनेऽणवनं
प्रहितोरोहितः॥ ७॥ चारावनिवमाब्राह्मणोवाचेति सपंचमंसंवत्सरमरण्ये
चार। ब्राह्मणवाक्यंतच्छ्रुत्वा मत्रवर्षहर्षंभ्रोदयकारिमन्यमानः पंचममपि
संवत्सरमरण्येदुःखांनमिअनुरोहितश्चचार॥ ८॥ सोऽरण्यात्स्वामामयाय। मद
र्थेमात्पितावरुणेनमहाव्याधिघोरमुदरमुत्पादितः पादितो। किंमयाउत्रेणजीवित

ति। त्वा स रोहितः पुनर्ग्राममागतः॥ ७॥ तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्यावाचेत्युक्तार्थो
॥ ७॥ चरन्वै मधु विन्दति चरन्स्वादुमुदुम्बरं। सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं यो न तन्द्रयते चरन्
चरन् उद्यमं कुर्वन् मधु अमृतं मोक्षं विन्दति। स निश्चयेन धाक्रव्यायोगो निर्विघ्नतास नि
202 ष्मरणात्। तथापक्वं पच्यते स्वकर्मफलं उदुम्बरं फलकाल एव व्यक्तं भोगरूपं चरन्बु
ध्यानुप्राप्नोति। अनिर्वेदः श्रियो मूलं इत्यादेश्शागमेन संबोध्य साम्प्रतं प्रत्यक्षेण प्रमाणे
न बोधयन्नाह सूर्यस्येति। हे रोहित पश्य प्रत्यक्षं सूर्यस्य श्रीमत्तां यो न तन्द्रयते चर
न् कदाचनालस्यं करोतीत्यभिप्रायः॥ ७॥ चरैवारोहितेति। पुनरिन्द्रेण प्रेरितः॥ ७॥ चरै
वेति विमर्शाप्रियेण। सोच्चषितिस षष्ठं संवत्सरमरण्ये सञ्चारार्थं विन्दन् षष्ठमपि संवत्सरं
॥ ७॥ सोरण्याद्ग्राममेयाय तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच। इत्युक्त्वा ख्यानमेतत्॥ ७॥ २०२
चरन्वै मधु विन्दत्यपवित्रं वस्तुरूपकं उच्छिष्टान्विन्दते श्रियं। नास्ति पङ्क्तिं किंचनावति

वनेचारो वने चरन् मधुकरो वा मधुकारो वा मधु विन्दति। न निषस्य अपरिव्रजुरुष
किं वदन्ति। य एवापचिनोति वने स एव पुरुषकार्यं फलं विन्दति। ननु निषस्य निरुद्य
मं कुर्वन्नु श्रियं लभते। निषण्णस्य तु किमपि न लभते तस्माच्चारे चारा हितेति तु नः श्रयितः
॥[illegible]॥ चरैवेति वै ब्राह्मणो अवोचदिति सप्तमं संवत्सरमरण्ये चचार। चरैवेति ब्राह्म
णो अवदिति मत्वा सः सप्तमं संवत्सरमरण्ये चचार प्रयतः॥[illegible]॥ सोऽजीगर्तं सौयव
सिमृषिमशनायापरीतं पुत्रं पक्ष्यमाणमरण्ये उपेयाय। प्राह्णिनः सप्तमे संवत्सरे अरण्ये
वं पश्यमाणे अजीगर्तं सौयवसिमृषिमशनायापरीतं क्षुत्तृष्णयापरीतं सवेनोयासंपुत्रं
पक्ष्यमाणं तत्तद्रूपाच्छित मरण्ये उपेयाय उपगम्य द्रष्टवान्॥१२॥ तस्य ह त्रयः पुत्रा
आसुः। तस्याजीगर्तस्य सौयवसेः त्रयः पुत्राः वक्ष्यमाणाः का आसुः। किंनामक आसुः
शुनःपुच्छ इत्यत आह॥[illegible]॥ शुनःपुच्छः शुनःशेपः शुनोलाङ्गूल इति। एते त्रयः॥[illegible]॥ तं होवा

वत्सैषहं तात हे मेघामे केनात्मानं निष्क्रीणा॥ अहं ते भगवांश्चातं ददानीति॥ तमजीगर्त्तं सौ
य वसिरा हितउवाच हि रुषेष्ठं तं न हं ते त्यथं निपातनः संबोधणे यं वर्त्तते। अहमेषां चतुर्णा
नां उत्राणां मे केन क्रात्मानं निक्रीणा इति हे निः क्रीणामीत्यर्थः। नुत्यमहं चातं भगवां ददा
नि इत्येवमुवाच रोहितः॥ छ॥ स ज्येष्ठं निरष्टक्लान उवाच। स सौयवसिरजीगर्त्तः ज्येष्ठंश्चं
203 पितॄणामर्थं निरष्टक्लान उवाच॥ छ॥ न त्विमममिति॥ नेति प्रतिषेधे तु इत्यवधारणो॥ इमं ना
वतु ज्येष्ठं नाहं विक्रीणामि॥ छ॥ ने एवेममिति कनिष्ठं मातानो इति निषेधार्थे एवेति निषे
धव वधारणार्थे इति॥ निपातः कनिष्ठं तु मातानितरां विक्रेतुं ने छति॥ छ॥ तो मध्यमे संप
दयांच क्रतुः छनः शेषो तो पितरो मध्यमे विक्रयं द्वा वपी छनः॥ छ॥ तस्य तत्रातं द्वात माव
यसो ऽरण्यात्र ग्राममेयाशपितरमेत्योवाच। तस्य क्रयार्थे राहितो गृह्य अजनः शेपमरण्यात् २०२
ग्राममेयायपितनरं हरिश्चंमागत्योक्तवान्॥ छ॥ ततहं तात हमनेनात्मानं निःक्रीणा इति पि

उत्तरस्मिन्धानं हन्त गवं स तह ताहं आननं अनःशेपेनात्मानं निष्क्रीणा इति ॥ ७ ॥ स तथेत्युक्त्वा
वरुणं राजानमाजगाम यांच क्रो सह विश्वं दत्तस्थेत्युक्त्वा वरुणं राजानं सत्कारदर्शनामंत्र
यां बभूव ॥ ७ ॥ अनेन त्वा यजा इति अनेनेत्येव ममो पयाविकं प्रति पच्छनानेन यजा इति
॥ ७ ॥ तथेति अयान्वे ब्राह्मणः क्षत्रियाविति क्षत्रियस्य थेनं कवान् ॥ अवज्ञा सहरोब्रा ह्मणः क्षत्रि
यादिति परितो पणोक्तवान् ॥ ७ ॥ तस्मा एतं राजसूयं यज्ञक्रतुं प्रोवाच तस्मै हरिश्चन्द्राय व
रुणो नरराजसूयाख्यं यज्ञक्रतुं प्रोक्तवान् ॥ ७ ॥ स एतं राजसूयेऽभिषेचनीये मालेने स हरि
श्चन्द्रः एनं शुनःशेपं पुरुषं पशुं राजसूयेऽआलब्धवान् ॥ यद्यपि राजसूयेऽभिषेचनीये पस्यालंभेन
चोदितः तथाप्याख्यानकथनादेवं गृहीतव्यं ॥ २ ॥ तस्य ह विश्वामित्रो होतासीत् तस्य क्रतो
विश्वामित्रो होता बभूव ॥ ७ ॥ अयास्य उद्गाता ॥ अयास्य आंगिरस उद्गाता आसीत् ॥ ७ ॥
जमदग्निरध्वर्युः ॥ जमदग्निर्नाम ऋषिः सोऽध्वर्युरासीत् ॥ ७ ॥ वसिष्ठो ब्रह्मा तदानीं बभूव ॥ ७ ॥ त
म

स्मादुपाकृताय नियोक्तारं न विन्दुः। न सेम्रुजनश्रोपायोपाकृताय नियोक्तारं न लब्धवं
तः। कोहि अश्वपणं यूपे नियुंज्यात्॥८॥ स हो वाचाजीगर्त्तिः सौयवसिर्मह्यमपरं शतं
दत्वाहमेनं नियोक्ष्यामीति। एवं सौयवसिरुक्तवान्॥९॥ तस्मा अपरं शतं ददुः। तस्मा
205 अजीगर्त्तोय सयजमानाकृत्विजोऽपरमपि शतं नियोक्तोननिक्षयाय परिकाल्पिन
वंतः॥१०॥ नं स नियोजनं शुनःशेपं सौजीगर्त्तिः यूपे नियोजा॥११॥ तस्मादुपाकृताय नि
युक्ताय पर्यग्निकृताय विशासारं न विविदुः। विशसनार्थं विहिंसितानपि प्राप्तः॥१२॥ स हो
वाचाजीगर्त्तिः सौयवसिर्मह्यमपरं शतं दत्वाहमेनं विशसिष्यामीति। अपरेण शतेन नष्ट
तोयेन दीयमानेन विशसनमयहं करिष्यामीति सौयवसिरुक्तवान्॥१३॥ तस्मा अपरं शतं
सौयवसये। सो सन्निधानमेयाय। स शुनःशेपो नयनीयत्वात: अमित्रीनाक्लौऽकर्त्वनूद्धे मया २०४
यां॥१४॥ अथ ह शुनःशेपस्तदामा सविन्नेन पर्यालोचितवान्॥१५॥ अमानुषमिव वै मा

विश्वासिष्ठेति। हन्त देवता उपधावानीति। अमाद्वषं मिवात्मत्राणासामथी॥छ॥ गाहिकं
पशुं यथा न था मां विश्वासिष्यन्तीति। स्त्रविज्ञो यजमानश्च हन्तेति निपातः। अभिप्रेतकामप्रा
प्ती छ। विजिज्ञासायं वर्त्तता देवताः प्रजापत्यग्न्यादिकाः उपधावानीति निरूपा गच्छा
मीत्येवं शुनःशेप ईक्षां चक्रे वा। स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससार। स शुनः
शेपः प्रजापतिमेव प्रथममयं देवतानां मध्ये श्रेष्ठमुपससार। उपसरणं चात्र स्त्रकीन
त्रेण मनसा स्तुतिकरणं॥छ॥ कस्य नूनं कतमस्यामृतानामित्येतयर्चा प्रजापतिमु
पससार॥छ॥ तं प्रजापतिरुवाचाग्निर्वै देवानां नेदिष्ठः। तं नामावापद्यस्वेति। नेदिष्ठोत्यन्तसंनि
कृष्टः॥छ॥ सोऽग्निमुपससार। अनेनैवं प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्चा। इत्येवस्याऽयमृगम
नन्तरा अग्नेरुपसरणाय॥छ॥ तमग्निरुवाच सविता वै प्रसवानामीशे तमेवोपधावेति। अ
ग्निमुक्त्वा स विश्वरूपधावनमुपदिष्टवान्॥छ॥ स सवितारमुपससारेति चोदेव सवित

रित्येतेन तृचेन स सवितारमुपससार । एतानृचेन अभि त्वा देव सवितरित्येवमादि-
केन ॥ ७ ॥ तं सवितोवाच वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसि तमेवोपधावेति । अहं नान्त उष्ट
ऐवेत्यन्ति श्रायः ॥ ८ ॥ स वरुणं राजानमुपससारात उत्तराभिरेकत्रिंशता । स शुनःशे-
205 पः वरुणं राजानमुपससारात उत्तराभिर्न्यायक्रमेणैकत्रिंशता ॥ ९ ॥ तं वरुण उवा-
चाग्निर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमस्तं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति सुहृदयः कारुणिकः ॥ १० ॥
सोऽग्निं तुष्टावात उत्तराभिर्द्वाविंशत्या । स शुनःशेपोऽग्निं स्तुतवान् । उत्तराभिर्द्वाविंशति-
संख्यया । अनन्तरया ॥ ११ ॥ तमग्निरुवाच । विश्वान्नु देवान्स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति । अग्निः परि-
तुष्टो विश्वान्देवान्स्तोतव्यानुपदिदेश ॥ १२ ॥ स विश्वान्देवान्तुष्टाव । नमो महद्भ्यो न-
मो अर्भकेभ्य इत्येतयर्चा नमो महद्भ्य इत्येतयैव विश्वान्देवान्स्तुतवान् ॥ १३ ॥ तं विश्वे २०५
देवा ऊचुः । इन्द्रं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति विश्वे देवाः स्तुताः परितुष्टा इन्द्रं स्तोतव्यमुपादि-

ष्टवं तः ॥ ७ ॥ स इन्द्रं तुष्टाव यश्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येतेन सूक्तेनोत्तरस्य यः पंचदशर्चः । इं
द्र इंद्रः शुनःशेपः हिरण्यरथं दत्तवान् । अनेन मुक्तवान यं ज्ञायते ॥ ७ ॥ तमेतया प्रतीया
य । शश्वदिन्द्र इति नं हिरण्यरथं शुनःशेपः शश्वदिन्द्रः पोपुयद्भिर्जिगायेत्येतदृचा प्रतीयाय
प्रतिगृहीतवान् । सोऽनिवेदवनाहृ इदं जानातीति ॥ ७ ॥ तमिन्द्र उवाचाश्विनौ नु स्तुथ शंस
स्यामीति तेन तथाविंद्र उपदिदेश ॥ ७ ॥ सोऽश्विनौ तुष्टाव तत उत्तरेण तृचेन । स शुनःशेपोऽश्वि
नौ स्तुतवान् उत्तरेण तृचेन ॥ ७ ॥ तमश्विनावूचतुः उषसं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याव इति क्रय
तुः उषसं स्तुहीति चोपदिष्टवंतौ ॥ ७ ॥ उषसं तुष्टाव तत उत्तरेणैव तृचेन । स शुनःशेप उ
षसं तुष्टाव अश्विनानन्तरमुत्तरेण तृचेन वा ॥ ७ ॥ तस्य ऋच्यृच्युक्तायां निरंतरं पाशो विमु
मुचे । तस्यामिति शुनःशेपस्य प्रतिनिर्दिशतः ऋचि ऋचीति निपाता विस्मयार्थः । ऋचि ऋचि विउक्तायां पा
शो मुमुचे इति तरां प्रत्यृचं पाशो विस्रस्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥ कनीय ऐक्ष्वाकस्योदरं बभूवा ऐ

क्ष्वाकस्य हरिश्चंद्रस्य जलोदरं कनीयो बभूव ॥ ८ ॥ हस्मरक्ष्वकायां उत्तमायां हस्म
क्ष्वकायां विपाशो मुमुचे उत्तमायामैक्ष्वकायां पाशो विमोकं गतः ॥ ८ ॥ अगद ऐक्ष्वा
को बभूव । अगदो रोगनिवर्त्तित ऐक्ष्वाको बभूव ॥ ८ ॥ अथाहैनमृत्विज ऊचुः तमेवैत
206 स्याक्रः संस्थामधिगच्छ ॥ ८ ॥ अथानंतरं शुनःशेपमृत्विज ऊचुः । हे शुनःशेप त्वमेवैतस्याक्रः
संस्थां जानीहीत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥ २२ अथाहैनमंजःसवं शुनःशेपो ददर्श । अंजःशब्देनक
त्यः शुनःशेपो ददर्श । आख्यानमेतत्प्राणायष्टेय वेनद्रष्टव्यं ॥ ८ ॥ यद्विच्छिद्रं घृतेघृतेहृदिति
तमेतानि श्वतघ्नानिरनिष्कृत्य । वंसामं यद्विच्छिद्रं घृतेघृतेहृदिति एतानिश्वतघ्नानि कृत्वाले
निष्कृत्या ॥ ८ ॥ उच्छिष्टं चम्वोर्भरेति द्रोणकलशे समवनिनाय । उच्छिष्टं चम्वोर्भरेत्यनयर्चा
द्रोणकलशे सोमं समवनिनाय ॥ ८ ॥ अथास्मिन्ननारब्ध एतस्यैव हस्तकस्य हविर्यास्तिश्वन 205
ष्टानिर्जुहवांचकार । अथानंतरमनारब्धे सोमे एतस्यैव हस्तकस्य यावद्धमाप्यतया

रूपस्थानि मुहुर्ह्वांचकार ॥ ८ ॥ अथो ह नमवभृथमभ्यवनिनाय । स त्वं नो अग्नेवम
स्त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति एताभ्यामृग्भ्यामथो हैनमग्निमुपस्थापयामास शुन
श्शेपं निहितं सदस्यादित्येतयर्चा । अथो हैनं यजमानमवभृथमभ्यवनिनाय । स
त्वं नो अग्ने वामानवेतां त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति एताभ्यामृग्भ्यामग्निमुपस्थाप
यामास । शुनश्शेपं निहितं सदस्यादित्येतयर्चा । एकयैव ॥ २ ॥ ८ ॥ अथ ह शुनःशे
पो विश्वामित्रस्योपस्थमाससार । आजः सर्वं परिसमाप्याथानन्तरं शुनःशेपो ऽविश्वामित्र
स्यादोपस्थउपविष्टस्योपस्थं संगमास सार । आजगाम ॥ ८ ॥ तं होवाचाजीगर्तः
सौयवसिः पुनर्मे पुत्रं देहीति । तं विश्वामित्रमजीगर्तः सौयवसिरुवाचो हे भगवन् वि
श्वामित्र पुनर्मे सुतं पुत्रं देहीति ॥ ८ ॥ नेति होवाच विश्वामित्रो देवा वा इमं मह्यमरासते
ति विश्वामित्रो ऽजीगर्तेन याचितो नेत्युवाच । वा वे — तो देवा इमं शुनःशेपं मह्यं दत्तवन्तो
॥ ८ ॥

सहदेवरात्रावैश्वामित्रा आस। सशुनःशेपो देवरातोनो नाम विश्वामित्रो गोत्रेण आसीत्॥छ॥
तं होनावाजीगर्त्तः सौयवसिह्वे विविह्वयावहा इति। तं विश्वामित्रमजीगर्त्त उवाच। त्वं वा हे च वि
क्र्याव हि विवदावहे यस्य वचो थं शुनःशेपो मन्यते तस्मायदत्याम्ति न्नर्थे प्रमाणं सएवनवाति।
इतिपाठं नरः सहदेवरातो नाम वैश्वामित्रा आस। विश्वामित्रानितु उवाच। नाम निर्वचनेवा केवा
नू। देवावाइमं महामरासतरासते दानकर्म्म यस्मादरासतस्वाप्तस्मादयं देवरातश्चेतोन
याप्रतिदातव्यः॥छ॥ तं होवाचाजीगर्त्तः सौयवसिः तावविह्वयावहा इति विश्वामित्रेण न ददा
मीत्युक्ते जीगर्त्तः तमिमं शुनःशेपमावां विह्वयावहे। यएवास्मै वंशोपाशीचाते। सएवन्नवविति।
॥छ॥ तथेति। तथेत्येवं विश्वामित्र उक्तवान्॥छ॥ आंगिरसो जन्मनास्य जीगर्त्तः। अतः कविरत्न
पैःपितामहा न्नं तो मौपगाः। इनरे हिमामिति। अजीगर्त्त उवाच। आंगिरसो जन्मनास्य हेशुनः २७
शेपः आजीगर्त्तः श्रुतो विख्यातः कविर्मेधावी यतः अतः कारणाद्वैःपितामहान्तोपेता

207

महान्तं संतनोतु। मापगाः शूद्रेष्विमामित्युवाच॥७॥ स होवाच शुनःशेपोऽद्राक्षुस्त्वा शासह
स्तं न यच्छूद्रेष्वलप्सत गवां त्रीणि शतानि च त्वमवृणीथा मदंगिर इति। शुनःशेपोऽजीगर्त्तमुवाच।
द्राक्षुस्त्वा शासहस्तं सर्वे जनाः न यच्छूद्रेष्वपि ब्राह्मणत्वाभिमानकर्म्म लब्धवंतः। गवां त्रीणि शता
नि च त्वमवृणीथा मध्यकर्म्मणि हे अंगिरः सोऽपगात्तमेनं तु॥८॥ तं होवाचाजीगर्त्तः सौयासौयव
सिस्तद्वै मा तात तपति। पापं कर्म्म मया कृतं। तदहं निह्नुवे तुभ्यं प्रति यंतु शता गवामिति॥ वि
ष्टस्मरणमक्षि। कृत्वा पापं हिंसं तथ्यतस्मात्त्वायात्रनुच्यत इति त्वो वदामि हे तात अस्मरितं
मां तपति। यत्पापं कर्म्म मया कृतं तदहं निह्नुवे तुभ्यं दत्तमापयामि। प्रति यंतु गवां त्रीणि शता
नि॥९॥ स होवाच शुनःशेपो यः सकृत्पापकं कुर्यात्कुर्यादेनदपरं नापगाः शूद्रान्न्याया
दसंधेयं त्वया कृतमिति। शुनःशेपेऽसंधेयमित्युक्तवति एतदेव मतं ध्यायाजीगर्त्तपापसं
धानार्हमित्यभिप्रायः अपमादोऽहे अजीगर्त्तः असंधेयं त्वया कृतं असंधानार्हमित्यभिप्रायः

किंकारणं अविश्वासनीयत्वात्। कथमविश्वासनीयता। यः सन्तत्पापं कुर्यात् कुर्यादेत
त्पापकं ततोपरं ततोऽप्यधिकमित्यर्थः। शूद्रस्यायं त्याय्यो दयदपत्यविक्रयः ततश्चैतस्मा
त्पापान्मागाः सत्वमहन्त्रयोः किमनेनेति स्वजनायवादात्यसंधीठेऽपति यजमानस्यय
208 जनए दान॥७॥ असंधेयमिति वाअवोचदिति। ह विश्वामित्रउपपाद। अयं शुनःशेपो
असंधेयमिति। अवोचत्। एवमवधार्य आजीगर्त्तं चोपालंभ्य विश्वामित्रउपपाद। शुनःशे
पस्तु पपात्ति तिरश्चीयं चकार॥२८॥ नीमएव सोयवसिः शासेनदिश शासिषत्। अस्मात्मै
तस्य पुत्रो भूर्मि मिवोपेहि। उत्त्रनामेति। नयानेक एवासोसौयवसिः शासेनविश्रासनंक
र्तुमिष्टवान्। एवमगच्छान् तस्मान्मरणान्मायं एतस्य पुत्रो मा भूर्मा वि विपेहि पुत्रतां स्वह
दयस्य॥७॥ स होवाच शुनःशेपः स वै यथा नोज्ञपयराजपुत्रन्तथावद यद्यैवांगिरसः सन्नु २०८
पेयां तत् पुत्रमिति। शुनःशेप उवाच। हे राजपुत्र विश्वामित्र तानुपयामिति॥७॥ तं होवाच वि

श्वामित्रो ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां स्यास्तव ज्येष्ठा प्रजा स्यात्। उपेया दैवं मे दायं तेन त्वेवोपमंत्रयद्
ति। विश्वामित्रः शुनःशेपमुवाच ज्येष्ठो मे पुत्राणां स्याः किं चान्यदुत तव श्रेष्ठा प्रजा स्यात्।
मत्प्रसादादुपादैवं मे दायं मदायो दैवो धनधान्यामानुषः तेनैतेन निव ज्येष्ठत्वेन त्वत्प्र
जाश्च दैवदायोपायेनेम। निमित्तेन त्वामुपमंत्रयेदमिति विश्वामित्र उवाच॥७॥ स होवाच
शुनःशेपः संज्ञानानेषु वै ब्रूयाः सौहार्दाय मे श्रियै यथा भरतऋषभोपेयां तव पुत्रता
मिति। शुनःशेप उवाच विश्वामित्रं यत्तु त्वया निश्चितं तत्संज्ञानानेषु ब्रूयाः। संज्ञानानेषु त्वत्पुत्रा
दृश्यमानेषु सौहार्दाय वनःप्रीतये श्रियै च विवादाभावलक्षणायै च यथा हे भरतर्षभ
धनन त्वत्पुत्रतामुपेयामिति॥८॥ अथ ह विश्वामित्रः पुत्रानामंत्रयां चक्रे। अथानंतरं शुनः
शेपेनोक्तो विश्वामित्रः पुत्रानामंत्रयितवान्। आमंत्रणमुच्यते। सत्कारस्त्वर्थं किं प्रयोजनं
त्वव्यापारणं॥२५ मधुछंदाः शृणोतन। ऋषभो रेणुरष्टकः। ये केचन भ्रातरः स्थास्मै ज्यैष्ठ्याय

स्तिष्टव्यमिति॥ कः क आमंत्रिता मधुच्छंदा नाम तया स्त्व पत्नः अपरो रेणुः अन्यो अष्टकः। ए
वमादायत्तद्यांता॥ हे आनरः स्प्रणो तत अस्मे छनः शापाय न्योछायस्त्विष्टव्यं। येके च आनरः स्तुते
सर्वेत्तद्यंतो॥ ७॥ तस्य ह कशतं पुत्रा आसुः। तस्य विश्वामित्रस्य एकाधिकं शतं पुत्राः आसन्
209 ॥ ७॥ पंचाशादेव ज्यायांसो मधुच्छंदसः। पंचाशत् कनीयांसः। मधुच्छंदसः सकाशात्यंचाशाल्म
नाद्वृद्धाः पंचाशात्कनीयांसः। मध्ये मधुच्छंदा एक पंचाशत्तमः॥ ७॥ तद्ये ज्यायांसो न ते कुशलं
मेनिरे। विश्वामित्रवाक्यमस्मे ज्येष्ठायतिस्त्वव्यमिति मधुच्छंदसः सकाशात् ये वृद्धाः पंचाशत्ते कु
शलं शोभनं नामंसत॥ ७॥ ताननुव्याजहार अंतान्वः प्रजा भक्षीष्टेति। तान्यंचाशाज्ये स्याकाम्
ज्यायसो नु व्याजहार विश्वामित्रः कथं शशाप। अंतान्वः प्रजा भक्षीष्ट त्वं तद्देशवासिनी युष्माकं २०८
प्रजा भविष्यति॥ ७॥ त एतेअंध्राः पुंड्राः शबराः पुलिंदा मूतिबा इति। एतद्देशवासिन एवं नामानो भव
न्तुरिति॥ ७॥ उदंत्या बहवो वैश्वामित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः इत्युदाहरंति। तानेवं नाम

निरूढा हरंति। लोका इति। शाक्षेनोक्तार्थं वाक्यं न द्वितीयाः। अथ ये मधुछंदः प्रभृतयः कनीयांसस्ते
कुशलं मेनिरे। ये मधुछंदसः सार्धा एकपंचाशत् संख्याका विश्वामित्रवाचं गीचक्रिरे। एवं ह्युक्तवं-
तः॥७॥ स ह जगौ मधुछंदा यन्नः पिता संजानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे वयं पुरस्तात्सर्वे कुर्महे त्वांचो वयं
स्मसीति। स मधुछंदाः पंचाशता कनीयांसो ज्येष्ठं वैश्वामित्रं जगौ। यन्नोऽस्माकं पिता संजानीते त-
स्मिन्नादेशे वयं तिष्ठामहे पुरस्तान्ज्येष्ठं शुनःशेपं कृत्वा मत्वं चो वयं स्यामेति शुनःशेपं प्रति वि-
श्वरादेशाद्युक्तवंतः॥८॥ अथ ह विश्वामित्रः प्रतीतः पुत्रांस्तुष्टाव। पुत्रैरादेशं गीकृतेनानुष्ठत्वाद्
विश्वामित्रः प्रतीतस्तुष्टाव। र हे ते वै पुत्राः पशुमंतः प्रजावंतो भविष्यथ। ये मानं मेऽनुगृह्णंतो वीरव-
तमकर्त्त मा। ये पुत्रा मम मानमनुगृह्णंतः प्रजावर्द्धयंतो मां वीरवंतं पुत्रवंतं कृतवंतस्ते
यूयं प्रजावंतः पशुवंतो भविष्यथ। मत्प्रसादात्॥९॥ पुर एत्रा वीरवंतो देवरातेन गाथिनाः।
सर्वे राध्याः स्थ पुत्रा एष वः सद्विवाचारः। हे पुत्रा देवरातेन पुर एत्रा ऽनुगामिना ज्येष्ठेन सर्वे

रवंतो गाथिनाराध्याह्रज्यास्थएवंवः सदंह्रजनेस्ति॥ ८॥ एषवः कुशिकावीरो देवरातस्तम
न्वितः॥ युष्मांश्चादायवोपेताविद्यांयामुचविद्मसि॥ हे कुशिकाः देवरातो युष्माकं मध्येवीरो
ज्येष्ठस्तमनुगछन्तु युष्मांश्चायं गछतोऽयं चदायमुपेतां विद्यायामुत विवेदक्तामुपगम
साधुकारी सर्वमेतन्मयास्मिप्रतिपादितमित्यभिप्रायः॥ ८॥ तेसम्यंचोविश्वामित्राः सर्वेसा
210 कं सरातयः देवरातायतस्थिरे ज्यैष्ठ्याय श्रैष्ठ्याय च गाथिनाः॥ ते विश्वामित्राः मधुछंदप्रभृतयः
सम्यंच एकचित्ताः क्षिप्रं वशीकृत्य देवराताय तस्थिरे अनन्दन्तु याचिनः सर्वकार्येष्वनुष्ठिता
इत्यर्थः॥ ज्यैष्ठ्ये श्रैष्ठ्ये च गाथिनः संज्ञा॥ ८॥ अन्वयत देवरातो रिक्थयोरुभयोरृषिः जह्नूनां चा
धितस्थिरे दैवे वेदे च गाथिनां॥ रिक्थदायो वेद इत्येकार्थाः॥ उभयोः रिक्थयोर्देवरातोऽनुष्ठा
नऋषिरधीयत जह्नूनां च मध्ये गाथिनां आधितस्थिरे दैवे वेद्यायां वेदे धनवेद इति नना 210
मात्रा॥ ८॥ तदेतच्छौनःशेपाख्यानं हरिश्चंद्रोहावधस इत्येवमादिको॥ ८॥ परस्तात्गो

यमपरिमितं। परस्तात्सहस्रं गाथानां चरक्षितं पुनर्यस्मिन् तत्परस्तात्गाथा अभ्यधिके शतं
गाथमित्यर्थः। किंकियत्परिमाणं ऋचः न सन्ति। अपरिमितं। बहुसहस्रं तमित्यर्थः।।७।। तद्धाता
निषिक्तायाचष्टे। तदाख्यानमभिषिक्ताय राज्ञे चष्टे।।७।। हिरण्यकशिपावासीनः आचष्टे
हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणाति। कशिपु उपासनं हिरण्यस्य कशिपु हिरण्यकशिपु
तस्मिन् हिरण्यकशिपौ होतासीनः। उपविष्ट आचष्टे। हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृण
त्यध्वर्युः प्रतिगरं ददाति।।७।। ओमित्यृचः प्रतिगरः। ऋक्षु प्रतिसिद्धे व यथार्थवादेन पादस्य
वसाने।।७।। एवं तथेति गाथायाः। सा तत एवमिति तथेत्येवं।।७।। ओमिति वै दैवं तथेति मानुषं अ
र्थवादार्थमुपन्यासः।।७।। दैवेन चैवैनं तन्मानुषेण च सर्वस्मादेनसः सं प्रमुञ्चति। ओं तथेत्युभयरूपे
ण प्रतिगरेणेत्यर्थः। तस्मात् यो राजा विजयी स्यात् अथ यजमानः आख्यापयेत एवं तच्छौ
नःशेपमाख्यानं। यस्मात् प्रतिगरेण सर्वस्मादेनसः संप्रमुच्यते। तस्माद्यो राजा अभिषि

तीविजयासमर्थोथयजमानोराजसूयेनबर्हिरपिक्रेतोराख्यापयेयुस्तौवेतच्छौनःशे
पोमाख्यानंकमस्यलवतीत्यतत्र्याह॥७॥नह्यस्मिंश्चत्वंचानेनःपरिधत्ते।नह्यस्मिन्नन
निःशोकमयेतःपरिशिष्यते।सहस्रमाख्यात्रेददातिशतंप्रतिगरित्रे।सहस्रंगवामाख्यात्रेद
२११ द्यात्।शतंगवांप्रतिगरित्रेदद्यात्।एतेचैवासने।हिरण्मयकशिपुयथाहंदद्यात्।
पुत्रकामाहाप्याख्यापयेते।पुत्रकामाःअर्थधनाआख्यापयेते।लभन्तेहपुत्रान्लभन्ते
तेहपुत्रान्।इतिस्मामसोऽध्यायपरिसमाप्तौशिष्टाचारसदाचरणंचाप्यथमिति॥ ॥इतिशां
खायनसूत्रभाष्येपंचदशोऽध्यायः॥१५॥ ॥समाप्तः॥शिवमस्तु॥ ॥शुभमस्तुसर्वजगतः
एवं॥ ॥नमः॥ ॐप्रजापतिरकामयतसर्वान्कामानाप्नुयांसर्वाव्यष्टीर्व्यश्नुवीयेति
एवंकामितवान्।तदवाप्नुये॥७॥सएतंत्रिरात्रंयज्ञक्रतुमपश्यत्।अश्वमेधं।सप्र २११
जापतिरेतंत्रिरात्रंत्रिःस्तुत्याकंयज्ञक्रतुंतिस्तुत्यर्थंचव्यनमपश्यत्।दृष्ट्वानाहाध्य

साधनसंबंधेन विज्ञातवानश्वमेधस्य॥छ॥ तमाहरन्॥ संभारादिना द्रव्यजातेनानेतेनायजत निर्ज्ञात स्वरूपेण फलसंपत्तिरास्तीत्युक्तेन॥छ॥ तेनेष्ट्वा सर्वान् कामानाप्नोत् सर्वा व्यष्टीर्व्याश्नुत येयामिलाषितं प्राप्तवानित्यर्थः प्रायः॥छ॥ तथा एवैतद्यजमानो यदश्वमेधेन यजते॥ सर्वान् कामानाप्नोति सर्वा व्यष्टीर्व्यश्नुते॥ प्रजापतिवन्मनुष्य यजमानोपि॥छ॥ मद्दर्विध्यो निर्वपति॥ चतुरः पात्राननंजलीन् प्रसृतांश्च व्रीहीनिति ताधर्व्यो मद्दर्व्रिध्यश्चतुरः पात्रानुक्तांस्यादीन् तत्त्वयहस्तयोगांजलिः प्रसृताश्चतुर एवं प्रसृतश्चैक हस्तेंगुलिकाशाः॥छ॥ द्वादशविधं द्वादशप्रकाराः॥छ॥ द्वादशावै मासाः संवत्सरः संवत्सरस्यैवाप्त्यै पात्रांजलि प्रसृतैश्चतुर्थैर्मिलित्वा द्वादशसंख्यायासंवत्सरो व्याप्यते॥छ॥ तथा आग्रदधर्व्युर्निष्कं प्रतिमुंचति ब्रह्मो हनादनंतरमधर्व्युर्यजमानाय निष्कं प्रतिमुंचत्याबध्नाति॥छ॥ सायमाजतेहुतायां जघनेन गार्हपत्यमुदङ्क्वा तयासहसंविशति॥ सायमाज॰

तौ नित्यहोमायां कृतायां पश्चात् गार्हपत्यस्योदक्शिरा यजमानः संविशति। वावातया
प्रियतमया पत्न्या सह॥७॥ अंतरोरुकः संवर्त्तमानः शयीत। वावातयाऽवर्त्तितेऽत्र सं
वर्त्तमानोऽहूयमानः शयीत॥८॥ अनेन तपसेमं स्वस्ति संवत्सरं समश्नवामहा इति। अ
नेन वावातया नासंवेश्यानेन तपसा इमं स्वस्ति कल्याणं संवत्सरं माश्नवामहा इति। अ
212 र्थः नासो विच्छत्तरये मंत्रागान परिश्रव आकृतौ संवत्सरमवर्द्धमासमासत्रे मासस्य प
क्षान्तस्थानि विकमिति। यद्यपि तं अंतरे पदं पंचकमाम्नातं यथा पत्न्या वावाता संवेशनं सं
वसरं भवतीत्यस्यायमेव पदं॥९॥ तं प्रातरा कृते कृतायां ददाति। तं निष्कं प्रातर्होमनि
वृत्ते ददाति॥१०॥ अथाग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपति। अथ व्याख्यानं तयोर्यथा। नि
ष्कदानादनंतरं आग्नेयमष्टकपालं पुरोडाशं निर्वपति॥११॥ अग्निर्वै देवानां मुखं मुख २१२
तः एव तद्देवान् प्रीणाति। मुखतोऽश्वमेधस्याहितः॥१२॥ अथ पश्चिमे पथि चरुं निर्वपति। ताभि

न्त्रेवाहन्यवत्राह्मान्॥७॥ इष्टावेपथीनामधिपः स्वस्त्ययनमेवतदश्वाय करोति। यत्तु
लपथि इते चरुं निर्वपति॥७॥ सर्वरूपमश्वं जवेन संपन्नं संवत्सराय उत्सृजन्ति। सर्वका
मिनमन्यत्राब्रह्मचर्यात्॥७॥ शुक्लकृष्णनीलपीतादीनि सर्वाणि रूपाणि यस्मिन्स रूप
स्तं सर्वरूपमश्वं जवेन वेगेन संपन्नं संवत्सराय उत्सृजन्ति। संवत्सरं ब्रह्मचर्यं नियमाय
वा सर्वकामिनं चेष्टाप्रवृत्तं ब्रह्मचर्यं छ्गां वर्जयित्वा॥७॥ शतं राजपुत्राः कवचिनो राजन्या
निषंगिणः शतं ग्रामणीनां पुत्रा उपवीतिनः क्षत्रसंगृहीतॄणां पुत्रा दण्डिनो नावर्त्तयन्तो वे
रक्षन्ति। शतसंख्याका राजपुत्रा इति अभिषेकाधिपत्ययुक्तस्य राज्ञः पुत्राः कवचिनः सं
नद्धाः राजन्याः क्षत्रियजातयो निषंगिणो बद्धतूणीराः शतसंख्याका एव तत्र ग्रामणी
नां पुत्राः उपवीतिनः उपवीतनामिति संनाहविशेषः। सूतः प्रतिलोमो ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्
ग्रामणीमहत्तरः एतासामेतेषामप्यां क्षत्तृसंग्रहीतॄणां पुत्रा दण्डिनः क्षत्तारो सारथिः।

संगृहीता मंत्री। दंडिनो दंडहस्तान्ज्ञातसंख्याका एव। अनावर्त्तयंतोऽश्वं रक्षंति। अनेन नियमे
ना॥ ७॥ अथ सवित्रे प्रसवित्रे आसवित्रे सवित्रे सत्यप्रसवायेति संवत्सरं हवी॥ ८॥ त्र
यानंतरं सवित्रे प्रसवित्रे प्रथमा एकहविष्का इष्टिः। सवित्रे आसवित्रे द्वितीयास्त्रक
213 विष्के वसवित्रे सत्यप्रसवायेति। तृतीया चैकहविष्कैव। एतानि हवींषि संवत्सरं नवंति
सविता वै प्रसविता स म इमं यज्ञं प्रसुवे॥ ९॥ सविता वा आसविता स म इमं यज्ञं आसुवा
इति। आकूर्त्तर्वः सव आनि मुख्येनान्यस्तु ज्ञा॥ १०॥ सविता वै सत्यप्रसवः स म इमं यज्ञं
सत्येन प्रसवेन प्रसुवातीति तस्मात्सवित्रे सत्यप्रसवायेति॥ ११॥ यस्मा विश्वा जातान्या
देवो धातु सविता भुरत्नो विश्वानि देव सवितः सर्वानो देवः सविता विश्ववेदं नप्रमिये।
यस्मा विश्वा ज्ञानानि आ देवो याति सविता भुरत्न इत्येतया ज्यायाज्ञवाको प्रथमस्य हवि २१२
षः विश्वानि देव सवितः सर्वानो देवः सविता सहावेति द्वितीयस्याः आविश्वदेवं सत्पतिं न

प्रमिये सविष्टार्दे व्यस्यत इति तृतीयस्य ॥ ८ ॥ होता च पारिप्लवमाचष्टे संवत्सरमेतद्
ख्यानं ॥ ८ ॥ अध्वर्यो इत्यामंत्रितो होतरिति सर्वत्र प्रतिगृणातीत्यर्थः ॥ ८ ॥ हं होतस्तथा
होतरित्याचक्षाणमनुगृणाति ॥ अस्याशुक्ल एवार्थो दशमेऽहनि ॥ ८ ॥ अथाध्वर्युर्वीणागण
गिनः संप्रेष्यति ब्राह्मणोरेनं पुण्यकृद्भी राजभिः संगायतेति ॥ अध्वर्युरनुज्ञानन्तर्ये वीणा
नां गणा वीणागणाः वीणावादका गायंति वीणागणगिनः । तानध्वर्युः संप्रेष्यति ॥ ८ ॥ राणेर
राजभिः पुण्यकृद्भिः सगरदिलीपादिभिरेनं राजानं संगायत । समानं रूपं वा गायतेत्यभिप्रा
यः ॥ ८ ॥ मनुर्वैवस्वत इति प्रथमे मनुर्वैवस्वतो राजेत्येवमादिकमाख्यानं पारिप्लवा
ख्यं प्रथमेऽहन्याचष्टे ॥ ८ ॥ तस्य मनुष्या विशस्त इम आसत इति तस्य राज्ञो मनुष्या विशः
प्रजास्त इम आसते । अद्यापि स्वधर्मान्निवर्त्तन्ते ॥ ८ ॥ गृहमेधिन उपादिशति ॥ पंचमहाय
ज्ञानुष्ठानकारिणो गृहमेधिनो गृहस्थास्तानुपदिशंति ॥ ८ ॥ ऋचो वेदः सोयमिति

सूक्तं निगदेत्। ऋचो वेदः। सोयमिति सूक्तं वदन् निगदेत्। सूक्तं कं चिदास्य
दाशणद्वाऽवदेत्॥ठ॥ यमो वैवस्वत इति द्वितीये। यमो वैवस्वतो राजेत्याहेति द्वि
य एवाह्नानि वा तपथे दर्शनात्॥ठ॥ तस्य पितरो विशस्त इम आसत इति स्थविरानुपदि
214 शति। पूर्वेनकं वत्सविराव्ययोधिकान् प्रदर्शयति॥ठ॥ यजुर्वेदो वेदः सोयमिति यजु
षमनुवाकं निगदेत्। आश्वमेधिकमेवाप्रकरणात्॥ठ॥ वरुण आदित्य इति तृतीये। वरु
ण आदित्यो राजेत्याह। पारिप्लवं तृतीयेऽहनि॥ठ॥ तस्य गंधर्वा विशस्त इम आसत इति युवानः
शोभनानुपदिशति। शोभनानुपदिश्य स्त्रियो नयंगान्यूनः प्रदर्शयति॥ठ॥ अथर्ववेदो वेदः
सोयमिति भेषजं निगदेत्। याऽष्यधीरित्येतत्सूक्तं केचिदाहुः। तदुक्तं। समाख्यानाद्भेषजं २१८
थस्याथर्वणिकानां॥ठ॥ सोमो वैष्णव इति चतुर्थे। तस्याप्सरसो विशस्ता इमा आसत इ
ति युवतीः शोभना उपदिशति। दास्य एताः सत्या यामन्या समप्रवेशात्॥ठ॥ आंगिरसो वे

वेदोवेदः सोयमिति घोरं निगदेत्॥ घोरमाथर्वणोग्रंथः॥ ॥ अर्बुदः काद्रवेय इति पंचमो॥ अर्बु
दः काद्रवेयोराजेत्याहेति श्रुतेः॥ ॥ तस्य सर्पाविशस्तइम आसत इति सर्पान्॥ सर्पविदो
वोपदिशति॥ सर्पविद्यां प्रदर्शयति॥ सर्पविदोवाजमानान्॥ ॥ सर्पविद्यावेदः सोयमिति सर्प
विद्यां निगदेत्॥ सर्पविद्यां गारुडीं कंकनामकां॥ कुवेरोवैश्रवण इति षष्ठे॥ कुवेरोवैश्रवणोरा
जेत्याहेति श्रुतेः॥ ॥ तस्य रक्षांसिविशस्तानीमान्यासत इति सेलगान्पापकृतोवोपदिशति॥ रक्षो
विद्यावेदः सोयमिति रक्षोविद्यां निगदेत्॥ रक्षोविद्यानरक्षोग्रहणं इरकं॥ सर्वान्विदानवधाद् इतिवच
नात्॥ तस्मात्प्रसिद्धैव ऊऊऊ रूपा विद्येति॥ ॥ असितोधान्वन इति॥ सप्तमेनस्याहुरादिशस
इम आसत इति कुसीदिन उपदिशति॥ कुसीदिनोवार्द्धुषिकप्रयोगजीविनः॥ ॥ असुरवि
द्यावेदः सोयमिति मायां कांचित्कुर्यात्॥ असुरविद्यं इन्द्रजालादिना तन्निर्दिशन् मायामपि कां
चित्कुर्यादिंद्रजालिन्यासरूपां॥ ॥ मत्स्यः सांमद इत्यष्टमो मत्स्यः सांमदोराजेति श्रुतेः॥ अती

कयहणमेननृ ॥ [illegible] ॥ तस्योदकचराविश इतिमत्स्यान्मत्स्यविदोप्युपदिशति मत्स्या
नुपदिशति जाति संबंधेन मत्स्यविदोवा मैनिकान् । पाठीनादीनिति शाखर विकल्पान् विहंति
यनान्वा ॥ [illegible] ॥ इतिहासवेदोवेदः सोयमितीतिहासमाचक्षीत इतिहासाचदस्य प्रथमत्वेन
दर्शनात् ॥ [illegible] ॥ तार्क्ष्योवैपश्यत इतिनवमे । तार्क्ष्यो वैपश्यतो राजेत्याह इति । वयांसि पक्षिणो ब्रह्मवा
रिणउपकर्मणकानैष्टिकावा ॥ [illegible] ॥ पुराणवेदोवेदः सोयमिति पुराणमाचक्षीत । पुराणं वायु
प्रोक्तमात्रमाख्येयं । नतु यज्ञो विष्णुत्वं प्रोक्तमितरत इति सूक्तं अस्य वैदेकदेशत्वात् ॥ [illegible] ॥ धर्म इंद्र
इति दशमे । धर्म इंद्रो राजेत्याह इति । शतपथे प्रतीकदर्शनात् ॥ [illegible] ॥ तस्य देवा विशस्तइमआस
त इति इने प्रतिग्राहकान्श्रोत्रियानुपदिशति । मनुष्यदेवा हि ते इत्यभिप्रायेण ॥ [illegible] ॥ साम वेदो
वेदः सोयमिति साम गायात् । यत्किंचिदनिंद्यमेवाध्यमेधिकं वा प्रकरणात् ॥ [illegible] ॥ सर्वान्वेदान्ना
वृष्टो परिप्लवाख्यानेन दशाभिरहोभिर्यथाक्रमणं ॥ [illegible] ॥ सर्वाणि राज्यानि । मण्डलैर्वा विबलं । राज्ञा २१५

215

यमो [illegible] सुतो राजेत्येवमादीनि ॥ छ ॥ सर्वा विंशाः तस्य मन्तुथा । विंशास्तस्य पितरो विंशा इत्येवमा
द्याः अर्थवादार्थमुपन्यासः ॥ छ ॥ सर्वं वा अश्वमेधः सर्वेण सर्वमाप्नवानीति सर्वं वा अश्वमेध
रत्यश्यते । पुरुषमस्मात्परं नास्ति विश्वा ॥ छ ॥ तद्यान्तः अनम्यारिक्ष्यवेत । तस्मात्परिक्ष्यवेयदेतद्द
शमिरहोमिराख्यानमज्ञानमुक्तं एतदेकादशाहे अनरावर्ते । तत एवमेकविंशाहेनेनप्र
कारेण संवत्सरमाप्नोति तस्मात्परिक्ष्यवमाहेतत्पारिक्ष्यवं । तथा चत्वारि पप्यस्कन्तिः । ष
ड्रात्रं दशाहं नावष्टइति ॥१॥ ॥ एकविंशतिर्यूपाः एकविंशतिररत्नयः एकविंशतिरि
रिसंख्यानियमः एकविंशत्यरत्नयरति प्रमाणनियमः ॥ छ ॥ अष्टौ बैल्वाः द्वादशखादिराः ॥
अष्टौ यूपा बैल्वा भवन्ति द्वादश खादिरा भवन्ति ॥ छ ॥ पैतुद्रवाउपच्छावानो । पैतुद्रवो द
दारु वा उपच्छावानां वयिष्ठपार्श्ववर्तिनः ॥ छ ॥ रज्जुदालोऽग्निष्ठः । रज्जुवा दालः श्लेष्मान्तक
सोऽग्निष्ठः कार्यः ॥ छ ॥ एकवि ८ श्रातिरत्नी षामीया ॥ एकविंशति संख्याकां यूपपङ्क्तिं प्रह

यत्नस्मिन्नेकविंशतिरग्नीषोमीयान्पशूनालभन्त इति श्रुतेः ॥ ॥ तेषां समानं चरणं समाने
प्रचार इत्यभिप्रायः ॥ ॥ गोतमस्य चतुरुत्तरः स्तोमः ॥ स्तोमानां प्रथममहः ॥ अथातः प्रा
कृ गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोमा भवतीति श्रुतेः ॥ तिसृणां स्तुत्यानां प्रथममेतदहर्भवति ॥ ॥
तेनेमं लोकमाप्नोति ॥ तेन गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोमेनेमं लोकमाप्नोतीत्यर्थः ॥ वाद्यः ॥ पूर्वस्य
216 विशेषः ॥ ॥ एकविंशस्तोमं द्वितीये ॥ एकविंशस्तोमो यस्य तदिदमेकविंशस्तोमं ॥ द्वितीय
मह्व वदाक्षिणीयं ते ॥ ॥ एकविंशो वा एष य एष तपति तदेनं स्वेन रूपेण समर्द्धयति ॥
द्वादश वै मासाः पंच वर्त्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश इति सोयमादित्य ए
कविंशस्तदेनं स्वेन रूपेणैकविंशतिलक्षणेन समर्द्धयति ॥ ॥ एतस्मादन्यो निसृष्टः ॥ २१९
एतस्मादित्यादन्यो निसृष्टः ॥ नक्षत्रविश्चेत्यपन्नः ॥ ॥ तदेतद्दृष्टं वाक्यादिभिः सुराद्यश्च वसवो
निरतस्तति ॥ अथ स्तोमीयेन्द्रयष्टृगणामादीर्घतमसः आर्षेयमेनदत्तमेन मध्ये वि

स्थानेत्रितएनंयुनक्ति। युक्तं च संतं पुनर्मि दः प्रथमो धातिष्ठत्। अधिनिष्टवान्। मां धा

रयतीत्यर्थः। सास्यरश्मानाश्टहास्तवान्। इदंहृष्टं मस्मनागमथ्वं। हव स वः पुरास्सूयं

त्रनिरतिष्ठत। सूर्यं तन्नाह्नितवंता। इत्यर्थः॥ ॥ अश्वो गोश्टगोज सूयरस्तेप्राजापत्याः।

प्रजापतिदेवत्यायथो द्विष्टाश्वादयः॥ ॥ गोरो गवयः शारत्नउष्ट्रामा युः के उरूप

इत्यत्तुस्मरणाः। स्वहिंसायां। अनुहिंसनादित्यर्थः॥ ॥ पशावश्वैकाविंशातिरेकविंश

तिरेकविंशातयेयाश्वमस्यदेवतान्यः। याश्वमोस्यदेवतान्य एकविंशातिसंख्याः। प्र

त्येकमेकविंशतिरेकविंशातिः पशावोभवंति। एवमेकचचारिंशानि एकविंशाति

श्वाश्वमस्य देवताः। पितृत्रिंककउनरूक्कवर्जा। विश्वानरपार्जन्ययोरवन्तृयादे

वतायामित्रस्यासर्गदेवतायाध्रुवकने॥ ॥ एनाविस्तवादिवतायशाश्वमम

स्यदेवताः सर्वासामवेदेवतानां प्रात्या अर्थवादोयं सर्वस्याविधेः प्रवेधमार्थः॥ ॥ अलंकृतम

ष्वमास्तवमवप्रापयंति। अश्वं विविधैरलंकारैरलंकृतमध्वर्य्यादय आस्तवं बहिः प्यवमा
नगानस्तानमाप्रापयंति ॥ ॥ सुगव्यन इति सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यं पुंसः इत्येवमादिकयर्चाव
प्रापयंति ॥ ॥ अनवजिघ्रति यजमानं वा नयेत। अनवजिघ्रन्या स्तवमश्वे सुगव्येन इति यज
मानं वान्वयेत् ॥ ॥ अथैतं यूपं तिष्ठंतं यदश्वं दहत्येकादशानिरशणा वाजिः। होता निष्टोता नि
217 वाक्यशेषः। नमकादशाभिर्लेनानिष्टोतानि। नदाक्रंदः प्रथम जायमान इति शतपथे ॥ ॥ समिद्धो
अंजन्नित्या प्रियः। समिद्धो अंजन्कृदरं मतीनामित्येनमादिका आप्रियो अश्वस्य च नवंति ॥ ॥
अध्रिगो इति परिशिष्यमानो मित्र इति स्तंको अध्रिगो शमीध्वमित्येवमिर्वचनकं परिशिष्य
मानो मित्रो वरुणो अर्यमायुरित्येतस्य कृमा वपेत ॥ ॥ उन्नमेवान्नरस्याप्रणुवन्। उप
प्रागाच्छंसनं वाज्यर्वोपप्रागात्परमं यत्सधस्थमिति सातउन्नमेउन्नमस्य स्तकस्यांतवोपशु २१
नन्नावापन्न ॥ ॥ चतुस्त्रिंशदिति उरस्याद्वं क्रोणं निगमनादावपन्न ॥ ॥ अथाश्वायोपह

णं ति। वासो ऽधीवासं हिरण्यमिति। अश्वायेति। तादर्थ्ये चतुर्थी। वासो वस्त्रं। अधीवासः कंबलं
हिरण्यं सुवर्णं॥ छ॥ तदेतद्वाक्यदितौ। यदश्वाय वास उपस्तृणंत्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै
इति। इत्वाक्यदितमिति दृढीकरणार्थमुक्तं॥ छ॥ अथाश्वं मध्यमालभंते। अनंतरमश्वं मेध्यं
यज्ञार्हमश्वं यमालभंते॥ छ॥ पर्यंग्यान् बहूनारण्यान्। पंचदशापर्यंग्यास्तानालभंते। आर
ण्याश्चावसेना यकपिंजलानित्यवमादीन्॥ छ॥ रुक्मान् ललाटे। रुक्मा देवता विशेषः। तस्य
रुक्मस्यैव ललाटे नियोजनं। पौरुषेयेणापादानं॥ छ॥ तदेतद्वाक्यदितमत्राह रुक्मः प्रथ
मो नागपतीति। अत्राह रुक्मः प्रथमो नागः प्राप्नोति॥ छ॥ ऐंद्रापौष्णः श्यामो नाभ्यां। अश्व
स्य नाभ्यामैंद्रापौष्णः श्यामवर्ण आलब्धव्यः॥ छ॥ तदेतद्वाक्यदितमिंद्राह रुक्मोः प्रिय
मध्येति पाथ इति। पाथ्यान्नं। तामिन्नश्वमेधे इंद्राह रुक्मोः प्रेयमध्येति॥ छ॥ संज्ञप्तायमहिषी सु
पर्णेः यातयंति। संज्ञप्तायायाश्वाय सोपक्षेपां महिषीं सुपर्णीं नयंति॥ छ॥ तावधीवासेन

संप्रोर्णुवते॥ अयं च महिषी च महिषी यजमानस्य प्रथमपत्नी॥ तद्वैव प्रथमा विन्नासा मह्
षीति स्मृतेनात्॥ ७५॥ तौ यजमानोऽग्निमेथति॥ अयं च महिषी च यजमानोऽग्निमेथति॥ ७६
सख्योरवयुदेधक्ष्य वंचि मंजिमीनरा॥ यः स्त्रीणां राजीवनोजनरति॥ अग्निमेथनमश्लीलता
218 मर्मच्छेदकः परीहासः॥ आक्रोशो वा॥ हे अश्वस ख्यो हृदयं वोऽग्निंद्रमस्याऽवदमवधेहि॥ उपरिष्ठा
पयेत्यर्थः॥ अतं च ममभिमुखां विजांजलि प्रजननमात्रस॥ अग्निमुखेन नय॥ यः कीटश्रो
यः स्त्रीणां जीवनोजनः॥ यस्य पुच्छं जंत्यः स्त्रियो जीवंति॥ ततः कश्च न प्रति मेथति॥ तं यजमानं प्र
ति कश्चन वदति शालपर्थे॥ ७७॥ माता च ते पिता च ते ग्रे वृक्षस्य क्रीलतः॥ प्रतिलामीति ते पिता
गत्ते मुष्टिमतंसयदित्येनां होताग्निमेथति॥ एनां महिषीं होताग्निमेथत्यनया॥ हे महिषि मातास्य २१८
पिता च ते वृक्षविकारस्य मंचकस्याग्ये उपरि क्रीलते विहरतः॥ प्रतिलामीति ते पिता तिलस्ये
त्ने॥ प्रज्ञेह पान्येनामिति मन्यमानस्तदा यः पिता गत्ते वर्स विपर्यये कृत्वा गच्छत्यर्थः॥ किं

नगेन्द्रुष्टिमतं सयत्नामुष्टिरंगुलिसंनिवेशः।तंन्नगउपरिद्विपयतीत्यभिप्रायः।बालउर्ध्व
मेनाङ्कब्रूयनाङ्गिरेन्नारंद्धरन्निव।अथास्यमध्यएतत्तिन्नीतिवातेउनर्मावत्ति।ब्रह्लावाव
तां।ब्रह्लावावतंमथति।ऊर्द्धोमनाङ्कब्रूयनात्।लोएमध्यमङ्गुरुषकववनं।उब्रूयनादि
त्यनाशिष्ययिउब्रावन्नाब्रान।गिरोन्नारंद्धरन्निव।यथागिरोन्नारमारोपयन्नूर्ध्वङ्कब्रूयति।
एवमेनाङ्कब्रूयनात्।अथास्याएवमवद्धायेमध्येकायस्य टल्लामजति।चलत्तिन्नीतिवानेङ्ग
ननेवत्ति।उस्फुनननेनङ्कयते।बा।यदस्याअंद्धोघाद्दत्पफजातापरिद्दिन्नां।यदस्याअंद्ध
न्नेघांद्दत्पनया।आहनस्ययोजतापरिद्दिन्नामभिमेषति।यद्धरिणेयवमात्तिनउष्टबङ्ग
मन्यते।स्फ्रायदर्यजारानपोषायधनायतीत्यर्द्ध।पालागलोपालागलानामपन्नी।त
मङ्कउरतिमथति।यद्धरिणङ्खत्येवमाद्दिकया।यथापरकीयंयवंहरिणःछलेनन्नद्दयति।
तस्मुष्टमात्मानंनबङ्गमन्यते।न्नूयोपितदेवाश्नाति।एवंस्फ्रान्नवत्यर्यजाराअर्यजरय

ती त्वर्येजारा। न त्वं स्मे पापाय धनायति न देवयं न कामयन्त इत्यर्थः॥ ठ॥ अश्वपालानां समा
न जातीया। श्वानं श्वानमनुचर्यस्नाः प्रत्यभिमर्थंति। अश्वपालानां राजपुत्रादीनां प्रत्येकं
शत संख्या अनुचर्यस्ना एतान् विजः प्रत्यभिमर्थंति॥ ठ॥ य य प्र तद्वते मनोहितर्मा नं
वदाव ऊः ऊर्ध्वामिवानं यद्द्वा सोमललामन्तु। रुद्रे यदर्जोयाप तिरिति प्रत्यभिमर्थंति विकारः।
२१९ राजपुत्रानुचर्येहितारं प्रत्यभिमर्थंति। हिवा तर्य यस्मित एवते तेन अतो माचव वदावऊ
धीरः श्लक्ष्णि बड्ड वदसीत्यभिप्रायः। ब्राह्मणं राजकन्या अनुचर्यमेर्थंति। ऊर्ध्वामनुपुरयत
नृगिरत्नारमित्येवमादिकया अयास्य मर्धामेजन्विति विकारः। ततयाम एक ज्जातारं
प्रत्यभिमर्थंति। याति। यद्द्वा सोमललामगुमित्येवमादिकया तत्र संगृहीतृणां दुहितरो
नुचर्ये धिष्ठ्यं प्रत्यभिमर्थंति। यद्धरिणो यवमत्ती त्येवमादिकया रुद्रे यदर्जो याः पतिरित्य २२
स्यां विकारः॥ ठ॥ स दक्षिवृत्तावयंते ताध्वर्युं हठति। द्वितीय यात्रत्या हन्तीय यां हठति॥

चतुर्थ्यां प्रत्याहसदस्यपाविष्टा ब्रह्मोद्यं वदंति। वक्ष्यमाणमनया संज्ञयोच्यते होताध्वर्युं पृ
च्छति। किंस्वित्सूर्यसममिति। द्वितीयाध्वर्युप्रत्याह। ध्वर्युर्ब्रह्मणं सूर्यसममिति तृतीयया प्रत्यध्व
र्युः कश्चिदेकाकीति चतुर्थ्या प्रत्याह होता सूर्य एकाकीति॥ ब्रा॥ ८॥ किंस्वित्सूर्यसमं ज्योतिः
किं समुद्रसमं सरः। कस्वित्पृथिव्यै वर्षीयान् कस्य मात्रा न विद्यते। प्रश्नचतुष्टयम
स्या॥ ब्रा॥ ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिर्द्यौः समुद्रसमं सरः। इंद्रः पृथिव्यै वर्षीयान् गोस्तु मात्रा न वि
द्यते। यथासंख्यं प्रतिवचनानि॥ ८॥ कस्विदेकाकी चरति क उस्विज्जायते पुनः। किंस्विद्धिमस्य
भेषजं किंस्विदावपनं महत्। अस्यापि प्रश्नचतुष्टयमेव॥ ब्रा॥ सूर्य एकाकी चरति चंद्रमा जा
यते पुनः। अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत् इति। यथासंख्यं प्रतिवचनानि॥ ब्रा॥ ब्र
ह्मा होतारं पृच्छति द्वितीयया प्रत्याह। तृतीयया पृच्छति। चतुर्थ्या प्रत्याह सर्ववित्॥ ब्रा॥ पृच्छा
मि त्वा चितये देवसख यदि त्वमत्र मनसा जगंथ। केषु विष्णुस्त्रिषु पदेष्वेष्टः केष्व विश्वंभु

वनमाविवेश ॥ प्रश्नद्वयं ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति ॥छ॥ अपि तेषु त्रिषु पदेष्वस्मि येषु विश्वं भुव
नमाविवेश ॥ सद्यः पर्येमि पृथिवीमुत द्यामेकेनाङ्गेन दिवो अस्य पृष्ठं ॥ उद्गाता ब्रह्माणं
पृच्छति ॥छ॥ केष्वन्तः पुरुष आविवेश । कान्यन्तः पुरुषे अर्पितानि । एतद्ब्रह्मन्नुपवल्हा
मसि त्वा किं स्विन्नः प्रतिवोचास्यत्र ॥ ब्रह्मा पृष्टः उद्गात्रे उत्तरया प्रत्याह ॥छ॥ पंचस्वन्तरित्यादि
प्रतिवचनं ॥छ॥ पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इत्येवमादिकया यजमानमृत्विजः पृच्छन्ति
॥छ॥ उत्तरया प्रत्याहुः इयं वेदिरित्येवमादिकया ॥छ॥ [illegible] स्वयंभूः प्रथममन्तर्म
हत्यर्णवे दधे ह गर्भमृत्वियं । यतो जातः प्रजापतिरिति महिम्नः पुरोनुवाक्या ॥ स्वयंभूः
स्वयंभूरित्येवमादिका प्राजापत्यपत्य महिम्नो ग्रहस्य पुरोनुवाक्या भवति ॥छ॥ होताय
क्षत्प्रजापतिमिति प्रैषः ॥ होता यक्षत्प्रजापतिं सोमस्य महिम्न इत्येवमादिकः प्रैषो भवति ॥
॥छ॥ प्रजापते न त्वदेतानि इति याज्या ॥ प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येषा याज्या भवति ॥छ॥ प्रजा

पत्यस्य वपया चरित्वा तदन्यावपान्तु ऊह्यतु रितिाल्कश्राऊः॥ प्रजापतिं वान्यन्या देवता
स्तदेना यथा यथं प्रीणातीति॥ अश्वमेधे तु वंन प्रीणातीति एवमन्यमानः॥ ॥ ऐन्द्राग्नस्य वा
व पया चरित्वा तदन्यावपान्तु ऊह्यतु रिति केचित्॥ ॥ विश्वेदेवस्य वा वपया चरित्वा
तदन्यान्वपाइति वा॥ ॥ किन्तु तत्र वरेरनिमिह स्मार्हेन्द्राग्नः शौनकाद्यन्तो नानामध्यैन
कः॥ स एवमाह॥ किन्तु तत्र वरे रनू किंतु नः कारणं प्रवृत्तं वा घ्वरां भूत त्वर माणे विधितु कः
॥ ॥ नाना नो नादेवताभिः प्रचरेतुः॥ पृथक् पृथक् देवताभिर्वपाभिः पृथक् पृथगेव प्र
चरेतुरित्यभिप्राय॥ ॥ स ह समानदेवताभिरव्यवस्थाभिः॥ याः समानदेवता वपास्ता
भिः सह तंत्रेण प्रयोगइत्यर्थः॥ अन्यवस्थाभिरव्यवहिताभिः॥ ॥ नाना व्यवस्थाभिः॥
समाना देवताभिरपीतीति स्वत्रारंभः॥ ॥ तदेनाय धाय यथं प्रीणातीति यायादेवता ज्ञा
तां यया तु स्वरूपेण॥ ॥ उत्तरस्य महिम्नो याज्यातु रानुवाक्ये विपर्यस्येत्॥ यापा दृशः स्वे

मद्दिमानाद्दश्रोयमथुत्तरः। सचैष एवोऽग्निष्टोमोत्तरस्य याज्या छरोऽनुवाक्या॥छ॥ विप
र्यस्यदित्येतावान्विकारः॥छ॥ उक्ते यएकाहिकं च पांक्तं याज्ये संशंसेत् उक्ते इति वचनात्
च्छन्दसोऽग्निष्टोमं दोह्य पांक्तो तथावशात न पथ्यक्रतिः। अग्निष्टोमं नेयावच्छरीतिनापांक्तमा
ज्यं शस्त्रेकाहिकं शंसतीति। समानेनाहावेन शंसनं॥छ॥ यएकाहिकं च पांक्ते याज्ये का
२२१ मस्तयोरुक्तयोः शस्त्र। ऐकाहिकपांक्तयो राज्यायोरन्यत्राश्रुतस्य फलार्थवादस्या विव
चनमर्थवादार्थं॥छ॥ उक्तावेकाहिकं च बार्हतं वषट्कारो संप्रवयेत्। ऐकाहिको माध्यन्दिन
सः बार्हतः। पांचमाक्षिकः। उक्तास्वितिवचनात् विश्वकारकरणस्येदं बार्हतः। पथास
तपथो बार्हतं च प्रउगं माध्यन्दिनसवने वषट्कारे शंसतीति। यएकाहिके च बार्हते च २२१
प्रउगे कामस्तयोरुक्तयोः शस्त्रः। पूर्ववदुक्तार्थमिति॥छ॥७॥ महानाम्न्यः पृष्ठं भवन्ति २२१
तदुक्तं महानाम्न्यः स्तोत्रियो यथा तिस्रोऽनुष्टुभस्तिस्रो केकेत्यव भाद्रियेथन॥छ॥ सर्वं वित

ध्वमहानाम्न्यः सर्वैकिकाना महानाम्नीछ्रीन्यर्थवाद दर्शनात्॥ ८॥ सर्वमश्वमेधः। सर्वे
षां फलानां साधनत्वात्॥ ९॥ सर्वेण सर्वमाप्नवानीति। ह्यानुरूपा सप्र गायत्रः शंसतीति
श्रुत्यंतरात्॥ १०॥ यानि पांच माह्निकानि निष्कैवल्यमरुत्वतीययोः सूक्तानि तानि श्ववि
णिर्या स्वैकाह्निकयो निविदावधातीरिडेमदायमेदं ब्रुवेति। ततएकाह्निकं तस्मिन्नि
वितमरुत्वतीये निष्केवल्ये थव मेव॥ ११॥ प्रतिष्ठावाएकाहः प्रतिष्ठित्याएवं ह्यर्थवादाय
मैकाह्निकयोः क्रमस्तुत्यर्थः॥ १२॥ सर्वस्वं वामध्यंदिने। वाशब्दः सर्वेण सहविकल्पार्थः। म
ध्यंदिनशब्दो निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्वाचकः॥ १३॥ छंदसश्छंदसश्चत्वारिंशतं चत्वारिं
शतं मरुत्वतीयो गायत्र्यादेश्छंदसो गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहत्यो पंक्तिश्चत्रिष्टुप्जग
त्या वित्यनेन क्रमेणैकैकस्य चत्वारिंशतं चत्वारिंशतं मरुत्वतीये शंसेत्॥ १४॥ तेष्व
ति शते नित्यत्वापि गणं। सूक्तारंभात्। नित्याम रुत्वतीये पंचदशामरुत्वंतं हवामहेऽव

तितिष्ठा वव य मिं दत्त्वायायावा ह विश्वे त इति षलि यन्तुने अन्तु छु मिरिति स्वत स्व इ मं न्तु
मायि नं ऊ व इ ति दा दा शेता गाय त्राः। यइं द सो म पा तं म इति त्रय स्त्रिंशा द्। इं द स्व म
मेव ते द सा तिष्ठा मि त्या मिः सा दि ता य चा रिशाङु स्मि हः। इ ष एव ते म रुत्व त इति द्वा। किं
222 न इं द्र जिघां ससीति तित्रः। आ न स्व गं उ म त्सर द्वा नि इ ती या मु द्व त्य ति ष्ठः म स्मिन प्र
ति ष्ठ य मा च उ थी पं च मी चा। अ र्वा तो न आ ग त्या ष्टो। य इ मे रो द सा उ न्ना पश्च हं क इ मं द
रा जि र्म्म मा। य द्ये ऊ त वी र्यं य स म दो व रे ण्य इ ति व शा स्या षी य त्वां च ज न्य या वि शो सा म इं
द्रः सुतो अ स्तु क वि छ कृ दि ति व त स्रः। प्र नू नं ध न व ता प्र घ्य गि नि ति स्रः। प्र तो मुं वा मि ना नु तः।
इ मां त्व मिं द्र मी द्वः। प्रे ता ज य ता न रः। आ या सि न स म स वा। य द्व शा चा र ज गं ता। ये नें द्रो ह वि
षा त्व वी। य दि द्व ब्रह्म ण स्य तो अ हं म स्मि स हा मा ने ति द्वौ। अ वं अ व ण हा ति षा। ये नें द्रो ह 222
वि षा त्व वी। ये नें द्रो ह वि षा त्व वी। य दि द्व ब्र ण स्प तो इ त्य नु छु ज श्च वा रिं शा ल्लं व मं ग प्र

त्रींसिष्ठः।वलंधेहितन्तृष्टुन १ यः सम्राडाविचर्षणिः सुम्नांनो हरितास्थेवस्यांइंद्रासिमेपि

त्रुरितित्रयोविंशतिः।पित्वा चा स्यात्त्रुष्टुव विश्वेतइंद्र वीर्यमितिचतस्रः।प्रवो महेमतयो यं इ

द्विष्टुवेवइतिचतस्रः।नवेर्दिंद्रामाद्यासेतिहृदत्रिंशायेतिप्रथमाद्वितीयातृतीयापंचमीचइति

चचारिंशाद्दहत्यः।द्रष्टाहिसामरुन्महोयदुदंचोहपाकपेतिद्वितीयास्याप्तृष्टुप्पंक्त

यश्चचारिंशतं जनिष्टा उग्र इतितिविद्वानांइंद्र सोमं सोमपत इतिद्वादशीपरिदापानि

ष्टाहरीरथइत्राञ्जूज्यमाने त्येनाश्चचत्वारिंशत्त्रिष्टुभः।त्यं सुमेषं महयास्वर्विदमितित्रयो

दशीवोन्नमांवो तृत्यप्रमंदिनेपितुमदर्चतावदइतिचतस्रः।षष्टी ससम्यो वा ० तस्य नइं

द्रोविश्वचर्षणिष्टुम्सं हि चानइत्येकाश्रारुद्रासइंद्रवंतः।सजोषसइत्येकाप्रसुग्मंत

तिसृः।महंवष्टावज्रमनदादायसंकष्टनरः।कष्टथष्टु हृष्मनननतमस्य द्यावापृथिवी

सवेतसेतिनवाइतिमरुत्वतीयं।।६।। सप्तविंशतिच्चातानि निष्केवल्यो विंशत्यधिका

निस्मन्नशाना निनिष्केवल्पशं सेत्र्। ठंदस्थं दसं त्पधिकशानं द्य धिकम उष्णं न सद निला
निर्मरूवतीयवत्। वठद्दशा नुष्टुत्नो महानाम्न्यः। एका चपंक्ति मनु एषमतद्वा। बुा सोक
चएववोलितिव्यपदेशात्। शाकरं प्रगाथं शास्त्रा। हृयघ रूपठनुमितिश्केो। रव मिग्रा
धिनदृति चत्राणि। अथाते अंतमानां उरू तमं उरूणां य एक इद्ध य यश्चर्षणीनामितुद्
223 त्पयश्चर्षणीनामितु हृत्यवार्त्रहत्या येति त्रोदं ध्वेति त्रीणि जज्ञानो नुशान्तरु उारिति
वशिद्वाणाइंद्रे व्यधिकाहृदतीचे दनु रूपाभ्यां य एक इद्धिदयत इतिति तिचआयाहामि
रितिति प्रोयस्यय ठंवरं मद इतिचतस्रो यूयं हि ष्टा छ दानव इतिमार दाजी अनुष्टुभ
तिपंचविंशातिरिमात्रस्य प्रस्तौ हृदिं दने वयं। योनर द मिंदं उशा वयाहाद्धि कजा वयं
आप्याहवो अनमत्वेमाने अमाजुरोयथा। सखाय आशिषामहा तितिस्रो नेतसयंनदहिंप २२?
मितिनवा नस्तुंग उरा चमे निद्वो। एनो विंदं सवा म सरवाव यन्नो मघ नरमितिषंवा नादिंशव
=यहतिपंचानस्मृ प्रिप्रगाय तेति दशामी उद्धतायक्षवात दिद्य थआयाला मइंद्व माहतस्म वयौयथा
इतौ उलि

आग्ने रेतितिस्रो दधन्वा गोम दस्थवतः सखायः क्रतुमिच्छत कस्य ष्टत्वा मघवन्नोराद
व्यः इंद्राय सोमगायतेतिचतुर्थीमुद्धृत्य सवायोरिंद्रेतिषट्चतुर्थीमुद्धृत्य स्कृत्वा इहगा
यंति त्वा गायत्रिण इति द्वे सूक्ते तृतीयामुद्धृत्य उन स्मनेव मनसूने असाविसोम इंद्रतेइ
ति पंचमी द्वितीयामुद्धृत्य उरोष्ट दंद्र राधस इति सप्तमी तृतीयामुद्धृत्य ऐंद्रयाहि
रि जिरितित्र यो द्वात्रितीयापंचम्यामुद्धृत्य सप्त न त्याकविं इष इति द्वे नं त्वा यज्ञेभि
श्रीमह इति प्रप्रवस्त्रिष्टुभ नमिषामिका उ यत्नूब्रभस्याविष्टपं अवघ्नरातिगर्गो इ
ति द्वे यो व्यतीरफण्य इति तिस्रो यज्ञायथा अपूर्व्येति द्वे आत्वागिरो रथी वेति सप्तमी
मुद्धृत्य वंत्याविद्धातस्याश्वागाः वंनइंद्र स्पूरस्पूरे त्वा सह छा उत्तिष्ठतेत्येका अयंते
आह्वितिपंक्तौ अस्ताइतिगायत्रीं सेवज्ञ रूपायांत्या चाभि द्विदवाम इत्येका इंद्रा
ध्मन्तु वारणं अघ मानो ष्टघेन वाय दिंद्र सर्गे अर्वतः माछचावाधन्नसुनेत्येका इममं

च्यच्यवच्छन्विरे संवोरेः अप्रतिष्कुतः। उदिंचस्य मिच्यते न वेदिं स्राव मं वस्तु यवि द्युयावतस्त्वं
२२५ नरणि रिम्रिषासति॥ अभि त्वा शूर नो नुमः॥ अन्नीष ते स्वदा त्वरडंद्र कत्वं न श्रानरा मा विद त्व
द्विरां सत नेत्येका। यद्विवि द्विता द्विवा जनाद् मे पिबा सुतस्य रासिन इत्येका॥ मा उ वाउ रुवसो
इंद्र मिद्वनातयो॥ अभि राद्धर्वपीतये इंद्र सोम मिरिनितचा यामि सुवीर्यं॥ त्वामीन इंद्र यचाउ
उत्ये मधुमत्तमा सुद्वा दिइव रहंतम मानिरिंदि इव दती न्वा। यदिं द्य्रा गपा गुदगि त्येकाय
पार्गौ रोः अपात्तनं प्रवक्रो सहस्रा सदो॥ अश्वी रथी सुरूप इत्॥ अस्य यो द्राववयावं रथे ष्ठा या
धर्यवगवयं यं वाञ्छनावं तरनि पंच दशा न त्मिन द्वि संप्र तयः॥ आत्रि प्रवः शुराधसमि
नेका प्र स्तुक्षं तं सुराधसमित्येका॥ न यं स्त एव स्त्वन इत्येका॥ आ ह घ स्तु उरूवसो॥ न्वान्व
त्वाव पतो वं वे द्विवर वो॥ अविप्रो वा यदविधन्॥ न पापा सो मनामाल्यन इंद्र नयामचे २२६
इंद्र स्पत्तुन तत्व रो॥ अपघाघाश्वस्वः। वयमेनमिदा ह्यः। वयं घाते अपि स्मसि॥ वयं घाते वेर

तिद्वियं [illegible] रे संवीरो [illegible] विनः। प्रथमेव न किष्ट कर्माणि नवाचं प्रकाशयद्यावइं इतेवा
तं विश्वेनादि [illegible] ण्। तं वोदस्म मृतीषहं आनो वि स्वाव्हे स्वयइन्येतयोय सुग्मयोः। इंद्रे
शुजं शश्मानास आशानेति व समीनना सोत्र ष्वरन्निति द्वा। त्वामिदास्यो न रत्येत स्पाशुग्मयोः
सं मतपं त्यनितह्रतिक व षस्यार्धो। प्रेतरथं मिथूकृतमित्येका। अंतर्यछ जियां मतः। वंवि श्वम
ज गतः। यश्चिद्धि मत्यसोमपाइति द्वितीया। मुहूत्यइंद्रे सोमदायेति वत्र ऊर्द्ध्वा। यादारि क्रा विश्व
वत इति तिस्रः। मातेराधांसि मातऊतयो वा सा। अस्माकामिं द्रेहि नः। अस्माइ का यं बवा विपि
श्रारहि मायस्य टल्हा। सत्वं न श्चित्र वज्र हस्त धृष्णुया। बा घसेज्जनातृ टमत्तेव मन्युना। वाशु
य श्रव सस्तर्षणी सहे। य गव्यतामनसा शत्रु मादभुः। तिं धारिवा। च्यो हितेव्र स्तलतः सुतेस
वामा स्वधत सोमिनो दद्दतां मे हो मं त्रमरवं दं वधिपे रासो। त्वं विश्वस्य नदायासि कृतः। हिदे
यमिभ्म हते दिवे द्विवो न डष्टुना मर्त्यो विंदेत वसुं नवावा वान्यो दिव्यो न पार्थिवः। मानो अद्या
न

नाह्यजनादुराध्यः। विनर्त्यंतमघवन्विपश्चितः। भूयामते सुमतौ वाजिनो वयं। अयस्
त्वस्य मृधिभिः सहस्कृतः। इंद्रो मह्ना रोदसी पप्रथच्छवः। अस्येदिंद्रो वावृधे वृष्ण्यं शवो
225 मेनासस्तुद मह्याजो मदीश्च पः। राध्यं नो अस्य यद्वपो रमाविथा। कएवाइद्वद्र्यगवः सु
यद्दिधाइमहिते कारवो वावृत्कांदिवयानिरस्य यो रुरूद्भुर्निरुसूर्यश्यद्दाकमे कहामेत्वपा
वके त्वपोनं दंस्त्वामघवन्निंद्रेदवः सहस्रेण वसवतेयवाद्दधा सयामस्त्वस्फिग्यं
वावसेह पश्चायो नरथ ल्ववपानमागहि। स्वयंविस्त्रमन्यते दाक्कुरिजनः। अछाव
वेनान मसा वदामसि। विश्वासखिवक्रत स्नो ज्मां हर्यश्वं सत्पतिं चर्षणीसहं। जयेम
कारे पुरुहूत कारिणः। नकीरवंतं सख्याय विंदसे। मातेगो दत्र निरवामराधसः। यत्
ग्नावयवावसर्वविच्छपराज्ञेदृघन्नं तमो जसा। अप्रामिसत्यमघवन्तथेद सन्नापो 225
राम्र स्तुनहन्नदाम्र गामसि। अश्वाजर्मदत्तत्रावाभरं दस। ग्येस्तुस्तुम्यटतना

सुसाहुद्धि। वंदिराधसपते राधसो महः। अनंगी शूरो मघवा तु वीमयः। अग्ने जो अस मो
न्यमि ति पिंवाउ ज्ञात मिंद्र ते त्रावधति निद्रः। निरवातं विदः पुरु संभृतं वसु सचा सोमे
कुधुक्रुन्नत्ववज्रिवः। इह कश्चिदस्य वारण उरामाथिः पूर्वी श्चिद्दि वेतु विज्रूर्नि नात्रासः।
नासः यातमतकृतद्धधः। आर्सुशिप्रदंपते। इंद्र तं मंम उक्रुन्मभवसा। अषाल्हमुग्रं
यदिंद्र सुसासहिं। आप प्राथं तं वोदस्म मृतीषहं। आनो विश्वासु हव्य इत्यन यो युग्मा। क
कुं वरवायनीति। मन्योर्मी वायत्रियानां इंद्र सोमामिमं पिब। एवान दिंद्र इंद्रं ना। मन्ये वा
वृ इंयक्षियानां। इंद्रस्य नु वीर्याणि विद्वान्। एता याम गतिं त्रयो दशा। तन्नइंद्रियं परमं प
रावेरित्यष्टौ। यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति पंचमी। छंद स्या। नवमी वज्र घस्य वोर्यतेंद्राय
तिपंचाउ उत्तमा छंदत्य प्रेद्या वक्ष्य महतो महानि आसत्यो याउ मघवाज्रजा षांछा। इ
इंका मावस्य यंतघ्नतु इत्या। आनइंद्रो हरिभिरित्यष्टौ। अनित्यां मषपतिं त्रयोदशाः

रि\

वीवइंद्र इति सप्तमो नो अग्निर्मघवन्निति पंच ॥ अवषे दाहनि त्रीणि ॥ अघावती पंच ॥ इ
२२८ मातेधियमिति द्वे ॥ अव ः सतां ज्येष्ठतमायेत्यष्टौ ॥ तदस्मै नव्यमिति षट् ॥ विश्वजित इति
पंच ॥ अजानन्नशत्रुरिति सप्त ॥ अग्निरिन्द्र इत्यष्टौ ॥ यज्ञश्च घत ॥ तिस्र तमे हविष्ट्वं नि
द्र इत्येकादश ॥ ७ ॥ सदृश्यं सदमरूचनीयेन ॥ ७ ॥ सर्वं वित्तं च सहस्रं पुरस्कृत्य वा ॥ ७ ॥ स
र्वमेधमेधःसहस्रं कामवान् ॥ ७ ॥ सर्वलत्सर्वमाप्नवानीति ॥ सहस्रेण सर्वेण सर्वमे
वाव रुन्धे ॥ ७ ॥ यानि पाञ्चमाह्निकानि विश्वदेवाग्निमारुतयोः सूक्तानि तानि सर्वाणि श
स्तानानं विविदेत दृशातिपंचमे ह्निनि नवानि पाञ्चमाह्निकानि समूल्हिकानि परिश्रय
तोऽज्यप्रउगशास्त्रयोः नवानि तो मिमीतायो हर्वाणीति विवेनात् ॥ ७ ॥ प्रतिष्ठा वा
एकाहः प्रतिष्ठित्या एवार्थवादो यं एकाह्निकायां निविद्धानानां प्रशंसार्थम् ॥ ७ ॥ त २२९
थ्यं संतिष्ठतेऽत्र च संघाय ह्नः ॥ समाप्यते ॥ ७ ॥ तेनान्तरिक्षलोकमाप्नोति ॥ अर्थवादो

योऽक्थ्यसंस्थस्य अग्निष्टोमाद्भूतत्वं सामान्येन ॥८॥ सर्वस्तोमातिरात्र उत्तममहः । अ-
श्वमेधस्य त्रिरात्रस्य तृतीयमहः । सर्वस्तोमातिरात्रो भवति ॥८॥ सर्वं वै सर्वस्तोमा-
तिरात्रः अत्र अर्थवादो ऽयं ॥८॥ सर्वम् अश्वमेधः । एवं सामान्यं सर्वेण सर्वमाप्नवानीति निम-
त्तं लोकमाप्नोति । अर्थवादो ऽयं संस्थस्याश्वमेधस्य ॥८॥ द्वितीयादाग्निष्ट्यविकारत्वं । अ-
ग्निष्टुद्विकारद्वितीयादहः । शास्त्रं कर्तव्यं ॥८॥ एतेनाह्नेन्द्रोतः शौनकः जनमेजयं पारिक्षितं
याजयां चकार । राज्ञा कल्यार्थवादः । पारीक्षित इति रूपं वा तेऽङ्के पार्थिवयज्ञगाथा गीयते । तदे-
तद्दिग्ज्ञाता या ज्यानां प्रतिरूपा यज्ञगाथा प्रसिद्धैव ॥८॥ ॥ आसंदीवति धान्यादं रुक्मिणं
हरितस्रजं । अबध्नादश्वं सारंगं देवेभ्यो जनमेजय इति । आसंदीवन्नामधिष्ठाने देशो वा
धान्यं वत्समाणम् अश्वं रुक्मवन्तं हरितस्रजं सर्वालंकाराल्लंकृतं देवेभ्यो जनमेजयश्चा-
लंघवान् । इति यज्ञगाथा । यज्ञस्तुतः । यज्ञसंयोगात् राजा स्तुतः ॥८॥ एतत्सर्वं त्रह

नी ज्योतिरतिरात्रस्तेनाग्रसेनं। एते एव द्वे यथोक्ते। अहनी। यत्तृतीयज्योतिः संज्ञको
अतिरात्रस्तेनाग्रसेनं याजयांचकार शौनकः।।७।। गोस्तेन नामसेनं। एते एव सर्वे अह
227 नी तृतीयं गोसंज्ञको ऽतिरात्रस्तेन नामसेनं याजयांचकार शौनकः।।७।। आयुस्तेनाश्रु
तसेनं। एते एव सर्वे अहनी आयुः संज्ञको ऽतिरात्रस्तृतीयं तेन श्रुतसेनं याजयांचका
र ऐन्द्रोतः शौनकः।।७।। सर्वे पारिक्षितीयाः उग्रसेनादयः।।७।। तदु हैते पापियज्ञगाथा गाय
न्तव ह्नमालिका।।७।। पारिक्षिता यजमाना अश्वमेधैः परोवरं अजुहुः पापकं कर्मत
त्यजुः। प्रायश्चित्तार्थं मनाश्वमेधयाजिनो भवंति।।७।। अभिजितेन छन्दपञ्चेनोयाज्ञकुर
ईजे। उक्ते सर्वे अहनी अभिजिदतिरात्रस्तृतीयः। तेन दाहपञ्चेनोयाज्ञ।।७।। तदेतत्पा
पियज्ञगाथा गीयते। उते द्या अश्वमेधा।।७।। लपञ्चेभ्येन यजति। उरायज्ञकुमारः पेत्र २२)
माद्य दिवं दिः सोमेन ब्राह्मणोऽश्वसिनिर्द्धनिरिति। तपञ्चारथ्यराजा निहनुरे अश्वमेधे

नयजति। सतिष्टइंद्रःसोमेनासीत्। ब्राह्मणाश्चापि नपिबतेद्धिनेध।७। विश्वजित्सेन
दृपर आक्कार इज्जे। विदेहः। एतेएवहर्व अहनी कृती यो विश्वजिदतिरात्रः। तेनावेद
दः पर आट्णार इज्जे।८। तदप्येतेषा यज्ञगाथा गीयते। अश्वैषा अश्वन्या शांतरात्।
।९। आट्णारःस्य परस्यादो श्वं मेध्यमबध्नत। हिरण्यनाभः कौशल्यो दिशः पूर्णा
अमंहतेति। आट्णारो धनस्य हर्षो अश्वमेधे दिदिशोदत्तवान्।१०। महाव्रतमतिरा
त्रस्तेन मरुत्त आविक्षित इज्जे। गोत्तमस्य च भरद्वाजो महत्येव मादिके हर्वे अहनी उ
के एव। महाव्रतमतिरात्रस्तृतीयं तेन तादृक्शो नाश्वमेधेन मरुत्तो नामाविक्षितः इ
ज्जे।११। तदप्येतेषा यज्ञगाथा ईयते। सर्वस्यार्थेः स्तुतार्थः। मरुतः परिवेष्टारो मरु
त्तःस्यावसंगृहे। आविक्षितस्याग्नेः देवता विश्वेदेवाः सभासद इति। विभूतिरश्वमेधया
जिनो मरुत्तस्यासीत्। व्यानतोऽस्य तद्देवताः सभासदो बभूवुः। विशिष्टस्य भ

धानस्य कर्म्मोपासकस्य फलार्थैवादोयं ॥ छ ॥ प्राचीदिक्पाहाद्धः । दानेन दिक्संबंधः
स्य क्रियते । विजयमध्यात् ~~स्य कर्म्मोपासकस्य~~ दिग्विभागाः ॥ छ ॥ दक्षिण ब्राह्मणः । दि
ग्गुरुणमनुवर्त्तते ॥ छ ॥ प्रतीच्य यो: । दिश्यवति ॥ छ ॥ उदीच्य जाद्धः । षष्टीनिर्देशादन्य
228 त्र । पिदिक् संबंधः ॥ छ ॥ मध्ये तु यजेत । विजयमध्ये तु त्राष्टः समविभागः ॥ छ ॥ पंचपश्च
विंशाख्यरूपः । विशाखो विविधशाखो रूपः । तत्र पंचपञ्चाशः उक्ता यालक्षण्याः । आद्यर्य
वविहिता देवता इन्द्र रूपादवनितान् ॥ छ ॥ संवत्सर मुहूर्त पशावः । तडपत्राचो वत्सपमा
णाः व संतादरन्यप्रभृत्त कर्त्तव्याः ॥ छ ॥ घृताग्रे यावसंते । प्रजाग्रयाएकं तन्त्राश्वादाने
क्याद्कप्रदानाश्व विभावात् ॥ छ ॥ ऐन्द्राग्नाभि बले वश्वर्वदेवत् ॥ छ ॥ मारुता पार्जन्या पा
र्जन्यावावर्ष अत्रापि देवताविकल्पः । कालविशेषस्य सत्त्रोपात्तः । शेषं ह्वर्ववत् ॥ छ ॥ २२८
मित्रावरुणः । मारदिश्च अत्रापि देवतानुद्र श्रा शेषं समानं ॥ छ ॥ बार्हस्पत्याद मंतो ह्वर्ववत्

यारव्या॥ छ॥ ऐंद्रावैष्णवाः शिशिरे फलेव पञ्चावैरं ज्ञावैष्णवाः शिशिरे सतोऽर्वं वदक
नं त्रत॥ २ प्रजापतिरश्वमेधेन ह्यापुरुषमेधमपश्यत्॥ छ॥ उक्ताश्वमेधः पुरुषमेध
वक्तव्यः। तस्यायं पुरा कल्पत्वयोऽर्थवाद उच्यते। प्रजापतिः किलाश्वमेधयागं निवर्त्य पुरुष
मेधारव्यं यागसाध्य साधनं संबंध कारणं वेदे दृष्टवान्॥ छ॥ तस्य यद्नाम्नमश्वमे
धेनासीत्। तत्सर्वं पुरुषमेधेनाप्नोत्॥ महात्म्यख्यापनार्थो ऽर्थवादः॥ छ॥ तथा यावेतद्यज
मानो यत्पुरुषमेधेन यजते। यदस्मानाम्नमश्वमेधेन भवति। तत्सर्वं पुरुषमेधेनाप्नोति।
तथा प्रजापतिस्सर्थेव वर्त्तमाने। कोऽपि यजमानः पुरुषमेधेनापि लब्धिं फलं प्राप्नोति॥ छ॥
सर्वमाश्वमाधिकं महाद्भिः पानिर्वपनात्यर मादिकमिति कर्त्तव्यताजातं पुरुषमेधे प्या
श्वामधिकं भवति॥ छ॥ उपजनश्च उपजनश्चपंचाविंशतिर्यूपाइत्येनमादिकम्बाश्वमेधि
कस्यानि वर्त्ताकान्नवति। किंउपजन एवायं नत्रवति। किंतु प्रजनन एवायं भवति।

कारायंभुरूपालंचादि शानि पशो विधिरस्योपजन शोद्धनाभिप्रेतः॥ ७॥ अथाग्नेयेका
मा यदात्रे पथिकृतश्शति द्वविषि तिग्रहृष्ट यज्ञा॥ एद्वीषि एकरु विज्ञाना॥ ७॥ अग्निर्विकृ
मो देवानामीश्वरः सर्वेषामेव देवानां प्रीत्यै अनये कामाये नमस्याद्यर्थवादः॥ ७॥ अग्निर्वै
229 पथिकृत्स एव विनं कुनर्यज्ञपथमपि पाथयति। पथिकृते कर्तव्यमिति श्रुतं तस्याय
मर्थवादः॥ ७॥ ब्राह्मणेन्द्र निर्यंवा सह श्रेण्यातावेनावक्रायसंवत्सरायोत्सृजति।
सर्वं वदेथ्य स्तोम गन्धवातनः पुरुषं ब्राह्मणजातीयं वा सहस्रेण गवां शतस्याप्य २२९
धिकेनावक्रीयं संवत्सरायोत्सृजन्ति। अश्वरत्नेण रत्नस्यापि तत्संख्याक एव रासि ण॥ २२९
७॥ सर्वकामिनमव्यं वाजहल कर्यं तथा त्वेवा उत्सृजन्ति॥ ७॥ अनयत्वर्यं ते नापस्त्र २२९
कृष्णादिरूपानलयागवेदेययवस्तेऽश्वमेधयोगादयमप्यधिकोऽत्र जन्यते॥ ७॥ तथा उमतरो
प्रथमायेयक्षयेदिति यज्ञति संवत्सरं ह्वींषि। एतानि त्रीणि ह्वींषि संवत्सरं कार्याणि।

सावित्रे। विपर्यासं। अश्वमेधिकेः सावित्रे रद्र रद्रविपर्यास मन्त्रुष्टेयानि ॥ ७ ॥ पारिप्लवी
त्विर्नाराशंसानि। पारिप्लवीये विपर्यासं नाराशंसानि सर्वाणि ॥ ७ ॥ अनुमत्याउ मतेनेनृयद्
नयजामहे ति। अनुमतये इति षडुक्तं तस्यायमर्थवादः ॥ ७ ॥ वाग्वै पथ्या स्वस्ति स्वस्त्ययनमेव
तद्यज्ञे यजमानाय करोति पथ्यायै स्वस्त्यै इति षडुक्तं तस्यायमर्थवादः ॥ ७ ॥ इयं वा अ
दितिः प्रतिष्ठा वा अदितिरस्यामेवैनं नदद्दीनायामन्ततः प्रतिष्ठापयन्ति। अदितये इति षडु
क्तं तस्यायमर्थवादः ॥ ७ ॥ १० ॥ शौनःशेपं प्रथमं। शौनःशेपमाख्यानं पौरुषमेधिकानां
प्रथममावष्टे ॥ ७ ॥ यथा शुनःशेप आजीगर्तिर्यूपे नियुक्तो मुमुचे एनदावष्टे ॥ ७ ॥ प्र
थमे वषट्के निगदेन। शुनःशेपस्य प्रथमे कस्ये नमित्येव माह्निके निगदे ह्यावष्टाण्ड्र
वानुरूपवदित्यर्थः ॥ ७ ॥ काक्षीवतं द्वितीयं। काक्षीवतमाख्यानं द्वितीयमावष्टे। एकान्तरितं
द्विः। यथा काक्षीवानौशिजः स्वनयेतानावाय सनि समानाकक्षीवानौशिजः श्वत्रः स्वनयेन

वययेराजन्निसनिंससानीदक्षिणांलब्धवानित्यर्थः॥८॥ उन्नमेवस्कं निगदेत् प्रातारल
मित्येते॥८॥ श्यावाश्वस्तुतीयं त्र्यावाश्वमाख्यानं स्तुतीयमावष्टे॥८॥ यथात्र्यावाश्वं क्रो
र्वनामसे॥ विदद्वश्वोर निंससाना तद्वातकृतकमिवाव ष्टे॥ यथात्र्यावाश्वस्तु विरार्वन
नसो विददश्वो राजनिसनिंससाना दक्षिणांलब्धवानित्यर्थः॥८॥ केष्टा नरइति वस्कं
230 निगददितिप्रत्नतमष्टुवन्नेन॥८॥ भारद्वाजं चतुर्थी चतुर्थमाख्यानं भारद्वाजं क्रमप्रा
प्नःस्तन्यावष्टे॥८॥ यथात्रभारद्वाजोऽहवोत द्विःप्रश्नोव सर्जपृसनिंससाना तथाहस्त्व
मावष्टे॥ यथाहवो राजनिताद्धा -- वर्मीयसे दप्रश्नोकेवजेरो निभाञ्जो यत्रभारद्वाजः स
निंससान॥ दक्षिणांलब्धवानित्यर्थः॥८॥ अधिहत्कुः प्रश्नोकहति वत्रप्रा अधिहत्कुः पणीनामि 230
तिप्रः॥ प्रश्नोकइस्तुरायससस्तं द्रेति वत्रप्रः॥ एतासन्नानिगदेता बावद्याणएवान्तुदयेत्॥८॥ वा
सिष्ठं पंचममाख्यानं क्रमप्राप्तेऽनिवासिष्ठारव्यमावष्टे॥८॥ यथा वसिष्ठः स्तुदासः पेजवन

स्य पुरोहितो बभूव ॥ ३ ॥ तथा दृष्टकमिवाचष्टे । यथा वसिष्ठऋषिः सुदासो नाम राजा पिजव
नस्य पुत्रस्तस्य सुदासः पैजवनस्य वसिष्ठः पुरोहितो बभूवेति ॥ ३ ॥ छेनच्छारितियस्य क्रो
छ्नच्छादिवेनः शातेगो । इति चतुष्कं शेषमेव दृष्टकमित्यादे । देवतासूक्तमिति प्रसिद्धा ॥ मेधाति
थं दृष्टं । मेधातिथ्याख्यानं षष्ठं क्रमेणाचष्टे ॥ ३ ॥ यथा संगः प्लायोगिः । स्त्रीसती छमानव
व । तथा दृष्टकमिवाचष्टे । यथा आसंगो नाम राजा छमान् बभूव स्त्रीव मनुष्या ॥ ३ ॥ पु
हि पुंहीति चतुष्कं पुंहि स्त्रीदेते घातइति दृष्टकं शेषं व्याचष्टाणइवान्तु [illegible] वतो निगदेह
त्यनुहते ॥ ३ ॥ वास्य सप्तमं । वक्ष्यामाख्यानं तेन क्रमेणाचष्टे येन सप्तमं भवति ॥ ३ ॥ यथा
वत्सः काण्वः शश्वतिं दिदेरयार संव्यवेसत् निसतानोदक्षिणां लब्धवान् ॥ ३ ॥ यानमर्दतिरिस्थिरं
ति चतुष्कं निगदेता ॥ ३ ॥ वाक्षामष्टमं । वाक्षमाख्यानकमष्टममाचष्टे ॥ ३ ॥ यथा वत्सो काण्वः [illegible]
पुत्रवासिकानीत सनिं ससाना । तथा दृष्टकमित्याचष्टे । यथा वत्साकाण्वस्य [illegible] अव

राजा कानीनः तस्मिन् सनिं ससान। दानं प्राप्तवानित्यर्थः॥छ॥ आसएतु य ईवदा इति एव
मादिकं सूक्तं द्वेष्यं च निशंदेत॥छ॥ प्राष्कं षष्ठं नवमं। प्रास्कण्वमाख्यानं नवमं यथा प्राप्त
क्रमेण नवममाचष्टे॥छ॥ यथा प्रस्कण्वः षट्पष्ठे माध्यमातरिश्वे सनिं ससान। तथा नह
त्नंकमिवाचष्टे। यथा प्रस्कण्व ऋषिः षट्षष्ठे मोध्यमातरिश्वजनि मातरिश्वति वासमंत्रालि
23 गात् सनिं ससान दक्षिणां लब्धवान्॥छ॥ भूरीदिंद्रस्येति च सूक्तं। भूरीदिंद्रस्य वीर्यमिति
सूक्तं निगदेत्॥छ॥ नाभानेदिष्टं दशमं। नाभानेदिष्टमाख्यानं क्रमप्राप्तं दशममाचष्टे॥
॥छ॥ यथा नाभानेदिष्टो मानवो गिरःसु सनिं ससान। तथा तद्दृन कमिवाचष्टे। यथा गिरः
सु राज्ञि सु नाभानेदिष्ट ऋषिर्दक्षिणां प्राप्तवान्॥छ॥ य इज्ज्नेतिवसूक्तं न केवलमाख्यान
कमाचष्टे। सूक्तं चा य यज्ञेनेत्येवमादिकं निशंदेत्॥ नाराशंसानि भवंति। सर्वाण्येतानि नरा २२१
णां पुरुषाणां दक्षिणाप्रशंसानां त्यनेन रूपेण भवंति॥छ॥ पुरुषो वै नाराशंसः॥छ रूपः

परःषुमान्नू। नररूपेण प्रशास्यत इति नाराशंसः। नरैर्वा परमात्मदर्शिभिः श्रद्धयानिर्दर्शी
नसंपन्नैः प्रशस्यत इति नाराशंसः॥छ॥ नादनं येन रूपेण समर्द्धयति। यन्नाराशंसान्या
स्यानात्याचष्टे॥छ॥१ पंचविंशतिर्यूपाः। पंचविंशतिसंख्यासंख्यायूपाः उरुषमेधे भवंति
॥छ॥ पंचविंशत्यरत्नयः। एकैकः पंचविंशत्यरत्निः॥छ॥ दशाबिल्वाः दशखादिराः। दश
बिल्वजानी याद्वा दशखादिरजातीयाः॥छ॥ पैतुद्रवा उपस्थावाने॥ पैतुद्रवो एतुद्रवं
वो। देवदारुश्लेष्मातको उपस्थावाने॥ पार्श्ववर्त्तिनावग्निष्ठस्य॥छ॥ राजुदालो वा सारल
ग्निष्ठः। रज्जुदालः श्लेष्मातकः। सोग्निष्ठो भवति॥छ॥ पंचविंशतिरग्निष्ठीयाः पशवो
भवंति॥छ॥ तेषां समानं चरणं। समानदेवतत्वान्नू॥छ॥ आश्वमेधिकानां छत्यानां प
शमे चोमसंन्य। यान्याश्वमेधिकानि सोमेनातिउक्तानि गानमस्यावउरूनरस्तोम
कृत्वमाधानितेषां यद्राश्वमेधे यद्भरतमावितदिहातिदिश्यते॥छ॥ पंचविंशस्तोमं द्वित

यो द्वितीयमहः पंचविंशाकखोमंत्रवत्ति ॥०॥ पंचविंशो वैडरूपः दशादशांगुलये
द्वापाद्याद्यचार्यैगान्यात्मा पंचविंशात्ययनेन पंचविंशो विष्णुरूपइत्युक्तं ॥०॥ लदे
नेश्वेनरूपेणसमर्द्दयति । डरूपामधंडरूपरूपेण ॥०॥ डरूपो गोमृगोऽजस्तूपरः सप्रा
जापत्याः डरूपः इर्दमुक्तो ब्राह्मणैः । दक्षिणीयो वा परिक्रीतः अपरपशुर्गोमृगस्तृतीयो
232 जस्तूपरः । एते प्रजापतिदेवत्याः कर्त्तव्याः ॥०॥ गोरागवयः शारन्तज्ञो मात्सुकिंडरूप
इत्यनुस्मरणाः । गोरादयः पंचडरूपस्यानुस्मरणं कार्याः ॥०॥ पशावश्च पंचविंशतिः
पंचविंशतिः पंचविंशतये वाडमर्मास्पदेवताभ्यः पंचविंशतिः पशावश्चाडमर्मास्पदेवताः
पंचविंशतिरजगृहीतव्याः । अथामधेयं बकडनरूक्तवर्जं इह उपिनराश्चयं बकदे
वताइत्येवं पंचविंशतिः डनरूक्तानिज्ञवर्जनीयानि ॥०॥ एतावेसर्वादेवताय ज्ञाडमर्मा 232
स्पदेवताः सर्वासामेवदेवतानां प्रीत्यै । वाडमर्मास्पदेवतानां सर्वेदेवताप्रीत्यर्थं पश

वश्चालस्यं तद्दत्यर्थवादः॥ ॥ अलंकृतं गुरुसमासन्नवमवधीर्य्यो दीरतामवरदत्येकाद
शानिरप्रणवानि। अलंकृतं गुरुषं गुरुपिरलंकारेरासन्नवमवज्ञायतद्दारतामवरत्ना
रासइत्येकादशानि। प्रणवोगणधर्मान्नाप्नोतिवार्यता॥ ॥ अधिर्द्धंशुरित्याविशः। अधि
र्द्धंशुरित्येवमादिकान्नास्तुवांतरोक्ता आप्रियोजनवंति॥ ॥ मिनमयन्नइत्यपिगातार्थवा
चाधिमादइति परिशिष्टामिनमयेविदष्लेमान्त्रिशोवइत्येवं इक्रमावपेत्। तार्थवतथास्य
मेधे॥ ॥ अथगुरुषायोपसृणांति। कोशंतार्थमारुणमान्त्रावमिति। कोशं कत्रामयानां
र्थप्टृतानत्वाद्यामेत्रिपाणंनाचारुणपीतांकेआंकुवं पट्टसूत्रमयं॥ ॥ संज्ञाप्तंयामिन
सान्नोज्ञातापतिष्ठकेन होनानिष्ठ्युयात्॥ ॥ गुरुषेणनारायणेन होता॥ अथहिनमृ
त्विजउपतिष्ठंते। परेयिवांसमितिद्वाभ्यां होता ब्रह्मोद्गाताध्वर्युः। होत्रायदोपयोद्दिष्ट
श्चारः। त्विजाप [illegible] राधिवांसप्रवतोमहीरनु इत्येवमारभ्य द्वाभ्यां द्वायां एकैकउप

स्नानं कुर्यात्॥छ॥ अथ यजमानं निषजंति। अथानंतरमृत्विजो यजमानं निषजंति। अगदं
कुर्वंतीत्यर्थः। हस्ताभ्यामुपमार्जयंति। सर्पदष्टोदोदहनं नाम॥छ॥ उत देवा अवहितं उं यामि
वाहु विषाजीवनायकमदीन्यां वज आवतन्ये षजमित्यनुदृष्वं सूक्तेः। उत देवता अवहित
233 मित्यनेन नहोता। उं यामि वाहु विषाजीवनायकमित्यनेन ब्रह्मा। अद्वाभ्यां ते नासिकाभ्यामि
त्यानतो उद्गाता। वात आवातन्त्रेषजमित्यनेनाध्वर्युः॥छ॥ प्रतापौड्ररिति निर्ऋतानामेकेद
यानि षजंति॥छ॥ त्रिष्टुभिर्गिष्टि छंदोभिः शंतातीयानां शंन इन्द्राग्नी भवो त्रिरिति एता शंतातीयाः।
एता सामान्नायक्रमेण त्रिष्टुभिर्गिष्टि छंदोभिर्देवत्रा दयो यथोद्दिष्टा यजमानं निषजंति॥छ॥ संहृ
त्याय महिषीमनुपतिपातयंति। संहृत्यायमुरुमायमहिषीं यजमानस्य प्रथमविन्नामनुपनि
पातयंति॥छ॥ नावधीवासेन संप्रूर्णुवंति। ऊरुषं महिषीं च॥छ॥ नीतथैव यजमानो त्रिमथ्या २३२
ति। ते ऊरुष्वं महिषीं तथैव यथाश्वमापवम महिष्यान् तस्य क्ष्योरवमुदंधेहोति॥छ॥ परिहृ

काद्रपाणायोनाकान्तोनसेशेधान्नायस्यरोमशामित्यामिमथिन्यः। होत नानिमजेति। अगदे
महिषीत्यनया। ब्रह्मावावातामप्रपाणवचेशांतत्यनयाउज्ञातापरिवृ वावहितं चामि
नथाश्च द्युर्पालागलांनासशेयस्यरोमशामित्यनया। तथैवेत्यधिकार तदेवताश्चवहित
नराशिः प्रत्यमिमेथंति। उक्तान्योमथिनीन्योयाउनेराशामिरश्वमे [illegible] शान्यांतेनासिकान्यादि
वातावमहिषीसुप्रपाणवावशांता। यश्राकाद्वाश्वत्यत्कइति। द [illegible] ...शे
यस्यरश्चूतड इति। ७। उदीर्ध्वनार्युदीर्श्वातपतिवत्सुदीश्चानोति उरिति [illegible] तारम्भ चेती त्यक्तो
पित्यः। उदीर्ष्वनार्यभिजीवलोकमुदीर्ध्वातःपतिवताहेषा। उदे [illegible] वामि [illegible] तां विश्वासो अरमत्व
नीशयतेसंरत्नद्य मित्येताउक्तापिन्यः। तानिर्हेत्रादयोमहिषीमुत्थापयति। मनेत्वमुन
तेयत्तेयमंपथायुग। मितित्रिवरुमंत्रयते। होत्रादयोमहिषीमनोन्वाक्कवामहइति
वेनहोता। यत्तेयमंवैवस्वतमिति। इतेनोजाना। इत्यादुगंवरत्रयेति इतेनाश्वर्ध। ७। ब्र

सोन्नु वाचयति ब्रह्मा महिषीं वाचयति उद्गाताध्यानमनुमंत्रयते ॥ छ ॥ सदसि ब्रह्मवद्यं ऋत्वि
जः सदसि ब्रह्मवद्यं वदंति वक्ष्यमाणकं ॥ छ ॥ गावो यवमिति होताध्वर्युं पृच्छति । गावो
२३४ यवं प्रसुतेत्यध्वर्युः अश्वा चेति होताध्वर्युं पृच्छत्यनयर्चा ॥ छ ॥ द्वितीयेयाः प्रत्याह । संयद्
यं यवसादा जनानामित्येतया ॥ छ ॥ तृतीयया पृच्छति होताध्वर्युं मंत्रेडु मम संसमस्त्व
स्तुकमित्येतया ॥ छ ॥ चतुर्थ्या प्रत्याह । अध्वर्युर्ब्रह्म चतुर्थ्या प्रत्याहाध्वर्युः ... च्चा दुहिता जा
सति ॥ छ ॥ इत्युक्तो ब्रह्मणवपिंद्रवणामिति ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति पुरिति निज्ञेनानि ... दिदु
इत्येवमादिकया ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति ॥ छ ॥ समायो विस्तृतः स्वरं ... रितिएतावंतत्याः
त्याह ॥ छ ॥ ऐकांतरया पृच्छति कस्वमेकः काति सूर्या सइत्येतया ॥ छ ॥ अभिषजंति ॥ छ ॥ संज्ञ
एकएवाग्निर्बहुधा समिद्ध इत्येतया ॥ छ ॥ आद्यमधिकमाज्यात् ... ध्यमविज्ञातुपनि
वद्यादनंतरं प्राणाय घाजनवाति ॥ छ ॥ ... एकाहिकं वमसा व्रतिकं वा ... यजमानो त्रिमेध २३२
स्वहाति ॥ छ ॥ परिह

कं च प्रवादेवाय। महाव्रतिकं च विंशो विंशो वः। एतं तस्य संसां सेवा॥छ॥ यए काह्निके सम
हाव्रतिके वा ज्य कामस्तयोरुत्तयोराश्यौ फलार्थवादोयं न फल विधिः॥छ॥ उत्तावकाह्नि
कं च महाव्रतिकं च प्रउगो संप्र चयेत्। एकाह्निकं च माध्यंदसं। महाव्रतिकं त्तक विदं
ग्ध्याह्निकं प्रउगो संप्रवयेत्। त्रवत्रो तितं तरमाणि वन्॥छ॥ यए काह्निके च महाव्रति
के च प्रउगे कामस्तयोराश्यौ फलार्थवादोयं द्विनी यादामिन्न विकाः। प्रातःसवने सो
का॥छ॥ महाव्रतान्मध्यंदिनः। अस्याक्को महाव्रतानि निष्क वल्यमरुत्वतीयम्नवतः। प
ष्ठाव्व क्को होत्रकाः॥छ॥ राजनं पृष्ठं भवति। राजनारथमश्वाक्रपृष्ठं भवति॥छ॥ एत
द्वि रूपविधं साम यद्राजनं तदेनं स्वेन साम्नासमर्द्धयति। रूपविधं रूपाकार
मेत साम मर्थवादद्दर्शनात्॥छ॥ अन्नुवरप्रभृति षष्ठात्तरतीयसवनं वेश्यदेवानुच
रादारन्य पृष्ठा दक्कस्तृतीयसवनं भवति॥छ॥ नाराशंसं वेपृष्ठमहः। येयज्ञेतिशंस

नादार्थवादोयं॥छ॥ कुरूपो वा नाराशंसः नैरुक्तः शस्यत इति श्रुत्वा॥छ॥ तदेनं स्वेन रूपेण
समर्द्धयति। यत्तृतीयसवनं करोति॥छ॥ महादिवाकीर्त्यमग्निष्टोमसा
मसाम भवति। अर्थवाद उपन्यासः॥छ॥ एतद्वै कुरूपविधं साम यन्महादिवाकीर्त्यं
235 तदेनं स्वेन साम्ना समर्द्धयति। महादिवाकीर्त्यप्रशंसार्थोऽर्थवादः॥छ॥ पोलत्रयं तेसंति
ष्ठते। पोलत्रयं तमेनदर्द्धः समाधत्ते। यथा शाखानिप्रायेण॥छ॥ पोलशाकलो वै कुरूपः।
तदेनं स्वेन रूपेण समर्द्धयति। एकार्थोयमर्थवादः॥छ॥ पञ्चदशस्य पंचमं चतुर्थमहः।
कुरूपमेधे चतुर्थमहः पञ्चदशस्य पंचमं तद्भवति। सकलस्याक्रान्ति देवाः॥छ॥ सप्तकुरू
पं चदीयते। स्वमं उक्तं कुरूपमेधे सप्तकुरूपं चदीयते। कुरूपा किल ब्राह्मणवर्णं संवत्सर
मंगविष्ठि कुर्युः तेषां च राजै वा दानं ददाति॥छ॥ दशापशुर्विशाख इपः॥ विविधशा २२५
खा इपः। तस्मिन् दशापशवः आलभ्यंते शाखान्तरात्॥छ॥ द्वादशाद्वादशाकेपि पशवः

द्वादशा द्वादशाक्रमेणाहरुपरावो भवंति। यावत्संवत्सरमनेन क्रमेणाश्वमेधवत्।
॥छ॥१४ ब्रह्म स्वयंभु तपोतप्यत। सर्वमेधाख्यक्रतुः। तस्यार्थं पुरस्तात् पुराकल्परूपा
र्थवाद उच्यते। ब्रह्म किल स्वयंभु तपोतप्यत॥छ॥ तत्र प्रशब्देन तावत्तपस्यानंत्यं अ
स्ति हंत सर्वेषु भूतेष्वात्मानं जुहवानीति। विशब्दो निपातः। तत्रानंत्यमपवर्गाख्यं तप
सः फलमस्ति। हंत तर्हि सर्वेषु भूतेषु सन्नात्मानं ॰कां तेन सर्वक्रतुविशिष्टदर्शान
न जुहुवानि। इत्यवामदत्त॥छ॥ तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वा सर्वाणि भूतानि सर्वात्म
ना जुहुवांचकार। तत् ब्रह्म स्वयंभु सर्वेषु स्थावरजंगमेष्वात्मानमाहुतमदर्शामन
हुत्वा सर्वाणि भूतानि सर्वात्मनाख्यात्मना जुहुयांचकार॥छ॥ ततो वितत सर्वेषां भूता
नां श्रेष्ठ्यं प्राधान्यं स्वाराज्यं भाजनसाम्राज्यं॥छ॥ आधिपत्यं पर्यैत्। प्रकृतेतापत्सर्वं ब्रह्म
णा प्राप्तं॥छ॥ तथा एव तद्यजमानो यः सर्वमेधेन यजते। सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वा

सर्वाणिभूतानि सर्वमेधेऽस्तु ह्येषां न कारो यथैव तत्तु ब्रह्म स्वयंभु तथैवायं यापि यजमा
नः सर्वभूतत्रारण्याद्धिता सर्वमेधयाजी सम्यग्दर्शन संपन्नः सर्वभूतेष्वात्मानं स
र्वभूतानि तु लोकाति तुरूवांकशो नातिछेदो तु करणं ॥छ॥ ततो व सर्वे षांभूतानां श्रेष्ठ्यं स्वा
राज्यमाधिपत्यं पर्येति ततोऽनेन दर्शनेन समं पश्यन्नात्मयाजी श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधि
236 पत्यं पर्येति । सर्वं तिष्ठ्य आप्नोति ॥छ॥ पौरुषमेधिकं उरसा कर्म प्राणाग्नीषोमायाम ॥छ॥
अग्निष्टुदिन्द्रस्तु स्तुर्यज्ञ्याप पठ्नालभ्यन्ते । सर्वं एष सर्वमेधं दशरात्रो यज्ञक्रतुर्भव
तीति । तस्याग्निष्टुदग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति । इन्द्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति ।
विश्वदेवस्तुत् तृतीयं च तुर्थे स्तुत्य अश्वमालभ्यन्ते ॥छ॥ पौरुषमेधिकं पंचममहः सौ पौरुषमे
धिकं पंचमेऽहनि पुरुषमालभ्यन्ते ॥छ॥ वाजपेयः षष्ठः । अपर्याप्ता वाजपेयः षष्ठम २३६
त्रा हर्भवति ॥छ॥ नाप्तोर्यामः सप्तममहर्भवतीति शतपथश्रुतेः ॥छ॥ तत्र सर्वमेधाना
त्पौरुषमेधिकं मामं पंचममहर्भवतीति शतपथश्रुतेः ॥छ॥ तत्र पुरुषमालभ्यन्ते । तस्मिन्नेव रे

लभ्यंते। ये केच प्राणिनः तस्मिन्नाज्ञाः सोम सर्वामेधमनालभ्यंते मध्यावद्यात्पश्वस्तु ये केचि प्रा
णिनस्तान् प्रजापतिर एकैकस्यनेति केचिदेकेचिद्धवंतां सुतानां प्रकारात्र अध्वर्यावसर्वांसे
जुहोती तिशतपथश्रुतेः॥ ॥ वपावपावतां जुहुति। येवपावंतः पशवस्तेषां ववपा
मः॥ ॥ त्वचोवपाकानां अवपाकानां त्वचोजुहोति॥ ॥ संप्रस्य मोषधिवनस्पतीनां प्रकीर
ति। ओषधिवनस्पतीनां संछेदनं प्रतिषेद्धः॥ ॥ एणवस्त्रपत्रिंशाः अष्टामनवमे अहनी चे
एवमष्टममहस्त्र्यवति। त्रयस्त्रिंशं नवममहर्भवति॥ ॥ विश्वजित्सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठोऽ
तिरात्रस्तत्र ममहः। सर्वामेधस्यान्नममहर्विश्वजित्सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति
॥ ॥ सर्वं वि विश्वजित्सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः सर्वं सर्वामेधः सर्वेण सर्वमाप्नवानीति
फलार्थवादोयं॥ ॥ विंशतिपक्षु विंशाखयूपः विंशतिपत्रावो यस्मिन्नालभ्यंते स विंशति
पक्षु विविधशाखा यूपो भवति॥ ॥ यत्र विंशतिश्च विंशति स्तुपश्रावः। वसंतादि

वाग्नेयादीन् प्रत्यृतु चतुर्विंशतिमालभंते ॥ ७ ॥ अत्र सर्वमेधः संतिष्ठते । वक्ष्यमाणाद्द
क्षिणाविकल्पेन । अत्र संतिष्ठत इति वचनात् ॥ ७ ॥ सहस्रमिय दायते । सन्तूमिस चतुरुषे
प्राचीदिकू लोत्तु दक्षिणा । ब्रह्मणः प्रतीच्यध्वर्योरुदीच्यः प्रकाण्डः । तदेवमेतत्र कामश्चात्तक
रतिश्रुतेः ॥ १५ गार्हपत्ये ध्यारारणिमन्नु प्रहृत्य अरण्यं प्रव्रजेदिति हृत्रौतः । गार्हपत्यमौ ञ्चधि यो
रारणिं ॥ ७ ॥ आहवनीय उत्तरारणिं आहवनीयाग्नाउत्तरारणिं प्रक्षिप्य ॥ ७ ॥ आत्मन्यग्नी
२३१ न्समारोप्य दक्षिणाग्निमपि चतुर्वचनात् ॥ ७ ॥ अरण्यं प्रव्रजेत् नो न ग्रामं प्रविशेदित्यर्थः ॥ ७ ॥
विश्वकर्म्मा हि भौवनो नाम ईजे । ततो निनानष्टवान् ॥ ७ ॥ तं ह भूमिरुपाचाते विश्वकर्माणं भू
मि किल विशेषेण स्त्रीरूपेण साक्षादुवाच ॥ ७ ॥ न मा मर्त्यः कश्चन दातुमर्हति विश्वकर्म
न्ना भौमनना दिदासिथ उपमंक्ष्येयं सलिलस्य मध्ये मृषैष ते संगरः कश्यपाय इति हे वि २२९
श्वकर्म्मन् भौवन मां विदासिथ । एवं चान्यत्र चतुष्पदीयाश्च अन्येषां च ज्ञानतः कश्यपाय ददौ

२५०

मिळंतसर्ईहस्त्राः संगरश्चारोपोत्रवतोष्करवांकिंकारणंयेनमांसलिलमध्ये मज्जंतीकउ
र्ड्तुं शक्नोति। यस्त्व स्ववसेवर्न्नाततन्न्वीयतन्वृति॥ ७॥ तांकश्यप उज्जहारविश्वकर्म्मा
णमाक्षिप्य सर्नत्रामज्जंतीउदके कश्यपस्तृषिरुद्धृतवान्। विश्वकर्म्मासो वनस्त्यप्मा
दिकोऽर्थवादः। नस्पायंसंदेहो पार्थज्ञानकर्म्मसमुच्चयकारिणा यजमानेन परमात्मद
र्शनसंपन्नेन सर्वोमेधः कर्त्तव्यः। सएष यथा वोदितं भूमिदानावपि सर्वेकर्तुं पारयति॥
विप्रि रथचक्रं भूतेनैवितर्यां। ये प्रामः प्रलयेषु द्वरमाद्विमर्म॥ ८॥ १९ वाजपेये ब्रह्मोदुं
बरं रथचक्रमारोहयति। वाजपेयः षष्ठमित्युक्तं। तत्रायविधिरनित्यः। वाजपेयप्रक
रणे प्रपावितवान्॥ ७॥ वाजस्याहं सविनुः सवे सत्यासवस्य बृहस्पतेः। कन्नमंनाकंरो
हयामिति। वाजस्याहमित्येतमात्विकेन मंत्रेण ब्रह्मोडुंबरं रथचक्रमारोहयेत्॥ ८॥ इन्द्रस्ये
ति क्षत्रिये यजमाने बृहस्पतरित्यस्य पदस्य स्थाने। पथ्यं तमेवेन्द्रस्पतिमरुतामिवश्रय

॥ विश्यं यजमाने हृदस्य नरित्यस्य स्थानमरुनामित्यस्य पदस्यार्थः ॥ ७ ॥ तस्मिन्नुप
विश्याविद्भिरध्वर्युचक्रे संप्रेषितभिः सामगायन्ति तान्भित्रध्वर्युके ब्रह्मासनमन्त्रेण प
विश्यब्रह्मविद्विनाजिदब्रह्म उद्धृतब्रह्मसंप्रेषितो ब्रह्मा त्रिः सामगायत् ॥ ७ ॥ अपि वाजं पञ्चभिः ॥
238 पश्चान्तरं । वाजश्च्छ ताम्रेव साम्नो यानि वदद्य माणिकं त्रिर्जपेत् ॥ ७ ॥ आविर्मर्या आ
वाजं वाजिनो अग्मन् देवस्य सवितुः सवे स्वर्गां अर्वन्तो जयन्ति वा एतत् जपेत् ॥ गाये
द्वा ॥ ७ ॥ तेनैव मन्त्रेण प्रत्यवरोहन्ति देवस्याहमित्येवमादिकेन ॥ ७ ॥ अरुहमिति प्र
त्यवरोहणे विकारः ॥ आरोहणमन्त्रस्य प्रत्यवरोहणे तन्मन्नाकमरुहमिति विकारः
॥ ७ ॥ हिरण्मयेन पात्रेण मधुग्रहस्य प्राणभक्षं भक्षयित्वोपयच्छन्ते पात्रं ॥ ब्रह्मणेन्द्रे
ण नामवादिनो वदन्ति । वाजपेयं यजन्ति च मधुग्रहस्य प्राणस्याध्वर्युणा समर्पितस्य हिरण्म २२५
येन पात्रेण प्राणभक्षं भक्षयित्वा हिरण्मयपात्रमेवं वमधुग्रहं केषांचिदुपयच्छन्ते

पात्रं। प्रतिगृह्णाति सर्थेः। अथैतं सहिरण्यंपात्रामव मध्ययदं ब्रह्मणेददद्दमृत मायु
रात्मंधत्ते मृतं त्वामुर्व्हिरण्येतेनसर्वं सोमंकामयते। तं करुते॥ ७॥ द्विमर्यंयजमा
नारोहति। घर्मंमयं यजमानो ारोहतीतिवाविकल्पः॥ ७॥ यूपंारोहंत मृषुडोटरर्थ ई
ति। वाजपेयाधिकारः प्रकृत एवावाजपेयपत्नी यजमानौ यूपमारोहतांतत्रयज
मानं विशः जयपषुडोटराश्चंति॥ १॥ राजसूयमिषिक्तो यजमानो ब्रह्मन्निति पंचकृत्वो
ब्रह्माणमामंत्रयते। शाकुनोनःशेपाख्यानं सृत्वाय अभिषिक्तो यजमानो ब्रह्मन्नित्यवं
पंचकृत्वो ब्रह्माणमामंत्रयते॥ ७॥ त्वं ब्रह्मासीत्यव सर्वत्रप्रतिवचनं। तिप्रतिवच
नं ब्रह्माकरोति। त्यर्थः॥ ७॥ सविता सि सत्यप्रसव इति प्रथमे। त्वं ब्रह्मासी ब्र ब्रू
कुः सविता सि सत्यप्रसव इति प्रति श्रुणुयात्। सब्रह्मन्नित्यव प्रथममामंत्रयते।
तथा त्वं ब्रह्मासीति तं नरः प्रत्याह सवितासि सत्यप्रसव इति श्रुतेः॥ ७॥ इंद्रोसि वि

स्वाजा इति। द्वितीयो द्वितीयश्चामंत्रणे ब्रह्मा प्रत्याह। त्वं ब्रह्मासी दीदिवो नाइति॥ ७॥ वरु

णासि धर्मपत इति। इतो येन तृतीये आमंत्रणे ब्रह्मा प्रत्याह। त्वं ब्रह्मासि वरुणो धर्मपत

इति॥ ७॥ रुद्रोसि सुशेवा इति। चतुर्थे चतुर्थे आमंत्रणे ब्रह्मा प्रत्याह। त्वं ब्रह्मासि रुद्रो

239 सि सुशेवा इति॥ ७॥ त्वं ब्रह्मासीत्येवं पंचमे। पंचमश्चामंत्रणे ब्रह्मा प्राह। त्वं ब्रह्मासीत्ये

वमादिकं॥ ७॥ मनसा प्रेक्षिरण्मोयाः प्रहतो दद्यातीति। ब्रह्मलेन ब्रह्मणा यजमानो मनसा

हिरण्मयो प्रहतो अरलंकारादद्याति॥ ७॥ ततो मनसा प्रतिगृह्णाति दक्षिणा मंत्रं मनसा

पठतीत्यर्थः॥ ७॥ अश्वामथरक्षविजोर रश्मिना धारयन्तेश्वहृदयोः संस्पंदिना स्नापयंति।

अश्वमेधे ततो होता ब्रह्मा उज्जाना धूर्धुरित्यत त्वाविजोऽश्वबंधना निधारयंतः। अश्वहृ

दयाः किंविशिष्टयोः संस्पंदिनेः परस्परं दिनोः स्नापयंति॥ ७॥ अनेनायमश्वेन मेध्ये २२९

न राजश्चा विजयनाम ब्रह्मण्यजिताया इत्यर्थः। अनेनायामत्येवमादिना मंत्रेण

गृहीताश्चरत्नानान्तविजोऽश्वं हृदयोः संज्ञापयेयुः ॥ छ ॥ यदि चैनं यजमानेन दृष्टं निम
र्जायेयुरहं च त्वं चेति जपन् ॥ यदि के चित्खिन्न एनमश्वं यजमानेन दृष्टं निमर्जायेयुः ।
ततो यजमानोऽहं च त्वं च वृत्रहन्नित्येतामृचं जपन् ॥ छ ॥ संस्थिते मध्यमेऽह्न्याहवनीय
मभितो दिक्षु प्रासादान् विधुर्वन्ति । तान् परिष्टात्स्वनियोधैः प्राकारैः परिघ्नन्ति । अथ य
मध्य इति वर्तते । आश्वामधिके मध्यमेऽहनि संस्थिते यजमानप्ररूपा आहवनीयम
भितः सर्वासु दिक्षु प्रासादान् कुर्वन्ति ॥ छ ॥ सर्वौषधमृत्विजो राजञ्जुह्वति । ऋत्विजो
ज्येष्ठादयः प्रासादानारुह्य सर्वौषधमाद्यं यथाविहितमाध्वर्यविरव मन्त्रैर्जुह्व
ति । तिर्गवाल्हैः ॥ छ ॥ प्रातरनुवाककवेलायां प्रत्यवरोहन्ति । सर्वे शान्तं जपन्तः प्रातरनु
वाकेनायामृत्विजः प्रत्यवरोहन्ति ॥ छ ॥ परिकार्मिणश्चारोहन्ति । ताञ्जुह्वत्सोदयात् । परिक
र्मिणश्च तदुरूपाः प्रासादानारोहन्ति । आरुह्य च जुह्वत्योदयात् । इर्द्वन्ति ॥ छ ॥ अथात्र

यं सहस्रेण वज्रीयय: शुक्र: पिंगाक्षो वलिभिः स्त्रिलकावलो। विरूक्षः। खंडो बंडः खलति
स्तमादायनदीं यंति॥ अथ बाह्यादस्थामधावन्तृथं एव अवक्तृ यं सहस्रा आत्रे यं सहस्रेण
वज्रीगवाहीनां गवंडः प्रजननासमर्थः खलतिः प्रसिद्ध एवा तमादाय नदीं यंति॥८॥
२५० अथैनमुदके निमज्जयन्यथा स्वादकं सुखमास्यं दनाथास्मा अग्र्युर्मूर्द्धन्य स्थेत दृ
जुहोति॥ धृणस्तन्याये स्वाहेति॥ अथैनमवज्रीतमुदके मग्नास्व समाप्याया मवक्त्रथेष्टो
नागत्य दाणा दस्या वज्रीनस्या वगाद्ध स्या दकेसुखमास्यादनस्तु खं प्रविशन्तथा सा
अध्वर्युर्मस्यालाहितं जुहोति॥ धृणस्तन्याये स्वाहेत्यनेन मंत्रेण॥८॥ अथ एनं निःसधं ति
अथानंतरं घरुषं निःषधंति॥ निःशाक्षान्दूरं नयंती त्यर्थः॥८॥ निषिद्धपाप्मानोपयामान् ज
वंतीति॥ तस्मिन्वत्सरे स्नाना निर्गतः पाप्मानः अपयामामलापात किनो ये यामान् वै २५०
भुजि: परित्यक्ता स्ते ह्रानात्रवंति॥ इति करणोऽधिकारपरिछेदार्थः॥८॥ अथानए कोनराजे

हीनाः॥ अथ श्रौतधर्मविशेषाधिकारार्थः॥ एकोत्तररात्रा अहीना इति संज्ञा॥ अनेकोत्तररात्रा
स्त्र्यैकाः॥ ७॥ यदेकविधं तदेकरात्रेणाप्नोति। अवयवार्थवादोऽयं। यदेकविधम् अधिदै
तमग्निरामो न इत्येवमादिकं तदेकरात्रेणाप्नोति॥ ७॥ १९॥ अथ यत् द्विविधं तत् द्विरा
त्रेण अथ श्राक्षादियमयन एव स्तुतिः॥ ७॥ द्व्यहो रात्रे द्यावापृथिवी इदमेप्रति
त यत् किंचिद् द्विविधं अधिदैवतमध्यात्मं तत् सर्वमनेनाप्नोति। अधिदैवतमश्विनौ। अध्या
त्मं चक्षुषी॥ ७॥ अव्यक्तो हः संघातो द्विरात्रमधिकुर्वीत। यत्र यत्राव्यक्तो हः संघात
श्चोद्यमानो द्विरात्रमधिकुर्वीत॥ ७॥ अहीनावच्छेदः। यत्रावच्छेदो न संसृष्टो द्विरा
त्रः। न त्राधानां ग्रहणं आप्तनियमः क्रियते अवच्छेदो निर्दिश्यमानः आहीनादीति निर्दिश्य
मानः॥ ७॥ अन्त्यस्यातिरात्रभावः अन्त्यस्याह्नोऽतिरात्रभावो भवति। अश्रूयमाणो द्विरा
त्रिक एवाहर्योगः स्यात्॥ ७॥ अन्वहं दक्षिणाः कालेकालेपि प्रत्यहं दक्षिणादानं॥ ७॥

दीक्षिता दीक्षितं याजयंति। अदीक्षितास्त्विजः दीक्षितं यजमानं याजयेयुः। केषांचिद्‌ऋत्वि
नामहीने यजिरन्निति बहवोपि यजमानाः स्युरन्ये सोमेकयजमानका अहीनाद्दक्षि
णपक्षः पक्षिनः॥ ८॥ मासापवर्गो अहीनाः। मासापरिसमाप्तिका अहीनानां भवति अन्य
यद्रूपा अथ सानवचनात्॥ ८॥ उत्प्रतिह्रास दीक्षा विवर्द्धयेयुः। मासस्य वृत्यानि
र्व्यायते न दीक्षा द्वादश उपसदः॥ ८॥ नासंवत्सरदीक्षिताय महाव्रतं शंसेत्। असंवत्स
रदीक्षिता यजमानाय महद्व्रतं न शंसेत्॥ ८॥ मासंवत्सरभृताय। संवत्सरं तै
क्षा येनाने संवत्सरमुखा धारयान्ह तां तस्मै च महाव्रतं न शंसेत्॥ ८॥ नित्यमाग्निष्टो
मिकं प्रथममहः स्यादिति केकचाहुः॥ ८॥ उखा वा एव यस्तक्तुर्यदग्निष्टोमः स्वे
न रूपेणैवेयं कृतिः॥ ८॥ यज्ञक्रतुरुखस्यानवरार्ध्यै। अपरिहाराय त्वग्निष्टोमायः॥ ८॥ सं २८१
पातात्कुनिविधाने निर्थक्वत्स्यमरुत्वतीयया निविधाने संपातसूक्ते न चवतः। आ याविं
वि

ग्नावसइतिमरुत्वतीयं। आनइंद्राइरादितिनिष्कवल्यं॥छ॥ ततम्मयज्ञेनवर्द्धतत्वा
न्नेवजातवेदसीयेद्वितीयस्या तनूमेअपक्रद्धतायतेऽग्नरित्यान्नेवं। यज्ञेनवर्द्धतजातवे
दसमितिजातवेदसीयंइत्येतेद्वितीयस्याक्रोन्नवतः। त्रिरात्रेच। त्रिरात्रेचवक्ष्यमाणेद्वि
तीयस्याक्रएतेएदाग्नेवजातवेदसायेन्नेवतौ॥छ॥ अग्निजिद्विश्वजितौ। द्विरात्रस्याहर्योगिः।
॥छ॥ चतुर्विंशमहाव्रते। वक्ष्यमाणेनवाराहेनविकल्पोऽत्रापिद्रष्टव्यः॥छ॥ गोआयुषी
वा। गोआयुश्चआयुषी॥छ॥ यद्विविधंनद्विरात्रेणाप्नोति। अधिदैवतमध्यात्ममित्युक्तं॥२०
अथयत्त्रिविधंत्रिरात्रेण। अथयत्त्रिविधंत्रिःप्रकारंतत्त्रिरात्रेणवक्ष्यमाणेनप्राप्नोतइति।
॥छ॥ त्रयोवाइमेलोकास्त्रीणिज्योतींषित्रिःसवनोयज्ञस्तद्यद्विरात्रविधमधिदैवतमध्यात्मं धि
तत्सर्वमेनेनोआग्निष्टुत्प्रभृतयज्ञयाज्ञामाः प्रथमस्याक्रः। ष्टुत्पंचदशासप्तदशा।
॥छ॥ पंचदशाप्रभृतयोद्वितीयस्यापंचदशाःसप्तदशाएकविंशाइति॥छ॥ पोलशाक्षालणत्रायं।

षोडशस्तोत्रीयं ब्राह्मणाच्छंसिनः आज्यं भवति ॥छ॥ एकविंशप्रभृतयस्तृतीयस्या एकविंश
स्त एव त्रयस्त्रिंशश्च तृतीयस्याह्नः ॥ साम भवति ॥छ॥ अग्निष्टोमः प्रथममहः ॥ अस्य
त्रिरात्रस्य प्रथममहरग्निष्टोमसंस्थं भवति ॥छ॥ उक्थ्यं द्वितीयं ॥ उक्थ्यसंस्थं द्वितीयमहः
२५२ ॥छ॥ अतिरात्रस्तृतीयं ॥ अतिरात्रसंस्थं तृतीयमहर्भवति ॥छ॥ रथंतरं पृष्ठं प्रथमस्या स्वम
तेन ॥छ॥ वामदेव्यं द्वितीयस्याश्छन्दोगवशाद्यथापि भवति ॥छ॥ बृहत्तृतीयस्यास्तृतीय
स्याह्नो बृहत्पृष्ठं भवति ॥ अर्थवादो यथैष्टिष्टानां वचनं शब्दैकारिवशात् व्यवस्था ॥छ॥ अयं
वै लोको रथंतरं न कि...ह्वयति ॥छ॥ अन्तरिक्षलोको वामदेव्यं ॥ नकिसाह्वयादेव ॥छ॥
असौ लोको बृहन्नृशर्वविद्धारव ॥छ॥ एतेषामेव लोकानामाप्त्यै श्रावणेयो ॥छ॥ सम्ब्रह्म
ज्यानि सांपातिकापञ्चदशज्यानि भवन्ति ॥छ॥ मध्यमाच्छंदोमानात्त्रैष्टुभं प्रउगं द्वितीयम १४२
स्याह्नः मध्यमाच्छंदोमात्त्रैष्टुभमनेन नविशेषेण प्रउगं भवति द्वितीयस्याह्नः ॥छ॥ न्यं

मेति मरुत्वतीयं द्वितीयस्याह्नः प्रत्नवान्॥७॥ यत्तु द्वितीयस्याह्नो मरुत्वतीयं तत्तृतीये ह
तीयेहन्करोतीति। यत्तु द्वितीयस्याह्नः पार्ष्टिकस्य मरुत्वतीयं तत्तृतीयेहन्करोति॥८॥ तदिमा
न्लोकान्स्वर्योगिनः करोति तस्मादिमे लोका अन्योन्यमभिभुंजतीति। अन्योन्योपजीवगणा प
रस्परेणपालनमभिप्रेतं॥९॥ अहनीयां विपर्यास्यते द्वितीयतृतीयेष्वधिकारात्॥१०॥ कस
मिद्व इति साम प्रगाथो निष्केवल्यस्याकस्तमिंद्र वावसुमित्ययं सामप्रगाथो निष्केवल्यस्य
भवति। होतृकाणमनंतरेषु संदेहो मा भूदित्यारंभः॥११॥ गणत्वा वा घ्नतश्चैनेति सतो बृ
यानुरूपो प्रगाथो द्विपदो यच्चक्षायिकान्तु हृत्य मैत्रावरुणस्य भवति॥१२॥ कन्नव्य इति
ककुप्तुं कन्नव्यो अतसीनामित्ययं ककुप्प्रगाथः। क द्ववने प्रगाथो देवार्थं द्वितीयादि
न्हः सूक्ते द्वितीयात्पार्ष्टिकादह्नः सूक्ते न वनः॥१३॥ अस्ताविमसोमं यंष्ठ एव दतिब्राह्मणाछं
सिनः। अस्ताविमन्मसूर्वमिति सतो बृहतः प्रगाथः। उन्नयं स्तं ण बच नह्यस्तनुरूपः। प्रगाथः। यद

णानुवृत्ते॥छ॥केद्दन्व स्यातिक द्यानब्राह्मणा दृच्छिनः एव॥छ॥आयंतद्व वसूर्यः॥राग्यूरु
रावीपत इत्य छ॥वाक्यस्या आयंतंद्ववसूर्ये मितिसावित्रियः॥वाग्घ्राक्षितमनुद्रूपः॥छ॥ यदि
आगपागुद्दगितिकद्यानूं प्रथयद्दणमनुवर्त्तनएव॥छ॥के यास्तुनी यनद्दिदास्मी यदा
नि विद्यान द्वितीयस्य यथा प्राद्मेवा॥छ॥अनुचर ऋच्छतिपशाच्चृतीयसवनं॥हेतुः पश्चाद्भेम
को णां द्वितीयादनुच्छ्यानि॥२१॥एषावै सप्तदशस्तोत्रियो येन प्रजापतिरवजत एषत्रिरा
243 त्रः सप्तदशः॥छा त्रियो येनप्रजापतिरिष्टवानुचा इति निपात समाहारः॥छ॥ एतमेतगर्ग
त्रिरात्रइत्याह वक्तेत। एतमेवात्रिरात्रमपरे गर्गत्रिरात्र इत्येवं वदं ति॥छ॥द्वितीयोग्व
त्रिरात्रं द्वितीयोपि त्रिरात्रो श्वत्रिरात्र इत्येवं नाम॥छ॥ मध्यमेदन्यश्च मालम्भेतो अश्वत्रि
रात्रेयं विशेषः॥छ॥ आश्विगावश्वस्तोमीयं यदुक्तं द इत्यनदश्विगावा वपेत्॥छ॥तृतीयच्छंदो १८
मः पवमानः॥ तृतीयस्त्रिराश्च्छंदोमः पवमानो भवति॥छ॥ पराकस्तृतुर्यो॥ चतुर्थस्त्रिरात्रः प
र

राकारस्य ॥छ॥ इत्यस्तोमैस्त्रिवृत्सामानि त्रीणि एवं स्तोमकाम्यकानि त्रीणि उक्तवन्ति ॥छ॥ एष उ
पराकः ॥ यथोक्तलक्षणः ॥छ॥ एतेनास्मच्छोकात्पजिघांसन्यजेत ॥ लोकात्तरप्रान्तमिछ
तः ॥छ॥ प्रतिष्ठाकामस्य द्विपराकत्वाद्वा ॥ विशिष्टयावक्ष्यमाणया जगतीसंपन्न्या ॥छ॥ या
स्वका जगतीते द्विगायत्र्यो ॥ इत्येवं गायत्रीसंपन्नः इत्येतरस्थ ॥ अयं तु जगतीसंपन्नः ॥ ततश्चा
धिकानन्तरास्पते ॥ अतोयं जगतीसंपन्नः कन्नेय ॥ इतरो गायत्रीसंपन्नो ॥छ॥ अयं लो
कागाय ॥ तदस्मिन् लोके प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठायामप्रतिकत्वां ॥ सम्यक् प्रसंगार्थं वच
नं ॥छ॥ ज्योतिर्गौरायुरिति कुसुरुबिन्दत्रिरात्रो वक्ष्यमाणः ॥ त्रिरात्रो ज्योतिर्गौरायुरिति
अहर्योगान्कुसुरुबिन्दः त्रिरात्रनाम ॥छ॥ त्रीणि शतानि प्रथमेहन्ददाति ॥ प्रथमेहनि
गवां त्रीणि शतानि ददाति ॥छ॥ त्रयस्त्रिंशतं पंच कलाः ॥ त्रयस्त्रिंशत गवां गोकलाश्च पंच ॥
॥छ॥ एवं द्वितीय एवं तृतीये ददाति त्वक्कवन्नेता ॥छ॥ तत्कला सहस्रं तस्मा गोः परिशिष्टे

पासहस्रतमीगोः तस्याः सहस्रतस्यागोरेकाकलाश्च दत्ता परिशिष्यते। किं तस्या इत्यत
आह।७। तामन्यागवानिःक्रीयामाऊवीत। नांकलांश्च नयागवागवासकलया। निःक्री
यश्च माऊवीत। समायजमानस्य गृहे ऊवीत।।७। अमाकार्येत्याऊ यजमानस्यैव सं
भृत्या इति। अमामाकार्यन्त्येव माऊः। आचार्याश्च यजमानस्यैव संभृत्या इति। संभृतिर्विरो
ष प्राऊर्णवितः अमाऊवीत तस्यायमर्थवादः।।७। यायंतीनां प्रथमो परमेश्या स्यादिति
244 माऊः। यायंतीनां दक्षिणाकाले गच्छंतीनां प्रथमो परमे सा सहस्रतमी देयेत्याऊः।।७
तदप्यनुत्येहरूपं। प्रथमो परमएगोबहूनां गच्छंतीनां यः कस्याश्चिन्नवर्ष्मी तदप्यन्यव
नरूपं।।७। यासंतिष्ठंतीनां प्रथमो पविशेत् सा स्याविनाऊः। संतिष्ठंतीनां वनन्य
व्यतो।७। याश्रिनानां या प्रथमो पविशेत् सा सहस्रतमी कार्येति।।७। न प्रतिष्ठायेह २४८
पं। संस्थापयिन्यां प्रथमा एवेत्रानं।।७। यो धर्मी नाम सा स्यादित्याऊः। अथवायोवाविजनि

ष्यतइति अर्द्धश्रीना ॥ ७ ॥ तत्प्रजाभ्यैरूपं । सन्निहितष्टत्र सवः प्रजाभ्यैरूपमिति ॥ ७ ॥ यासत्र
मासास्यादित्याकूः । सत्रमात्रोननतमाऽन्येगावडच्चीरानवप्रजन्याहिरण्यगः ॥ ७ ॥ सत्र
माममाकरवाइति । कथंनामयघट्टोमर्नंतत्ततुष्टरहेस्यादित्यर्थवादः ॥ ७ ॥ सर्ववेद
त्रिरात्रिकत्रियोब्रह्मणायश्चोनयनः श्रोत्रियाद्विष्टरूपं । सर्ववेदत्रिरात्रेऽहीनः । त
स्मिन्त्रिवेदाध्यायी ब्रह्मानवति । यस्यचोनयतंपिटतस्यात्रिष्टरूपंभवति
एवंगुणो ब्रह्मा सर्ववेदत्रिरात्रेकार्यः ॥ ७ ॥ यज्ञविधं ततत्रिरात्रेणाप्नोति । इ
र्वोक्तानां त्रिरात्राणामयमर्थवादः ॥ २२ ॥ अथैष यज्ञविधं तत्र रात्रेण । वक्ष्यमाणेनप्रा
यतइत्यर्थः ॥ ७ ॥ वत्तुष्टयाविपश्वावः । मेदोऽष्टगमासममक्रावयवः । अथोवत्तुष्पादोऽपि
वत्तुष्पादः पशवः ॥ ७ ॥ तद्यत्किंचवत्तुर्विधमधिदैवतमध्यात्मंतत्सर्वामनेनाप्नोति । ऋग्य
जुःसामाथर्वणमधिदैवतंब्रह्मवत्तुर्विधंअध्यात्मंवदायंगानि ॥ ७ ॥ वृहत्यंवममहः पंव

दशं द्वितीयं सप्तदशं तृतीयमेकविंशं चतुर्थं। एतं स्तोमकाय्ये चत्वारि॥ ७॥ ते वा एते चत्वार
स्तोमा नानावीर्याय ज्ञन्कतवा स्तन दास्य चत्वारो वीरा नानावीर्याः प्रजायामाजायंते य एवं वे
द। एवं स्य स्तोमविधिः चुत्यर्थ इशोकः॥ ७॥ एषो न्विज मयश्चतूरात्रः। जामदग्न्यश्चतूरात्रो य उच्यते
॥ ७॥ अथ वा त्रेश्चतुर्वीरः। तद्यमाणा त्रेश्चतुर्वीरः संज्ञकश्चतूरात्रः॥ ७॥ त्रिवृत् प्रथमस्या
245 ह्नः प्रातःसवनं पंचदशो माध्यंदिनः सप्तदशं तृतीयसवनं। एष प्रथमस्याह्नः स्तोमसमाहा
रः॥ ७॥ पंचदशं द्वितीयस्याह्नः प्रातःसवनं सप्तदशो माध्यंदिन एकविंशं तृतीयसवनं। एष प्र
थमस्याह्नः। त्रिवृद् उत्स्यते एकविंशं प्रजन्यते॥ ७॥ सप्तदशं तृतीयस्याह्नः प्रातःसवनमेक
विंशो माध्यंदिन त्रिणवं तृतीयसवनं। द्वितीयस्मिन्नह्नि पंचदश उत्स्यते त्रिणवः प्रज
न्यते॥ ७॥ एकविंशं चतुर्थस्याह्नः प्रातःसवनं त्रिणवो माध्यंदिन त्रयस्त्रिंशं तृतीयसवनं। 245
अत्रापि सप्तदश उत्स्यते त्रयस्त्रिंशः प्रजन्यते॥ ७॥ ते वा एके कं स्तोममुत्सृजंतो यंत्येकै

या१

कं प्रजनयज्ञः उक्थेनन्यायेन॥टी॥ तेन सास्यव वीरो वीरो नानवीर्यः प्रजां माजायेत। इष्टे
वीरो हि सोमः। वीरसाधनस्तोमो वीर इत्युच्यते॥टी॥ तस्य त्र्याह्नं तस्याचतूरात्रस्य त्र्याह्नं वक्ष्यत
इति शेषः॥टी॥ रथंतरं पृष्ठं प्रथमस्याह्नः दक्षिणा प्रायेणाश्राम्रमपि भवति॥टी॥ रजनाय निष्क
वल्पं। योजानइति। कयानश्चित्रा यतदिदासीयवामि विंद्धाने द्वितीयस्य वायधोनो॥टी॥ तृती
ये विरूपं पृष्ठं वैराजा चतृतीयसवनं। तृतीयं विरूपं पृष्ठं भवति। पाह्यणां तस्मिन्सति वि
राजा चतृतीयसवनं चतुर्थादह्न इत्यर्थः॥टी॥ चतुर्थे विराजं पृष्ठं विरूपा चतृतीयसवनं। अ
हितोव छेद इति परिभाषितत्वात् चतुर्थे विराजं पृष्ठमेव भवति। तस्य पुनर्वचनं विकल्पा
र्थं। विरूपा चतृतीयसवनं तृतीयादह्न इत्यभिप्रायः॥टी॥ प्रातस्तनावाति रात्रः। चतुर्थमह
र्भवति त्यानं नयन्ति॥टी॥ तं वैश्वानर इत्यावक्तो तो मा त्वतमति रात्रमि हप्रकरणे संवत्स
रार्थं संज्ञाकरणं॥टी॥ अभिजिद्विश्वजिद्विकार्णां चतुर्थः। अयमपरश्चतूरात्रस्याह्नयोः

विशेषात्रामिष्टवविकानामज्ञामन्ति जिह्वत्र्थोन्नवति॥छ॥विश्वजिदितरेषां।पार्ष्टिकानामक्रो
विश्वजित्वत्र्थः।अनिष्टविकानां पार्ष्टिकाणीतराणि॥छ॥वैश्वानरो महाव्रतं वा।पार्ष्टिकानामव
टानामतिरात्रत्र्थोन्नवति महाव्रतं वा॥छ॥यच्चत्र्विधे तच्चतूरात्रेणाप्नोति।अर्थवानुष्ठान
प्ररोचनार्थः॥२२॥ अथ यत्पंचविधं तत्पंचरात्रेणाप्नोतीति वाक्यशेषः॥छ॥पंचपदा पंक्तिः।पांक्तो
246 यज्ञ सद्यत्किंच पंचविधमधिदैवतमध्यात्मं तत्सर्वमनेनाप्नोति।त्रीणि सवनान्यग्नीषोमा यो
वंध्येति पांक्तो यज्ञः पंचजनाः अधिदैवतं पंचेंद्रियाण्यध्यात्मं॥छ॥न ह्यहरेमासामवरूपेणे
तदिष्टमहर्योगरूपमासामेवांगुलीनां रूपणाध्यवादः॥छ॥इयमवष्टंतोरूपेणकनिष्ठा
॥छ॥इयं पंचदशास्योपकनिष्ठिका॥छ॥इयं सप्तदशात्स्याअनामिका॥छ॥अयं चतुष्टोमस्या
नि[illegible]ङ्गुष्ठः॥छ॥सप्तदशकविंशासोमानां।वर्षिष्ठस्तस्मादियमासेवर्षिष्ठा।मध्यमामनि
नयेनाह।अथ यच्चतुष्टोमोतिरात्रस्तन्ममह स्तस्मादयमंगुष्ठः सर्वांगुलीः प्रत्येतिा चतुर्ष्वे २४५

दः॥ छन्दोमाः सोमाः स एव समस्तास्तेनायमंगुष्टः सर्वांगुलीः प्रतिष्ठत अहतेभेति॥ ॥ तस्य शास्त्रं
तस्यैवंविधस्य पंचरात्रस्य शाक्रमुच्यते॥ ॥ अथ च चतुर्थमाग्निष्टविकं एवमयं सत्ररात्रः पं
चममहर्निरूप्यते॥ ॥ पंचमस्याह्नो सवने षष्ठाह्नः षष्ठस्य पंचमेत्तृतीयसवनो पंचमस्याग्नि
ष्टविकस्याद्य सवने षष्ठस्य षष्ठाहः तृतीयसवनमेतेतच्छ्रं पंचमेहनि॥ ॥ पंचाग्नि
ष्टविकानि पंचाग्निष्टवस्य वाचास्तो विकल्पार्थः॥ ॥ उक्तमात्पंचमे तृतीयसवने उक्तमादाग्नि
ष्टविकात्पंचमे तृतीयसवनं भवति॥ द्वितीयसवने पंचमादाग्निष्टविकात्॥ ॥ अग्निजिदाग्निष्ट
विकानां चतुर्थः पक्षांतरमेतद्विधानसामर्थ्यात्॥ ॥ विश्वजिदितरेषां पार्ष्टिकानां चतुर्थ
स्तर्थः॥ ॥ विश्वानरस्य महाव्रतं वा उक्तयोरपि पक्षयोः पंचमं तेन॥ ॥ उक्तयोर्वाग्निजि
च्चतुर्थो विश्वजित्पंचमः॥ ॥ आग्निष्टविकपक्षे इतरत्रवा॥ ॥ यत्पंचविधं तत्पंचरात्रं॥ ॥ षड्रा
त्रि॥ उक्ताच्छ्रर्थवादः॥२८॥ अथ यत्षड्विधं तत्सत्ररात्रेण — नइति वाक्यशेषः षड्रात्रं तत्र व्य

सामासप्तचक्किंच षड्विधमधिदैवतमध्यात्मं तत्सर्वमनेनाप्नोति द्यौश्च पृथिवी चेत्यादि षण्मा
वीरिति षड्विधमधिदैवतं। फलं गायमाले तदध्यात्मं॥ ७॥ त्र्यहोन्निजिद्विश्वजितो। विश्वानरस्य म
हाव्रतं वा एवमुक्तानि षण्णवदानि॥ ७॥ अनंतरं वाग्निजिनामहाव्रतं वा चाष्टौ विकल्पार्थः॥ विश्व
257 जित्पृष्ठः। तस्मिन्नहोन्निजितोऽनंतरं महाव्रतं॥ ७॥ पृष्ठ्यान्निर्लवोवासएकएवपदोद्देपृष्ठः पद्देनि
ष्ठवः॥ ७॥ यत्षड्विधं तत्षड्वात्रेणाप्नोति। उक्तार्थोऽयं वादः॥ २५॥ अथ यत्सप्तविधं तत्सप्तरात्रेणाव
दप्नमाणेन प्राप्नोति॥ ७॥ सप्तप्राणाः सप्तलं हासिनद्याक्किंच सप्तविधमधिदैवतमध्यात्मं तत्स
र्वमनेनाप्नोति सप्तकोमरुद्गणोऽधिदैवतं। फलं गानिदिद्धासप्तमान्यध्यात्मं॥ ७॥ त्र्यहोत्रि
जिद्विश्वजितो महाव्रतं विश्वानरस्य। एवंयुक्तः सप्तरात्रः॥ ७॥ अथ संवत्सरस्य प्रवलिदः
वक्ष्यमाणः सप्तरात्र एवं संज्ञकः॥ ७॥ प्राकृतो। त्रिष्टोमस्तत्र्यं विशामनिजिद्विल्वकान्। विश्वजिन्म २८९
हाव्रतं वैश्वानरस्य। यथोक्तानि सप्ताहानि॥ ७॥ एषां सप्त सृष्टां सप्तरात्रः वक्ष्यमाणः सप्त

रात्रेणैतेन ना॥छ॥ एतमेव जनकसप्तरात्रः अत्यासन्नेन। अस्यैव संज्ञांतरं जनकसप्तरा-
त्र इति॥छ॥ अभिजित्तत्रिवृद्विकानां सप्तमः। पञ्चाभिजिद्विकान्यहानि सप्तमोभिजित् द्वितीयम
हर्योगपक्षः॥छ॥ विश्वजिद्दिनं रेषां ३ तरेषां पार्ष्टिकाणां विश्वजित्सप्तमः अन्यथमयशेतयो
गपक्षः॥छ॥ वैश्वानरो महाव्रतं वा विकल्पेन॥छ॥ यत्सप्तविधं तत्सप्तरात्रेणाप्नोति। तत्तवा
ख्यानमनन्तम्॥२८॥ अथ दष्टविधं तदष्टरात्रेणाप्राप्यत इति वाक्यशेषः॥छ॥ अष्टौ वसवोष्टा
क्षरा गायत्री न द्यक्रिं चाष्टविधमधिदैवतमध्यात्मं तत्सर्वमनेनाप्नोति। अष्टाव द्विवः
पुत्राः अधिदैवं अष्टावंगानीन्यध्यात्मं॥छ॥ अभिजिदादि त्रिवृद्विकानां सप्तमः। उक्तार्थमन
न्तरं॥छ॥ विश्वजिद्दिनं रेषां पार्ष्टिकानामेवं सप्तमः॥छ॥ वैश्वानरस्तु महाव्रतं वा। अष्टमम
हर्विकल्पितं॥छ॥ उक्तयोर्वाभिजित्सप्तमो विश्वजिदष्टमः। वा शब्दो विकल्पार्थः। उक्तयोः षष्ट्या
भिजिद्वयोरभिजित्सप्तमो विश्वजिदष्टमः॥छ॥ यदष्टविधं तदष्टरात्रेणाप्नोति। उक्तार्थोयथा

द॥२७॥ अथ यन्नवविधं तन्नवरात्रेणाऽवरुध्यमानेवाप्यत इति वाक्यशेषः॥ कृ॥
चनक्षो दिशश्च वतस्रो वाँनरद्विराजो द्वितीयं नवमी दिक् नवा दत्तरा हृहती तद्या क्षेविश्र
२४८ वविधमधिदैवतमध्यात्मं तत्सर्वमनेनाप्नोति। अष्टौ वसवः प्रजापतिश्चेति। ॥
नवइति अधिदैवतं नवप्राणाः अध्यात्मं॥छ॥ पत्नेत्ताप्ति जिद्विश्वजितो विश्वान्तस्य मल
व्रतं वानंतरं त्वाप्ति जितो महाव्रतं विश्वजिच्चनवमः॥ अनेन नवाहयोगेन नये॥छ॥ ज्यो
तिरग्निष्टोमो गोरुक्थ्य आयुरतिरात्रः त्रिरनमुपयंति शालली पिशंग इत्यादयस्त्वेतो ज्यो
तिः संज्ञकोऽग्निष्टोमः गोसंज्ञक उक्थ्यः आयुसंज्ञको तिरात्रः। एवं त्रिरुपयंति। एवं नव
रात्रस्त्वेत्रा ललीपिशंग इत्यावस्तेते॥छ॥ यन्नवविधं तन्नवरात्रेणाप्नोति। इति व्याख्या
नो विधिशेषः॥छ॥ अथ यद्दशविधं तद्दशरात्रेण दशाद्दरा विराड् अन्नं विराट् तथ २८५
किंवद्दशविधमधिदैवतमध्यात्मं तत्सर्वमनेनाप्नोति देवलोकं पितृलोकं जीवलोकं मि

त्यादयोःथिदेवतो देव्यौ द्रियाणीत्यथात्मे॥७॥ अध्याध्मेनि भ्रवो नववाञ्जयिष्टो मः। द्वारा
त्रस्याहर्येगितउच्यते। अध्यर्धेजिन व सानि नवहानि भवंति। नववाञ्जयिष्टो माइत्येवंवान
वो। विश्वानरश्चेति द्वामंवक्ष्यति॥८॥ द्वाराज्ञः संख्या विहिता॥ प्रान्तेनो वाद्द्वारात्रः। संख्या
निकारेण विर्ष्टेनः॥९॥ विश्वानरश्चाद्द्वाश्र्वो क्षानां नवानां दशमस्तुके॥१०॥ एतेनद्ज
नोजात्रकर्म्म इष्टा। त्रयाणां निगुच्छानां पुरोधं आपकाश्यपोविदेवयोः। कोशाल्यस्यवाङ्ग
राधकामस्यायमदीनस्मादिनस्वत्रा यमर्थवादप्उच्यते। एतद्द्वारात्रेण किलजलोजात्र
कर्म्मइष्टात्रयाणां राज्यं निगुच्छागो। त्रादयवर्वंशाराजानंजात्रकर्म्पःआप। कतेम
छनस्यनिगुच्छगोत्राद्ग्त्यतआह। काश्यपाविदेहयोः पुरोहितो बभूव। कोशाल्यस्य वरा
जः॥१०॥ नस्यहश्वतवेडः श्रियमनिधायपितरमथ्यूहपत्नितयज्ञ नामान्यान्वाउ श्रिया
यशासासमर्द्ध पितृवेत्थनो आत्मानमिति तस्य जात्रकर्म्मस्यनाश्रियमिति ध्यायमान

स्यादिति मत्वा नः पितरमपृच्छत् अधिप्रापित वानुपलब्धवानित्यर्थः पलितयज्ञकामानया
नज्ञानान्नियायज्ञा सा समर्पयितुं ज्ञानामि येनान्येभ्य एव होतृत्वे श्वेतकेतो मामेवं वोचः।
उपदेशायज्ञकर्तुरवलोके प्रसिद्धं यायादिति न तथ्यं मम अज्ञानेऽश्ये।।छ।। हवामा वेत्थ नुत्तज्ञ
२५९ का ब्रह्मबंधो विजिज्ञासिषि येदेतन्मयोच्यते। यज्ञक्रतोः अप्रकाशकरणे विद्यादानफ
लं। तत्र [illegible] त्वमेव तत्त्वकामः श्वेतकोऽसि श्वेतब्रह्मबंधो विजिज्ञासितवानसि। तदुक्तं भव
ति तदेन नत्यज्ञक्रतोः फलं श्रूयते। एतत्परिशिष्टे यज्ञशास्त्रप्रकाशानप्रफलस्य यज्ञा
नास्ति।।छ।। तद्ध किल तथैवासीत् तच्छ्रेष्ठानध्यापयिष्य इति विद्याप्रकर्षो यथास्य त्रैनकेना
पित्रा निर्दिष्टयज्ञशास्त्रप्रकाशाय तत्पलं।।छ।। यासीदेव नंश्रोवाचातथैवेत दृष्टितथात्र
द्वत्कर्तव्यमित्यर्थः।।छ।। सएष पञ्चराध कामस्य यज्ञः। स एष पञ्चदशरात्रः पुरोधकाम २४०
स्य श्रीसुतस्य यज्ञः।।छ।। प्रपुरोधमाप्नोति। य एवं वेद। प्राप्नोति पुरोधाम य एवं वेद।।

स्थानेवत्स्यथः॥छ॥ यज्ञेष्टोमास्य मूल्यात्रिककुदेशात्रिककुदेश निजातिष्टोमस्पर्शारखांतम्
न तएवं व्याख्यातव्यं च ज्योतिष्टोम त्रिककुदास्तिथमनतदस्माच्चा ब्रंन वति॥छ॥ अथ मरुत्रिक
कुदस्य अयमपि च ज्योतिष्टोम एवा क्रमान्यत्वविशेषविहितः॥छ॥ ठं दो मत्रिककुदस्याळं रामसो
मर्द्धिविधमशिष्टः ठं दो मत्रिककुदस्य व्यते॥छ॥ त्रयोथ्य तठं दोगयसिहिताग्तं त्रैवास्योग
दशरात्रो नाव॥छ॥ अग्निष्टुदिंद्रस्तुदेद्वेदवस्तुत्स्तोमो विश्वानरश्चा अथवा परास्यदशरा
त्रकल्पः॥छ॥ शास्त्रेतो अग्निष्टोमोमनवमो अष्टमो वा विश्वजिद्दशमः॥ सर्वस्मिन्नकल्पविशेषम्
नैनवकल्यांतरे॥छ॥ यद्दत्वा विधं तद्द्वादशरात्रेणाप्नोति॥ अनुष्ठानपरावनायायं विधिः शेषो
र्थवादः॥छ॥२४॥ अथ यदेकादशरात्रेणो सर्वमेकादशविधं प्राप्नोतो वद्यमाणोऽनेकाद
शरात्रेणो॥छ॥ एकादशाद्वारा त्रिष्टुप्त्रिष्टुन्नाःपदवाचः तद्व क्रियावैकादशाःमपि दैवतमध्यात्मं
तत्सर्वमनेनाप्नोति॥ अधिदैवतामेकादशरुद्रा अध्यात्मं दशेमे प्राणा एकादशमनः॥छ॥

वृत्स्तुच्छंदा द्वादशरात्रः इति त्रिवृत्स्तुद् इति यत्र्योधेन । स त्रिवृत्स्तुच्छंदाः ॥७॥ सामूक्तिको वा । अथ स
र्वस्तुद् इति यत्र्योधेनो यथा सामूक्तिको द्वादशरात्रः । स चान्नवति ॥८॥ विश्वानरस्य एकादशमद्य
॥९॥ द्वदश्यं नरष्टोमा वा द्वादशरात्रो नवति ॥१०॥ विश्वजिदेकादश । द्वद्रश्यं नरष्टोमस्य द्वादशरा
त्रस्यैकादशो विश्वजित्कार्यः ॥११॥ तां पौंडरीक इत्याचक्षते । तेन नाह यौगलविशिष्टमेकाद
२५० शरात्रं पौंडरीक इत्याचक्षते । याज्ञिकाः ॥१२॥ अयुतं दक्षिणा । अयुतं गवां पौंडरीके दक्षिणा
भवति । अश्वसहस्रं एकादशमित्येके । अयुतं शानसहस्रं । गवां सहस्रैर्वा एके । नि । एकादश
मश्वसहस्रमित्येके मन्यंते ॥१३॥ उक्तो द्वादशाहः । छंदः पक्षस्याहः स्यां द्वादशाहा नायस
दं तो इत्येव माह्निनां धर्मजातं न युक्तमतो मासापवर्गोत्र सत्रा नाऽन्येव माह्निको नास्य धर्मा
॥१४॥ न एते उरस्तादशिष्टाः मात उपरिष्टाद इति रात्र्यान्तरो नरिशा एको न रात्रसत्रा नायथो २५०
का नामे वार्थे वादार्थे उपन्यासः ॥१५॥ उत्तरोत्तरिणी भवति । तत्र श्रियं विराजमन्नाद्यमा